

Degraded and restituted towns in Poland

Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce

Geneza, rozwój, problemy

Edited by

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
SCHOOL OF BUSINESS, ECONOMICS AND LAW

Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems
Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją
Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Reviewers / Recenzenci
Prof. dr hab. Barbara Lubicz-Miszewska
Dr Mattias Sandberg

Translations / Tłumaczenia
Mirek Dymitrow

Cover design / Projekt graficzny okładki
Robert Krzysztofik

Recommended citation format / Zalecane cytowanie
Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Funding / Finansowanie
The Geographical Association in Gothenburg (est. 1908)
Geografiska Föreningen i Göteborg (etab. 1908)

© Copyright 2015 by University of Gothenburg

ISBN 91-86472-76-3
ISSN 0347-8521

University of Gothenburg
School of Business, Economics and Law
Department of Economy and Society – Human Geography
Viktoriagatan 13, 405 30 Gothenburg, Sweden

Print and binding / Druk i oprawa
SOWA Publishing Ltd.
ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warsaw, Poland

The book has been peer-reviewed independently by two specialists, and presented/discussed at an official higher seminar at the Unit of Human Geography, Department of Economy and Society, School of Business, Economy and Law, University of Gothenburg, Viktorigatan 13, Gothenburg, Sweden, on Monday 25 January 2016, 13.00.

Acknowledgments

The editors want to thank The Geographical Association in Gothenburg (Geografiska Föreningen i Göteborg) for financial support and for making the publication of this book possible.

We also thank the Department of Economy and Society at the University of Gothenburg for ample organizational support.

Special thanks go to the Authors of chapters for their patience and expertise in producing high-quality contributions.

We also want to thank the Reviewers of this book, Prof. Barbara Lubicz-Miszewka and Dr Mattias Sandberg, for their valuable feedback and insightful comments, which have helped improve the quality of the original content.

Last but not least, we thank Robert Szmytkie and Tomasz Spórna, who have in no small measure contributed technically to the completion of the manuscript.

Podziękowania

Redaktorzy tomu składają serdeczne podziękowania Towarzystwu Geograficznemu w Göteborgu (Geografiska Föreningen i Göteborg) za udzielone wsparcie finansowe, dzięki któremu niniejsza książka mogła zostać opublikowana.

Serdeczne podziękowania składamy także Uniwersytetowi w Göteborgu – Wydziałowi Biznesu, Ekonomii i Prawa za udzielone wsparcie organizacyjne.

Bardzo dziękujemy wszystkim Autorom rozdziałów niniejszego tomu, którzy służąc swoją wiedzą i doświadczeniem naukowym przyczynili się do ostatecznego kształtu książki.

Równie serdeczne podziękowania składamy Recenzentom książki, Pani Profesor Barbarze Lubicz-Miszewskiej i Panu Doktorowi Mattiasowi Sandbergowi, których cenne uwagi i komentarze pozwoliły na ulepszenie pierwotnej treści książki.

Dziękujemy także Robertowi Szmytkie i Tomkowi Spórnie za działania na rzecz udoskonalenia książki od strony technicznej.

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstract

One of the less known problems in settlement geography is the issue of so-called degraded and restituted towns. This lack of reconnaissance, however, is perhaps less the result of the towns' scarcity than their specificity of being 'awarded' or 'deprived of' an urban label by means of strictly socio-political actions. Degraded and restituted towns, hence, are spatial units made 'rural' or 'urban' instantaneously, irrespective of their de facto state along what is widely considered a gradual path of (de)urbanization. Instead, they become compartmentalized into two constructed spatial categories that have survived the onslaught of material transformations and philosophical repositioning.

While 'rural' and 'urban' are conceptual binaries that certainly need to be treated with caution, their cultural salience may cause tangible consequences within national administrative systems that abide by a formalized rural-urban distinction. This issue becomes particularly important for settlements that clearly transcend any imagined rural-urban divide, i.e. those, whose material and immaterial characteristics seem counterfactual to their assigned category. It is also crucial in formal practices designed to avert such counterfactualities, but whose randomness of approach more creates confusion than helps straighten out a historical concoction. Both processes, nonetheless, lend 'urbanity' and 'rurality' a resonance of objectivity that justifies their use as guides for a host of developmental endeavors, despite subverting a much more intricate reality. Degraded and restituted towns are direct derivatives of this.

Drawing on the above-mentioned irreconcilabilities, the aim of this book is to present and scrutinize degraded and restituted towns through the example of Poland, where these towns occupy a special niche. For one, Poland, due to its chequered and variegated history, is home to a conspicuously large number of degraded (828) and restituted (240) towns; for another, Poland's relentlessness of formalizing 'urbanity' as a category of statistical, political and cultural guidance has a direct bearing on the lives of the towns' residents.

Realizing the intricacy of degraded and restituted towns in the face of commonplace rural-urban ideations, the editors and the 17 contributing Authors of this book have made an effort to capture the towns' complexity with special foci on their shrouded origins, developmental specificities and incurred problems. Owing to the involvement of researchers from different scientific disciplines and subdisciplines, the undertaken project has helped elucidate the problem from multiple perspectives: spatial, social, demographic, economic, environmental, historical, architectural, cultural, legal and philosophical. Allocated into 17 chapters, not only have the presented interpretations allowed for a first interdisciplinary synthesis on the topic, but they also helped outline some prospective directions for future research. Moreover, collecting materials of such diversity into an amalgamated whole has helped identify specific discourses that enwrap the concept of "urbanity" when seen through its oscillations within formal contexts, and to which degraded and restituted towns serve as expendable game pieces.

By combining knowledge arrived at through epistemologically different approaches, the incremental contribution of this book as a whole could be summarized in two attainments:

- a) extending theoretical frameworks used to study degraded and restituted towns in terms of definition, conceptualization and assessment of predispositions for future development on account of their spatial, legal, socio-economic and historical characteristics;
- b) initiating an anticipated discussion on a number of important and current topics related to the practices of degradation and restitution that have not received adequate attention, e.g., the urbanity-vs.-rurality paradox, the changeability of human settlement forms vs. the consequences of rigid spatial categorizations; the role of various actors in shaping the socio-economic reality under the guise of an ossified binary; or identifying spatio-conceptual conflicts as future challenges for local, regional and national policy.

Keywords: degraded towns, restituted towns, urbanity, rurality, formalization, Poland.

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstrakt

Jednym z oryginalnych problemów badawczych osadnictwa jest zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych. Oryginalność nie wynika jednak w tym przypadku z jego unikatowości, lecz z interpretacji rzeczywistości według kryterium formalnoprawnego. Miasta zdegradowane i restytuowane to bowiem te ośrodki, które w określonym czasie straciły lub odzyskały swój miejski status. Innymi słowy przestały być lub ponownie zaczęły być zaliczane do tej grupy miejscowości, dla której wg nomenklatury prawno-administracyjnej przyjęto termin – „miasto”.

Przyjęcie tylko takiego kryterium w naturalny sposób powoduje rozdźwięk tam, gdzie decyzje o degradacji lub restytucji statusu miejskiego były lub są ustanawiane na wyrost względem kryteriów ekonomicznego, demograficznego czy przestrzennego. Z innego punktu widzenia złożoność koncepcji „miasto” i „wieś” została tu dodatkowo skomplikowana nierzadką arbitralnością decyzji urzędniczych, co miało nie tylko znaczenie formalne, ale w sposób oczywisty wpływało i wpływać może na realne możliwości rozwoju miast zdegradowanych i restytuowanych.

Celem prezentowanej książki jest przybliżenie zagadnienia miast zdegradowanych i restytuowanych na obszarze Polski, gdzie problem ten ma wymiar szczególny. Po pierwsze, miast takich jest relatywnie dużo (odpowiednio 828 i 240). Po drugie, Polska jest jednym z nielicznych krajów europejskich, gdzie kryterium formalnoprawne ma tak wielkie znaczenie. Autorzy książki starali się naświetlić ten problem, nawiązując do takich ogólnych kwestii jak geneza miast zdegradowanych i restytuowanych, specyfika ich rozwoju i przemian oraz problemy przed jakimi stoją. Wymienione kwestie dzięki zaangażowaniu badaczy reprezentujących różne subdyscypliny naukowe zaprezentowano wielowątkowo. W 17 częściach książki omówiono tytułowe zagadnienia zarówno od strony przestrzennej, jak i społecznej, demograficznej, ekonomicznej, przyrodniczej, historycznej, architektonicznej, kulturowej, prawnej czy semantycznej. Taki sposób interpretacji pozwolił nie tylko na dokonanie częściowej syntezy tego zagadnienia. Stanowił również ważny atrybut w określeniu wyzwań przed jakimi stoją badacze zajmujący się tą tematyką. Ważnym zadaniem książki była również analiza dyskursu okalającego pojęcia „miasto” i „miejskość” w kontekście ich formalnoprawnych uwarunkowań.

Autorzy rozdziałów zaprezentowali nie tylko określony fragment wiedzy i wyjaśnień dotyczących miast zdegradowanych i restytuowanych, ale także poprzez mniej lub bardziej wyeksponowane poglądy, wnieśli pewien wkład w:

- a) rozwinięcie teoretycznych ram pojęcia miasta zdegradowanego i restytuowanego w zakresie ich definiowania, możliwości rozwojowych, czy w końcu różnych typologii i podziałów uwypuklających ich różnorodność pod względem przestrzennym, formalnoprawnym, społeczno-ekonomicznym czy historycznym;
- b) podjęcie oczekiwanej dyskusji na wiele ważnych i aktualnych tematów, takich jak: „miejskość a wiejskość”, zmienność osadnictwa i jej konsekwencje, rola różnych grup interesariuszy w kształtowaniu rzeczywistości społeczno-ekonomicznej i przestrzennej czy konflikt przestrzenny jako wyzwanie dla polityki miejskiej i regionalnej.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, miasta restytuowane, miejskość, wiejskość, formalnoprawność, Polska.

Contents / Spis treści

Preface	xi
Słowo wstępne	xiii
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art	1
Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań	5
<i>Ewa Dawidejt-Drobek, Wiesław Drobek</i>	
Cultural aspects of urban restitution in Poland	37
Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce	39
<i>Mirek Dymitrow</i>	
The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland	61
Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej	65
<i>Barbara Konecka-Szydłowska</i>	
Restituted towns and their socio-economic conditions for development	117
Spółeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych	119
<i>Robert Krzysztofik</i>	
Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations	139
Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki	143
<i>Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna</i>	
Degraded feudal urban agglomerations in Poland	159
Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce	163
<i>Robert Szymytkie, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Jolanta Pełka-Gościńskiak, Tomasz Spórna, René Brauer</i>	
Degraded towns and urban abandonment	185
Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia	189
<i>Elżbieta Przesmycka</i>	
Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations	209
Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny	211

<i>Dariusz Sokołowski</i>	
Functional differentiation of degraded and restituted towns to the background of other similarly sized towns and villages in Eastern Poland	249
Zróźnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej	251
<i>Weronika Dragan, Marta Chmielewska</i>	
Restituted towns in the face of 21 st -century demographic changes	271
Miasta restytuowane w obliczu przemian demograficznych w XXI wieku	273
<i>Robert Szmytkie</i>	
Degraded towns in Poland as potentially new towns	295
Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta	299
<i>Hanka Zaniewska, Maria Thiel, Norbert Dąbkowski</i>	
Creating a new identity for small restituted towns – some problems	319
Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast	321
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Tomasz Spórna</i>	
The concept of urban hibernation: Scientific note	347
Koncepcja hibernacji miast. Notatka naukowa	351
<i>Mirek Dymitrow</i>	
Deconstructing the discourse of degradation	355
Dyskurs degradacji miast w Polsce: próba dekonstrukcji	361
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns in numbers	367
Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach	369
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns on maps	423
Miasta zdegradowane i restytuowane na mapach	425
<i>Mirek Dymitrow, Robert Krzysztofik</i>	
Degradation and restitution: Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts	443
Degradacja i restytucja jako pryzmaty pojęcia miejskości w kontekście jego formalnoprawnej zmienności	453
Contributors	462
Autorzy	464

Preface

Research on various settlement forms constitutes an important branch of spatial, technical and socio-economic sciences. It is also crucial to explain and better understand those human processes whose major imprint is to be found in cities, towns and villages throughout the world. Although there exists already a plethora of studies dedicated to various settlement-related phenomena, some issues remain less explored and hence call for more elaborate research questions, methods and, hopefully, discoveries.

One element that still needs significant investigation is the phenomenon of so-called *degraded* and *restituted towns*, i.e. settlements whose formal status oscillates temporally along a conceptual rural-urban axis. Although the topic has been touched upon semi-regularly for a significant amount of time, its standing lack of exhaustion is largely dependent upon two factors. Firstly, it overlaps a host of academic disciplines, including human geography, history, urban and architectural studies, sociology, law, and archeology, to mention but a few. Secondly, its close association with the formality of the rural-urban question renders problems of degraded and restituted towns a seemingly parochial topic. While disciplinary dispersion contributes to a noticeable lack of mainstreaming (and hence insufficient research focus), the second factor is more serious, as it constrains analyses from extending beyond the local scale towards extrapolations of what kind of phenomena degradation and restitution represent in a much broader sense.

This book is a response to the outlined dearth. Divided into 17 chapters written by leading researchers in this still nascent field, this book offers a comprehensive guide to the phenomenon of degraded and restituted towns, using Poland as an example. Having previously characterized dispersion as a potential barrier to consolidating a viable area of scholarly work, this book turns interdisciplinarity into a strength by, for the first time ever in this context, compiling different research perspectives into a satisfying whole. Espousing

such a summative approach, the editors hope to bring more clarity to the topic, not least by structuring the book around three familiar themes: *origins, development and problems*. Lastly, by sumptuously engaging in conceptual discussions of a rural-urban nature, the book paves the way for scientific inferences of a more universal character.

To ensure broad reception, the chapters of this rigorously reviewed book have been written in both English and Polish. Adopting such a format, and enriching it generously with supplementary visual material, we hope to present the fascinating world of degraded and restituted towns to a wide range of both new and seasoned readers: academics, planners, policymakers, politicians and teachers alike.

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

Słowo wstępne

Badania nad osadnictwem stanowią jeden z kluczowych aspektów nauk społeczno-ekonomicznych i przestrzennych. Fenomen jakim jest trwały ślad człowieka na ziemi, a zaznaczony różnymi formami jego skupień w przestrzeni geograficznej, stanowi także niezwykle interesujące tło wyjaśnień innych nauk.

W tym – wydawać by się mogło – dobrze rozpoznanym już układzie form, procesów i zjawisk są jednak jeszcze pewne luki wymagające uściśleń, precyzyjniejszych badań, stawiania nowych pytań problemowych, a nawet dosłownie rozumianych archeologicznych odkryć. Jedną z tych luk stanowią niewątpliwie problemy miast zdegradowanych i restytuowanych. Zagadnienia te funkcjonują na styku różnych subdyscyplin naukowych – geografii, urbanistyki, socjologii, historii, nauk prawnych czy wspomnianej archeologii.

Wielodyscyplinarność badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi to niewątpliwie wielki walor poznawczy, ale też i prawdopodobnie jedna z kilku przyczyn wspomnianej luki. Ciągłe bowiem odczuwany jest niedosyt opracowań integrujących wiedzę z różnych dyscyplin naukowych.

Drugim problemem marginalizacji omawianych tu zagadnień jest na pewno też włączenie ich w coraz szerszy kontekst badań nad przenikaniem się osadnictwa miejskiego i wiejskiego. Ponieważ jednak omawiane zjawiska nie występują na całym świecie, badacze w innych krajach w naturalny sposób poświęcają im mniej uwagi.

Wychodząc naprzeciw naświetlonym pokrótce faktom zrodziła się więc idea książki, która chociażby w części wypełniała wspomnianą lukę badawczą. Jej zamysłem, z uwagi na zainteresowania badawcze Autorów, było w sposób szczególny przybliżyć zagadnienia miast zdegradowanych i restytuowanych z punktu widzenia geografii społeczno-ekonomicznej, geografii historycznej, urbanistyki i architektury oraz historii urbanistyki.

Efektem tych zamierzeń jest praca składająca się z 17 rozdziałów (w tym dwóch notek autorskich), które co prawda problematykę miast zdegradowa-

nych i restytuowanych podejmują w zróżnicowany sposób, to jednak starają się odwoływać do wspólnych pojęć takich jak: przestrzeń miasta, miasto jako forma przestrzeni, miasto jako miejsce realizacji społecznych i ekonomicznych celów społeczności lokalnych czy z innej strony miasto jako przestrzeń społecznie dynamiczna.

Celem zespołu autorskiego było także przybliżenie tych zagadnień szerszemu gronu odbiorców. Stąd też w książce zawarto rozdziały napisane zarówno w języku polskim, jak i angielskim. Mamy nadzieję, że zaprezentowany format książki znacząco ułatwi jej lekturę wśród szerszego grona czytelników zarówno w Polsce, jak i w innych krajach. Jesteśmy przekonani także, że książka zainteresuje zarówno naukowców, jak i osoby zawodowo związane z innymi profesjami – samorządowców, polityków, planistów czy nauczycieli.

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Both current and historical settlement forms experience evolutionary, permanent changes to their spatial and socio-economic attributes, not seldom accompanied by dynamic functional transformations. The linkage between functionalism and dynamism, in turn, is one of those elements of conventional geographical theory used to explain the phenomena of urbanization and urbification (Pol. *umiastowienie*). While urbanization refers to a broader process of gradual increase in the proportion of people living in 'urban areas' as well as ways in which the society adapts to the encountered changes, urbification denotes the strict process of designating 'urban areas' by means of formalized mechanisms. At the intersection of these two concepts – urbanization and urbification – lies the fascinating problem of degraded and restituted towns.

In Poland – as in some other Central and Eastern European countries – the definition of 'urban' is based on the historical concept of town privileges that has gradually segued into a contemporary formal definition of 'urban area', and hence remains faithful to an urbification model. Effectively, any other area is automatically and relentlessly regarded 'rural'. Because of this mix of historical (holding on to a traditional urbification matrix) and contemporary (experiencing rural-urban blurring due to widespread urbanization) conditions, in Poland, there are both "cities" of less than 900 inhabitants and "villages" of more than 12,000.

Degraded towns play an important role in this conceptual disjointedness. They are formally rural yet urbomorphous and often de-agrarized settlements that have enjoyed formal urban status in the past. For that particular reason, many degraded towns can be objectively more "urban" than numerous formal

towns. This, in turn, points to the convolutedness incurred by the formal appropriation of a largely cultural construct – the rural-urban dichotomy – into governance and administration. To avert these problems by diminishing practical and conceptual irreconcilabilities, the concept of *restitution* – i.e. the act of reinstating formal urban status to a (formally rural) degraded town – has been crystallized. Nevertheless, many overgrown and fully urbanized degraded towns refrain from applying for urban status for a host of pragmatic reasons (for instance, if granted one, they would no longer be eligible for a number of anachronistic state subsidies) or simply due to incomplete or patently wrong information about its circumstances and capacities. Effectually, the ratio between *de facto* and *de jure* ‘urban’ towns (assuming, of course – in both regards – arbitrary definitions) is starkly perturbed. This, in turn, points to the important role of degraded and restituted towns within both conceptual and practical works that utilize the rural-urban binary – in any form – as an analytical yardstick. It is also indicative of the need to differentiate between urbanization and urbification and the intricate linkages that arise between them.

Degraded and restituted towns, partly for reasons listed above, have an established niche in science. In Poland, due to the impressive number of degraded (828) and restituted (240) towns, that niche is particularly developed. However, the role of degraded and restituted towns has been thought to pertain to merely two openings: treating them as distinctive elements within (national) settlements systems, or as specific material containers of immaterial values, with both camps emphasizing the role of spatio-temporal changeability.

To this background, the crafting of this book has been dictated by two basic needs: firstly, the need to present the multiaspectuality of the undertaken research problem, and, secondly – largely resulting from the former – the need to summarize existing academic works on degraded and restituted towns into a more nuanced yet coherent whole. Hitherto, these works have been sprawling across numerous disciplines, with little mutual reinforcement in regard to latest research achievements, which could potentially develop the subject into a theoretically more robust subdiscipline. These two needs have come to form the overarching aim of this book.

In this chapter, we have identified a number of research perspectives on the phenomenon of degraded and restituted towns, both well-established and nascent, summarizing them into 12 main currents:

1. Focus on urbanization and de-urbanization as backdrops for the formation of new towns (including restituted towns) and the regress of others (including degraded towns);
2. Focus on degraded and restituted towns as elements within the concept of rural-urban continuum;
3. Focus on degradation and restitution in the ontological dimension, mainly physicalistic and postmodern;

4. Focus on degraded and restituted towns in a historical perspective (with no or minimal reference to the current condition);
5. Focus on degraded and restituted towns in a spatio-functional perspective;
6. Focus on degraded and restituted towns in a morphological perspective (spatial layout, architecture, settlement configuration);
7. Focus on degraded and restituted towns in a socio-economic perspective, often with emphasis on demography in their historical development;
8. Focus on degraded and restituted towns in the context of local identity building;
9. Focus on the role of degraded and restituted towns as administrative units;
10. Focus on the role of degraded and restituted towns in planning and development strategies;
11. Focus on degraded and restituted towns as part of general, multiaspectual surveys;
12. Focus on degradation and restitution as specific cultural discourses, related to ways in which popular characterizations of the rural-urban binary perpetuate dualistic perspectivism and maintain conceptual othering mechanisms.

While some perspectives are well-established in Polish research (1, 2, 4, 6, 8, 11), others are in need of further exploration. This book is a first attempt to cover them all.

Moreover, this introductory chapter provides ample context to the deliberated topic, including a historical synopsis, a review of current practices, a discussion on conceptual and terminological ambiguities, as well as a kaleidoscope of more individualized tidbits and oddities. An extensive literature list finalizes this chapter.

Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Wprowadzenie

Współczesne i historyczne osadnictwo cechuje się permanentną zmianą swoich atrybutów – przestrzennych, gospodarczych i ponad wszystko demograficznych. Ich ewolucyjnym, a niejednokrotnie bardzo dynamicznym przemianom, stale towarzyszą także zmiany funkcjonalne. Sprzężenie funkcjonalizmu i dynamizmu w przemianach osadnictwa stanowi jeden z tych elementów, które w fundamentalny sposób wyjaśniają z kolei zjawisko urbanizacji i umiastowienia. Urbanizację widzimy tu jako proces szerszy, obejmujący także obszary formalnie nie posiadającego statusu miejskiego, a umiastowienie jako proces powstawania i funkcjonowania miast *de iure*.

Na pograniczu tych dwóch pojęć – urbanizacji i umiastowienia – funkcjonuje między innymi zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych. O ile te pierwsze formalnie, w odniesieniu do umiastowienia, są *de facto* wsiami, o tyle te drugie są miastami. W kontekście procesu urbanizacji oba typy spełniają cechy przynależne jednostkom zurbanizowanym. Wyjątki od tej zasady w przypadku miast zdegradowanych są relatywnie nieliczne. Dawne miasta i wyodrębniające się z tej grupy miasta restytuowane nie są tylko fenomenem polskim. Licznie występują także w niektórych innych krajach Europy. Niemniej fakt, iż ośrodki obu typów są w Polsce wyjątkowo liczne, w sposób oczywisty eksponuje je jako ważny problem badań nad urbanizacją mniejszych miejscowości.

Zarówno miasta zdegradowane, jak i restytuowane mają też swoje miejsce w badaniach naukowych poświęconych rozwojowi miast w Polsce. Czynnymi ich uczestnikami są zresztą między innymi Autorzy tej książki. Z punktu widzenia badań nad osadnictwem rola miast zdegradowanych i restytuowanych podkreślana jest głównie w dwóch ujęciach. W pierwszym z nich eksponuje się je jako stały i charakterystyczny element kontinuum wiejsko-miejskiego. W drugim natomiast zwraca się uwagę na wymiar urbanistyczny w ogólnej relacji: przeszłość-teraźniejszość-przyszłość.

Na zaprezentowane powyżej, dualne widzenie kategorii *miasto/wieś* czy też *miejscowość z prawami miejskimi/miejscowość bez praw miejskich*, nakłada się szeroki obraz ujęć marginalizujących taki sposób wyjaśniania przemian urbanizacyjnych. Jego rola wynika głównie z tzw. statystycznej lub funkcjonalnej definicji miasta; często nawet nie miasta, tylko obszaru miejskiego lub zurbanizowanego. Miastem w takim przypadku jest miejscowość, która ma odpowiedni poziom zaludnienia lub po prostu pełni funkcje miejskie. Kwestia posiadania lub (i) uzyskania statusu miejskiego wynika z mierzalnej rzeczywistości, a nie do końca z precyzyjnych wymogów formalnych lub tradycji historycznych. W tym wypadku pojęcie prawa miejskiego zostaje zastąpione *de facto* czymś, co można nazwać prawem do miasta, prawem do bycia miastem (por. Lefebvre 1967).

Badania miast zdegradowanych i restytuowanych

Odnosząc się do tytułowych typów miast definiujemy je ostatecznie w następujący sposób:

- pod pojęciem miasta zdegradowanego rozumiemy w książce miejscowość, która w przeszłości posiadała prawa miejskie lub urzędowo nadany status miejski, a która współcześnie (2015 r.) formalnie jest wsią, częścią miasta lub częścią innej wsi;
- pod pojęciem miasta restytuowanego rozumiemy miejscowość, która w nieodległej przeszłości uzyskała status miasta, przy czym posiadała go co najmniej jednokrotnie w przeszłości.

Celem rozdziału w kontekście badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi w Polsce jest prezentacja wieloaspektowych problemów związanych z uwarunkowaniami ich funkcjonowania oraz uzyskiwania definicyjnego statusu. Autorzy książki miasta zdegradowane i restytuowane badają z punktu widzenia analiz geograficzno-historycznych, geograficzno-demograficznych, przestrzennych i urbanistyczno-architektonicznych, a także kulturowo-językowych, gospodarczych i geograficzno-osadniczych.

Jak już wspomniano, jednym z kluczowych elementów warunkujących istotność badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi jest fakt, iż skupiają się one na momentach granicznych (lub przejściowych) pomiędzy

formalnym bytem miejskim i nie-miejskim; w niektórych przypadkach natomiast – pomiędzy bytem formalnie upodmiotowionym i bytem formalnie zartartym w strukturze innych, większych miast (por. Krzysztofik i in. 2015 – w niniejszym tomie). Są one zarazem wyraźnym przykładem płynności koncepcji miasto-wieś, (której binarne rozumienie jest niesłabnąco stosowane w statystyce, administracji, nauce) oraz jej dziś już możliwej anachroniczności.

Z punktu widzenia geografii miast, zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych można także widzieć w kategoriach odpowiednio dezurbanizacji i inicjalnej urbanizacji. Z takim poglądem należy się jednak zgodzić wyłącznie wtedy, gdy pojęcie urbanizacji rozpatrujemy z prawno-administracyjnego punktu widzenia. Uwzględniając jednak złożoność atrybutów urbanizacji, proces instytucjonalnego umiastowienia nie zawsze jest im tożsamy w wymiarze czasowym. Skala zjawisk definiujących problem kontinuum wiejsko-miejskiego (Sokołowski 1999), ale także paleta różnych form osadnictwa zurbanizowanego w Polsce, choć formalnie niemiejskiego (Krzysztofik 2007) wskazują na znaczące niejednokrotnie rozbieżności pomiędzy miejscowością zurbanizowaną a miastem *de iure*. Rozbieżności te na osi czasu należy rozumieć zarówno w kategoriach opóźnienia umiastowienia względem urbanizacji, jak i opóźnienia degradacji formalno-prawnej względem widocznej ruralizacji czy dezurbanizacji. Z drugiej strony doświadczamy procesu „przyspieszenia” umiastowienia lub degradacji. W pierwszym przypadku prawa miejskie przyznawano niegdyś osadom nieco „na wyrost”. Ich struktura funkcjonalna nie różniła się albowiem zbyt od tej, która cechowała sąsiednie wsie rolnicze. W drugim przypadku zdarzały się zbyt „pochopne” lub motywowane politycznie decyzje o odebraniu praw miejskich. Studia i rozprawy poświęcone miastom zdegradowanym i restytuowanym wychodzą jednak daleko poza ich teoretyczne ramy wyznaczone procesami szeroko pojętej urbanizacji i umiastowienia. Współcześnie należy je widzieć co najmniej w kilkunastu ujęciach badawczych. Ujęcia te mogą mieć zarówno charakter unifikujący, jak i rozłączny względem rozważanych zagadnień. Ich wykaz prezentuje poniższe zestawienie:

1. Istota urbanizacji jako tło kształtowania się nowych miast, w tym miast restytuowanych i istota dezurbanizacji jako podstawa degradacji miast, a w niektórych przypadkach ich powstawania (wydzielanie się mniejszych miast z dezurbanizujących się większych ośrodków miejskich);
2. Miasto zdegradowane i restytuowane jako element badawczy zjawiska kontinuum wiejsko-miejskiego;
3. Degradacja miast i restytucja miast wyjaśniana w konwencji ontologicznej m.in.: systemowej, fizykalistycznej czy postmodernistycznej;
4. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu historycznym – okres badań dotyczy wyłącznie przeszłości danego miasta i brak w nim szerszych odniesień do współczesności;

5. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu funkcjonalistycznym lub przestrzenno-funkcjonalistycznym;
6. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu przestrzennym, zarówno z perspektywy badań urbanistyczno-architektonicznych, jak i geograficzno-morfologicznych;
7. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciu demograficznym i społecznym, w tym uwzględniającym szersze tło badań historycznych;
8. Miasto zdegradowane i restytuowane w badaniach ich tożsamości i identyfikacji społecznej;
9. Miasto zdegradowane i restytuowane jako zagadnienia prawno-administracyjne;
10. Miasto zdegradowane i restytuowane jako element badań planistycznych i strategicznych;
11. Miasto zdegradowane i restytuowane w ujęciach ogólnych, przeglądowych, wieloaspektowych;
12. Degradacja i restytucja jako specyficzne dyskursy kulturowe, związane z cechowaniem koncepcji „miasta” i „wsi” w sposób utrwalający dualistyczny perspektywizm i utrzymujący mechanizmy typu *othering* („innościowania”).

Badania miast zdegradowanych zlokalizowanych w Polsce nawiązujące do poszczególnych ujęć mają dość zróżnicowany dorobek. O ile część zagadnień jest już dość dobrze rozpoznana (1, 2, 4, 6, 8, 11), o tyle w pozostałych ujęciach widać dość wyraźną potrzebę dalszych badań.

Różnice uwidaczniają się także jeśli wziąć pod uwagę inny podział opracowań poświęconych omawianym zagadnieniom. Ogólnie podzielić je można na opracowania przeglądowe i problemowe oraz opracowania stanowiące tzw. studia przypadków. Nawiązując do tego podziału szczególnie niedosyt odczuwalny jest w opracowaniach poświęconych poszczególnym przypadkom. Oczywiście dostępne materiały nie zawsze pozwalają i zapewne nie pozwolą w przyszłości, na szczegółowe badania np. niektórych miast zdegradowanych w okresie średniowiecznym czy wczesnonowożytnym. Niemniej jednak brakuje też wielu studiów przypadków, których realizacja oparta byłaby na relatywnie bogatym materiale źródłowym i badawczym. Dotyczy to szczególnie restytucji i degradacji miast w XX i XXI w. Zadawalający jest natomiast postęp w zakresie opracowań opisowych.

Charakterystyczna jest także znacząca różnorodność badań. Zagadnieniami tymi zawodowo zajmują się badacze głównie ze środowisk: geograficznego, urbanistyczno-architektonicznego i historycznego. Incydentalnie problematykę tę podejmują także ekonomiści, prawnicy i socjologowie. Różnorodność badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi wychodzi na przeciw postulowanej w nauce transdyscyplinarności. Zastosowana wieloaspektowość badań wzmacnia ich integralność w zakresie lepszego zrozumienia

zagadnienia analizowanych typów miejscowości. Jest to o tyle ważne, że pozwala na wyjście poza tradycyjne kanony danej dyscypliny naukowej.

Istotność badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi podkreślają także publikacje będące dziełami awansowymi w nauce. Tu szczególną pozycję zajmuje książka W. Drobka (1999) poświęcona zdegradowanym miastom historycznego Śląska, a pośrednio także rozprawy D. Sokołowskiego (1999), M. Kuleszy (2001) i R. Krzysztofika (2008). Wykaz pozostałych opracowań podejmujących problem nowych miast powstałych w efekcie restytucji praw miejskich oraz degradacji miast prezentuje natomiast bibliografia na końcu rozdziału. Choć Autorzy nie roszczą się praw do ukazania pełnego wykazu publikacji w tym zakresie, zdecydowano się tu jednak zaprezentować wszystkie opracowania bezpośrednio nawiązujące do omawianej tematyki oraz wybrane publikacje mające z nią pośredni charakter. W tej ostatniej kwestii dobór był ograniczony i zapewne częściowo subiektywny; jego podstawową ideą było zaprezentowanie zróżnicowanych ujęć omawianych zagadnień w literaturze przedmiotu.

Miasta zdegradowane i restytuowane. Krok drugi

Miasta zdegradowane i restytuowane są tyleż interesującym, co niezwykle skomplikowanym zagadnieniem badawczym. Wbrew pozorom są także tematem aktualnym. Jak bardzo, niech świadczy fakt, że tylko w czasie kilkunastu miesięcy przygotowywania niniejszej książki aż 6¹ miejscowości przestało być miastami zdegradowanymi, uzyskując jednocześnie status miast restytuowanych.

Różnorodność dyscyplin badawczych, które podejmują zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych jest znaczna. Wykaz publikacji zamieszczony na końcu tego rozdziału oddając w znacznej mierze istotę poruszanych zagadnień; z oczywistych względów nie oddaje wszystkich aspektów omawianej kwestii i ponad wszystko wielości ujęć tego zagadnienia, tak w wymiarze ontologicznym, jak i teoretycznym czy metodologicznym. Wielość i różnorodność staje się zatem tyleż bogactwem realizowanych badań, co ich szerokim spektrum. Próbując częściowo chociaż wyjść naprzeciw zrozumieniu tej różnorodności proponujemy w tym miejscu zagłębić się w istotę zagadnienia miasta zdegradowanego i restytuowanego. Przyjęliśmy tu format autorskiej syntezy, stanowiącej pewien punkt wyjścia w rozumieniu dość niejednolitego tła omawianych zagadnień. Synteza ta została podzielona na dwie części. Pierwsza z nich poświęcona jest kwestii degradacji miast i miastom zdegradowanym. Druga skupia się natomiast na zagadnieniu restytucji miast i miast restytuowanych.

¹ Chocz i Stopnica w 2015 r. oraz Jaraczewo, Lubycza Królewska, Siedliszcze i Urzędów w 2016 r.

O degradacji miast i miastach zdegradowanych

Definiując istotę miasta zdegradowanego, pojęciem tym określa się w książce miejscowość, która w przeszłości posiadała prawa miejskie, a współcześnie jest formalnie wsią.

Podstawowym problem powyżej definicji jest przede wszystkim poprawność stwierdzenia *miasto zdegradowane*. Problemowość ta wynika co najmniej z dwóch bardziej ogólnych kwestii.

Po pierwsze wynika z prostej konstatacji, że jeśli miasto jest prawnie zdegradowane to już w tym momencie nie jest to miasto. Bez wątpienia bardziej poprawne jest sformułowanie *wieś o tradycjach miejskich* czy *miejscowość pozbawiona praw miejskich*. Stając jednak w obronie sformułowania *miasto zdegradowane* należy podkreślić, że zwłaszcza w badaniach naukowych ważnym atrybutem jest widzenie nieco szerszego tła poznawczego, w tym przypadku obejmującego także pewien okres istnienia miasta tuż przed degradacją prawn-administracyjną. Inną kwestią jest wyjątkowa niezgodność określenia *miasto zdegradowane* wobec rzeczywistości i faktycznego stanu rozwoju miejscowości, a ponad wszystko tendencji prorozwojowych. Odebranie praw miejskich Tarnogrodowi (aczkolwiek na życzenie mieszkańców, por. Nietyksza 1986), jednemu z największych miast XIX-wiecznej Polski, w żaden sposób nie spowodowało przecież jego regresu.

Drugim problemem jest utożsamianie sformułowania *miasto zdegradowane* z miastem zdegradowanym w znaczeniu wyłącznie przestrzenno-wizerunkowym. Degradacja jest w tym przypadku synonimem dereliktowości przestrzeni, jej zniszczenia, dewastacji infrastruktury. Oczywiście nakładanie się obu zjawisk – degradacji prawn-administracyjnej jako efektu degradacji przestrzennej miasta – nie było w przeszłości przypadkiem odosobnionym.

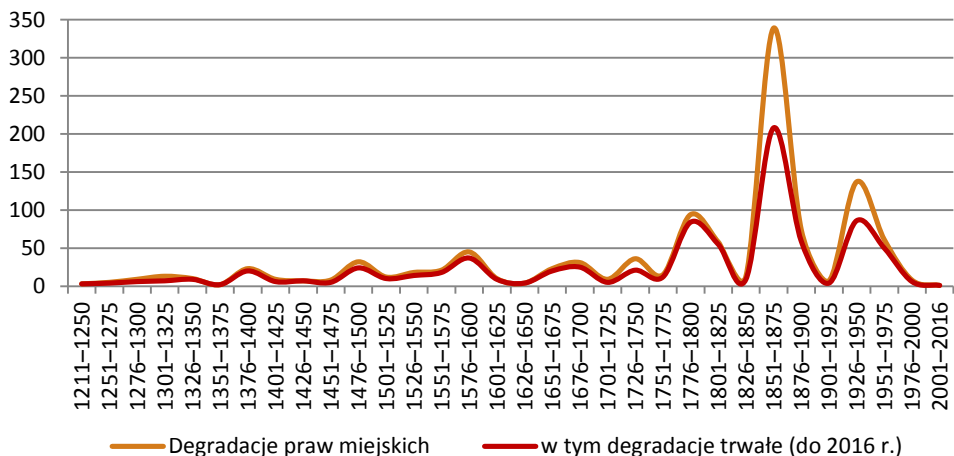
Powyższe rozważania kierują dyskusję na temat miast zdegradowanych w jeszcze inną stronę. Otóż pojęcie miasta zdegradowanego jest czym innym przy rozważaniach geograficznych dotyczących współczesności (co najmniej od końca XX w.), a czym innym w tematyce miejskiej podejmowanej z punktu widzenia geografii historycznej. Dualizm ten wynika z natury przemian osadniczych i roli miast we współczesnej przestrzeni geograficznej. Dziś degradują się raczej przestrzenie miejskie, nie miasta. W każdym, nawet najbardziej doświadczonej problemami mieście, takim jak Bytom czy Wałbrzych, istnieją przestrzenie niezdegradowane – wręcz przyciągające. Dotyczy to także miast małych. Najczęściej zatem wobec większych ośrodków stosujemy pojęcie miasta problemowego, kryzysu wielkiego miasta, miasta kurczącego się. W tych najmniejszych doświadczamy z kolei procesu wieloaspektowej ruralizacji czy depopulacji. W rzeczywistości geograficznej obraz ten oczywiście nie jest tak czarno-biały. Niemniej jednak, inaczej degraduje się współcześnie duże miasto

w konurbacji katowickiej, a inaczej świętokrzyskie Działoszyce czy podlaski Suraż.

Wracając do pojęcia miasta zdegradowanego *de iure* w Polsce należy zauważyć, że zjawisko to ma już blisko 800-letnią metrykę (ryc. 1). Akty pozbawienia praw miejskich miały miejsce już w pierwszej połowie XIII w. Były stałym elementem przemian miejskiej sieci osadniczej w każdym następnym stuleciu. Niewątpliwie jednak to, co zwraca uwagę szczególnie, to silna nierównowaga czasowa zjawiska z maksymalnym natężeniem w latach 1850–1875 oraz nieco niższym w latach 1900–1975 (ryc. 1, tab. 1).

Bezwzględnie proces degradacji prawno-administracyjnej miast należy zatem utożsamiać przede wszystkim z czynnikiem przejścia od gospodarki feudalnej opartej o lokalne funkcje usługowo-handlowe do gospodarki kapitalistycznej z silnie zaakcentowaną rolą przemysłu, transportu kolejowego i usług wielkoskalowych. W przypadku większej części współczesnego terytorium Polski bardzo ważnym czynnikiem było także silne przegęszczenie miast, które dawno zatraciły możliwości realnego funkcjonowania nawet w warunkach gospodarki feudalnej. Wiek XIX był szczytowym okresem procesu korygowania statusu miast w nawiązaniu do nowych realiów gospodarczo-społecznych. Proces ten *de facto* rozpoczął się już w XVIII w. na obszarze Śląska anektowanego przez Prusy, kiedy to z sieci miast wyłączono formalnie znaczną część małych miast, zmieniając ich status na wsie targowe (reformacja z 1742 r.). Kontynuacją tych działań były decyzje władz zaborczych z przełomu XVIII/XIX w., kiedy to poprzez specjalne akty (np. Nowy Śląsk) czy też w efekcie unifikowania tzw. miast bliźniaczych (m.in. w Wielkopolsce) czy w końcu poprzez niezaliczanie do urzędowych zbiorów miast (wszystkie państwa zaborcze) pozbawiono statusu miejskiego dalsze kilkadziesiąt miejscowości.

Najbardziej znaną korektą liczby formalnie istniejących miast była ta związana z pozbawieniem przez władze carskie statusu miejskiego 336 miast Królestwa Polskiego (1869–1870). Ten w istocie kontrowersyjny w wielu przypadkach akt stanowił jedno z największych tego typu zaplanowanych przedsięwzięć w dziejach Polski i Europy. Jego kontrowersyjność wynika co najmniej z dwóch zasadniczych faktów. Po pierwsze, o czym już wspomniano, wiele miejscowości prawnie zdegradowanych wykazywało się tendencjami prorozwojowymi; w każdym razie stanowiły one ważne zworniki lokalnego życia społeczno-gospodarczego w najbliższej okolicy. Nie tylko spełniały one wszystkie ówczesne kryteria „bycia miastem”, ale czyniły to niejednokrotnie w wymiarze większym niż niektóre ośrodki, które prawa miejskie posiadały (Nietyksza 1986). Po drugie, rygorystyczność aktów prawnych z lat 1869–1870 podkreśla ogólny obraz niedopasowania zbioru miast, którym odebrano prawa miejskie, wobec tych, które ich do dzisiaj nie odzyskały (ryc. 1). Ta ostatnia grupa zresztą stale maleje.

Ryc. 1. Akty odebrania praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 1. Akty odebrania praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016

Okres	Obszar	Liczba degradacji
III Rzeczpospolita (po 1889)	współczesne granice RP	1
Polska Rzeczpospolita Ludowa (1944–1989)	współczesne granice RP	137
II wojna światowa (1939–1945)	współczesne granice RP	3 ²
III Rzeczpospolita (1918–1939)	II RP	43 / 481
W tym reforma 1933/34 w woj. płd.	II RP	12 / 127 ³
W tym reforma 1933/34 w woj. wsch.	II RP	7 / 296 ⁴
Pozostałe	II RP	28
Zabór rosyjski (1772–1918)		
– Królestwo Polskie (1815–1918)	KP	366
– w tym reforma 1869/70	KP	336
– Ziemie Zabrane (1807–1915) ⁵	współczesne granice RP	14
Zabór austriacki (1772–1918)	zaboru austriackiego	37
Zabór pruski (1772–1918)	zaboru pruskiego	39
Księstwo Warszawskie (1807–1815) z okresem wojen napoleońskich 1803–1815 (zabory pruski i austriacki)	KW w granicach z 1809–1815	ok. 27
Prusy właściwe (1743–1945)		47
– w tym reforma 1742	współczesne granice RP	32
I Rzeczpospolita (do 1800)	współczesne granice RP	339

Źródło: opracowanie własne.

² Dotyczy permanentnych degradacji. Tymczasowe pozbawienia praw miejskich miasta przez okupanta, uchylone po 1944 przez administrację polską nie zostały uwzględnione.

³ Zdegradowano 12 jednostek pełniących funkcje gmin miejskich (o różnorodnym statusie – miast, miasteczek a nawet wsi). Równocześnie 127 gmin wiejskich na prawach miast (14) i miasteczek (113) utraciło historyczny identyfikator miejskości.

⁴ Zdegradowano 7 gmin miejskich oraz 296 jednostek w gminach wiejskich: 293 miasteczka, 2 miasta i 1 osadę miejską.

⁵ Obwód białostocki, gubernia grodzieńska.

W porównaniu z reformą z lat 1869–1870, mniej znana jest reforma administracyjna w II Rzeczypospolitej (głównie w Galicji i na Kresach Wschodnich), a która miała miejsce w latach 1933–1934. Przeprowadzona jako *reforma gminna* na obszarze byłych zaborów pruskiego i austriackiego w celu utworzenia jednolitej struktury gminnej dla całej Polski⁶ (wprowadzenie podziału na miasta i gminy zbiorowe według wzorca obowiązującego na obszarze b. Królestwa Polskiego i Kresów Wschodnich), „korekta” ta pozbawiła zarazem historycznego wyznacznika miejskości 139 miejscowości na obszarze Galicji (woj. krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie):

- 12 gmin miejskich (na prawach miast, miasteczek bądź wsi);
- 14 jednostkowych gmin wiejskich na prawach miast;
- 113 jednostkowych gmin wiejskich na prawach miasteczek;

Natomiast na obszarze Kresów Wsch. (woj. nowogródzkie, poleskie, wileńskie, wołyńskie i część białostockiego) wyznacznika miejskości pozbawiono:

- 7 gmin miejskich;
- 293 miasteczka, 2 miasta i 1 osadę miejską w zbiorowych gm. wiejskich.

Łącznie z reformą, praw miejskich pozbawiono także 19 miast w b. zaborze pruskim i jedno na obszarze b. Kongresówki. W sumie przemiany z lat 1933–1934 usankcjonowane przez władze polskie zdegradowały 461 miejscowości o historycznie uwarunkowanym charakterze miejskim (a biorąc pod uwagę także tzw. *osady miejskie* – 722 ośrodki), czyli stanowczo więcej niż często demonizowana reforma carska z 1869–1870 (por. Dymitrow 2015 – w niniejszym tomie).

Na szczególną uwagę zasługuje przeprowadzona przez polską administrację w latach 1945–1947 degradacja ok. 60 miast położonych na tzw. Ziemiach Odzyskanych (Spórna et al. 2015, s. 417 – w niniejszym tomie). Epizod ten, szczególnie przy uwzględnieniu równoczesnych zachowań wielu innych miast oraz nadań praw miejskich niektórym nowym miejscowościom, wyraźnie akcentuje jak zawile mogą być losy miast w okresie powojennym. Ponieważ losy te były ściśle powiązane ze sformalizowaną, choć wielce doraźną praktyką etykietowania miejscowości jako miast lub nie-miast, zmiany powojenne na podłożu administracyjnej klasyfikacji dobrze naświetlają ulotność fenomenu degradacji, przez co poświęćmy im nieco więcej uwagi.

Jak wiadomo, Polska przejęła z obszaru Niemiec i Wolnego Miasta Gdańsk w całości (w sensie integralności terytorialnej) 301 historycznych miast, w tym kilka nowych, utworzonych podczas trzydziestolecia – Witnica i Cieplice Śląskie-Zdrój (1935), Krzyż (1936) czy Brochów (1939). Były to miasta o różnej wielkości – od liczącego w 1939 r. 630 tys. mieszkańców Wrocławia do malutkiej (637 mieszkańców) Miedzianki (por. Szymytkie i in. 2015 – w niniejszym tomie) – i o różnym stanie zniszczeń wojennych (por. Dawidejt-

⁶ Nie objęła woj. śląskiego, gdzie do II wojny światowej utrzymał się podział na miasta i gminy jednostkowe.

Drobek, Drobek 2015 – w niniejszym tomie). W pierwszej kolejności – w 1945 r. – zdegradowano 30 miast⁷ (GUS, 1946), te doszczętnie zdewastowane i/lub niemal całkowicie wyludnione (por. Grabski 1960). Były to głównie miasteczka małe, których ograniczona pojemność nie przesądzała bynajmniej o ich miejskiej przyszłości. Połowa z nich jeszcze przed wojną liczyła poniżej 2000 mieszkańców (poza wspomnianą Miedzianką, np. Strupina – 711, Otyń – 926, czy Dobromierz – 1094). Niektóre miasta, które postanowiono zdegradować „od ręki” były jednak większe, np. Bobolice, będące przed wojną większe niż 175 innych miast niemieckich, które później przypadły Polsce. Kolejne 26 miast przetrwało nieco dłużej – do połowy 1946 roku⁸; nie udało się próba ich odpowiedniego zaludnienia, aby usprawiedliwić miejski tytuł, np. Dąbrówno liczyło nadal tylko 427 mieszkańców, Chobienia – 338, Trzebiel – 260, Krzystkowice – 213, a Brody – tylko 186. Ostatnie dwa miasta w omawianej grupie zdegradowano dopiero w 1947 r. – Brójce (807 mieszkańców) i licząca 182 mieszkańców Górzycą⁹, której stosunkowo „długotrwały” byt ma wydzźwięk kuriozalny (por. tab. 8, s. 417).

Równie – o ile nie więcej – kuriozalna wydaje się decyzja utrzymania przy prawach miejskich dziesiątek innych liliputowych „miast”, w tym 28 poniżej tysiąca mieszkańców i 11 poniżej 600 – np. Węgorzyno (348), Dobrzany (342), Ińsko (296), Cedynia (286) czy Lędyczek (266). Kuriozum sytuacji polega na równoczesnej degradacji wielu większych miast, szczególnie tych o stosunkowo dobrze zachowanej tkance architektonicznej, np. Barda (2891), Zawidowa (2405), Chełmska Śląskiego (2299), Czerniny (1860), Leśnej (1632) czy Srebrnej Góry (1604). Wyrządzona szkoda polegała głównie na tym, że jakkolwiek jednostkom stanowiącym siedziby gmin (Bardzie, Zawidowowi, Leśnej i 23 innym miejscowościom¹⁰) status miasta udało się w późniejszych latach odzyskać, sytuacja jednostek nie stanowiących siedzib gmin wydaje się „przeigrana” (Chełmsko Śląskie, Czernina, Srebrna Góra, Uraz, Sułów i inne), mimo nie brakujących inicjatyw oddolnych. Zachowanie praw miejskich większości najmniejszych miejscowości po wojnie odbyło się najwyraźniej w trybie

⁷ Banie, Barciany, Bledzew, Bobolice, Bobrowice, Czerwieńsk, Dobromierz, Dryfort (*Srokowo*), Frombork, Fyrląd (*Korfantów*), Gardeja, Lubniewice, Melzak (*Pieniężno*), Miedzianka, Miłakowo, Miłomłyn, Młynary, Nowogród Bobrzański, Otyń, Przewóz, Pszczew, Rudna, Słońsk, Sońnicowice, Strupina, Sułów, Szurgoszcz (*Skorogoszcz*), Toruń Lubuski (*Torzym*), Widuchowa i Zalewo oraz prawobrzeżna dzielnica Mużakowa – Lubanica (*przyszła Łęknica*).

⁸ Biskupiec (Pomorski), Brody, Brzeg Dolny, Chobień (*Chobienia*), Czernina, Dąbrówno, Kisielice, Krzystkowice, Leśna, Lewin (Kłodzki), Lubrza, Pasym, Polkowice, Przemkowo (*Przemków*), Srebrna Góra, Szunów (Świerzawa), Szepepel (*Sępopol*), Szymbork (*Sulików*), Szymrych (*Chełmsko Śląskie*), Traby (*Trzebiel*), Uraz, Warta (*Bardo*), Wąsosz, Wielbark, Winiec (*Wińsko*) i Zawidów oraz prawobrzeżna dzielnica m. Forst – Barść (*przyszłe Zasieki*).

⁹ Wykaz miast na obszarze Ziemi Odzyskanych (Poznań. Dziennik Wojew. z dn. 22.02.1947 r., Nr 6, Poz. 74).

¹⁰ Bardo (1969 r.), Bobolice (1958 r.), Brzeg Dolny (1954 r.), Czerwieńsk (1969 r.), Frombork (1959 r.), Kisielice (1986 r.), Korfantów (1993 r.), Leśna (1962 r.), Lubniewice (1994 r.), Łęknica (1969 r.), Miłakowo (1998 r.), Miłomłyn (1998 r.), Młynary (1984 r.), Nowogród Bobrzański z Krzystkowicami (1988 r.), Pasym (1997 r.), Pieniężno (1973 r.), Polkowice (1967 r.), Przemków (1959 r.), Sępopol (1973 r.), Sońnicowice (1996 r.), Świerzawa (1984 r.), Torzym (1993 r.), Wąsosz (1984 r.), Zalewo (1987 r.) i Zawidów (1969 r.).

„na wyrost”, których większość nadal jest najmniejszymi miastami Polski (Nowe Warpno, Szlichtyngowa, Suchań, Moryń, Cedynia i inne)¹¹, a niektóre – np. Ińsko czy Suchań – wręcz błędą przy okazałości niszczących dawnych „miast-perel” takich jak Chełmsko Śląskie (por. Murzyn, Gwosdz, 2003; Dawidejt-Drobek, Drobek 2015 – w niniejszym tomie). Ówczesna decyzja utrzymania ich przy prawach miejskich wydaje się z perspektywy czasu niemałym nadużyciem. Zapewne można tu wymienić Prusice (505 mieszkańców w 1946 r.) czy Boleszkowice (630) – oba zdegradowane zresztą w późniejszych latach, choć najbardziej rzuca się w oczy notoryczny kazus Lędyczka.

Lędyczek (*Landeck in Westpreußen*) jeszcze pod rządami Niemiec był jednym z najmniejszych miast Rzeszy (w 1939 r. liczył 1010 mieszkańców); także po wojnie przy niewielkiej ludności (266) i zupełnym braku przemysłu stał się najmniejszym miastem Polski i jednym z najmniejszych w Europie (fot. 1C). Paradoksalnie, jedynym atutem Lędyczka był właśnie jego mikroskopijny status – ewenement, który na początku lat 70. zaowocował nawet współpracą z Warszawą, która – jako miasto największe – objęła Lędyczek patronatem (Szalbierz 2013). Niejednak, status miasta Lędyczka zlikwidowano odgórnie i – jak to w owych czasach bywało – bez uprzedzenia, w związku z reformą gminną w 1973 r. Mimo pewnego sentymentu jakim można darzyć Lędyczek, jego przetrwanie tak długo przy zupełnym braku funkcji miastotwórczych i bardzo małej liczbie ludności (500 w latach 70.) nasuwa myśl o serii omyłek proceduralnych. Obecnie dyskurs z najlepszych czasów Lędyczka znów się pojawia: „Przywrócenie Lędyczkowi praw miejskich miałoby wielki wydźwięk promocyjny, bo Wielkopolska miałaby na swoim terenie najmniejsze miasto w Polsce, a może i w Europie” (M. Rapta, radny Gminy Okonek z Lędyczka; Szalbierz 2013), choć jego realizacja – nawet w dobie coraz bardziej liberalnych postaw wobec fenomenu restytucji – wydaje się mało prawdopodobna.

Powracając do sytuacji tuż po wojnie, w nowych granicach Polski znalazło się także pięć prawobrzeżnych części przeciętych granicą na Odrze i Nysie Łużyckiej miast: Zgorzelec (część Görlitz), Słubice (część Frankfurtu), Łęknica (część Mużakowa lub *Muskau*¹²), Barść (część Forst, obecnie wieś Zasięki) oraz „tajemniczy” Przybrzeg (część Fürstenberg an der Oder¹³) – tajemniczy, bo prawy brzeg Fürstenberga nie był nigdy zabudowany. Wszystkie pięć jednostek uznano po wojnie za miasta. Poza permanentnie aktywowanymi („polskimi”) Zgorzelcem i Słubicami, do 1946 roku utrzymała się jedynie licząca 110 [sic] mieszkańców Barść – wówczas najmniejsze miasto Polski. Nikłe zainteresowanie repatriantów, ograniczenia związane z niestabilnym położeniem w strefie przygranicznej oraz problem natury technicznej związany z kanaliza-

¹¹ Wyjątek stanowi tu kariera Polkowic, awansujących z liczącej w 1946 r. 646 mieszkańców miejsciny do liczącej w 2015 r. prawie 23 tys. mieszkańców siedziby powiatu. Można tu też wymienić Brzeg Dolny (prawie 13 tys.).

¹² Łęknica (znana w latach 1945–1946 jako *Lubonica*), to dawna wieś Lugnitz, którą podczas międzywojnia włączona do Mużakowa.

¹³ Historyczne miasto Fürstenberg an der Oder jest od 1961 częścią przemysłowego miasta Eisenhüttenstadt.

cją „miasta” przyczyniły się do jego wymarcia. Mimo planów odbudowy miasta na 5000 mieszkańców i ulokowaniu w nim Urzędu Gminy Brody¹⁴, Zasięki pozostają małą wsią o dziwacznie szerokich ulicach i wyszczerbionych modernistycznych latarniach oświetlających nieistniejący już Horst Wesselpatz. W przeciwieństwie do Zasięk, mużakowska Łęknica nabrała impetu, awansując do statusu osiedla w 1956 r. i statusu miasta 13 lat później.

Polskie władze nadały także status miasta kilkunastu niemieckim miejscowościom, które dotychczas statusu miasta nie posiadały. W grupie tej znalazły się duże ośrodki przemysłu ciężkiego Biały Kamień (18 717 mieszk. w 1946 r.) i Sobięcín (12 156) – oba włączone do Wałbrzycha w 1951 r. – oraz mniejsze ośrodki przemysłowe takie jak Cybinka, Zbąszynek i Rychwałd (późniejsza Bogatynia, jedyne miasto Polski w granicach historycznej Saksonii). Mało znane jest nadanie w 1945 r. praw miejskich Wydminom (jako miasto przetrwały niecałe trzy miesiące) oraz Kamieńcowi Ząbkowickiemu. Mimo, że Kamieniec Ząbkowicki miastem był tylko jeden rok, fakt „powrotu do miejskości” eksploatawny jest obecnie (2015 r.) przez radę gminy, wszczynającą starania o nadanie gminie statusu miasta. Poza Kamieńcem Ząbkowickim, prawa miejskie w 1945 r. nadano także czterem uzdrowiskom górskim – Świeradowowi, Kudowie, Polanicy i ponad dziesięcioletniemu Szczawnu, oraz trzem innym jednostkom o charakterze sanatoryjnym – Obornikom Śląskim, Międzyzdrojom i Dziwnowowi. Do miast po wojnie zaczęto także zaliczać Ustkę.

Interesujący casus Ustki wynika z faktu, iż swoją formalną miejskość uzyskała poprzez bezprawną „uzurpację”. W związku z obchodami 70 rocznicy „nadania praw miejskich” odkryto, że Ustka praw miejskich nigdy nie otrzymała. Nie udało się znaleźć żadnego dokumentu potwierdzającego ten fakt, a przyjmowana dotychczas data 22 marca 1935 okazała się zaledwie datą wydania rozporządzenia do ustawy o ustroju gmin, które nie przesądzało o decyzji o nadaniu praw miejskich¹⁵. Wystąpienie z wnioskiem do premiera o nadanie Ustce praw miejskich stało się sensacją. Jednakże, MSWiA po przeprowadzonej analizie przepisów stwierdziło, że Ustka prawa miejskie posiada od przynajmniej 1 lipca 1976 r.

O ile władzom Ustki udało się uniknąć wznawiania praw miejskich, o tyle z wnioskiem o ich przywrócenie wystąpił w 2003 r. Dziwnów, ponieważ jego powojenny miejski byt trwał niecałe 3 lata. Utracił je już w 1948 r., równocześnie z Dąbiem i Podjuchami, umiastowionymi przez władze polskie z zupełnie innych względów. W 1939 r. Dąbie (miasto o historii sięgającej XIII wieku) i osiedle Podjuchy zostały włączone w granice tzw. Wielkiego Miasta Szczecina (*Großstadt Stettin*). W 1945 r. brak łączności i komunikacji z lewobrzeżną częścią Szczecina (wszystkie mosty kolejowe i drogowe na Odrze były zburzone) spowodowały, że Dąbie i Podjuchy zostały z konieczności przyłączone do po-

¹⁴ Uchwała Rady Gminy Brody Nr XIII/116/95 z dnia 28 grudnia 1995.

¹⁵ Ustka (niem. *Stolpmünde*) nie występuje np. jako miasto w *Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich* z 1939 r.

wiatu gryfińskiego i skazane na samodzielność: w przypadku Dąbia – na ponowną, w przypadku liczących zaledwie 511 mieszkańców Podjuch – na wymuszoną. Jeszcze inną ścieżkę losu prezentują pobliskie Police (również włączone w obręb Wielkiego Szczecina w 1939 r.), których powojenną odbudowę i rozwój opóźniło istnienie tzw. „Enklawy Polickiej”, obszaru utworzonego przez wojska radzieckie i wyłączonego spod administracji polskiej. Na obszarze enklawy pracowało 20 tys. jeńców niemieckich. Dopiero po jej zlikwidowaniu jesienią 1946 obszar został udostępniony dla osadników polskich, co umożliwiło restytucję Polic. Do grupy omawianych miast można także zaliczyć Pruszcz Gdański, który analogicznie – choć jako wieś – włączono do Hanzeatyckiego Miasta Gdańska z dniem 1 kwietnia 1942 r. (niektóre źródła błędnie podają 1942 jako rok nadania Pruszczowi praw miejskich, mimo że była to „klasyczna” inkorporacja)¹⁶, a dopiero w 1945 r. został zaliczony przez władze polskie w poczet miast.

Omawiając zmiany w umiastowieniu Polski powojennej, warto przypomnieć dekret PKWN z 21 sierpnia 1944 r. o trybie powoływania władz administracji ogólnej, zakładający że wszelkie zmiany w podziale administracyjnym wprowadzone przez okupanta winne zostać uchylone¹⁷. Opublikowanie dekretu wprowadziło szereg niejasności w odniesieniu do miast zlikwidowanych podczas wojny przez Niemców, m.in. problem wiernego odtworzenia stanu faktycznego konfrontując go z obowiązującym stanem prawnym. I tak więc zniesione podczas wojny miasta Dąbrowa Grodzieńska, Kleszczele, Sokoły, Suchowola, Tykocin i Krynki (por. Zaniewska i in. 2015 – w niniejszym tomie)¹⁸ przetrwały sztucznie w prawodawstwie polskim jako „miasta” aż do 1 stycznia 1951¹⁹, mimo że nie były zaliczane do miast w oficjalnych statystykach powojennych (por. Roczniki Statystyczne GUS-u z 1947, 1948 i 1949, także w lokalnej dokumentacji, wg których do miast przejściowo nie zaliczano również Drohiczyzna, Brańska i Wysokiego Maz.^{20,21}). Identyczne formalnoprawne „opóźnienie” (o 10 lat) dotyczyło również scalenia w 1941 r. roku Gólibia z Dobrzyniem nad Drwęcą oraz sformalizowania w 1949 r. umiastowionych 9 lat wcześniej Kuluszek (por. Srokowski 1948). Siłą mocy dekretu z 1944 r. przywrócono również zdegradowane podczas wojny Dubienkę i Janów Podlaski, tylko po to aby zdegradować je ponownie dwa lata później. Z podobnych względów nie uhonorowano też praw miejskich restytuowanego przez Niemców Ulanowa (miasto zdegradowane przez Polaków podczas reformy 1933–

¹⁶ Amtsblatt des Reichsstatthalters in Danzig-Westpreussen, Nr. 14/1942, 8.04., poz. 475. Gebietserweiterung der Hansestadt Danzig.

¹⁷ Dz.U. 1944 nr 2 poz. 8, Art. 13.

¹⁸ Kleszczele w 1941 r., pozostałe miasta w 1944 r. (Srokowski, 1948). Publikacja nie podaje faktycznej daty zniesienia statusu miejskiego Krynki ponieważ uszeregowana jest według obowiązujących powiatów, natomiast Krynki do 1944 roku znajdowały się w powiecie grodzieńskim, i dopiero w 1944 roku – jako miasto – znalazły się w powiecie sokólskim.

¹⁹ Dz. U. z 1950 r. Nr 51, poz. 472.

²⁰ Pismo Starosty Powiatowego w Bielsku Podlaskim do Urzędu Wojewódzkiego (Wydział Ogólny) w Białymstoku (Nr O.Org.1-3545 z 14.3.1945 r.) z dnia 29 marca 1945.

²¹ Starostwo Powiatowe Bielsk Podlaski, Podział adm. powiatu 1945, sygn.100/str_022.

1934) i umiastowionego podczas wojny Jabłonowa Pomorskiego (doszło do tego dopiero w 1962 r. po siedmioletniej „inkubacji” pod mianem osiedla), mimo że równocześnie usankcjonowano przywrócony podczas wojny status miasta Zaniemyśla (fot. 1H, który jednak zlikwidowano ponownie w 1948 r.) oraz zniesiony przez okupanta status miejski Bełza i Uhnowa (te ostatnie odstąpiło później Związkowi Radzieckiemu w ramach notorycznej umowy o zamianie granic z 1951 r., odzyskując równocześnie miasto Ustrzyki Dolne). Jedynym zdegradowanym przez władze polskie miastem na obszarze „ziem dawnych” bez formalnej ingerencji w jego status prawny przez Niemców było Miasteczko Śląskie; ponadto do Łodzi włączono Rudę Pabianicką. Łącznie na obszarze „ziem dawnych” zdegradowano w latach 1945–1948 siedem miast, restytuowano jedno (Dynów) i utworzono jedno (Stalową Wolę). W roku 1947 zrealizowano także zaległą ustawę śląską z 1939 r. o nadaniu ustroju miejskiego gminom wiejskim Nowy Bytom, Ruda, Szopienice, Świętochłowice i Piekary Śląskie²², do którego nie doszło na skutek wybuchu wojny.

Ostatnie incydentalne akty formalnej zamiany miast na wsie miały miejsce na początku lat 50. XX w. na Śląsku (Prusice) oraz na początku lat 70. w Polsce północno-zachodniej (Boleszkowice, Miasteczko Krajeńskie – fot. 1D, wspomniany wcześniej Lędyczek i – efemerycznie – Sulmierzyce). W latach 70. przeprowadzono także ostatnie masowe degradacje miast w trybie inkorporacji do sąsiednich miast.

Proces utraty praw miejskich w wyniku przyłączenia jednego miasta do drugiego – niezależnie od procesu formalnej zamiany miast na wsie – trwa od co najmniej średniowiecza. Literatura przedmiotu (por. Drobek, Sokołowski, Krzysztofik, Dymitrow) nie zawsze traktuje tego zjawiska jednak w kategoriach degradacji miasta. Ostatecznie bowiem miasto nie traci i nie traciło swojego statusu, a jedynie samodzielność administracyjną. Mieszkańcy nadal są „mieszczanami”. Zamieszkują w mieście. W wielu przypadkach integracja ta miała wręcz charakter nobilitacji. Na przykład wtedy, gdy włączano karłowate miasteczko do dużego ośrodka metropolitalnego (kazuś prawobrzeżnych XVIII-wiecznych miasteczek podwarszawskich i podpoznańskich, czy współcześnie przypadek byłego miasta Wesoła). Ostatecznie zatem dotychczasowe samodzielne miasto staje się dzielnicą miasta, a nie wsią. Jednak zjawiska te nie miały zawsze tak jednoznacznego charakteru. W wielu przypadkach, zarówno w przeszłości jak i współcześnie, procesy integracji administracyjnej powodowały społeczny sprzeciw (np. głośny przykład Bnina dążącego do wydzielenia się z miasta Kórnik). Do wielu aktów integracyjnych nie doszło; inne dokonane, szybko spotkały się z kontrakcją skutkującą ponownym uzyskaniem samodzielności administracyjnej.²³

²² W przypadku Piekar Śląskich, mimo że ich charakter prawny nie został jeszcze ustalony, GUS spisał je jako miasto w pierwszym spisie sumarycznym z 1946 r.

²³ Zarządzenie Wojewody Śląsko-Dąbrowskiego z dnia 13 lutego 1947 r. w sprawie wykonania ustawy śląskiej z dnia 10 lipca 1939 r. o nadaniu ustroju miejskiego gminom wiejskim: Nowy Bytom, Ruda, Szopienice i Świętochłowice powiatu katowickiego oraz gminie Piekary Śląskie powiatu tarnogórskiego.

Fot. 1. Widoki z „miast-ciekawostek” w kontekście zjawisk degradacji i restytucji w Polsce

Objaśnienia: A – Bnin; B – Gniewoszów-Granica (dom na pograniczu); C – Łędyczek; D – Miasteczko Krajeńskie; E – Modrzejów; F – Niwka; G – Wierzbnik; H – Zaniemyśl.

Autorzy: fot. 1A-E i G-H – M. Dymitrow; fot. 1F – T. Spórna.

Z tego punktu widzenia dzielnice miejskie, posiadające w przeszłości prawa miejskie, nie muszą być koniecznie traktowane jako miasta zdegradowane. Od tej zasady istnieją jednak wyjątki. Dotyczą one przypadków przyłączenia jednego miasta (miasto przyłączane) do drugiego (miasto przyłączające) i późniejszej utraty praw miejskich przez miasto przyłączające (np. Kamionka czy Raków). Przestrzenia formalnie wiejską stają się oba dawne miasta. Zaznaczyć jednak należy, że w niemal każdym przypadku wsią było także miasto przyłączane. Miasto przyłączane z reguły było ośrodkiem podrzędnym, mniejszym niż miasto przyłączające. W tym miejscu należy też wspomnieć o „wsiach-zlepieńcach”, takich jak np. Gniewoszków-Granica (fot. 1B). Zlepieńiec ten powstał po II wojnie światowej na skutek zintegrowania obszaru dwóch wsi, posiadających do 1870 r. status miast. „Wsie-zlepieńce” są zjawiskiem niezwykle rzadkim. Wynika to z faktu, iż nawet mniejsze miejscowości dążą do samodzielności administracyjnej (statusu sołectwa).

Równie rzadkim zjawiskiem są miasta utworzone z integralnych części innych miast na skutek zmian granic politycznych (można to nazwać „narzuconą ekskorporacją-cum-restytucją”). Dwa znane przykłady tego zjawiska to Ciechanowiec-Nowe Miasto i Drohiczyń-Ruska Strona (por. Szmytkie i in. 2015 – w niniejszym tomie), oba odłączone od miast macierzystych na przełomie XVIII/XIX w. W tym specyficznym kontekście nasuwa się myśl, czy pozbawienie ich praw miejskich w końcu XIX w. należy traktować jako degradację właściwą, czy jako (tymczasową) degradację części miasta macierzystego.²⁴

Innym zjawiskiem z kolei jest kazus Wierzbnika (fot. 1G), miasta zdegradowanego w 1870 r. i restytuowanego w 1916 r., który, po włączeniu do niego Starachowic Fabrycznych w 1939 r., stopniowo zatracił swoją nadrzędność historyczno-prawną względem Starachowic na skutek ekspansji tych drugich i sukcesywnej zmiany nazwy całego organizmu miejskiego – via *Starachowice-Wierzbnik* (1939) – na *Starachowice* (1949). Zanik zewnętrznej tożsamości toponimicznej Wierzbnika powoduje jego częste traktowanie jako miasta „zdegradowanego-inkorporowanego”. Formalnie jednak jest to przykład miasta „restytuowanego-inkorporującego”.

Jakkolwiek Wierzbnik stanowi obecnie maleńką enklawę (starówkę) na obszarze rozległych Starachowic (liczy zaledwie 1,4 tys. mieszkańców w obrębie 50-tysięcznego miasta), diametralnie inaczej prezentuje się sytuacja Dobrzynia nad Drwęcą. Będąc również miastem zdegradowanym (w 1870 r.) i restytuowanym (w 1919 r.), Dobrzyń nad Drwęcą został połączony z sąsiednim Golubiem podczas II wojny światowej (scalenie władze polskie sformalizowały dopiero w 1951 r.). Mimo, że Golub praw miejskich nigdy nie utracił, jest on obecnie prawie 6 razy mniejszy (ok. 1,8 tys. mieszkańców) od Dobrzynia (ok.

²⁴ Ciechanowiec-Nowe Miasto powrócił w 1938 r. do Ciechanowca, natomiast Drohiczyń-Ruska Strona pozostaje nadal odrębną częścią względem Drohiczyń; obecnie jest wyludnionym przysiółkiem wsi Bużyska.

10,8 tys. mieszkańców). Jest to ciekawy przykład nieprzewidywalnych efektów degradacji i restytucji na lokalne układy osadnicze.

Jeszcze innym przypadkiem jest sytuacja kiedy to do prawnie istniejącego miasta zostaje przyłączona miejscowość posiadająca w przeszłości prawa miejskie (np. Głusk i Wieniawa do Lublina, Grocholice do Bełchatowa, Kromolów do Zawiercia, Denków do Ostrowca Świętokrzyskiego, Mrzygłód do Myszkowa, czy Modrzejów i Niwka do Sosnowca). Ma miejsce wtedy dość swoiste „odnowienie miejskości”, ale już w ramach innej jednostki miejskiej. W dodatku *ad hoc* jest to umiastowienie na poziomie jedynie dzielnicy miejskiej. Dość kuriozalnym przypadkiem w dziejach formowania się sieci miast polskich był natomiast kazus Niwki, która jako zdegradowane miasto (1801 r.), wzmocniwszy swój potencjał egzogeniczny w XIX i na pocz. XX w., podjęła próby odłączenia części terytorium sąsiednich, wielokrotnie większych miast (Sosnowca i Jaworzna) oraz utworzenia nowego miasta. W kontekście rozważań nad zdegradowanymi miastami szczególnie interesujące było to, że dzielnica mająca być odłączoną od Sosnowca była również niedawnym zdegradowanym miastem (Modrzejów). Plany te nie powiodły się. Oba dawne miasta – Modrzejów i Niwka (fot. 1E, 1F) – są nadal zlokalizowane w granicach Sosnowca (por. Krzysztofik 2015 – w niniejszym tomie).

Jakkolwiek Niwce i Modrzejowowi próby secesji nie powiodły się, udane ekskorporacje miast zdarzają się. Tu należy jednak rozróżnić dwa typy jednostek „inkorporowanych-ekskorporowanych” w chwili przeprowadzanych zmian administracyjnych: jednostki miejskie (miasta nowe bądź restytuowane) i jednostki wiejskie (miasta zdegradowane). Tych pierwszych jest znacznie więcej (np. Radlin, Radzionków, Pszów, Rydułtowy, Wojkowice, Bieruń, Miasteczko Śląskie, Międzyzdroje, Sławków, Poręba). Do miast zdegradowanych włączonych do sąsiedniego miasta i wyłączonych z niego również jako miasto zdegradowane zalicza się tylko Orchówek (1973–1992 w granicach Włodawy). Podobne plany istniały również dla Głuska, także miasta zdegradowanego, włączonego w 1989 r. do Lublina. Poza bardzo niekorzystnym peryferyjnym położeniem względem centrum Lublina, specyfiką Głuska było również to, że pozostawał on siedzibą gminy Głusk, mimo że nie był zlokalizowany w jej obrębie. Po przeniesieniu siedziby gminy Głusk w 2015 r. do Dominowa plany ekskorporacji ucichły, wzmacniając raczej prawdopodobieństwo przyszłej zmiany nazwy gminy na *Dominowo*. Wreszcie, jedynym przypadkiem miejscowości inkorporowanej jako nie-miasto a ekskorporowanej jako miasto jest Zagórz (włączony do Sanoka w 1972 r. jako osiedle i wyłączony z niego w 1977 r. jako nowe miasto).

O restytucji miast i miastach restytuowanych

Znacznie mniej kontrowersji budzi pojęcie miasta restytuowanego. Pod pojęciem miasta restytuowanego w książce przyjmuje się ogólnie ośrodek

miejski, który w relatywnie nieodległej przeszłości (od czasu badań) otrzymał prawa miejskie, przy czym ich nadanie było co najmniej drugim takim aktem w dziejach tej miejscowości.

Z innej perspektywy miasto restytuowane jest ośrodkiem, któremu przywrócono prawa miejskie po jakimkolwiek okresie ich nieposiadania. Ukonstytuowanie się miasta restytuowanego jest zatem uwarunkowane nie tylko realnymi przesłankami świadczącymi za możliwością uzyskania statusu miejskiego, ale także dodatkowym argumentem jakim jest posiadanie w przeszłości miejskich dziejów.

W tym miejscu należy jeszcze odnieść się do przywrócenia praw miejskich miejscowościom, które na pewien okres czasu stały się dzielnicami innych miast. Otóż zagłębiając się w istotę terminu *restytucja* stwierdzić należy, że eksponuje ono działanie polegające na przywróceniu stanu początkowego lub poprzedniego jakiegoś zjawiska, procesu, rzeczywistości. W przeciwieństwie do sformułowania *degradacja*, brak tu jakichś wyraźnych konotacji pejoratywnych. Stąd też nie jest błędnym określenie mianem restytucji miejscowości będących dotąd dzielnicami innych miast. W tym kontekście wskazujemy jedynie na fakt przywrócenia samodzielności administracyjno-instytucjonalnej, którą miejscowość ta miała w przeszłości. Warto tu nadmienić, że dyskurs restytucji w Polsce rzadko polega tylko na „byciu miastem” w *jakiegokolwiek* formie (a więc nawet jako część innego miasta), lecz jest ściśle połączony z aspektami tożsamościowymi (duma, historia, nazwa, dziedzictwo kulturowe, samodzielność), czyli nie tylko z możliwością identyfikowania się mieszkańców jako mieszczan, lecz jako mieszczan *konkretnego* miasta. Dobrym tego przykładem jest wcześniej wzmiankowany Bnin (fot. 1A), miasto degradowane w 1934 r. i inkorporowane już jako wieś do sąsiedniego Kórnika w 1961 r. Bninianie nie uznają tego faktu jako aktu restytucji miejskości. Dowodem tego są ciągle wznawiane starania o przywrócenie miasta Bnin, i – co ciekawe – nie chodzi tu już nawet o samodzielność samorządową (według lokalnych petycji bninianie są gotowi zrzec się tego zbytku) lecz o samą restytucję historycznej nazwy *Bnin*, chociażby w trybie jednostki pomocniczej w gminie Kórnik.

W powyższym kontekście za poprawne można zatem przyjąć sformułowania: „restytucja praw miejskich Pszowa” czy „restytucja Pszowa jako miasta”. Dyskusyjne natomiast w odniesieniu do dawnych dzielnic miejskich może być pojęcie bardziej ogólne – *restytucja miasta*. Wcześniej bowiem dana miejscowość również objęta była statusem miejskim, chociaż bezpośrednio nie upodmiotowionym w nazwie.

Reasumując, wskazać należy bezwzględną poprawność odniesienia pojęcia *miasta restytuowanego* wobec miejscowości posiadających status wsi i dopuszczalność w przypadku miejscowości, które dotąd stanowiły dzielnice innych miast. Sformułowaniem nie budzącym większych wątpliwości w obu

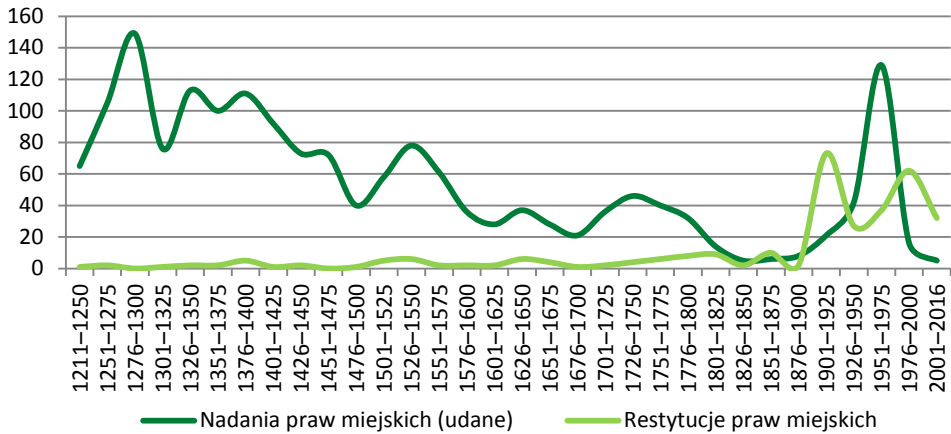
przypadkach wydaje się natomiast określenie: *miasto, które odzyskało prawa miejskie*.

Na obszarze dzisiejszej Polski restytucje miast miały miejsce już w średniowieczu. Chodzi o tak zwane *miasta translokowane*, a przynajmniej ich część. W wielu przypadkach związane one były z tzw. *translokacją* (lub *translacją*) miast, jako że przywrócenie statusu miejskiego nie zawsze odnosiło się do tej samej przestrzeni geograficznej, w której zlokalizowane było miasto wcześniejsze. Istota *translokacji miast* polegała bowiem często na przywróceniu uprawnień miasta (w tym jego nazwy) dla społeczności kontynuującej byt danego miasta. Niemniej społeczność ta zamieszkiwała już w innym miejscu przestrzeni geograficznej względem pierwszej lokacji. Kwestia *translokacji miast* jest skomplikowana i generalnie każdorazowo wymaga indywidualnego rozpatrzenia, szczególnie wnikliwego z uwagi na ograniczoność dla tego okresu materiałów źródłowych. Za restytucją towarzyszącą *translokacji* na pewno przemawia krótki czas pomiędzy pozbawieniem praw miejskich tzw. *starego miasta*, a przyznanie ich tzw. *nowemu miastu*. Ważne jest też czy degradacja starego miasta miała miejsce w efekcie pozbawienia życia większej części zamieszkującej je społeczności (klęski żywiołowe, działania wojenne). Trudno bowiem mówić o restytucji miasta, które zlokalizowane jest w innym miejscu niż miasto pierwotne i zamieszkuje je całkiem nowa społeczność, nie powiązana bezpośrednio z tą, która mieszkała w tzw. *starym mieście*. Korzystniej w tym przypadku jest raczej stwierdzić restytucję *nazwy* miasta niż restytucję miasta.

Jednak aż do początków XX w. restytucje praw miejskich były nieliczne. Aż 233 z 321 przypadków ponownego nadania praw miejskich miały miejsce w XX i XXI w. (ryc. 2). Sporadyczność zjawiska w okresach wcześniejszych należy tłumaczyć co najmniej kilkoma faktami.

Po pierwsze, do około połowy XVIII w. trwało zasiedlanie obszaru dzisiejszej Polski, które tu należy rozumieć jako tworzenie zwartych kompleksów osadnictwa wiejskiego wraz z obsługującymi te zaplecza ośrodkami miejskimi.

Drugą kwestią była specyfika sieci osadniczej i jej struktura własnościowa. Począwszy od średniowiecza aż do XVIII w. stale przybywały nowe miasta. Te, które były zdegradowane (nie tylko z formalnoprawnego punktu widzenia), w efekcie coraz większej konkurencji międzymiejskiej nie były w stanie wyjść ze stagnacji. Sprawę komplikowały także liczne próby uzyskiwania pozwoleń na lokację miast, które ostatecznie nie były realizowane. Niemniej jednak już sam fakt ich zaistnienia wyhamowywał potencjalne próby restytucji miast zdegradowanych. Ogół procesów widocznych w regionalnej sieci osadniczej komplikowała dodatkowo specyficzna sytuacja własnościowa, cechująca się między innymi silną rywalizacją o zaplecze gospodarcze, potencjalnych mieszkańców i uzyskiwane przywileje. Rozdrobnienie feudalne sprzyjało zatem raczej lokacjom coraz to nowych miast niż ewentualnym restytucjom tych, które w przeszłości straciły swój miejski charakter i przestały być uznawane za mia-

Ryc. 2. Restytucje praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016

Źródło: opracowanie własne.

sta. W odniesieniu do okresu feudalnego należy także wspomnieć o restytucji praw miejskich dla miejscowości, które *de facto* nie utraciły swojego statusu. Ponowne nadanie praw miejskich wiązało się bowiem z odnowieniem przywilejów, któremu niemal zawsze towarzyszyło ich rozszerzenie, a nie z ich odzyskaniem.

Trzecim ważnym elementem, który ograniczał możliwości restytucji miast była ich silna agraryzacja, szczególnie w okresie wczesnonowożytnym (XVI–XVIII w.). Wiele miast w zasadzie nie pełniło funkcji miejskich lub pełniło je z funkcjonalnego punktu widzenia w formie ograniczonej. Sprzyjało to silnej agraryzacji i zatraceniu wszystkich aspektów miejskości. Długotrwały był takiej miejscowości, niczym nie odróżniającej się z gospodarczego i społecznego punktu widzenia od wsi, w żaden sposób nie stanowił dobrego tła dla ewentualnej restytucji dawnych przywilejów.

W XIX w. na skutek przejścia od gospodarki feudalnej do gospodarki kapitalistycznej oraz uwzględniając prowadzoną politykę miejską państw zaborczych, tendencje przemian sieci miast zmieniły się zdecydowanie na korzyść degradacji ośrodków miejskich niż ich potencjalnych restytucji. W okresie od 1800 do 1900 r. odnotowano tylko 23 takie przypadki. Bardzo niski był także w tym okresie wskaźnik przyrostu całkiem nowych miast. Powstało ich wtedy jedynie 33. Jednak należy podkreślić, że specyfiką XIX-wiecznej urbanizacji był rozwój tego zjawiska w miastach już istniejących oraz w nowych lokalizacjach, ale bez formalnego umiastowienia. Restytucje miast swoją największą dynamikę miały począwszy od okresu I wojny światowej aż do lat 60. XX w. Odzyskiwanie praw miejskich wiązało się wtedy z rozwojem lokalnym ośrodków pozbawionych praw miejskich przez władze carskie. Prawa miejskie z jednej

strony odzyskiwały miejscowości zdegradowane „na wyrost”, z drugiej zaś – dynamicznie rozwijające się ośrodki lokalne lub te, względnie silnie rozwijające się w efekcie industrializacji. Dla restytucji niektórych spośród nich niewątpliwie ważnym argumentem była dostępność do transportu kolejowego.

Jednak industrializacja i dynamiczny rozwój dużych aglomeracji miejskich miały też wpływ wyhamowujący na potencjalne restytucje. Fakt ten wynikał z istnienia swoistego „cienia” wielkich miast oraz nowego spojrzenia na istotę miasta. Niekoniecznie tylko jako lokalnego ośrodka handlowo-usługowego, a średniego lub dużego ośrodka przemysłowego. Skoro miastami – pomimo funkcji nierolniczych – nie były dziesięcio- czy dwudziestotysięczne gminy w zagłębieniach przemysłowych i otoczeniu wielkich miast, dlaczego miałyby nimi być miasta dwu- czy pięciotysięczne?

„Cień” wielkich miast relatywizował z kolei kontrast pomiędzy 50-, 100-tysięcznymi miastami względem np. potencjalnych miast liczących 5 czy 10 tysięcy mieszkańców i pełniących funkcje nierolnicze. Nie zawsze też argumentem były miejskie dzieje danej miejscowości. Stąd też większość miast restytuowanych do połowy XX w. zlokalizowanych było w oddaleniu od większych miast. Stanowiły one jednak lokalne ośrodki usługowo-handlowe.

Po II wojnie światowej elementem ograniczającym rozwój ludnościowy i funkcjonalny miast zdegradowanych i generalnie małych miast były także zagłada społeczności żydowskiej, która stanowiła wcześniej fundament życia ekonomiczno-społecznego w takich miejscowościach i ponad wszystko zmiana wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej na centralnie planowaną gospodarkę socjalistyczną. Ta ostatnia szczególnie silnie ograniczała możliwości aktywizacji mniejszych miast i ośrodków lokalnych (Kantor-Pietraga 2014, s. 93). Czynnione próby w tym zakresie szły generalnie w kierunku ewentualnej industrializacji (Żuromin) lub nadania funkcji administracyjnych (Dąbrowa Białostocka, Lipsko, Bełżyce, Bychawa, itp.).

Istotą współczesnych (po 1990 r.) restytucji miast są generalnie dwa zjawiska:

- nadawanie praw miejskich miastom zdegradowanym w XIX i na początku XX w.,
- wydzielanie się z miast większych ich dzielnic, które w przeszłości posiadały prawa miejskie (te ostatnie zanikły z końcem lat 90. XX wieku).

Oba powyższe zjawiska, wraz z procesem nadawania praw miejskich wsiom bez tradycji miejskich, ale pełniących istotne funkcje lokalne lub wyspecjalizowane stanowi z kolei specyfikę tego, co w literaturze przedmiotu rozumie się pod pojęciem *nowych miast*.

Wracając do miast restytuowanych należy zaznaczyć, że pierwszy z wymienionych typów rozpowszechniony jest w regionach relatywnie słabo zurbanizowanych i uprzemysłowionych. Wyjątek od tej zasady stanowi północna

część województwa świętokrzyskiego. Natomiast typ drugi – przeciwnie – związany jest silnie z dużymi konurbacjami miejsko-przemysłowymi (głównie konurbacji katowickiej i rybnickiej).

Miasta wydzielone z innych miast mają inne tło. Z jednej strony zaczęły powstawać jako efekt kryzysu dużego miasta przemysłowego, powodującego między innymi rozluźnienie więzów społecznych i wizerunkowych z miastem głównym. Z drugiej zaś strony rozwój sieci nowych miast wydzielonych stanowił pokłosie rodzącego się i coraz bardziej rozwijającego się lokalizmu oraz samorządności.

Równie spektakularnym był znaczący przyrost liczby miast restytuowanych utworzonych ze wsi będących jednocześnie zdegradowanymi miastami. Zagadnienie to w różnych wymiarach zostało szerzej naświetlone w dalszej części książki. W tym miejscu ważne jest zaanonsować istotną rolę takich czynników jak koncepcja „dziedzictwa miejskiego”, podsycana odrodzonym dyskursem narodowościowym i poszukiwaniem historycznej „polskości”, szczególnie rozpowszechnionym po upadku komunizmu w Polsce (Dymitrow 2013). Przejaw zrozumienia miejskości zarówno w wymiarze kultury materialnej, jak i niematerialnej uwidocznił się na poziomie małomiasteczkowych atrybutów miejskości, ze szczególnym uwzględnieniem placu rynkowego i układu urbanistyczno-architektonicznego, a także przez relatywnie istotną rolę tych miejscowości w lokalnych układach osadniczych (por. Ashworth 1991; Przesmycka 2001; Borcz i in. 2009; Dymitrow 2012, 2014). Przedsięwzięcia wynikające z tego nadal aktywnego dyskursu, a obecnie docierającego nawet do najmniejszych i najbardziej zruralizowanych miast zdegradowanych poprzez dyfuzję idei „rewitalizacji”, zostały skrytykowane jako *spartaczony*, hurtowe i kontekstowo nieodpowiednie, niwelujące różnorodność i historyczność miejsc oraz tworzące „parodię miejskości” w obiektywnie wiejskich otoczeniach (Dymitrow 2014; Przesmycka 2015 – w niniejszym tomie). Niemniej jednak akcje tego typu wpisują się w pojęcie restytucji miejskości na polu emocjonalno-materialnym.

Wreszcie, ważnym elementem rozwoju sieci miast restytuowanych utworzonych jest element dyfuzji idei miejskości (czyli kopiowanie starań o restytucję w oparciu o pomyślnie wdrożenie tej ostatniej w pobliskich miejscowościach). Rozprzestrzenianie się idei odzyskania praw miejskich (w kilku przypadkach jedynie ich nadania), ukształtowało charakterystyczny plazmowy układ nowych miast na obszarze Polski. Wyróżnić można co najmniej kilka obszarów skupiających większą ilość miast restytuowanych; są to m.in. regiony: świętokrzyski, tarnowski, zamojski czy warmiński. Restytucje miast zdegradowanych miały także miejsce w sąsiedztwie większych aglomeracji miejskich. Tu ich sieć przemieszana jest jednak często z miastami całkiem nowymi (nierestytuowanymi) oraz miastami powstałymi na skutek wydzielenia się z innych większych miast (rejon konurbacji katowickiej i rybnickiej, rejon

Warszawy, Krakowa czy Wrocławia). Jakkolwiek podłoże funkcjonalne zbiorów tych miast było bardziej skomplikowane niż na obszarach słabo zurbanizowanych, to równie istotną rolę odgrywał tutaj czynnik dyfuzji idei miejskości (Krzysztofik 2006; Dymitrow 2012).

Posłowie

Miasta zdegradowane i restytuowane stanowią jedno z bardziej interesujących i z pewnością oryginalnych zagadnień badawczych. Ich fenomen wynika niewątpliwie z wielu aspektów, wśród których dwa odgrywają szczególną rolę.

Po pierwsze jest to zagadnienie stale aktualne. Naukowe dociekania są tu niewątpliwie pobudzane corocznymi nadaniami statusu miejskiego kolejnym kilku miejscowościom. Dla badaczy wydarzenia te są pretekstem do tego, aby próbować w związku z tym odpowiadać na pytania o genezę podejmowanych zmian formalnych, ich tło, aspekty społeczne czy wizerunkowe. Ważne także są próby poszukiwania pewnych stałych zasad i norm decydujących o restytucjach.

Kwestia druga to sam fakt istnienia zjawiska restytucji statusu miejskiego w miejscowościach będących miastami zdegradowanymi. Pojawia się tu refleksja, jak bardzo współczesne zjawiska społeczno-ekonomiczne i przestrzenne, a w tym przypadku także prawno-administracyjne, które mają miejsce w Polsce są silnie determinowane jej przeszłością. Badaniom miast zdegradowanych i restytuowanych towarzyszy tu także nieustający podtekst znaczeniowy i utylitarność badań geograficzno-historycznych czy historyczno-urbanistycznych w geografii oraz urbanistyce w ogóle.

W kontekście badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi szeroko otwarty pozostaje w końcu dyskurs o miejskości i wiejskości. Opinie, oceny, wartościowanie, stereotypy, mity czy zróżnicowane metodologie badawcze różnych subdyscyplin naukowych – wszystkie stanowią fantastyczne tło do pogłębiania wiedzy na temat istoty miast zdegradowanych i restytuowanych, ich wielorakich struktur, przemian w czasie i przestrzeni oraz roli w systemach społeczno-ekonomicznych, tak współcześnie, jak i w przeszłości.

Przesłaniem książki jest zatem pozytywnie odnieść się do zasygnalizowanych tu wyzwań i problemów badawczych. Autorzy i Redaktorzy opracowania starali się w związku z tym dołożyć wszelkich starań, aby poczynić kolejny krok w odkrywaniu fenomenu i specyfiki miast zdegradowanych i miast restytuowanych.

Literatura

Adamczewka-Wejchert H., Wejchert K., 1986, Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.

- Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich: auf Grund der Volkszählung 1939, Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, Paul Schmidt, 1941.
- Ashworth G., 1991, Heritage planning: conservation as the management of urban change, Geopers, Groningen.
- Bagiński E., 1993, Rodowód nowego miasta Jelcz-Laskowice, Wrocław.
- Bagiński E., 1998, Małe miasta w strukturze osiedleńczej Polski, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Bar-Gal Y., 1985, The shtetl—The Jewish small town in Eastern Europe, *Journal of Cultural Geography*, 5(2), s. 17–29.
- Batko R., 2010, Identity of Place – Revitalization of Memory. Home, Sanctuary, Cemetery, [w] Noworól A., Skalski K. (red.), Contemporary understanding of revitalization in Poland, Jagiellonian University, Kraków, s. 97–117.
- Benko M., 1956, Dawne ośrodki miejskie południowego Mazowsza prawobrzeżnego, *Ochrona Zabytków*, 4.
- Bińczyk A., Jążdżewska I., 2005/2006, Kierunki zmian użytkowania ziemi w Rzgowie w latach 1985–2005, [w] Heffner K., Marszał T. (red.), Małe miasta – Studium przypadków, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 115–128.
- Borc Z., 2008a, Rozwój przestrzenny wsi o tradycjach miejskich, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 10, s. 171–177.
- Borc Z., 2008b, Rynki małych miast i wsi o tradycjach miejskich – wartościowe wnętrza, *Architektura Krajobrazu*, 4(21), s. 11–17.
- Borc Z., Niedźwiecka-Filipiak I., 2008, Forms and functions of market squares in small towns of Lower Silesia, *Town Planning and Architecture*, 32(1), s. 41–47.
- Borc Z., Niedźwiecka-Filipiak I., Zaniewska H., 2009, Transformacje miasto wieś – wieś miasto, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław.
- Bzura D., 2003, Zapomniane miasteczko Śniadowo, [w] Dobroński A. (red.), Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Łomża, s. 159–166.
- Champion A., Hugo G., 2004, New forms of urbanization: Beyond the urban–rural dichotomy, Asghate, Hants (England); Burlington, VT (USA).
- Chojnicki Z., Czyż T., 1989, Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejskowiejskiego, [w] Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce, *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, 152, s. 139–157.
- Clark D., 1989, *Urban decline*, Routledge, London.
- Dawidejt-Drobek E., Drobek W., 2015, Cultural aspects of urban restitution in Poland / Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 37–38 / 39–59.
- Demidowicz T., 1996–1999, Dawne miasta i miasteczka Podlasia Południowego (Czemierniki, Dokudów, Hanna, Horodyszczce, Janów Podlaski, Kodeń, Konstantynów, Leśna Podlaska, Łosice, Łomazy, Parczew, Piszczac, Rossosz, Wisznice, Wołyń), *Wojewódzki Ośrodek Metodyczny, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska*.

- Depczyński W., 1970, Tarnogród 1567–1967. Monografia historyczno-gospodarcza, Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej, Tarnogród.
- Dringelis L., Ramanauskas E., Povilaitienė I., Mačiukėnaitė J., 2015, Exploration and re-spectation of the spatial structure of cities, towns, townships and villages as a significant formant of their identity, *Journal of Architecture and Urbanism*, 39(1), s. 79–100.
- Drobek W., 1986, Miasta zdegradowane na Opolszczyźnie, [w] Heffner K. (red.), *Studia nad przekształceniami sieci miast i ich przestrzennym rozwojem*, Instytut Śląski, Opole, s. 123–145.
- Drobek W., 1991, Cechy miejskie i rozwój ludnościowy ośrodków bez formalnego statusu miejskiego w województwie opolskim, *Studia Śląskie*, 50, s. 245–268.
- Drobek W., 1996a, Miasta zdegradowane na Śląsku czeskim (zagadnienia geograficzne – osadnicze), [w] Heffner K., Drobek W. (red.), *Strefa przygraniczna Polska – Czechy. Procesy transformacji i rozwoju*, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 147–162.
- Drobek W., 1996b, Miejsce byłych miast w sieci osadniczej Śląska, [w] Jakubowicz J., Łoboda J. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, Wrocław, s. 227–236.
- Drobek W., 1996c, Tryb formalny i praktyka nadawania praw miejskich w Polsce, [w] Czaja S. i in. (red.), *Gospodarka, środowisko przyrodnicze, informacja. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej w Pokrzywniej (1995)*, Wrocław, s. 211–215.
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 2000, O restytucji praw miejskich śląskich miast zdegradowanych, [w] Słodczyk J. (red.), *Społeczne, gospodarcze i przestrzenne przeobrażenia miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 241–249.
- Drobek W., 2002, Polskie nowe miasta 1977–2001, [w] Słodczyk J. (red.), *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 71–84.
- Drobek W., 2004, Zmiany statusu administracyjnego lokalnych jednostek osadniczych, [w] Michałowski S., Pawłowska A. (red.), *Samorząd lokalny w Polsce. Społeczno-polityczne aspekty funkcjonowania*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 534–545.
- Drobek W., 2005a, Najmniejsze miasta w Polsce (1989–2003), [w] Heffner K. (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 53–58.
- Drobek W., 2005b, Disappearance of inner historical border (the case study of Nowogród Bobrzański, Poland), [w] Koter M., Heffner K. (red.), *The role of borders in united Europe, Region and Regionalism*, 2(7), s. 27–30.
- Drobek W., Dawidejt-Jastrzębska E., 2011, Przekształcenia krajobrazu kulturowego Korfantowa, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 83–101.
- Drobek W., Heffner K., 1993, Problemy i uwarunkowania restytucji praw miejskich ośrodka lokalnego, [w] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Wydaw. UMK, Toruń, s. 87–96.

- Dumała K., 1998, Rustyfikacja oblicza małych miast w Królestwie Polskim (do 1914 roku), [w] Wierzbička B. (red.), *Miasto z widokiem na wieś*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa, s. 37–44.
- Dymitrow M., [2010] 2012, *Degraderade städer. En studie av urbanitet hos städer i Polen som förlorat sina stadsrättigheter*, Göteborgs Universitet, Göteborg.
- Dymitrow M., 2012, *The Hidden Face of Urbanity. Morphological Differentiation of Degraded and Restituted Towns in Poland in the Context of the Efficacy of National Administrative System*, University of Gothenburg Department of Human and Economic Geography and Department of Earth Sciences, Gothenburg.
- Dymitrow M., 2013, *Degraded towns in Poland as cultural heritage*, *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), s. 613–631.
- Dymitrow M., 2014, *The effigy of urbanity or a rural parody? A visual approach to small-town public space*, *Journal of Cultural Geography*, 31(1), s. 1–31.
- Dymitrow M., 2015, *The concept of urbanity in light of the municipal reform in inter-war Poland / Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej*, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 61–63 / 65–115.
- Górac J., 1990, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Zamościu, Zamość*.
- Grabski W., 1960, *300 miast wróciło do Polski – Informator historyczny 1960–1960*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Grossman H., 1925, *Struktura społeczna i gospodarcza Ks. Warszawskiego na podstawie spisów 1809–1810 roku*, *Kwartalnik Statystyczny*, 2(1), s. 1–108.
- GUS, 1946, *Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14. II 1946 r.*, GUS, Warszawa.
- Heffner K., 1987, *Przekształcenia w układzie morfologicznym ośrodka lokalnego (na przykładzie Korfantowa, województwo opolskie)*, [w] Heffner K. (red.), *Problemy przestrzennego rozwoju ośrodków lokalnych (na przykładzie Korfantowa w województwie opolskim)*, Opole, s. 107–142.
- Heffner K., 2005, *Małe miasta w rozwoju obszarów wiejskich*, [w] Heffner K., *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 11–34.
- Heffner K., Kulesza M., 2005, *Wiejska geneza wybranych miast środkowej Polski*, [w] Heffner K. (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 229–244.
- Jarczewski W., 2002, *Odzyskana niezależność. Przyczyny i skutki powstawania nowych gmin na obrzeżach GOP w latach 90*, Wydawnictwo DANTE, Kraków.
- Jażdżewska I., 1999, *Przemiany funkcjonalne i morfologiczne przestrzeni geograficznej wsi Rzgów w świetle metod numerycznych*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Jelonek A., 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, *Dokumentacja Geograficzna*, 3/4.
- Jelonek A., 1989, *Nowe miasto w badaniach geograficznych*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica*, 11, s. 289–293.

- Kachniarz T., 1998, Byłe miasta, seria: Małopolskie Zeszyty Samorządowe, t. 1, Stowarzyszenie Gmin i Powiatów Małopolski, Fundacja Rozwoju Samorządności i Prasy Lokalnej, Kraków.
- Karpiniec J., 1932, Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka, [w] Bujak F., Rutkowski J. (red.), Roczniki dziejów społeczno-gospodarczych, 2, s. 1–37.
- Kazimierski J., 1994, Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808–1914). Zabudowa. Ludność. Gospodarka, Wydaw. Archiwum Państwowego w Szczecinie, Warszawa.
- Kiniorska I., 2007, Połaniec – demograficzne uwarunkowania rozwoju, [w] Zieliński A. (red.), Przeobrażenia środowiska geograficznego w południowo-wschodniej części regionu świętokrzyskiego, Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych, VII, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej im. J. Kochanowskiego, PTG/Kielce, Kielce, s. 45–52.
- Kiryk F., 1978, Początki miast w rejonie środkowego biegu Wisłoka (Frysztak, Wielopole Skrzyńskie, Strzyżów, Czudec, Niebylec), Rocznik Województwa Rzeszowskiego, XIII, s. 101–123.
- Kiryk F., 1980, Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 3, s. 373–385.
- Kołodziejczyk R., [1961] 1979, Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim, [w] Kołodziejczyk R., Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy historyczne, PWN, Warszawa.
- Konecka-Szydłowska B., 2011, Małe miasta nowo utworzone w procesie urbanizacji, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), Przemiany przestrzeni i potencjału małych miast w wybranych regionach Polski, Wydaw. Uniwer. Łódzkiego, Łódź, s. 9–25.
- Konecka-Szydłowska B., Zuzanska-Żyśko E., Szmytkie R., 2010, Role of services in the economies of small towns of Silesia Region and Wielkopolskie Voivodeship, Bulletin of Geography, Socio-Economic Series, 14, s. 51–62.
- Kopruckowniak A. (red.), 2000, Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795–1918, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin.
- Korcelli P., Korcelli-Olejniczak E., Kozubek E., 2008, Typologies of European Urban-Rural Regions: A Review and Assessment, Geographia Polonica, 81(2), s. 25–42.
- Kosiński L., 1957, Miasta i osiedla miejskie w województwie białostockim, Przegląd Geograficzny, 29(3), s. 645–677.
- Koszutski S., 1915, Nasze miasta a samorząd. Życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa. Wydawnictwo E. Wende i Spółka, Warszawa-Lwów.
- Koter M., 1994, Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast, [w] Koter M., Tkocz, J. (red.), Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce, Wydaw. UMK, Uniwersytet Łódzki, Toruń-Łódź, s. 23–32.
- Koter M., Kulesza M., 1999, The plans of medieval Polish towns, Urban Morphology, 3(2), s. 63–78.
- Koter M., Kulesza M., 2010, The study of urban form in Poland, Urban Morphology, 14(2), s. 111–120.
- Kozłowski L., 2011, Miasteczka żydowskie a współczesne problemy rozwoju miast, [w] Heffner K., Marszał T. (red.), Rewitalizacja, gentryfikacja i problem rozwoju małych miast, Studia KPZK PAN, 86, s. 69–84.

- Kraszewska E., 2004, Projekt rehabilitacji zabudowy, rewitalizacji przestrzeni publicznej układu zabytkowego miejscowości Janów Podlaski, Załącznik nr 1 do Planu Rozwoju Wsi Janów Podlaski, Gmina Janów Podlaski, Biała Podlaska.
- Krzysztofik R., 2006, Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2007, Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2008, Osiedla zurbanizowane bez formalnego statusu miejskiego na obszarze Polski w rozwoju historycznym – próba typologii, [w] Gierańczyk W., Klubka M. (red.), Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 185–193.
- Krzysztofik R., 2015, Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations / Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 139–141 / 143–158.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2016, The Concept of Urban Hibernation, *European Planning Studies*, 24(2), s. 316–343.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., Szmytkie R., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościniak J., Spórna T., (2015), Environmental hazards and urban abandonment: Case studies and typological issues, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 97(4), s. 291–308.
- Kühnel A., 1918, Zasady budowy miast małych i miasteczek, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie, Lwów.
- Kulesza M., 2001, Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kuśnierz K., 1987, Niektóre cechy identyfikacyjne małych miast (Głos w dyskusji), [w] Regionalne tradycje w kształtowaniu polskich miast i miasteczek, Komisja Urbanistyki i Architektury PAN o/ Kraków, s. 164–167.
- Kwiatek-Sołtys A., 2002, Miejsce byłych miast w sieci osadniczej południowej Polski, [w] Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – bilans dokonań, 50 Zjazd PTG, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, s. 425–432.
- Kwiatek-Sołtys A., 2011, Małe miasta w polskiej literaturze geograficznej ostatniego dwudziestolecia, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–55.
- Kwiatkowska E., 1976, Ośrodki gminne województw: bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia*, 12(41), s. 3–27.
- Lefebvre H., 1967, Le droit à la ville, *L'Homme et la société*, 6(1), s. 2–35.
- Lewiński S., 1991, Czy koniec ery miasteczek rolniczych?, *Przegląd Geograficzny*, 63(1–2), s. 29–41.
- Łoboda J., 1983, Rozwój koncepcji i modeli przestrzennej dyfuzji innowacji, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

- Madurowicz-Urbańska H., 1978, Struktura wielkości miast i osiedli typu miejskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Królestwie Polskim i Galicji w II połowie XIX wieku (do 1910 roku). Z historycznych procesów urbanizacji – próba analizy, [w] Wisłocki J. (red.), *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce. (Problemy i metody)*, PWN, Warszawa, s. 171–185.
- Maga-Jagielnicka R., 2009, Place miejskie – zjawiska kulturowe kształtujące tożsamość przestrzeni, [w] B. Gutowski (red.), *Fenomen Genius Loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa, s. 27–34.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Makuch M., Stolarczyk T., 2013, *Miedzianka. 700 lat dziejów górniczego miasta*, Muzeum Miedzi w Legnicy, Legnica.
- Mazurkiewicz J., 1967, Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim, *Rocznik Lubelski*, 10, s. 211–228.
- Molenda D., 1992, Upadek miast górniczych w Małopolsce i na Górnym Śląsku w XVI i XVIII wieku, [w] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane A. Wyrobiszowi*, Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok, s. 83–91.
- Mularska-Kucharek M., Drzewiecki P., 2011, Struktura przestrzenno-funkcjonalna i powiązania małego miasta na przykładzie Rzgowa, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 185–200.
- Murzyn, M., Gwosdz, K., 2003, Dilemmas encountered in the development of tourism in a degraded town. The case of Chełmsko Śląskie (Schömburg) in Lower Silesia, [w] W. Kurek (red.), *Issues of tourism and health resort management*, *Prace Geograficzne*, 111, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 183–200.
- Najgrakowski M., 2008, *Miasta Wielkopolski od rozbiorów do początku XXI wieku: podstawowe informacje historyczno-administracyjne*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Najgrakowski M., 2009, *Miasta Polski do początku XXI wieku. Podstawowe informacje o datach założenia i likwidacji*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Nawrot Z., 1995, *Miasta zdegradowane w województwie kieleckim*, maszynopis powielony, Kraków.
- Nietyksza M., 1986, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, PWN, Warszawa.
- Pahl R., 1967, The Rural-Urban Continuum, *Sociologia Ruralis*, 6, s. 299–329.
- Palang H., Spek T., Stenseke M., 2011, Digging in the past: New conceptual models in landscape history and their relevance in peri-urban landscapes, *Landscape and urban planning*, 100, s. 344–346.
- Patel J., 1969, *The rural community*, Sarvodaya Sahitya Prakashan, Varanasi.
- Pazyra S. (red.), 1965–1967, *Miasta polskie w tysiącleciu (t. I–II)*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Persson M., 1992, Kan man kalla en ort utan bofast befolkning för stad? [w] Öhman J. (ed.), *Urbana samhällen och processer*, Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, Stockholm.

- Przesmycka E., 2001, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Przesmycka E., 2015, *Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations / Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, [w] Krzysztofik R., Dymitrow M. (red.), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*. Gothenburg: University of Gothenburg, s. 209–210 / 211–247.
- Przesmycka E., Pol E., 2014, *Wooden architecture in small town planning in Lublin Region – state of preservation*, *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych – OL PAN*, X/1, s. 33–40.
- Pukowska-Mitka M., Stobińska H., 1995, *Pilica – nowe miasto w województwie katowickim*, [w] *Wybrane zagadnienia geograficzne. Pamięci geografów Uniwersytetu Śląskiego: Józefa Szaflarskiego i Piotra Modrzejewskiego*, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski, s. 93–107.
- Rewieńska W., 1935, *Zaostrowicze, nowe miasteczko w województwie nowogrodzkim*, *Wiadomości Geograficzne*, 3–7, s. 1–5.
- Rewieńska W., 1938, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce – położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Uniwersytet Stefana Batorego, Wilno.
- Rykel B., 1993, *Miasta zdegradowane w Karpatach Polskich*, Wydaw. Mimeo, Kraków.
- Siemiński J., 1989, *Wczorajsze i dzisiejsze problemy byłych miasteczek*, *Wiadomości statystyczne*, 11, s. 25–30.
- Siemiński J., 1991, *Teraźniejszość i przyszłość byłych miasteczek*, *Wiadomości Statystyczne*, 9, s. 26–29.
- Siemiński J., 1993, *Preferencje rozwojowe byłych i obecnych miasteczek pogranicza polsko-litewskiego w obsłudze ruchu transgranicznego*, Warszawa.
- Siemiński J., 2000, *Byłe (zdegradowane) miasteczka w Polsce*, *Przestrzeń. Informator planowania przestrzennego*, 11 (2/2000), s. 14–22.
- Sieroszevska-Sobocka M., 1993, *Wartości kulturowe w zagospodarowaniu małych miast*, Warszawa.
- Słodczyk J., 2003, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Sokołowski D., 1996, *Struktura kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce a proces kreowania „nowych miast”*, [w] Domański R. (red.), *Nowa generacja w badaniach gospodarki przestrzennej Polski*, Warszawa, s. 387–407.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydaw. UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 2002, *Nowe nadania praw miejskich w Polsce*, *Promocje Kujawsko-Pomorskie*, 8–10/2002, s. 16.
- Sokołowski D., 2008, *Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum miejsko-wiejskiego*, [w] Jezierska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 63–78.
- Sokołowski D., 2011a, *Miasta zdegradowane w woj. kujawsko-pomorskim*, [w] Marciński K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, Wydawnictwo Totem, Bydgoszcz, s. 363–379.

- Sokołowski D., 2011b, Miasta zdegradowane w województwie łódzkim, [w] Kaczmarek S. (red.), Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin profesora Stanisława Liszewskiego, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 95–114.
- Sokołowski D., 2015, Urbanizacja wsi na przykładzie zdegradowanych miast województwa świętokrzyskiego, *Studia Obszarów Wiejskich*, 37, s. 195–216.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015a, Degraded and restituted towns in numbers / Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 367–368 / 369–422.
- Srokowski S. (red.), 1948, Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej, Biblioteka Samorządowca, 77, Warszawa.
- Staszewska S., 2005/2006, Miasto czy wieś – uwarunkowania rozwoju, [w] Heffner K., Marszał T. (red.), Małe miasta – studium przypadków, Łódź, s. 61–73.
- Stewart C., 1958, The Urban-Rural Dichotomy: Concepts and Uses, *American Journal of Sociology*, 64(2), s. 152–158.
- Stobart J., 2004, Building an Urban Identity. Cultural Space and Civic Boosterism in a 'New' Industrial Town: Burslem, 1761–1911, *Social History*, 29 (4), s. 485–498.
- Szalbierz M., 2013, Ostała się wieś z herbem, *Monitor Wielkopolski*, 6(145), s. 8.
- Szczygielski J., 1972, Indywidualność geograficzna zdegradowanych miast w województwie łódzkim, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, Seria II*, 49, Łódź, s. 25–36.
- Szewczyk J., 1975, Miasta zdegradowane w Polsce, maszynopis powielony, Warszawa.
- Szlachta J., 1984, Kryteria nadawania praw miejskich, *Miasto*, 11, s. 18–19.
- Szmytkie R., 2003, Próba zastosowania kryterium fizjonomicznego w procedurze nadawania praw miejskich, *Czasopismo Geograficzne*, 74(4), s. 345–353.
- Szmytkie R., 2009, Miasta-zlepięce na Śląsku Dolnym i Opolskim, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 9, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościński J., Spórna T., Brauer R., 2015, Degraded towns and urban abandonment / Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 185–187 / 189–207.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] B. Namysłak (red.), Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. T. 2. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 20, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 25–40.
- Szturm de Sztrem E., 1925, Charakter prawny miast w województwach wschodnich b. dzielnicy rosyjskiej, *Kwartalnik Statystyczny*, 2(1), s. 217–221.
- Szymańska D., 1993, New towns in regional development, Toruń.
- Szymańska D., 1995, Some problems in the socio-economic and historical analysis of new town – Borne Sulinowo, *Polish Population Review*, 6, s. 236–274.

- Szymańska D., 1996, Nowe miasta w systemach osadniczych, Wydawnictwo Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Szymańska D., 2009, Geografia osadnictwa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szymańska D., Grzelak-Kostulska E., 2005, Małe miasta w Polsce – zmiany ludnościowe i funkcjonalne w drugiej połowie XX wieku, [w] Heffner K. (red.), Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamickiego w Katowicach, Katowice, s. 59–90.
- Vaishar A., Zapletalová J., 2008, Small towns as centers of rural micro-regions, European Countryside, s. 70–81.
- van der Berg L., Drewett L., Klaassen L., Rossi A., Vijverberg C., 1982, Urban Europe. A study of growth and decline, Pergamon Prepp, Oxford.
- Wharton A., 2005, Landscape as a 'rural-urban' continuum, Urban Design, 93, s. 28–29.
- Wilk J., 2010, O nadaniu praw miejskich, W zakolu Raby i Wisły, 1, s. 24–26.
- Wróblewska G., 1977, Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII, PWN, Warszawa-Poznań.
- Zaniewska H., 1998, Polskie miasteczka w okresie transformacji społeczno-gospodarczej, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, Warszawa.
- Zaniewska H., 2011, Przemiany przestrzenno-funkcjonalne małych miast po 20 latach transformacji, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), Struktura przestrzenna małych miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–23.
- Zaniewska H., Barek R., 2005, Zabudowa mieszkaniowa małych miast – przeszłość i teraźniejszość. Rodzaj i stan zasobów mieszkaniowych, [w] Heffner K., Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamickiego w Katowicach, Katowice, s. 161–168.
- Zaniewska H., Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., Barek R., Thiel M., 2013, Małe miasta, które uzyskały prawa miejskie w latach 1989–2011, IRM, Kraków
- Zaniewska H., Thiel M., 2013, Najnowsze małe miasta województwa mazowieckiego i ich tożsamość, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej Architektura i Urbanistyka, 29, Poznań.
- Zaniewska H., Thiel M., Dąbkowski N., 2015, Creating a new identity for small restituted towns – some problems / Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 319–320 / 321–346.
- Ziębik A., 2008, Serce Miasta – Rynki miast Górnego Śląska, Czasopismo Techniczne, 105(4), s. 311–317.
- Zuzańska-Żyśko E., 2005/2006, Społeczno-gospodarcze konsekwencje procesu transformacji na przykładzie Wojkovic – małego miasta pogórniczego, [w] Heffner K., Marszał T. (red.) Małe miasta – studium przypadków, Łódź, s. 37–44.
- Żebrowski W., 2005, Małe miasta w Polsce – wybrane aspekty współczesnej definicji, [w] Heffner K. (red.), Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamickiego w Katowicach, Katowice, s. 35–42.

Cultural aspects of urban restitution in Poland

Ewa Dawidejt-Drobek, Wiesław Drobek

This chapter focuses on two aspects of towns: morphological and social. Within the first dimension (*urbs*), the subjects of analysis are: the town plan and architecture (including monuments), as well codes of value enclosed in the material carriers of memory. The analysis of the second dimension (*civis*) covers both human actions and their underlying mental sphere, i.e. values declared by the animators, implementers and recipients involved in the process of restitution of town charter of degraded towns. The proposed analysis is narrowed to towns restituted between 1990 and 2015.

We depart from the concept of cultural memory (as elaborated by Jan Assmann), including various types of publications (also tourist guide books) and websites of local authorities and cultural associations, which we treat as special instructions. Two main hypotheses are verified. Firstly, a necessary condition for restitution seems to be the interplay between the two aforementioned aspects (morphological and social). Secondly, in regard to territories attached to Poland after 1945 (so-called Regained Lands), restitution is conditioned by specific factors: the different cultural memories and identities of the resettled residents.

An important factor for initiating restitution today is cultural heritage. The majority of the researched towns (50 out of 74) obtained urban status as early as between the 13th and 16th centuries. The functions the towns performed over the centuries are reflected in their spatial and architectural traits. An important reification of these is the town center, which serves today as the main stimulus for identity building. We analyze towns, which have retained their small-town urban layouts, and towns, whose layouts have succumbed to significant transformations. We conclude that the initiative for restitution en-

tails an increased care for the monuments and the urban fabric at large, while successful restitution is helpful to implement more large-scale solutions.

While initiating restitution, also important is the identity of place and its residents. In towns domiciled by a sedentary population, the awareness of a degraded town's urban cultural identity lingers in the collective memory and is passed on from one generation to another. On the other hand, within the Regained Lands, the inhabitants began developing consciousness for the identity of their place during the process of taking root in it.

Local associations often act as initiators behind the project of restitution. Their actions focus on getting to know the local heritage and raising awareness about it amongst the local communities. Restitution is considered a form of ennoblement, as an increase of value, and – indirectly – an increase of the residents' self-esteem. Urban status comes across as a value, which is worthy of pursuing, while successful restitution is contemplated in the context of increased opportunities and possibilities of development. Indeed, restitution oftentimes unleashes integrative and activating forces within the local communities.

Restitution is often accompanied by the establishing of new material carriers of cultural memory within the public space. To these belong plaques, commemorating restitution itself, but also the town's long duration, former status and glorious history. These bearers have a supportive effect for the formation of local identity amongst the residents, but they also contribute to a specific tourist gaze, i.e. one of a more attractive place. This in turn is important, given that many towns-to-be see the development of tourism as a means of future development.

We conclude that restitution of urban status is often the effect of the interplay between two aspects of urban identity – *urbs* and *civis*. In cases of compatibility between these two aspects, central authorities have many times waived the formal demographic criterion (in cases, where it has been insufficient). We submit that restitution enriches local cultural memory. In terms of new additions, this is particularly true of towns which saw a total replacement of their population. This, in turn, points to the fact that the energy unleashed in the process of initiating restitution does not decrease after having obtaining it, but finds expression in various culture-forming activities in a broader sense.

Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce

Ewa Dawidejt-Drobek, Wiesław Drobek

Wprowadzenie

W całym okresie powojennym (do 2015 r. włącznie) prawa miejskie odzyskało 128 ośrodków, w tym 32 miejscowości na tzw. Ziemiach Odzyskanych, przy czym w ciągu pierwszych 39 lat (do 1983 r.) było to odpowiednio 40 i 14 miejscowości. Nasilenie restytucji praw miejskich nastąpiło po 1984 r. W latach 1984–1989 było to odpowiednio 14 i 7 miejscowości, a w ciągu następnych 25 lat odpowiednio 74 i 11.

Prezentowana analiza dotyczy lat 1990–2015. Aspiracje lokalnych środowisk, także te dotyczące restytucji praw miejskich, miały wcześniej małe znaczenie dla władz centralnych, ze względu na narzucony Polsce system rządów. Do przełomu ustrojowego 1989 r. zadaniem rad narodowych, traktowanych jako terenowe organy władzy i administracji państwowej, miało być zapewnienie „*powszechnego udziału mieszkańców miast i wsi we współdziałaniu i współodpowiedzialności za sprawy kraju*” (Ustawa z dnia 20 lipca 1983 r.). Właśnie sprawy kraju – rozumiane jako rozwój gospodarki socjalistycznej – wydają się być ważną przesłanką także nadania lub restytucji praw miejskich w latach 1945–1989. W odniesieniu do tzw. Ziemi Odzyskanych zdecydowana większość podjętych w tamtym okresie decyzji o przywróceniu praw miejskich wpisuje się w realizowaną wówczas koncepcję uprzemysłowienia. Prawa miejskie odzyskały bowiem głównie te miejscowości, które stały się znaczącymi ośrodkami na mapie gospodarczej Polski: Police, Brzeg Dolny, Przemków, Łłwa, Leśna, Polkowice, Zawidów, Nowogród Bobrzański. Fakt, że niektóre z nich posiadały historyczną zabudowę, zapewne nie był brany pod uwagę. Część miejscowości odzyskała przed 1989 r. prawa miejskie ze względów *stricto* kulturowych, czyli m.in. posiadania zabytkowego układu urbanistycznego, ilości

i jakości zabytków oraz znaczenia w dziejach narodu i państwa polskiego. Nierzadko zresztą te czynniki zązębiały się, jako że łatwiej było uzyskać środki na odbudowę zniszczonych zabytków, gdy wykazało się ich związek z polskością. Świadczy o tym np. argumentacja, dzięki której odbudowano w latach 40. XX w. katedrę we Fromborku (Mazur 2000, s. 149). Nie negujemy bynajmniej aspiracji i aktywności lokalnych środowisk, sami sięgamy zresztą po przykłady z wcześniejszego okresu, zwłaszcza z lat 1984–1989. Uważamy jednak, że w odniesieniu do tamtych lat należałoby zastosować inne metody badawcze, m.in. przeanalizować dokumenty archiwalne.

Założenia metodologiczne

Punktem wyjścia jest teza, że „*miasto jako pewien typ złożonej przestrzeni (fizycznej, urbanistycznej, architektonicznej, społecznej, komunikacyjnej, mentalnej itd.) ma w całości charakter kulturowy*” (Rewers 2005, s. 90). W polu naszych zainteresowań znajduje się zarówno architektoniczno-urbanistyczny, jak i społeczny aspekt miasta. W odniesieniu do wymiaru *urbs* (mury) ważny dla nas jest zarówno stan faktyczny, czyli fizjonomia miasta – zachowany układ urbanistyczno-architektoniczny, w tym zabytki, jak i kody pozwalające odczytać wartości zawarte w materialnych nośnikach pamięci kulturowej. W opracowaniu stosujemy siatkę pojęciową – pamięć kulturowa, specjalne instrukcje, skarbnicy pamięci – wypracowaną przez J. Assmanna (2008).

Analizując wymiar *civis*, uwzględniamy zarówno sferę *praxis* – konkretne działania, jak i mentalną, ściślej – wartości deklarowane przez animatorów, realizatorów i odbiorców starań o restytucję praw miejskich. Opieramy się na naszej znajomości fizjonomii krajobrazu kulturowego części restytuowanych miast, sięgając po sporządzoną przez nas dokumentację fotograficzną, oraz na publicznie dostępnych specjalnych instrukcjach pamięci kulturowej, czyli różnego typu wydawnictwach oraz materiałach zamieszczonych na stronach internetowych poszczególnych urzędów miast i gmin oraz stowarzyszeń. Jako ważne źródło wiedzy o pamięci kulturowej traktujemy przewodniki turystyczne, będące zarówno „*narzędziem kultury historycznej, jak i jej świadectwem*” (Cetwiński 2008, s. 124).

Chcemy zweryfikować tezy, że niezbędnym warunkiem restytucji praw miejskich jest współgranie, wzajemne sprzężenie obu wymiarów miasta – miejskości przestrzeni i miejskiej mentalności/aspiracji jego mieszkańców oraz – że ze względu na inną pamięć kulturową i tożsamość mieszkańców – można mówić o pewnej swoistości procesu restytucji praw miejskich w przypadku ziem, które dopiero w 1945 r. weszły w granice Polski, zwłaszcza w odniesieniu do tych miejscowości, gdzie dokonała się prawie całkowita wymiana ludności.

Dziedzictwo historyczno-kulturowe

Dziedzictwo historyczno-kulturowe stanowi ważny czynnik w staraniach o restytucję praw miejskich, jako że do wniosku dołącza się rys historyczny danej miejscowości lub gminy oraz informacje o zabytkach architektonicznych, kulturowych i wyznaniowych (Szymytkie 2014).

W grupie miast, którym w latach 1990–2015 przywrócono prawa miejskie, genezę:

- XIII-wieczną miało 6 ośrodków (Koprzywnica, Prusice, Krzanowice, Wojnicz, Nowe Brzesko, Wolbórz);
- XIV-wieczną miało 19 ośrodków (Kunów, Bieruń, Kamieńsk, Pilica, Drobin, Torzym, Miłakowo, Miłomłyn, Małogoszcz, Pasym, Ciężkowice, Czchów, Tarczyn, Bobowa, Brzostek, Kołaczyce, Pruchnik, Chocz, Stopnica);
- XV-wieczną miało 14 ośrodków (Biezuń, Działoszyn, Piaski, Tykocin, Wąchock, Bodzentyn, Korfantów, Osiek, Skępe, Tyszowce, Rzgów, Przecław, Czyżew, Dobrzyca);
- XVI-wieczną miało 11 ośrodków (Kleszczele, Krasnobród, Miasteczko Śląskie, Sośnicowice, Prószków, Narol, Zakliczyn, Daleszyce, Krynki, Łaszczów, Zaklików);
- XVII-wieczną miały 3 ośrodki (Obrzycko, Nowy Wiśnicz, Modliborzyce);
- XVIII-wieczną miało 10 ośrodków (Frampol, Myszyniec, Anapol, Suchowola, Piotrków Kujawski, Kosów Lacki, Nekla, Ryglice, Boguchwała, Szczucin);
- XIX-wieczną miały 3 ośrodki (Alwernia, Lubniewice, Radłów);
- XX-wieczną miało 8 ośrodków (Łędziny, Rydułtowy, Wojkowice, Imielin, Pszów, Radlin, Radzionków, Dziwnów).

Wśród miejscowości, które po 1989 r. odzyskały prawa miejskie, są miasta lokowane przez:

- władców Polski (np. Nowe Brzesko – założone przez księcia Bolesława Wstydlivego, Ciężkowice, którym prawa miejskie nadał Kazimierz Wielki, Kamieńsk, który stał się miastem „z woli królowej Elżbiety” – jak można przeczytać na oficjalnej stronie Gminy Kamieńsk [1];
- dworzan królewskich (w przypadku Bobowej przywilej lokacyjny dla Pawła Benedyka wydała w 1339 r. królowa Jadwiga, Zaklików założony został w 1565 r. przez Stanisława Zaklika, dworzanina króla Zygmunta Augusta – por. Stańkowski 2011, s. 51);
- obcych władców – począwszy od wielkich mistrzów i komturów Zakonu Krzyżackiego (Miłakowo w 1323 r., Miłomłyn w 1335 r., Pasym w 1386 r.), przez królów czeskich (np. Krzanowice, które otrzymały je od Przemysła Ottokara II w 1265 r.), cesarza rzymsko-niemieckiego z rodu Habsburgów (np. Prószków w 1560 r. od Ferdynanda I), po rząd pruski (Torzym w 1762 r.).

Niektóre restytuowane miasta były niegdyś siedzibami kasztelanii (Nowe Brzesko), krzyżackiego urzędu administracyjno-fiskalnego (Miłakowo), rezydowali w nich ewangeliccy biskupi Pomezanii (Miłomłyn). Kunów stanowił w XVII w. ośrodek administracyjny dla części dóbr biskupów krakowskich. Wiele miast, jak Pruchnik czy Wojnicz, było ośrodkami rzemieślniczo-handlowymi. Są też takie, które „*nie stanowiły nigdy [...] ważniejszego ośrodka politycznego czy gospodarczego*”, jak Sośnicowice czy Młynary – położone na skrzyżowaniu „*dróg drugorzędnych i lokalnych*” i nie mające nigdy możliwości rozwoju ze względu na bliskość znacznie większych ośrodków miejskich (Kowalski 1969, s. 296–297; [2]). Z kolei położenie sprzyjało rozwojowi innych. Torzym pełnił od XIX w. funkcję rekreacyjnego zaplecza dla uprzemysłowionych ośrodków wschodnich Niemiec i stał się miejscowością uzdrowiskową. Funkcje miast ulegały nierzadko zmianie na przestrzeni wieków.

I tak, np. Pasym, stanowiący w średniowieczu ważny ośrodek handlowo-rzemieślniczy, był tak bogatym miastem, że odkupił w 1615 r. zamek krzyżacki wraz z grodem, następnie stał się w XVIII w. siedzibą garnizonu (1735–1801), a po pierwszej wojnie światowej – ośrodkiem turystyczno-wypoczynkowym [3].

Funkcje miejscowości mają podstawowe znaczenie dla kształtowania charakteru ośrodka. Znajdują one swoje odbicie w układzie przestrzennym i architektonicznym miejscowości, jako przykłady wskazać możemy Zakliczyn (fot. 1A) i Miasteczko Śląskie (fot. 1B). Architekturę uważa się za „*precyzyjny barometr*” stosunków społeczno-ekonomicznych, przy czym oprócz funkcji użytkowych budowle mogą pełnić również funkcje symbolizowania (Sumień 1992, s. 19–21), realizując ważne w danym czasie paradygmaty kulturowe. Tożsamość i charakter przestrzeni miejskiej, w którą mieszkańcy wpisywali w ciąg dziejów swoje „*wierzenia, historię i pragnienia*”, budują różne elementy: „*Ulica i plac, ogród i park, pojedynczy budynek i monument, posąg i fontanna, wieża i łuk, pamiątkowa tablica i efemeryczna konstrukcja*” (Maderuelo 2010, s. 362). Zwłaszcza centrum miast uważane jest za „*wielką księgę historii i czasu*” (Wallis 1979, s. 14), ma ono bowiem „*bardzo wiele wyrazistych wizualnie symboli. Co ważniejsze, samo jest symbolem*” (Tuan 1987, s. 216).

Za cechy wskazujące na miejskość ośrodka uważa się posiadanie rynku z przyległymi (zazwyczaj zwartymi) blokami zabudowy, wielokondygnacyjną zabudowę wzdłuż ulic i bloki podmiejskie (Adamczewska-Wejchert, Wejchert 1986; Drobek 1999). W miejscowościach o średniowiecznej lokacji dostrzec można (mniej lub bardziej zatarte) historyczne rozplanowanie centrum. Klasyczny małomiasteczkowy układ urbanistyczny (rynek z pierzejami, uliczki wychodzące z rynku, zabudowa wyższa niż jednokondygnacyjna) mają na Śląsku m.in.: Bieruń, Korfantów (fot. 1C), Sośnicowice (fot. 1D), Prószków i Prusice; w innych regionach np.: Modliborzyce (fot. 2A), Pilica, Ciężkowice, Alwernia, Drobín, Tykocin, Czchów i Zaklików. W dużej części restytuowanych miast

Fot. 1. Miasta restytuowane w Polsce

A – Zakliczyn; B – Miasteczko Śląskie; C – Rynek w Korfantowiec; D – Rynek w Sośnicowicach.

Autor: W. Drobek.

w Polsce układ urbanistyczny jest jednak słabiej zachowany niż w niektórych byłych miastach śląskich posiadających obecnie status wsi (Drobek 2000). Charakter zabudowanego pierzejami rynku jako miejsca centralnego miejscowości został mniej lub bardziej zatarty np. w Kleszczelach, Krasnobrodzie, Myszyńcu, Nekli, Osieku czy Zalewie. Niektóre miasteczka mają natomiast zupełnie swoisty, wynikający z oryginalności założenia miejskiego, układ urbanistyczny: np. Frampol (fot. 2B), Krynki czy Lipsk.

Wśród cech morfologicznych w staraniach o restytucję praw miejskich ważna jest – oprócz miejskości układu i charakteru zabudowy – także liczba i jakość obiektów zabytkowych. W miastach stanowiących przedmiot naszej analizy jest stosunkowo mało obiektów z dawnych wieków. W nielicznych restytuowanych miastach zachowały się (zwykle niewielkie) pozostałości dawnych fortyfikacji, w postaci fragmentów średniowiecznych murów obronnych (np. w Pasymiu, Miłomłynie, Miłakowie) czy bastionów wokół zamku (jak w Nowym Wiśniczu).

Ratusz, uważany za symbol miejskości ośrodka, znajduje się tylko w części restytuowanych miast. Czasami pochodzi on z okresu lokacji, jak np.

Fot. 2. Rynki miast restytuowanych

A – Rynek w Modliborzycach; B – Rynek we Frampolu;
C – Rynek w Prószkowie; D – Rynek w Miłakowie.

Autor: W. Drobek.

w Obrzycku (XVII w.). Inne zaś są kolejną budowlą pełniącą te funkcje, jak np. w Narolu czy w Pasymiu, gdzie ratusz wybudowano w XIX w., na miejscu spalonego pod koniec XVI w. Pochodzący z XVII w. ratusz w Nowym Wiśniczu został nadbudowany w XIX w. Ratusz w Prusicach przebudowano w pierwszej połowie XX w., a także współcześnie, w związku z realizacją projektu „*Turystyka kulturowa w Gminie Prusice poprzez rewitalizację elewacji zabytkowego ratusza, wieży widokowej oraz rynku i utworzenie Punktu Informacji Turystycznej*” [4]. Rewitalizacji poddano także ratusz w Zakliczynie, zmieniając nie tylko układ wnętrz, ale także wygląd zewnętrzny.

Zabudowa rynków i okolicznych ulic pochodzi z różnych okresów, np. w Prószkowie (fot. 2C) kamieniczki przy rynku przebudowane zostały w XVII i XVIII w., w Czchowie i Skępem zachowały się przyrynkowe domy z XVIII–XIX w., w Korfantowie, Obrzycku, Frampolu, Prusicach z XIX w. W części miast znajdują się XIX-wieczne zespoły urbanistyczno-przemysłowe, jak np. w Kunowie czy Miasteczku Śląskim. W miejscowościach, których substancja mate-

rialna uległa dużym zniszczeniom w czasie drugiej wojny światowej, np. na Warmii – w Miłakowie (fot. 2D) czy Zalewie, zabudowa jest współczesna.

Kolejne zmiany fizjonomii krajobrazu wiązały się z wyborem tradycji. Na tzw. Ziemiach Odzyskanych prowadzono „*odprusaczenie architektury*” (Rewski 1949). Znaczna część nowych mieszkańców za „własne” zabytki uważała jedynie te o proveniencji piastowskiej. Wiele obiektów, także niezniszczonych, rozebrano w celu pozyskania cegły na odbudowę Warszawy (Rymaszewski 1992). Doszły do tego zniszczenia i dewastacje poczynione przez nowych mieszkańców, którzy w przeważającej większości mieli niewiele kontaktów z infrastrukturą miejską i nie identyfikowali się ze swoim nowym (często uważanym jedynie za tymczasowe) miejscem zamieszkania (por. Jacher 1998; Mach 1998; Liżewska 2000). Podać można przykład Korfantowa, gdzie w latach 40. XX w. rozebrano budynki szkół parafialnych i kościół ewangelicki, w rozległy plac zmieniono dwa środkowe bloki zabudowy miejskiej, rynek pozbawiono nawierzchni utwardzonej, a XVII-wieczny (rozbudowany w XIX w.) pałac w wyniku szabru i pożaru stał się ruiną (Drobek 1993; Tomczyk, Miązek 2009).

Liczne obiekty popadały w ruinę również z tego powodu, że w biednym, zniszczonym wojną kraju brak było wystarczających środków na konserwację zabytków (Rymaszewski 1995). Dopiero w latach 1957–1965 odrestaurowano zdewastowaną w czasie drugiej wojny światowej dawną synagogę w Modliborzycach i umieszczono tam Gminny Ośrodek Kultury [5]. Pałac w Korfantowie odbudowano w latach 60. XX w., lokalizując tam najpierw Szkołę Rachunkowości Rolnej, a następnie Wojewódzki Specjalistyczny Zespół Rehabilitacyjno-Ortopedyczny, przekształcony potem w Opolskie Centrum Rehabilitacji (Tomczyk, Miązek 2009). W Przecławiu renesansowy zamek z początków XVI w. (przebudowany w latach 1870–1882), ogołocony ze zbiorów podczas wojen światowych, trzykrotnie płonął w latach 1945–1970 i dopiero w latach 1975–1988 poddany został pracom rewaloryzacyjnym [6]. W Pieniężnie, które prawa miejskie odzyskało 1 stycznia 1973 r., odgruzowywanie zamku kapituły warmińskiej podjęto dopiero w 1977 r., w latach 80. przystąpiono zaś do rekonstrukcji Starego Miasta i ratusza. Wspomnieć jednak należy, że jeszcze na przełomie XX i XXI w. w centrum miasteczka był pusty plac (Liżewska 2000), a odbudowa Ratusza trwała jeszcze w 2014 r.

Z dawnego układu architektonicznego wielu miejscowości zachowało się niewiele, zazwyczaj obiekty o charakterze sakralnym. W przypadku części miejscowości, które w latach 1990–2015 odzyskały prawa miejskie, ich zabytki ze względu na swoją rangę znajdują się od dawna na kartach przewodników turystycznych po Polsce (Bajcar 1971). Wymienić tu należy m.in.: słynne opactwo cystersów w Wąchocku (fot. 3A); gotycko-barokowy kościół i przebudowany zamek z 1610 r. w Pilicy; gotycki kościół z połowy XV w. oraz ruiny zamku biskupów krakowskich z XIV stulecia w Bodzentynie; wczesnobarokowy

Fot. 3. Zabytkowa zabudowa miast restytuowanych

A – Klasztor w Wąchocku; B – Dziedziniec pałacu w Prószkowie;
C – Rynek w Chełmsku Śląskim; D – Domy tkaczy w Chełmsku Śląskim.

Autor: W. Drobek.

kościół i ratusz z tego okresu, nadbudowany w XIX w., otoczony fortyfikacjami bastionowymi okazały zamek przebudowany na wczesnobarokową rezydencję, klasztor Karmelitów z XVII w., cmentarz żydowski z XVII–XIX w. w Nowym Wiśniczu; synagogę z XVII–XVIII w. i XVIII-wieczny klasztor w Tykocinie; barokowy zespół pałacowo-parkowy z XVIII w. w Wolborzu; późnobarokowy kościół z 1714–1728 r. w Obrzycku; XVIII-wieczny pałac i park w Narolu; kościół z XV w. w Prusicach.

Inne zabytki wskazywano od lat jako godne uwagi w publikacjach turystyczno-krajoznawczych dotyczących poszczególnych regionów. W Myszyńcu była to największa świątynia północno-wschodniego Mazowsza – gotycki trójnawowy kościół (*Wycieczki...*, 1989). W Lubniewicach uwadze turystów polecano kilka domów z przełomu XVIII i XIX w., kościół gotycki z XV w. z wyposażeniem z XVII i XVIII w. i z neogotycką wolno stojącą wieżą z 1882 r. oraz pałac z 1793 r., przebudowany w końcu XIX w., park krajobrazowy z początku XIX w., a także monumentalny zamek z wysoką wieżą wybudowany w 1909 r. (Kucharski 1989). W Pasymiu do cennych obiektów zaliczono: kościół o charakte-

rze obronnym z XIV w., kościół rzymskokatolicki z lat 70. XIX w. i wieżę ciśnień z lat 1910–1911; w Miłomłynie z kolei – pozostałości dawnych murów miejskich i fragmenty fundamentów zamku krzyżackiego w murach kościoła z 1901 r.; w Młynarach – kościół z gotyckimi murami i bogatym barokowym wystrojem wnętrza, a w Zalewie – fragmenty fortyfikacji, m.in. basztę, gotycki kościół z pierwszej połowy XIV w., przebudowany w XIX stuleciu (Kowalski 1969). W innym przewodniku opisano kościół w Krzanowicach stanowiący przykład zgodnego połączenia renesansu i baroku (*Ziemia...*, 1958). W Korfantowie jako godny uwagi polecany był zespół pałacowy z oficyną i dawną bramą wjazdową (z początku XVII w, przebudowany w XVIII i drugiej połowie XIX w.), kościół z drugiej połowy XVIII w., zabytkowe domy z pierwszej połowy XIX stulecia, a w Prószkowie renesansowy zamek z połowy XVI w., barokowy kościół ze śladami starszego kościoła w dolnych partiach, jednopiętrowe kamieniczki przy rynku przebudowane w XVII i XVIII w. (fot. 3B) – (Bałaban i in. 1967).

Omówiono też (Matuszczyk i in. 1991) najważniejsze zabytki Bobowej (gotycki kościół parafialny z XIV w., kościół cmentarny z drugiej połowy XV w., ślady wałów i fosy oraz zarysy bastei); Ciężkowic (parterowe podcieniowe domy w rynku z XVIII i XIX w. i ratusz z 1836 r., neogotycki kościół z 1901–1902 r.); Czchowa (okazała kamienna basztę z przełomu XII i XIII w., kamienny gotycki kościół z fragmentami romańskimi w przyziemiu, z barokową kaplicą i neogotycką ścianą szczytową fasady, wewnątrz którego znajduje się gotycka polichromia z ok. 1380 r. i dwa renesansowe pomniki nagrobne, a w rynku parterowe podcieniowe domy z przełomu XVIII i XIX w.); Zakliczyna (renesansowa kaplica i wybudowany przy niej w latach 1738–1768 barokowy jednonawowy kościół, klasycystyczny ratusz z przełomu XVIII i XIX w., a w pobliżu miasteczka kościół i klasztor Reformatorów z lat 1641–1650); Szczucina (barokowy kościół z 1680 r., przebudowany w 1873 i 1905 r.). Za cenne obiekty uznano w Narolu zespół pałacowy z 1770–1781 r., klasycystyczny kościół z 1790–1804 r., ratusz z XIX w.; a w Pruchniku murowany kościół z okresu gotyku, przebudowany w 1684 r., dawny szpital dla ubogich z XVII w., drewniane domy z XVIII i XIX w., z których większość została przebudowana lub rozbudowana w początkach XX w. (Kłós 1988). Do zwiedzania polecano w Brzostku klasycystyczny kościół z 1816 r., z późnorenesansowym ołtarzem bocznym z 1600 r.; a w Kołaczycach kilka murowanych i drewnianych domów z XIX w., kościół parafialny z 1903–1906 r. z późnobarokowymi i rokokowymi ołtarzami bocznymi (Krygowski 1967). Jako atrakcje turystyczne Roztocza wyszczególniano m.in. w Krasnobrodzie barokowy kościół z lat 1690–1699, zespół klasztoru Dominikanów z początku XVIII w., pałac z XVII w., wielokrotnie przebudowywany, murowaną kapliczkę z XIX w.; a w Józefowie – ratusz z 1755 r., wielokrotnie przebudowywany, który zatracił wiele cech stylowych, neobarokowy kościół z 1866 r. z wyposażeniem z poprzedniego kościoła baro-

kowego oraz mury synagogi z końca XVIII w., zniszczonej w czasie drugiej wojny światowej (Wójcikowski, Paczyński 1986).

W wielu restytuowanych miasteczkach, np. w Działoszynie, Korfantowie, Kunowie, Nowogrodzie Bobrzańskim czy Ożarowie, stare struktury urbanistyczne współwystępują ze współczesną zabudową mieszkaniowo-usługową. Chełmsko Śląskie, nie posiadające współcześnie praw miejskich, zachowało z kolei „*swoisty genius loci, przypominając przywoływane przez architektów wizje »idealnego, małego miasteczka«*” (Murzyn, Gwosdz [2002], s. 4). W Chełmsku Śląskim znajduje się kwadratowy rynek, którego północna i w znacznej części południowa pierzeja zabudowane są zabytkowymi kamienicami z podcieniami (fot. 3C), oraz interesujący architektonicznie kościół. Odbudowano także XVII-wieczne domy tkaczy (zniszczone pożarem w 1957 r.) (fot. 3D).

W związku z planowanymi staraniami o restytucję praw miejskich w wielu miejscowościach wzrosła dbałość o tkankę miejską. Na przykład w Korfantowie odnowiono centrum. Na środku rynku założono skwer, który obsadzono krzewami i drzewami iglastymi, następnie odrestaurowano zabytkową remizę strażacką. W Bobowej przebudowano rynek. W Wojniczu ustawiono w 1996 r. na plantach granitowy głaz z tablicą upamiętniającą ratusz spalony w 1831 r.

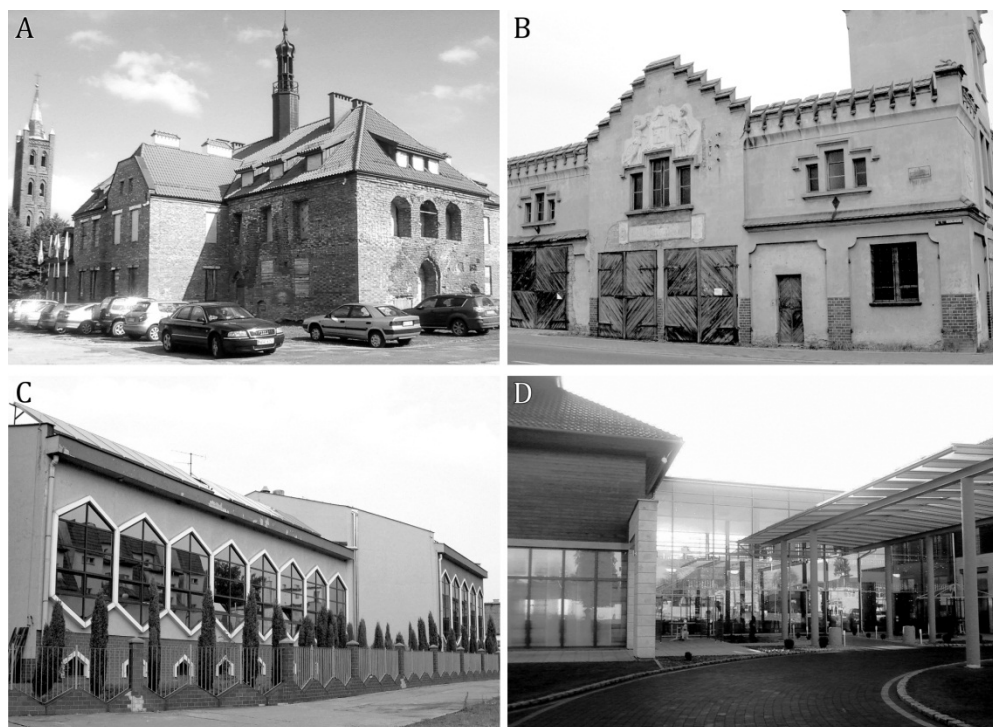
Kreowanie pewnych fragmentów przestrzeni jako wizytówek miasta, podejmowanie decyzji o odbudowie czy konserwacji określonych obiektów ma wymiar aksjologiczny, wiąże się z wyborem określonych wartości – estetycznych lub historyczno-kulturowych. Obiekty włączane w obręb społecznej i historycznej świadomości odbiorców stają się znakami pamięci kulturowej, wskazującymi punkty godne uwagi (Assmann 2008). Odbudowa ratusza w Pieniężnie (fot. 4A), odrestaurowanie zabytkowej remizy strażackiej w Korfantowie (fot. 4B) czy przeprowadzona w Prusicach rewitalizacja przywracająca „*dawny wygląd Rynku*”, by centrum miasta wyglądało „*jak przed wojną*” [7] są wyrazem przemian dokonujących się w pamięci kulturowej i nastawieniu nowych mieszkańców do spuścizny kulturowej z okresu obcej przynależności państwowej.

Oprócz przestrzeni będącej „*trwałą pamięcią społeczeństwa*” ważna jest także przestrzeń aktualnie wytwarzana (Jałowiecki 1991, s. 57). W przypadku Torzymia, zasiedlonego po drugiej wojnie światowej przez nowych mieszkańców, których znaczna część zajęła się rolnictwem, dopiero wprowadzone w latach 80. zmiany funkcji i przestrzeni miasta (utworzenie Wojewódzkiego Szpitala Specjalistycznego) rozbudziły aspiracje mieszkańców i władz dotyczące formalnego umiastowienia. Ostatecznie pierwsza kadencja „*samorządu wybranego w pierwszych demokratycznych wyborach*” zwieńczona została odzyskaniem praw miejskich (Szczepaniak i in. 2014, s. 3, 66). Dobitym świadectwem dumy z osiągniętego prestiżu jest zamieszczony w publikacji podpis pod

zdjęciem: „Dworzec w Torzymiu na trasie kolejowej Paryż – Moskwa” (Szczepaniak i in. 2014, s. 15).

Restytuowane miasta dbają o stan swojej przestrzeni. Na przykład Biełuń dokonał w latach 2004–2005 renowacji rynku. Wojnicz w 2007 r. wyremontował płytę rynku, podobnie stało się w pobliskim Radłowie. W Ciężkowicach zakończono w 2012 r. generalny remont zabytkowego ratusza i odnowiono płytę rynku „dla potrzeb promocji i dziedzictwa kulturowego” [8]. W Prusicach w ramach prac rewitalizacyjnych w centrum miasta prowadzono w latach 2011–2014 remont i przebudowę ratusza oraz płyty rynku, przywracając dawny jego wygląd [9].

Status miejski sprzyja rozwiązaniom architektonicznym o większym rozmachu. To kolejny kulturowy aspekt restytucji praw miejskich, znajdujący swoje odzwierciedlenie w kreowanym współcześnie krajobrazie. W Korfantowie wybudowano w latach 1996–1997 w pobliżu pałacu nowoczesne obiekty fizjoterapii Opolskiego Centrum Rehabilitacji (fot. 4C), a w latach 2002–2005 w nowej części miasta – nowoczesną halę sportową wraz z towarzyszącymi

Fot. 4. Obiekty publiczne i instytucjonalne w miastach restytuowanych

A – Ratusz w Pieniężnie; B – Zabytkowa remiza w Korfantowie;
C – Obiekty fizjoterapii w Korfantowie; D – Hotel „Arkas” w Prószkowie.

Autorzy: fot. 4A, 4D – W. Drobek; fot. 4B, 4C – E. Dawidejt-Drobek.

urządzeniami. W centrum Prószkowa, ale w pewnym oddaleniu od zabytkowej zabudowy, wzniesiono okazały hotel „Arkas”, stosując nowoczesne i bardzo „miejskie” w swym charakterze rozwiązania architektoniczne z użyciem wielkich tafli szkła (fot. 4D).

Pamięć kulturowa i tożsamość mieszkańców

Wśród czynników podejmowania starań o odzyskanie praw miejskich istotną rolę odgrywa postrzeganie swojej miejscowości jako miasta. W ośrodkach z zasiedziałą ludnością świadomość tożsamości kulturowej miejscowości jako dawnego miasta funkcjonuje w pamięci zbiorowej, przekazywana z pokolenia na pokolenie. Tezę tę potwierdzają wypowiedzi np. mieszkańców Zaklikowa, który stracił prawa miejskie w 1870 r.: *„ojcowie i dziadowie czuli się mieszczanami. Mieszkańcy zawsze żyli tutaj ze świadomością, że mieszkają w miasteczku. Jako chłopiec pamiętam, że mama mówiła: »Idziemy do miasta«, mimo że Zaklików takich praw nie miał”* [10]. Można założyć, że także w innych miejscowościach, które utraciły wówczas ukazem carskim prawa miejskie i odzyskiwały je od lat 90. XX w., nie zatarła się w świadomości społecznej pamięć o miejskości murów i mieszkańców. Pierwszym z takich ośrodków w analizowanym okresie był Kunów, który odzyskał prawa miejskie w 1990 r.. Kolejnymi były: Myszyniec, Piaski, Frampol, Biezuń, Działoszyn, Kamieńsk, Pilica, Wąchock, Drobin, Osiek, Bodzentyn, Krasnobród, Annopol, Małogoszcz, Skępe, Piotrków Kujawski, Kosów Lacki, Tyszowce, Koprzywnica, Tarczyn, Rzgów, Daleszyce, Łaszczów, Czyżew, Nowe Brzesko, Wolbórz, Modliborzyce, Zaklików, Chocz i Stopnica.

Natomiast tam, gdzie przerwana została ciągłość istnienia społeczności lokalnych, świadomość tożsamości miejsca nowi mieszkańcy zaczęli odkrywać po latach, w miarę zakorzeniania się. Z taką sytuacją mamy do czynienia na ziemiach włączonych w 1945 r. do Polski, gdzie nierzadko – w wyniku ucieczek i wysiedleń Niemców oraz napływu Polaków z różnych regionów Rzeczypospolitej – dokonała się prawie całkowita wymiana ludności. Więzy nowych mieszkańców z miastem, w którym zamieszkali, rzadko budowano w drodze kształtowania dumy z dawnej pozycji nowego miejsca zamieszkania. Ta strategia czynienia swoimi obcych krajobrazów kulturowych stosowana była – choć nie zawsze, o czym świadczy przykład dolnośląskiego Lubomierza (Mach 1998) – w przypadku miejscowości, w których pozostały liczne materialne ślady dawnej świetności.

Podejmując zabiegi²⁵ o odzyskanie praw miejskich, wnioskodawcy prezentują je w kategoriach sprawiedliwości dziejowej – jako odwołanie aktów

²⁵ Czasami kilkakrotnie, np. Bodzentyn ubiegał się aż 7 razy – Kaczyński, Olszewski 1995; Krzanowice trzy razy – [12].

bezprawa władz carskich lub komunistycznych. Burmistrz Modliborzyc Piotr Rogoża stwierdził, że: „*Odzyskanie praw miejskich jest przede wszystkim oddaniem hołdu naszym przodkom, którzy odważnie walczyli w kolejnych powstaniach. Z tego powodu prawa te utraciliśmy*” [11]. Rada Gminy Korfantów 9 maja 1992 r. pisała do Rady Ministrów, iż pozytywna decyzja „*będzie wyrazem sprawiedliwości dziejowej wolnego i demokratycznego państwa polskiego, przekreślając bezprawną decyzję władz komunistycznych*” (Drobek, Dawidejt-Jastrzębska 2011, s. 83–84). Władze Krzanowic zwracają uwagę, że znalazły się po drugiej wojnie światowej w rejestrze gmin wiejskich, chociaż nigdy oficjalnie nie zostały pozbawione praw miejskich [12].

U podstaw zwieńczonych sukcesem starań lokalnych władz i społeczności dziewięciu byłych miast na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim o odzyskanie własnej podmiotowości i istnienie jako samodzielne miasto legły zapewne zarówno czynniki kulturowe (inna mentalność, silne poczucie tożsamości lokalnej), jak i nadzieje na zmniejszenie skali problemów zaistniałych w związku z restrukturyzacją górnictwa. Dotyczy to jednostek zarówno o długim statusie miejskim, jak Bieruń (prawa miejskie w latach 1387–1743 i 1865–1975) czy Miasteczko Śląskie (prawa miejskie od 1561 r., z przerwami), jak i tych, które prawa miejskie uzyskały co prawda w latach 50. czy 60. XX w., lecz posiadały długą własną podmiotowość jako ośrodki niemiejskie o funkcji przemysłowej. Wśród nich należy wymienić Rydułtowy, Pszów, Radlin, Wojkowice, Radzionków, Łędziny i Imielin. W przypadku tych miejscowości nie chodziło o awans do rangi miasta. Miastami (ściślej: częściami miast) były bowiem już wcześniej – wówczas, gdy włączano je w połowie lat 70. XX w. do Wodzisławia Śląskiego, Będzina, Bytomia, Tychów czy Mysłowic.

Sukcesu w staraniach o odzyskanie praw miejskich nie da się odnieść bez szerokiego poparcia ze strony lokalnej społeczności. Przykład Chełmska Śląskiego, gdzie do tej idei nie udało się Stowarzyszeniu na rzecz Rozwoju Chełmska pozyskać mieszkańców, powojennych przybyszów z różnych regionów Polski, pokazuje, że warunkiem koniecznym jest wykształcenie poczucia dumy z własnej małej ojczyzny (Murzyn, Gwosdz [2002], s. 17). Nic w tym względzie nie zmieniło się tam po kilkunastu latach, jak dowiedzieliśmy się w lipcu 2014 r. podczas naszego rekonesansu po Dolnym Śląsku od Adama Antasa, właściciela firmy „Lniana Chata u Apostoła”.

Diametralnie odmienna sytuacja ma miejsce w Stanisławowie – byłym mieście, a obecnie wsi gminnej na Mazowszu. Lokalna społeczność tej miejscowości podziela przekonanie, że „*Stanisławów – mimo odebrania mu praw miejskich – pozostał miastem*” i że jego mieszkańcy to „*zawsze mieszczanie*”, co wyrażano *explicite* podczas obchodów rocznicy otrzymania praw miejskich. Fakt ten, mający miejsce 485 lat wcześniej, upamiętniono specjalną tablicą w kościele (Zdanowicz 2008). Duma mieszkańców ze „swojego miasta” nie jest jednak warunkiem wystarczającym do odzyskania praw miejskich.

Miejskość jako wartość

Restytucja praw miejskich traktowana jest jako pewna nobilitacja, podniesienie wartości miejscowości, która takie prawa odzyskała, i pośrednio – podniesienie samooceny jej mieszkańców. Takimi względami kierowali się np. działacze w Korfantowie zaangażowani w zabiegi przywrócenia praw miejskich, przy czym dla mieszkańców prestiż miasta oznaczał, że w mieście można rozwiązać więcej problemów, „*bo »nie wypada«, by w mieście brakowało mieszkań, żłobków, lekarzy specjalistów*”; deklarowali przy tym, że „*jak będzie miasto*”, bardziej zainteresują się najbliższym otoczeniem, zadbają o ogródki i płoty, „*bo wstyd w mieście mieć bałagan*” (Szmeja 1987, s. 170).

Apelując do współmieszkańców o aktywne poparcie starań, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Nowobrzezkiej podkreślało z kolei, że dzięki przywróceniu praw miejskich „*wzrasta znacząco prestiż gminy, że do miasta łatwiej ściągnąć inwestorów, następuje więc rozwój Gminy i miasteczka*” (Prawa..., 2009). Na wzrost prestiżu miejscowości i gminy oraz łatwiejszą promocję i współpracę międzynarodową wskazywano w styczniu 2013 r. w Ankiecie w sprawie odzyskania praw miejskich przez Zaklików [13]. Prestiż nie wydaje się być jednak wartością autoteliczną czy na tyle atrakcyjną, by warto było ponieść straty, aby go osiągnąć. Stąd informacje, że ani mieszkańcy, ani gmina, ani restytuowane miasto (z racji swojej wielkości, nieprzekraczającej 5 tys. mieszkańców) nie tracą żadnych przywilejów przysługujących na terenach wiejskich (np. Prawa..., 2009; Ankieta w sprawie odzyskania praw miejskich przez Zaklików).

Wypowiedź burmistrz Kołaczyc Małgorzaty Sałachy: „*sam status miasta powoduje, iż miasto ma prawo się przebić w swoim regionie, w powiecie i całym województwie*” [14], wydaje się odwoływać do archetypu miasta jako synonimu szans i rozwoju. Taką wymowę mają też stwierdzenia ówczesnego wojewody podkarpackiego Mirosława Karapyty: „*Miasto ma swoje walory. Wokół miasta skupiają się inwestorzy i pozostaje młodzież, która tutaj szuka swoich szans*” [15] oraz przeświadczenia-obietnice w związku z konsultacjami w Bobowej, że „*Niewątpliwie nastąpi podniesienie prestiżu miejscowości, co skutkować będzie znacznie większym zainteresowaniem inwestorów, a to może przyczynić się do szybszego jej rozwoju oraz zmniejszenia bezrobocia*” [16].

Badacze podają wiele przykładów, że odzyskanie praw miejskich postrzegane jest jako wyróżnienie i otwarcie nowych możliwości, działa integrująco i aktywizująco na lokalną społeczność (Szmeja 1987; Siemiński 1991). Do tych przykładów dorzucić możemy kolejne. W Korfantowie w wybudowanej nowoczesnej hali sportowej organizowane są m.in. Międzynarodowe Zawody w Tenisie Stołowym. W Prusicach powstało okazałe, dobrze wyposażone Prusickie Centrum Fitness, a Gminny Ośrodek Kultury wzbogacił się o nowoczesną salę widowiskowo-kinową [17]. W Ciężkowicach w odrestaurowanym

budynku ratusza wydzielono przestrzeń na ekspozycję muzealną i galerię sztuki, aby „umożliwić szeroki dostęp do oferty kulturalnej turystom oraz mieszkańcom” [18].

Skarbnicy pamięci kulturowej

Inicjatorami starań o odzyskanie praw miejskich są często lokalne stowarzyszenia skupiające osoby szczególnie silnie identyfikujące się ze swoją miejscowością, prowadzące społeczną działalność na rzecz jej rozwoju, poszukujące w różnych źródłach informacji o jej przeszłości i upowszechniające tę wiedzę na łamach lokalnych pism, różnego typu publikacji; od kilkunastu lat również tych zamieszczonych na portalach internetowych. W gronie działaczy stowarzyszeń są zarówno pasjonaci historii, jak i profesjonalni badacze związani z tymi miejscowościami, np. miejscem urodzenia.

Działania mające na celu reaktywowanie Bierunia jako samodzielnej jednostki administracyjnej podjął Społeczny Komitet Obchodów 600-lecia nadania praw miejskich, zawiązany w związku z przygotowaniem do przypadającego w 1987 r. jubileuszu. W ramach obchodów wystawiono sztukę historyczną o mieście, wydano cztery broszury poświęcone historii miejscowości oraz zainicjowano wydawanie „zeszytów bieruńskich” [19]. Pierwsza próba nie powiodła się, Bieruń odzyskał prawa miejskie już po „okrągłym stole”, w 1991 r.

Radzionków odłączony został z początkiem 1998 r. od Bytomia dzięki staraniom Radzionkowskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, utworzonego w 1990 r. [20]. W Nowym Brzesku działania o odzyskanie praw miejskich podjęto z kolei w 2007 r. na zebraniu założycielskim Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Nowobrzesckiej (AF 2009). Towarzystwo Miłośników Ziemi Brzostockiej, powstałe w 1988 r., złożyło w lipcu 2006 r. wniosek do Rady Gminy o „*podjęcie konsultacji społecznych zmierzających do przywrócenia Brzostkowi praw miejskich*” i włączyło się w pozyskiwanie mieszkańców do tej idei [21]. Zanim od 1 stycznia 2009 r. Brzostek odzyskał prawa miejskie, Towarzystwo Miłośników Ziemi Brzostockiej wykonało imponującą pracę w zakresie poznawania i upowszechniania wiedzy o miejscowości na łamach własnych periodyków („Wiadomości Brzostockie”, „Rocznik Brzostocki”). Opublikowało także wiele publikacji na temat dziejów miejscowości, organizowało wystawy fotografii dawnego i współczesnego Brzostku oraz konkursy historyczne dla młodzieży. Towarzystwo zainicjowało również przywrócenie herbu i pieczęci z początku lokacji miasta. Z inicjatywy prezes Towarzystwa, a zarazem przewodniczącej Rady Gminy przeprowadzono renowację kaplicy na rynku i zabytkowego słupa granicznego między Brzostkiem a Zawadką Brzostocką [22].

Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Wojnickiej wystąpiło w 1997 r. z inicjatywą zgłoszenia Wojnicza do Kapituły Najstarszych Miast i Miejscowości w Polsce. Organizowało także konkursy historyczne „Wojnicz, dzieje i zabytki”, przeprowadziło w latach 1999 i 2000 kwerendy w Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie, poszukując źródeł do historii miejscowości [23]. Warto tu przypomnieć, że Wojnicz odzyskał prawa miejskie z dniem 1 stycznia 2007 r.

Na ziemiach, które pozostawały w granicach Rzeczypospolitej do rozbiorów i weszły w skład odradzającej się Polski w latach 1918–1922, tożsamość miejsc i mieszkańców podtrzymywana była przez pamięć zbiorową i materialne nośniki pamięci kulturowej. W przypadku tzw. Ziem Odzyskanych, gdzie dokonała się wymiana ludności i zniszczeniu uległo wiele nośników pamięci kulturowej z okresu obcej przynależności państwowej, datującej się nierzadko, jak w przypadku Śląska od połowy XIV w., znaczne fragmenty lokalnych dziejów nie były znane nowym mieszkańcom. Na obszarach włączonych w 1945 r. do Polski przez kilka powojennych dekad podstawę kreowanych obrazów przeszłości i budowania wizerunku miejscowości stanowiła rdzenna polskość/słowiańskość oraz utrzymywane przez wieki związki z Rzeczpospolitą (Dawidejt-Jastrzębska 2011). Kompromowano więc dzieje, eksponując wszelkie (nawet przygodne) związki z Polską i Polakami tu przebywającymi krócej lub dłużej. Można przypuszczać, że nie jest też dziełem przypadku, iż spośród porównywalnych wielkościami ośrodków w ówczesnym województwie olsztyńskim ubiegających się na początku lat 80. XX w. o przywrócenie praw miejskich otrzymały je Młynary, Kisielice i Zalewo. Na kartach pierwszego przewodnika po tym województwie odnotowano wątki polskie z dziejów tych miejscowości (Kowalski 1969): o Kisielice toczył walki z Polską Zakon Krzyżacki, miasteczko w latach 1454–1466 znajdowało się w rękach polskich, a zamieszkiwała je „w bardzo znacznej części ludność polska” (s. 260); w Młynarach „Znaczny odsetek ludności stanowili Polacy, którzy już w XVI w. (po wiek XVIII) utrzymywali w mieście własną tzw. Polską Kaplicę” (s. 297); w Zalewie „od 1554 r. istniał tu osobny kościół dla ludności polskiej. W 1807 r. kwaterowała w miasteczku dywizja gen. J.H. Dąbrowskiego” (s. 288). Natomiast pobliska Gardeja, która w tamtym czasie również czyniła starania o odzyskanie praw miejskich, a w 1984 r. świętowała 650-lecie nadania praw miejskich [24], ponieważ nie była wpisana w obręb „geografii moralnej narodu” – jak można powiedzieć używając sformułowania A. Smitha (1991, s. 61), ostatecznie nie odzyskała statusu miejskiego.

Ze względów doktrynalnych pomijano, w myśl hasła „Byliśmy – Jesteśmy – Będziemy”, wiele wątków lokalnych dziejów. Wprawdzie w opisie kościoła w Korfantowie wzmiankowany był „baron Frydlandu” (Martynowski, Mazurski 1977, s. 103), ale informacja ta niewiele mówiła odbiorcy, który nie wiedział,

że przedwojenna nazwa miasteczka brzmiała Friedland. O tym, że pierwsza historyczna nazwa tej miejscowości zapisana w źródłach historycznych w 1335 r. to Friedland (in Hurtlandh), a miasteczko miało do 1945 r. oficjalną nazwę Friedland O.S. (in Oberschlesien), przeczytać można było jedynie w opracowaniach naukowych i to dopiero od połowy lat 80. XX w. (Rospond 1984). Wcześniej nie zezwalała na to cenzura. W szerszym obiegu i w przestrzeni publicznej historyczne nazwy, obco brzmiące imiona i nazwiska właścicieli czy fundatorów zaistniały na Śląsku Opolskim dopiero od 1990 r. – po ostatecznym uznaniu przez zjednoczone Niemcy zachodniej granicy Polski.

Władze Sośnicowic w związku ze staraniami o odzyskanie praw miejskich zamówiły w 1994 r. *Zarys historii Sośnicowic* u jednego z pracowników Muzeum w Gliwicach [25]. Urząd Miasta i Gminy Korfantów wsparł finansowo wydanie pierwszej powojennej monografii Korfantowa (Drobek 1993). Nowi mieszkańcy jeszcze na początku lat 90. XX w. niewiele wiedzieli o dziejach swoich nowych „małych ojczyzn”.

Nowe nośniki pamięci kulturowej

W związku ze staraniami o przywrócenie praw miejskich pojawiają się w przestrzeni publicznej nowe nośniki pamięci kulturowej. W 2009 r., w ramach obchodów 730-lecia lokacji Nowego Brzeska, które prawa miejskie odzyskało w 2011 r., wmurowano kamień węgielny pod pomnik księcia Bolesława Wstydliwego (AF 2009, s. 7). W Bieruniu, Bobowej, Bodzentynie, Ciężkowicach, Łaszczowie, Kołaczycach, Prószkowie odsłonięto tablice upamiętniające zarówno uwiecznione sukcesem starania o restytucję praw miejskich, jak i długie trwanie miasta, jego dawną pozycję i nierzadko chwalebne dzieje. Tablica w Bobowej, umieszczona na ustawionym w parku pomniku, ufundowana została przez samorząd powiatowy i samorządy gmin powiatu gorlickiego *„Dla upamiętnienia przywrócenia Bobowej praw miejskich / z dniem 1 stycznia 2009 roku / oraz / blisko tysiącletniej historii miejscowości / słynącej z tolerancji i bogatej tradycji”* (fot. 5A). W ścianę ratusza w Ciężkowicach wmurowano w roku odzyskania praw miejskich stylizowaną na kartusz herbowy tablicę opatrzoną datami 1348–1998 i inskrypcją: *„W roku 650-lecia / nadania przez króla / Kazimierza Wielkiego / praw miejskich / osadzie Ciężkowice / i przywrócenia tychże praw / w roku pańskim 1998 / ku pamięci żyjących / i przyszłym pokoleniom / tablicę tę fundują mieszkańcy miasta / Sierpień 1998”*. Tablica w Prószkowie ufundowana została *„Na pamiątkę / odzyskania praw / miejskich 1.01.2004 / nadanych 24.04.1560 r. / przez cesarza / Ferdynanda I”* (fot. 5B).

Na cokole Kolumny Maryjnej stojącej na rynku w Krzanowicach widnieje m.in. herb miasta oraz data nadania praw miejskich – 1265 i data odzyskania praw miejskich – 2001. Tablice te i pomniki stanowią nośniki pamięci o dziejach poszczególnych miast, wspierając lokalną tożsamość mieszkańców,

Fot. 5. Tablice pamiątkowe miast restytuowanych

A – Tablica w Bobowej; B – Tablica w Prószkowie.

Autorzy: fot. 5A – E. Dawidejt-Drobek; fot. 5B – W. Drobek.

a przejezdnych informując o starodawności ośrodka, a tym samym o jego prestiżu, co może ukierunkować sposób postrzegania miasta, zachęcić ich do szukaniu w nim godnych uwagi atrakcji turystycznych. Badacze formułują tezy o „zjawisku *mentalnej komercjalizacji pamięci*, o *powszechnym interpretowaniu nośników pamięci jako źródła zysku*” (Skoczylas 2014, s. 278). Ten czynnik również warto wziąć pod uwagę, gdyż wiele miast upatruje możliwości swego wzrostu w rozwoju turystyki.

Wnioski

Restytucja praw miejskich jest efektem współgrania miejskiej tożsamości dwóch wymiarów – *urbs* i *civis*. Kompatybilność tych wymiarów jest warunkiem niezbędnym i podstawowym, ponieważ wielokrotnie unieważniała konieczność spełnienia kryterium liczby ludności.

W związku ze staraniami o odzyskanie praw miejskich wzbogaceniu ulega lokalna pamięć kulturowa. Szczególnie wiele nowych elementów wprowadzanych jest do niej w tych miejscowościach, gdzie dokonała się po drugiej wojnie światowej prawie całkowita wymiana ludności.

Mała liczba mieszkańców i nieduża wielkość ośrodków starających się o odzyskanie praw miejskich powodują, że ztraca się charakterystyczna dla miasta dychotomia. Miejskość jawi się tylko jako synonim postępu i rozwoju, nie strasząc swoim drugim, ciemnym obliczem – anomią, anonimowością, dezintegracją społeczności.

Aktywność wyzwolona staraniami o odzyskanie miejskiej podmiotowości często nie zanika po osiągnięciu tego celu, ujawnia się w działaniach kulturotwórczych w szerokim tego słowa znaczeniu. Pozwala to mieć nadzieję, że społeczności lokalne, uczestnicząc w pamięci kulturowej wzbogaconej

o nowe elementy oraz posiadając bardziej skryształizowaną świadomość tożsamości „murów” swojego miasta, kontynuować będą jego rozwój w sposób odpowiedzialny, a przynajmniej mniej chaotyczny.

Literatura

- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., 1986, Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne, Arkady, Warszawa.
- AF, 2009, Nowe Brzesko będzie miastem, *Gazeta Nowobrzeńska*, 2009, 36, s. 7.
- Assmann J., 2008, Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych (przekł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. nauk. R. Traba), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Bajcar A., 1971, Polska. Przewodnik turystyczny, Wydawnictwo Interpress, Warszawa.
- Bałaban J., Michalak S., Pszczyński K., 1967, Województwo opolskie. Przewodnik, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.
- Cetwiński M., 2008, Historia i polityka. Teoria i praktyka mediewistyki na przykładzie badań dziejów Śląska, Wydawnictwo Avalon, Kraków.
- Dawidejt-Jastrzębska E., 2011, Kształtowanie pamięci kulturowej Śląska Opolskiego w latach 1945–1950, [w] Lis M., Szczypiński K., Drożdż L. (red.), *Województwo opolskie 1950–2010*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 171–202.
- Dropek W., 1993, Korfantów. Historia i współczesność, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Dropek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Dropek W., 2000, O restytucji praw miejskich śląskich miast zdegradowanych, [w] Słodczyk J. (red.), *Społeczne, gospodarcze i przestrzenne przeobrażenia miast*, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 241–249.
- Dropek W., Dawidejt-Jastrzębska E., 2011, Przekształcenia krajobrazu kulturowego Korfantowa, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast z perspektywy 20 lat transformacji. Studium przypadków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 83–101.
- Jacher W., 1998, Procesy adaptacji społeczno-kulturowej ludności polskiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po 1945 roku, *Studia Śląskie*, 57, s. 315–324.
- Jałowiecki B., 1991, Znaczenie przestrzeni, *Studia Socjologiczne*, 1/2, s. 51–67.
- Kaczyński A., Olszewski R., 1995, Do siedmiu razy sztuka, *Rzeczpospolita*, 17, s. a3.
- Kłos S., 1988, Bieszczady i Pogórze. Panorama turystyczna, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Kowalski W., 1969, Województwo olsztyńskie. Przewodnik, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.
- Krygowski W., 1967, Beskid Niski. Pogórze Ciężkowickie (część wschodnia) i Pogórze Strzyżowsko-Dynowskie (część zachodnia), Wydaw. Sport i Turystyka, Warszawa.

- Kucharski B., 1989, Gorzów Wielkopolski i okolice. Przewodnik, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.
- Liżewska I., 2000, Zabytki w naszych rękach. O ochronie dóbr kultury na Warmii i Mazurach w latach 1945–1989, [w] Mazur Z. (red.), Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych, Instytut Zachodni, Poznań, s. 239–265.
- Mach Z., 1998, Niechciane miasta – migracja i tożsamość społeczna, Universitas, Kraków.
- Maderuelo J., 2010, Poetyki miejsca, [w] Rewers E. (red.), Miasto w sztuce – sztuka miasta, Universitas, Kraków, s. 362–378.
- Martynowski Z., Mazurski K.R., 1977, Głuchołazy i okolice, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.
- Matuszczyk A., Orliński N., Zinkow J., 1991, Małopolska Południowo-Zachodnia, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.
- Mazur Z. 2000, Obchody świąt i rocznic historycznych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, [w] Mazur Z. (red.), Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych, Instytut Zachodni, Poznań, s. 111–164.
- Murzyn M.A., Gwosdz K., [2002], Chełmsko Śląskie – Lubawka raport z badań, Zakład Rozwoju Miast Akademia Ekonomiczna Kraków, Zakład Rozwoju Regionalnego Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniw. Jagiellońskiego, Kraków [mimeo].
- Prawa miejskie? Tak, Gazeta Nowobrzecka, 2009, 36, s. 14.
- Rewers E., 2005, Miasto jako przestrzeń kulturowa, [w] Jałowicki B., Majer A., Szczepański M. S. (red.), Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 83–94.
- Rewski Z. 1949, O odprusaczenie architektury ziem zachodnich, Odra, 1949, 7, s. 2.
- Rospond S., 1984, Słownik etymologiczny miast i gmin PRL, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Rymaszewski B., 1992, Klucze ochrony zabytków w Polsce, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
- Rymaszewski B. 1995, Zespoły staromiejskie na ziemiach zachodnich i północnych Polski po 1945 roku, [w] Kowalczyk J. (red.), Ochrona dziedzictwa kulturowego zachodnich i północnych ziem Polski, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa, s. 35–52.
- Siemiński J. L., 1991, Teraźniejszość i przyszłość byłych miasteczek, Wiadomości Statystyczne, 4, s. 27–30.
- Skoczylas Ł., 2014, Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Smith A., 1991, National Identity, Penguin, London.
- Stańkowski M. A., 2011, Między Sanem a Łęgiem, Wydawnictwo Libra, Kraków.
- Sumień T., 1992, Forma miasta – kontekst i anatomia, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Szczepaniak B. i in. (red.), 2014, 20 lat miasta Torzymia na szlakach turystycznych, PHU Kacper na zlecenie Urzędu Miejskiego w Torzymiu.

- Szmeja M, 1987, Socjologiczne aspekty miejskości Korfantowa, [w] Heffner K. (red.), Problemy przestrzennego rozwoju ośrodków lokalnych (na przykładzie Korfantowa w województwie opolskim), Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 163–173.
- Szmytkie R., 2014, Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Tomczyk D., Miązek R., 2009, Korfantów – dzieje miasta i gminy, Wydawnictwo Arsgraf, Żyrardów.
- Tuan Y.-F., 1987, Przestrzeń i miejsce (przeł. A. Morawińska, wstępem opatrzył K. Wojciechowski), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Ustawa o systemie rad narodowych i samorządu terytorialnego z dnia 20 lipca 1983 r., Dziennik Ustaw 1988, poz. 183.
- Wallis A., 1979, Informacja i gwar. O miejskim centrum, PIW, Warszawa.
- Wójcikowski W., Paczyński L., 1986, Roztocze. Przewodnik, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.
- Wycieczki po Mazowszu. Część 1, 1989, Centralny Ośrodek Informacji Turystycznej, Warszawa.
- Zdanowicz T., Zawsze mieszczanie, Wieści, 2008, 38.²⁶
- Ziemia raciborska. Informator, 1958, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.

Strony internetowe

- [1] www.kamiensk.pl/cms/4530/akt_nadania
- [2], [25] www.sosnicowice.pl/new,23,wiadomosciogolne
- [3] www.pasym.pl
- [4], [7] www.prusice.pl/projekty-dofinansowane-ze-srodkow-ue-2007-2013
- [5] www.modliborzyce.pl/widok
- [6] www.przeclaw.org/zamek-w-przeclawiu.html
- [8] www.malopolskie.pl/wydarzenia
- [9] www.prusice.pl/projekty-dofinansowane-ze-srodkow-ue
- [10], [11] www.gosc.pl/1849777.chodzmy-na-miasto
- [12] www.krzanowice.pl/new/site/index/4-gmina/56-krzanowice.html
- [13] www.zaklikow.pl/asp/pliki/aktualnosci_2010_zarzadzenie_1.pdf
- [14], [15] www.jaslonet.pl/aktualnosci/uroczysta-sesja-rady-miejskiej
- [16] www.bobowa.pl/pliki/inne/miasto-bobowa-pdf
- [17] www.prusice.pl
- [18] www.malopolskie.pl/wydarzenia
- [19] www.600lat.bierun.pl/cele-stowarzyszenia
- [20] www.radzionkow.pl/index.php/historia
- [21], [22] www.brzostek.pl/tmzb/z_dzialalnosci.php
- [23] www.tpzw.info
- [24] www.zs.gardeja.ckj.edu.pl/wmagg

²⁶ za: <http://www.co-slychac.pl/archiwum-tresc.php?id=3740>

The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland

Mirek Dymitrow

Degradations²⁷ in Poland are sometimes made on an individual basis. Most often, however, they are the result of large-scale administrative reforms. Throughout history, the Polish lands were subject to many such reforms, executed by both domestic governments and occupant powers. To a large degree, the reforms also affected the structures and the statuses of various towns and cities. In this dimension, particularly well-known is the reform of 1869–1870, conducted by Russian authorities in the former Kingdom of Poland (also known as Congress Poland). Having caused the degradation of 336 of the then-existing 456 towns, the reform of 1869–1870 is often associated with so-called 'historical grievances', and is hence frequently invoked by local authorities whenever plans of restitution are underway.

Relatively less known is the Polish reform of 1933–1934, which – depending on the definition of city – "degraded" many more units with some form of urban denominator (722) than the reform of 1869–1870: urban municipalities boasting the privileges of cities, market towns and villages, and rural municipalities boasting the privileges of cities, market towns and urban-type settlements.

The modest notoriety of the 1933–1934 reform depends on three major factors. Firstly, most settlements affected by the reform are currently *outside of Polish territory*. If we include urban-type settlements (which are typically not regarded as urban centers), as many as 49.7% (359 units) are today within Poland's borders; but if we exclude them, this number is reduced to only 13.8% (100 units). Secondly, the reform of 1933–1934 was carried out by

²⁷ 'Degradation' denotes the formal act of revoking a town's urban status, rendering it formally rural.

Polish authorities (and – importantly – non-Communist ones), making it difficult to "demonize" in the way the Russian reform of 1869–1870 and the subsequent "Communist reforms" conducted in the 1950s and 1970s are. Thirdly, knowledge about the reform of 1933–1934 is scarce in that it is perceived primarily as a *municipal* reform. It was carried out mainly in order to equalize the extant divergent municipal structure of Poland incurred by the introduction of three different administrative systems following Poland's partitions in the late 18th century (it eliminated so-called *singular municipalities* and *manor areas* in the voivodeships of the former Austrian and Prussian partitions, making them similar to the pattern prevailing in the territories of the former Russian partition with *collective municipalities*). However, the reform of 1933–1934 also standardized the country's chaotic urban structure – another legacy of more than a century under three partitioning powers.

This chaos is still visible in numerous scientific and popular-science publications, if only in regard to the dates of degradation of most Galician towns (today within Subcarpathian and Lesser Poland voivodeships, and, partially, within Silesian and Lublin voivodeships) and towns within the small part of the so-called Eastern Borderlands (the Białystok region) that is currently within Poland's borders. For these towns, very different dates of degradation are being stated, for instance: the date of loss of *urban municipality status*; the date of loss of historical *town privileges*; the date of loss of the occupant-imposed *market town status*; the date of transformation of a town into a *market town*; the date of the final acknowledgement of a settlement as a town in a series of status oscillations (town >> market town >> town, etc.). There are even more possibilities of classification because of the frequent discrepancies between a settlement's formal *administrative status* and its *historical privileges* from 1772 until 1934.

Assuming, therefore, that the administrative changes of 1933–1934 that affected so many urban settlements require particular commentary, the aim of this paper is to systematize information and to correct frequently encountered errors and misunderstandings. In terms of methodology, the tabulation has been compiled by weighting data from several most reliable sources (displayed in the literature list), as well as by drawing on original legislation (displayed consecutively in the footnotes).

The chapter concludes that the reform of 1933–1934 put an end to a much divergent structure in the category of settlements, which, hitherto, could in one way or another be considered 'urban'. As few as 39 or as many as 722 settlements (depending on the preferred categorization along the cultural–formal rural-urban axis, i.e. historical privileges vs. administrative status) can be said to have lost their urban denominator as a result of the reform.

As a consequence of this, the date of loss of "urbanity" of any one of the deliberated units between 1772 and 1934 cannot (and should not) be captured

in a binary urban/non-urban mode. It is important to understand the circumstances, which, in this sense, make the concept of urbanity problematic, particularly in regard to the towns of Galicia and the Eastern Borderlands, as well as the former urban-type settlements in the expired Congress Poland.

However, opting for a simplified definition of formal urbanity for these particular settlements (regardless of the reasons) and, consequently, deciding upon *one* date of its expiration, should be done cautiously and consistently, without conflating those different understandings, and especially so within singular publications. Of note here is that lack of such discernment is apparent in numerous, often renowned, encyclopedic publications, whose unreflective quoting only contributes to the reduplication of common mistakes.

Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej

Mirek Dymitrow

Wstęp

Degradacje miast mają niekiedy charakter indywidualny. Najczęściej jednak są efektem wielkoskalowych reform administracyjnych. Na osi dziejów Ziemi Polskiej przechodziły przez wiele takich reform, przeprowadzanych zarówno przez władze krajowe, jak i zaborcze. Szczególnie znana w tym zakresie jest reforma z lat 1869–1870, wyegzekwowana przez władze rosyjskie w Królestwie Polskim. Degradując 336 z 456 ówczesnych miast, reforma ta jest nierzadko kojarzona z „krzywdami dziejowymi” i przez to często powoływana przez władze lokalne miast zdegradowanych jako powód do ich restytucji.

Stosunkowo mniej znana jest natomiast polska reforma z 1933–1934, która – zależnie od przyjętej definicji *miasta* – „zdegradowała” znacznie więcej, bo 722 ośrodki o miejskim wyznaczniku: (1) gminy miejskie na prawach (a) miast, (b) miasteczek i (c) wsi; oraz (2) gminy wiejskie na prawach (a) miast, (b) miasteczek i (c) osad miejskich (pomijając osady miejskie – 461 ośrodków).

Jej skromny rozgłos zależy od trzech głównych czynników. Po pierwsze, większość miejscowości objętych reformą znajduje się obecnie poza granicami Polski: uwzględniając osady miejskie – 49,7% (359 jednostek) jest obecnie w Polsce, natomiast bez osad – tylko 13,8% (100 jednostek). Po drugie, reforma została wdrożona przez władze polskie i – co ważne – niekomunistyczne, przez co trudno ją „zdemonizować” jak np. reformę z lat 1869–1870 czy późniejsze „reformy komunistyczne” z lat 1950. i 1970. Po trzecie, wiedza na temat reformy z 1933–1934 jest znikoma, ponieważ jest ona postrzegana przede wszystkim jako reforma *gminna*. Mimo, że głównym celem reformy było wyrównanie struktury gminnej dla całego kraju (eliminując tzw. gminy jednost-

kowe i obszary dworskie w województwach b. zaborów austriackiego i pruskiego i upodabniając je do wzorca obowiązującego na obszarach b. zaboru rosyjskiego z gminami zbiorowymi), ustandaryzowała ona także chaos panujący w strukturze miejskiej – kolejne następstwo różnych systemów zaborczych.

Chaos ten jest nadal widoczny w licznych publikacjach, szczególnie w odniesieniu do dat degradacji miast galicyjskich (w obecnych granicach Polski są to: województwa podkarpackie i małopolskie oraz częściowo śląskie i lubelskie) i miast na obszarze tzw. Kresów Wschodnich (Białostoczczyzna), dla których podawane są *ad hoc* różne daty, np. data utraty jednostki statusu gminy miejskiej, data utraty historycznych praw miejskich, data utraty narzuconych przez państwo zaborcze praw miasteczka, data zamiany miasta na miasteczko, data ostatniego zaliczenia jednostki do grupy miast w szeregu oscylacji statusu miasto/miasteczko, itd. Możliwością tych jest jeszcze więcej (istniały m.in. tzw. *gminy o nieregulowanym statusie* oraz *gminy wiejskie o miejskich uprawnieniach finansowych*) z powodu częstych niezgodności między formalnym statusem administracyjnym danej miejscowości a jej historycznymi przywilejami do 1934 r.

Zakładając zatem, że przemiany administracyjne w kategorii miast w latach 1933–1934 wymagają szczególnego omówienia, celem niniejszego opracowania jest uporządkowanie informacji i sprostowanie często spotykanych błędów i nieporozumień.

Zestawienie sporządzono ważąc informacje z najbardziej wiarygodnych źródeł (wykazanych w spisie literatury), a także powołując się na oryginalne ustawodawstwo (wykazane w przypisach). W rozdziale (w wykazach i tabelach) zastosowano następujące skróty:

- typy jednostek: M – miasto; mko – miasteczko; wt – wieś targowa; w – wieś; >> – zmiana statusu;
- współczesne województwa polskie: KP – kujawsko-pomorskie; LL – lubelskie; ŁD – łódzkie; MP – małopolskie; MZ – mazowieckie; PK – podkarpackie; PL – podlaskie; ŚL – śląskie; ŚW – świętokrzyskie; WM – warmińsko-mazurskie; WP – wielkopolskie;
- międzywojenne województwa polskie: BS – białostockie; KC – kieleckie; KK – krakowskie; LL – lubelskie; LW – lwowskie; ŁD – łódzkie; NW – nowogródzkie; PS – poleskie; PZ – poznańskie; ST – stanisławowskie; TP – tarnopolskie; WL – wileńskie; WN – wołyńskie; WW – warszawskie;
- współczesne jednostki administracyjne poza granicami Polski: IF-UA – obwód iwanofrankowski, Ukraina; LW-UA – obwód lwowski, Ukraina; TP-UA – obwód tarnopolski, Ukraina; BY-BR – obwód brzeski, Białoruś; BY-GR – obwód grodzieński, Białoruś.

W wykazach, po nazwie miasta (z)degradowanego w nawiasach podano informacje uzupełniające w następującej kolejności: rok otrzymania po raz

pierwszy praw miejskich; kolejne informacje dot. praw miejskich; obecne położenie – np. Dobrzyca (1440; od 2014 znów M; WP).

I. Galicja (b. zabór austriacki)

Określenie *miasto* w latach międzywojennych na terenie Galicji (a także Kresów Wschodnich, patrz podrozdział II) nie było jednoznaczne.

Po I rozbiórce Polski, w 1784 r., władze austriackie w ramach reformy administracyjnej państwa przeprowadziły wielką akcję klasyfikacji wszystkich miejscowości na obszarze Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i Księstwami Oświęcimia i Zatoru. Zastosowany wówczas podział miał wyłącznie znaczenie statystyczne i nie niósł żadnych reperkusji politycznych. Zdecydowanie ważniejszy był natomiast fakt podziału miejscowości na trzy klasy. Do pierwszej z nich został zaliczony tylko Lwów (później także Kraków), do drugiej klasy tylko dawne polskie miasta królewskie, a do ostatniej klasy przydzielano miasta municypalne (miasteczka). Pozostałe miejscowości zaliczono do wsi. Należy tu nadmienić, że liczba miast i miasteczek na terytorium Galicji bardzo często się zmieniała i wiele miejscowości raz zaliczano do miast, raz do miasteczek, a czasem nawet do wsi lub tzw. wsi targowych. Liczba miejscowości o charakterze miejskim zależała też oczywiście od zmian terytorialnych omawianego obszaru.

Wg wykazu GUS z 1921 r., za miejscowości o charakterze miejskim rząd polski uznał jednostki z ostatniej austriackiej klasyfikacji, obejmującej łącznie 300 miejscowości, w tym 94 sklasyfikowane jako miasta (31,3%) i 206 jako miasteczka (68,7%). Należy tu pamiętać, że klasyfikacja ta nie pokrywała się z formalną klasyfikacją gmin na miejskie i wiejskie.

Gminy miejskie na terenie międzywojennej Galicji (województwa: krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie) mogły należeć do trzech kategorii (wg danych ilościowych z 1921):

- miasta o własnym statucie, do których należały tylko Lwów²⁸ i Kraków²⁹ (2 jednostki);
- miasta rządzące się ustawą z 13 marca 1889 r.³⁰, które prawie wszystkie posiadały przywileje miast (28 jednostek³¹), oprócz Buczacza na prawach miasteczka (1 jednostka);
- miasta rządzące się ustawą z 3 lipca 1896 r.³², które mogły posiadać:

²⁸ Statut z dnia 14 października 1870 r. – Dz. Ust. Kraj. L. 79.

²⁹ Statut z dnia 6 października 1901 r. – Dz. Ust. Kraj. L. 108.

³⁰ Dz. Ust. Kraj. L. 24.

³¹ Biała Krakowska, Bochnia, Brody, Brzeżany, Drohobycz, Gorlice, Gródek Jagielloński, Jarosław, Jasło, Jaworów, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Sokal, Stanisławów, Stryj, Śniatyn, Tarnopol, Tarnów, Trembowła, Wadowice, Wieliczka, Złoczów i Żółkiew.

³² Dz. Ust. Kraj. L. 51.

- przywileje miast (48 jednostek³³);
- przywileje miasteczek (88 jednostek³⁴);
- status wsi (7 jednostek³⁵) – a więc jednostki nie sklasyfikowane przez władze austriackie jako "miejskie", którym władze polskie samorzutnie nadały status gmin miejskich, mimo braku posiadania przez nie historycznych przywilejów.³⁶

Ponadto, 133 gminy wiejskie zamieszkałe łącznie przez 241.000 osób stanowiły miejscowości o przywilejach miast (16 jednostek) bądź miasteczek (117 jednostek). Ponieważ w Galicji istniały tylko gminy jednostkowe (składające się z jednej miejscowości), miasta i miasteczka w gminach wiejskich stanowiły *de facto* odrębne jednostki administracyjne, choć o bardziej ograniczonych przywilejach. Tak więc określenie „miasto X” lub „miasteczko Y” nie przesądzało bynajmniej o tym czy była to gmina miejska czy wiejska.

Określenie „miasto” mogło też odnosić się w pewnych kręgach (głównie w administracji i statystyce) wyłącznie do samego charakteru prawnego danej miejscowości (typu gminy). Pomimo, że część miast w sensie administracyjnym prawa miejskie faktycznie posiadała, zdecydowana ich większość (137 ze 183) miała zaledwie prawa miasteczka, a niektóre (np. Krynica, Zakopane czy liczący 42.000 [sic] Borysław były wręcz wsiami).

³³ Bełz, Biecz, Bolechów, Bóbrka, Brzostek, Brzozów, Busk, Ciężkowice, Czortków, Dębica, Dobczyce, Dobromil, Dolina, Grybów, Halicz, Husiatyn, Jaryczów Nowy, Jazłowiec, Jordanów, Kamionka Strumiłowa, Kęty, Komarno, Kutry, Lesko, Lubaczów, Mikulińce, Mościska, Myślenice, Nowy Targ, Olesko, Oświęcim, Pilzno, Pomorzany, Przeworsk, Rohatyn, Ropczyce, Rymanów, Sądowa Wisznia, Skawina, Stara Sól, Stary Sambor, Szczerzec, Tyśmienica, Zaleszczyki, Zator, Zbaraż, Żydaczów i Żywiec. W 1926 r. do grupy tej dołączyła Lanckorona (Dz. U. z 1926 r. Nr 28, poz. 168).

³⁴ Andrychów, Baranów Sandomierski, Barysz, Białzowa, Bohorodczany, Bołszowce, Borszczów, Brzesko, Budzanów, Bursztyn, Chodorów, Chrzanów, Chyrów, Cieszanów, Dąbrowa Tarnowska, Delatyn, Dukla, Glińiany, Głogów Małopolski, Grzymałów, Horodenka, Jagielnica, Janów Lwowski, Jaworzno, Kalwaria Zembrzydowska, Kałusz, Kańczuga, Kolbuszowa, Kopyczyńce, Kosów Huculski, Kozowa, Krakowiec, Kulików, Leżajsk, Limanowa, Łańcut, Łopatyn, Maków Podhalański, Mielec, Mikołajów, Monasterzyska, Mosty Wielkie, Muszyna, Nadwórna, Niemirów Lwowski, Niepołomice, Niżankowice, Peczeniżyn, Piwniczna, Podhajce, Podwoleczyska, Przemyślany, Radomyśl Wielki, Radymno, Radziechów, Rawa Ruska, Rozdół, Rozwadów, Rożniatów, Rudki, Rudnik nad Sanem, Sasów, Sędziszów Małopolski, Sieniawa, Skała Podolska, Skala, Skole, Sokółów Małopolski, Stary Sącz, Strzyżów, Sucha Beskidzka, Tarnobrzeg, Tłumacz, Tuchów, Turka, Tyczyn, Uhnów, Ulanów, Ustrzyki Dolne, Uście Solne, Wilamowice, Wiśnicz Nowy, Wojnicz, Zabłotów, Założce, Zborów, Żabno i Żórawno. W 1928 r. do grupy tej dołączyła Otynia (Dz.U. 1928 nr 17 poz. 138) a w 1931 r. – Trzebinia (Dz.U. 1931 nr 39 poz. 304).

³⁵ Borysław, Knihinin, Krynica, Nisko, Szczakowa, Tustanowice i Zakopane. W 1924 r. identyczny status otrzymały też Winniki (Dz. U. z 1924 r. Nr 26, poz. 259) a w 1925 r. Krzeszowice (Dz.U. 1924 nr 110 poz. 985) i Czarny Dunajec (Dz. U. z 1925 r. Nr 8, poz. 57). Do momentu reformy 1933–1934 status ten utraciły: w 1925 r. Knihinin, po włączeniu do Stanisławowa (Dz.U. 1924 nr 102 poz. 937) i w 1930 r. Tustanowice, po włączeniu do Borysławia (Dz.U. 1930 nr 44 poz. 375). Tak więc, w przeddzień reformy 1933–1934 na terenie Galicji istniało 8 gmin miejskich na prawach wsi, z których jedynie Czarny Dunajec utracił ten status na skutek reformy (patrz Aneks 1, Aneks 2).

³⁶ Spośród siedmiu jednostek tego typu, tylko Nisko sklasyfikowano wcześniej jako miasteczko (efemerycznie w 1880 r.).

Wreszcie, niektóre miejscowości miały w swoich nazwach wyraz *Miasto* (pisany wielką literą) pomimo braku zarówno praw miejskich jak i statusu gminy miejskiej (np. Pruchnik Miasto, Waręż Miasto czy Tłuste Miasto były tylko miasteczkami w gminach wiejskich³⁷). Wyraz ten stanowił integralną część nazwy miejscowości w celu odróżnienia jej od innej miejscowości o identycznej nazwie w bezpośrednim sąsiedztwie (np. Pruchnik Wieś, Waręż Wieś, Tłuste Wieś). Było to kolejnym następstwem braku zbieżności między (zmienionymi) historycznymi przywilejami a (narzuconym) formalnym statusem gminy (dopóki jedna jednostka była formalnie miastem a druga wsią nie było potrzeby rozróżniać je przez dodawanie, mylących zresztą, przydawek). Chaos ten trwał do początku lat 1930. (por. ryc. 1).

Powiat chrzanowski — Arrondissement de Chrzanów							
Miasta — Villes							
Chrzanów (m-ko)	35,28	.	.	1 148	1 654	13 171	17 833
Jaworzno (m-ko)	46,98	.	.	1 483	2 011	15 932	19 055
Krzeszowice (wieś)	7,34	.	.	352	388	2 933	3 366
Szczakowa (wieś)	15,58	.	.	355	514	3 723	4 558
Trzebinia (m-ko)	7,15	.	.	468	732	4 801	6 084
Gminy wiejskie Communes rurales							
Alwernia (m-ko)	1,11	0,77	0,57	76	70	421	431
Babice	14,23	22%	14%	135	145	719	754
Nowa Góra . .	7,74	7,29	6,65	253	241	1 231	1 335
Powiat dobromilski — Arrondissement de Dobromil							
Miasto — Ville							
Dobromil . . .	13,67	.	.	698	805	5 386	5 531
Gminy wiejskie Communes rurales							
Arłamów . . .	8,75	6,41	5,65	144	153	897	1 002
Bircza (m-to) .	4,54	3,36	2,98	247	280	1 929	2 093
Bircza Stara .	8,48	6,01	5,74	127	141	646	811
Błozew Górna	11,32	8,91	6,25	154	176	873	894

Ryc. 1. Przykład chaotycznego nazewnictwa w Galicji do 1933 roku

Dobromil oznaczony jest jako miasto stanowiące gminę miejską, Chrzanów, Jaworzno i Trzebinia jako miasteczka stanowiące gminy miejskie, Krzeszowice i Szczakowa jako wsie stanowiące gminy miejskie, Bircza jako miasto stanowiące gminę wiejską, Alwernia jako miasteczko stanowiące gminę wiejską, a pozostałe miejscowości jako wsie stanowiące gminy wiejskie (łącznie z Nową Górą, będącą *de facto* miasteczkiem przez cały okres zaboru austriackiego, przewyższając trzykrotnie ludnościowo Alwernię, zachowującą przywileje miasteczka w chwili transformacji państwowej).

Źródło: GUS (1933).

³⁷ Paradoksalnie, w przypadku Tłustego, przydawka *Miasto* została zlikwidowana po podniesieniu go do miast.

13 lipca 1933 r. weszła w życie ustawa o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego, stanowiąca zniesienie miast o liczbie mieszkańców niższej niż 3000 w drodze rozporządzeń Rady Ministrów, a większych miast w drodze ustawodawczej.³⁸ Ustawa z 3 lipca 1896 r. przestała obowiązywać w ciągu roku od wejścia w życie ustawy (czyli do lipca 1934 r.) przez co 40 miast i 67 miasteczek rządzących się ustawą z 1896 r. i liczących powyżej 3000 mieszkańców zostało automatycznie podniesionych do rangi miast objętych ustawą z 1889 r. Równocześnie 31 gmin miejskich będących miastami/miasteczkami rządzącymi się ustawą z 1896 r. i liczących w 1933 r. mniej niż 3000 mieszkańców, a także 8 gmin miejskich będących wsiami (niezależnie od liczby ludności) zostałyby według nowego prawa przekształcone w gminy wiejskie. Jednakże, wyjątkowo w ciągu roku minister spraw wewnętrznych mógł w drodze rozporządzeń za miasta uznać również mniejsze miejscowości podlegające ustawie z 1896 r. W tę myśl indywidualnymi rozporządzeniami do rzędu miast podniesiono 21 najmniejszych gmin miejskich na prawach miast i miasteczek³⁹ oraz siedem z ośmiu wsi stanowiących gminy wiejskie.⁴⁰ Równocześnie do rzędu miast podniesiono także 3 tarnopolskie gminy wiejskie na prawach miasteczek (Chorostków i Tłuste) bądź miasta (Mielnica).⁴¹

1 sierpnia 1934

W następstwie powyższych zmian na mocy ustawy z 1933 r. łącznie 12 gmin miejskich (w tym 4 miasta, 7 miasteczek i 1 wieś) utraciło automatycznie miejski wyznacznik (wyłuszczone miejscowości obecnie w Polsce):

– na prawach miast:

1. **Brzostek** (1367; od 2009 znów M; PK)
2. **Ciężkowice** (1348; 1855 >> mko; 1868 >> M; 1879 >> mko; 1896 >> M; od 2000 znów M; MP)
3. **Jazłowiec** (1519–1879 i od 1896 M; TP-UA)
4. **Stara Sól** (1557; LW-UA)

³⁸ Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz. U. z 1933 r. Nr 35, poz. 294, Art. 33).

³⁹ W tarnopolskim: Husiatyn (Dz. U. z 1934 r. Nr 25, poz. 187), we lwowskim: Baranów, Cieszanów, Dukła, Głogów, Janów, Jaryczów Nowy, Kańczuga, Krakowiec, Radymno, Szczercz (Dz. U. z 1934 r. Nr 28, poz. 232) i Sieniawa (Dz. U. z 1934 r. Nr 45, poz. 395) oraz w krakowskim: Kalwaria, Limanowa, Muszyna, Radomyśl Wielki, Sędziszów, Tuchów, Wilamowice, Zator i Żabno (Dz. U. z 1934 r. Nr 28, poz. 233). Spośród nich jedynie Husiatyn i Zator były miastami, pozostałe miasteczkami. Wyjątkowo miasteczko Jaworzno w woj. krakowskim, liczące w 1932 r. 19.055 mieszkańców wymagało z nieznanymi powodów osobnego rozporządzenia, w którym zostało wymienione obok czterech gmin miejskich bez praw miejskich podniesionych do rzędu miast (Dz. U. z 1933 r. Nr 81, poz. 596).

⁴⁰ We lwowskim: Borysław (Dz. U. z 1933 r. Nr 62, poz. 467), Nisko (Dz. U. z 1933 r. Nr 81, poz. 594) i Winniki (Dz. U. z 1933 r. Nr 81, poz. 595) oraz w krakowskim: Krynica, Krzeszowice, Szczakowa i Zakopane (Dz. U. z 1933 r. Nr 81, poz. 596).

⁴¹ Dz. U. z 1934 r. Nr 14, poz. 116 (Chorostków); Dz. U. z 1934 r. Nr 25, poz. 186 (Mielnica, Tłuste).

– na prawach miasteczek:

1. Jagielnica (1518; 1784 >> mko; TP-UA)
2. **Lanckorona**⁴² (1366; 1889 >> mko; od 1926 gmina miejska; MP)
3. **Ulanów** (1616; 1784 >> mko; od 1958 znów M; PK)
4. Niżankowice (1431; 1784 >> mko; LW-UA)
5. **Wiśnicz Nowy** (1616; 1818 >> mko; od 1994 znów M; MP)
6. **Uście Solne** (1360; 1818 >> mko; MP)
7. **Wojnicz** (1369; 1868 >> mko; 1879 >> M; przed 1921 >> mko; od 2007 znów M; MP)

– na prawach wsi:

1. **Czarny Dunajec** (1879–1896 mko; MP)

Ponieważ ustawa o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego uwzględniała już tylko *gminy miejskie* (czyli miasta w myśl ustawy z 13 marca 1889 r.) i *gminy wiejskie* (w myśl ustawy z 12 sierpnia 1866 r.) z gromadami jako podstawowe jednostki podziału administracyjnego kraju, pojęcie miasteczka po wygaśnięciu ustawy z 3 lipca 1896 r. utraciło swoją administracyjną odrębność. Art. 84 ustawy dopuszczał jedynie zachowanie *historycznych* (symbolicznych) nazw „miast” i „miasteczek” (i ewentualnych indywidualnych uprawnień finansowych) przez gminy objęte dotychczas ustawą z 3 lipca 1896 r., a które w związku z reformą 1933–1934 objęto ustawą gminną z 12 sierpnia 1866 r. Tym samym, do ustawy gminnej z 12 sierpnia 1866 r. wprowadzono zmianę, że wszystkie gminy podlegające tejże ustawie posiadają odtąd ustrój gminy wiejskiej.

W myśl tych zmian, łącznie 14 gmin z prawami miejskimi oraz 113 gmin na prawach miasteczek utraciło formalnie ten status w związku z reformą 1933–1934 (wyłuszczone miejscowości obecnie w Polsce):

– 14 gmin wiejskich na prawach miejskich:

1. **Bircza** (1464; 1784 >> mko; 1868 >> M; PK)
2. **Bukowsko** (1720; 1784 >> mko; 1868 >> M; 1879 >> mko; 1896 >> M; PK)
3. **Dubiecko** (1407; 1879 >> mko; 1896 >> M; PK)
4. **Dynów** (1436; 1879 >> mko; 1896 >> M; od 1946 znów M; PK)
5. **Jaćmierz** (1437; 1784 >> mko; 1868 >> M; 1879 >> mko; 1896 >> M; PK)
6. **Jaślika** (1366; 1879 >> mko; 1896 >> M; PK)
7. Jezierzany (?; 1818 >> mko; 1878 >> M; 1879 >> mko; 1896 >> M; TP-UA)
8. **Mrzygłód** (1431; 1784 >> mko; 1869 >> M; 1879 >> mko; 1896 >> M; PK)
9. Nowe Miasto (Przemyskie) (1463; 1879 >> mko; 1896 >> M; LW-UA)

⁴² Jedynie Skorowidz gmin GUS (1933, s. 27) klasyfikuje Lanckoronę jako gminę miejską na prawach wsi, mimo że wcześniejszy wykaz GUS (1925; woj. krakowskie ze Śląskiem Cieszyńskim) wymienia ją jako miasto w gminie wiejskiej (s. 37), w 1926 podniesione do rzędu miast na bazie ustawy z 1896 r. (Dz. U. z 1926 r. Nr 28, poz. 168).

10. **Nowotaniec** (1444; 1784 >> mko; 1868 >> M; 1879 >> mko; 1896 >> M; PK)
11. **Osiek Jasielski** (1363; 1794 >> mko; 1868 >> M; 1878 >> mko; 1896 >> M; PK)
12. **Rybotycze** (ok. 1600; 1784 >> mko; 1818 >> M; 1879 >> mko; 1896 >> M; PK)
13. Sołotwina (?; 1879 >> mko; 1896 >> M; IF-UA)
14. **Zarszyn** (1395; 1784 >> mko; 1855 >> M; 1879 >> w; 1896 >> M; PK)

– 113 gmin wiejskich na prawach miasteczek:

1. **Alwernia** (1778–1784 i od 1808; 1855 >> mko; 1868 >> wt; 1879 >> mko; od 1993 znów M; MP)
2. **Babice (nad Sanem)** (1484; 1784 >> mko; PK)
3. **Baligród** (12 VIII 1634; 1784 >> mko; PK)
4. Białobożnica (ok. 1910 mko; TP-UA)
5. Biały Kamień (1493; 1784 >> mko; LW-UA)
6. Bilcze [Złote] (1896 mko; TP-UA)
7. **Bobowa** (1399; 1784 >> mko; 1818 >> M; 1868 >> mko; od 2009 znów M; MP)
8. Brzozdowce (1526; 1818 >> mko; LW-UA)
9. Bukaczowce (1489; 1784 >> mko; od 19?? osiedle; IF-UA)
10. Chocimierz (1444; 1784 >> mko; IF-UA)
11. Chołojów, pocz. *Choło* (ok. 1650; 1784 >> mko; od 1946 *Wuzłowe*; LW-UA)
12. **Czchów** (1355; 1818 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 2000 znów M; MP)
13. Czernelica (ok. 1575; 1784 >> mko; od 1940 osiedle; IF-UA)
14. **Czudec** (1427; 1784 >> mko; PK)
15. **Dębowiec**, pocz. *Dębowy Dział* (1349; 1784 >> mko; PK)
16. Dobrotwór (?; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 1959 osiedle; LW-UA)
17. Dunajów (1424; 1784 >> mko; LW-UA)
18. Dźwinogród (1784 mko; 1808 >> w; 1855 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; 1910 >> w; przed 1921 >> mko; TP-UA)
19. Felsztyn (1380; 1855 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 1945 *Skeliwka*; LW-UA)
20. Firlejów, pocz. *Maciejów* (1570; 1784 >> mko; 1808 >> w; 1855 >> mko; od 1948 *Lipówka*; IF-UA)
21. **Fredropol** (1720; 1784 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; PK)
22. **Frysztak**, pocz. *Wisłok* (1366; 1784 >> mko; 1855 >> M; 1868 >> mko; PK)
23. Gołogóry (1469; 1784 >> mko; LW-UA)
24. Gródek (?; 1784 >> mko; TP-UA)
25. Gwoździec (1540; 1784 >> mko; od 1940 osiedle; IF-UA)
26. Hussaków (1525; 1784 >> mko; LW-UA)
27. Jabłonów (1602; 1784 >> mko; od 19?? osiedle; IF-UA)
28. Janów (?; 1784 >> mko; 1940–60 *Janów Trebowelski*; od 1960 *Dołyňa*; TP-UA)
29. **Jasienica Rosielna** (1727 – chybiona; 1857 mko; PK)
30. **Jawornik Polski** (1472; 1784 >> mko; PK)
31. **Jedlicze** (1768; 1784 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; 1959–1966 osiedle; od 1967 znów M; PK)
32. Jezierna (1542; 1784 >> mko; TP-UA)

33. Jezupól, pocz. *Czeszybiesy* (1591?; 1784 >> mko; od 1940 osiedle; 1940–2003 pod nazwą *Żowteń*; IF-UA)
34. **Jodłowa** (1765; 1784 >> mko; PK)
35. Kamionka Wielka (1784 mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; 1910 >> w; przed 1921 >> mko; IF-UA)
36. Knihynicze (1563; 1784 >> mko; IF-UA)
37. **Kołaczyce** (1358; 1784 >> mko; 1855 >> M; 1868 >> mko; od 2010 znów M; PK)
38. Konkolniki (1855 mko; IF-UA)
39. **Korczyzna** (1516 [lokacja niepewna]; 1784 w; 1857 >> wt; 1879 >> mko; PK)
40. Kozłów (1577–1784; 1855 >> wt; 1879 >> mko; 1896 >> w; 1910 >> mko; od 1961 osiedle; TP-UA)
41. **Krasiczyn** (1620; 1784 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; PK)
42. **Krościenko (nad Dunajcem)** (1348; 1784 >> mko; w latach 1973–1982 część miasta Szczawnica–Krościenko, od 1982 wieś gminna; MP)
43. Krukienice (1490; 1784 >> mko; LW-UA)
44. Krystynopol (1695; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 1951 znów M pod nazwą *Czerwonogród*; LW-UA – do 1951 w Polsce)
45. **Krzywca** (1398; 1784 >> mko; PK)
46. Krzywce Górne (?; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; TP-UA)
47. Kudryńce (1518; 1784 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; TP-UA)
48. Kukizów (1538; 1784 >> mko; LW-UA)
49. Kułaczkowce (?; 1784 >> mko; IF-UA)
50. Laszki Murowane (1560; 1784 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; 1910 >> w; przed 1921 >> mko; LW-UA)
51. Leszniów (1471?; 1784 >> mko; LW-UA)
52. **Lipnica Murowana** (1326; 1818 >> mko; MP)
53. **Lipsko** (1620; 1784 >> mko; PK)
54. **Lubycza Królewska** (1764; 1784 >> mko; LL)
55. **Lutowiska** (1742; 1784 >> mko; PK)
56. Łysiec, pocz. *Moczara* (1652; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 19?? osiedle; IF-UA)
57. Magierów (1595; 1784 >> mko; od 1940 osiedle; LW-UA)
58. **Majdan (Królewski)** (1763–1784; 1868 mko; PK)
59. Mariampól (ok. 1670; przed 1921 >> mko; 1940–2004 *Marynopol*; IF-UA)
60. Markopol (1628; 1784 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; LW-UA)
61. **Milówka** (1818 mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; ŚL)
62. Narajów (1592; 1818 >> mko; TP-UA)
63. **Narol**, pocz. *Florianów* (1672; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 1996 znów M; PK)
64. Nawaria (1578; 1784 >> mko; LW-UA)
65. **Niebylec** (1581–1784; 1855 mko; PK)
66. Niżniów (?; 1784 >> mko; IF-UA)
67. Obertyn (?; 1784 >> mko; od 19?? osiedle; IF-UA)
68. **Oleszyce** (1578; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 1989 znów M; PK)

69. Pistryń (1756; 1784 >> mko; IF-UA)
70. **Płazów** (1614; 1784 >> mko; PK)
71. Podgrodzie (?; 1784 >> mko; 1808 >> w; 1855 >> mko; IF-UA)
72. Podkamień (Cetnerowski) (1441; 1784 >> mko; od 1940 osiedle; LW-UA)
73. Podkamień (Jabłonowski) (1515; 1818 >> mko; IF-UA)
74. Potok Złoty (1601; 1784 >> mko; od 1984 osiedle; TP-UA)
75. Potylicz (1498; 1784 >> mko; LW-UA)
76. Probużna (1785 mko; TP-UA)
77. **Pruchnik** (1436; 1784 >> mko; od 2011 znów M; PK)
78. **Przeclaw** (1419; 1784 >> mko; od 2010 znów M; PK)
79. **Radomyśl nad Sanem** (1556; 1784 >> mko; PK)
80. **Ryglice** (1760 – lokacja chybiona; 1843 mko; od 2000 M; MP)
81. **Rzochów** (1386; 1784 >> mko; od 1985 dzielnica Mielca; PK)
82. Sokołów (1879 mko; 1896 >> w; przed 1921 >> mko/w⁴³; LW-UA – miejscowość zanikła)
83. Sokołówka (1685; 1784 >> mko; LW-UA)
84. Stanisławczyk (1626?; 1784 >> mko; LW-UA)
85. Stojanów (1547; 1784 >> mko; LW-UA)
86. Stratyn (1671; 1784 >> mko; IF-UA)
87. Strusów (1434?; 1784 >> mko; TP-UA)
88. Strzeliska Nowe (1513; 1784 >> mko; od 19?? osiedle; LW-UA)
89. **Szczucin** (1745–1784; 1855 mko; od 2009 znów M; MP)
90. Szczurowice (1648; 1784 >> mko; LW-UA)
91. Świrz (1427; 1784 >> mko; LW-UA)
92. Tarnoruda (1578?; 1784 >> mko; TP-UA)
93. Tartaków (1685; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; LW-UA)
94. Toporów (1450; 1784 >> mko; LW-UA)
95. Touste (1720; 1784 >> mko; TP-UA)
96. **Tylicz**, pocz. *Miastko* (1363–XVI w., 1612; 1784 >> mko; MP)
97. **Tymbark**, pocz. *Jodłowa Góra* (1353; 1784 >> mko; MP)
98. **Tyrawa Wołoska** (1707; 1784 >> mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; PK)
99. Ułaszowce (?; 1784 >> mko; TP-UA)
100. Uście Biskupie (1498; 1784 >> mko; obecnie *Uście*; TP-UA)
101. **Uście Ruskie** (1739–1784; 1868 mko; od 1951 nazwa *Uście Gorlickie*; MP)
102. Uście Zielone (1548; 1784 >> mko; TP-UA)
103. Uściczko (1661; 1784 >> mko; TP-UA)
104. Waręż (1538; 1784 >> mko; LW-UA – do 1951 w Polsce)
105. **Wielkie Oczy** (1671; 1784 >> mko; PK)
106. **Wielopole Skrzyńskie** (1328–1784; 1808 mko; PK)
107. Witków Nowy (?; 1784 >> mko; obecnie *Nowy Witków*; LW-UA)
108. Wojniłów (1552; 1784 >> mko; od 1960 osiedle; IF-UA)
109. **Zakliczyn** (1558; 1818 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 2006 znów M; MP)

⁴³ Dane się różnią między poszczególnymi wykazami.

110. Zarudzie (1784 mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; 1910 >> w; przed 1921 >> mko; TP-UA)
111. **Zbyszyce** (1784 mko; 1879 >> w; 1896 >> mko; MP)
112. **Żmigród Nowy** (1373; 1784 >> mko; 1879 >> M; 1896 >> mko; od 1968 *Nowy Żmigród*; PK)
113. **Żołynia** (1740; 1784 >> mko; PK)

W sumie, w następstwie reformy 139 miejscowości utraciło – na różny sposób – swój wyznacznik miejskości. Miejscowości te przedstawia ryc. 2 (we wkładce).

Spośród 63 miejscowości w obecnych granicach Polski⁴⁴ do 2016 r. restytuowano 19 (30%). Prospekt restytucji kolejnych jedenastu wydaje się bardzo możliwy, głównie ze względu na ich silny potencjał demograficzny oraz miejskie walory morfologiczne (Korczyna, Milówka, Żołynia, Krościenko nad Dunajcem, Czarny Dunajec, Tymbark, Jodłowa, Czudec, Lanckorona, Majdan Królewski i Wielopole Skrzyńskie).

Biorąc pod uwagę diametralne obniżenie w ostatnich latach (po 2013 r.) kryterium ludnościowego przy ewaluacjach wniosków o nadanie statusu miejskiego, także mniejsze miasta zdegradowane (powyżej ok. 1300 mieszkańców) o przeciętnie miejskich walorach morfologicznych mają duże szanse na restytucję. W omawianym zbiorze dotyczy to kolejnych pięciu miejscowości (Baligród, Dębowiec, Bukowsko, Jasienica Rosielna i Nowy Żmigród), a nawet kilku jeszcze mniejszych, ze względu na ich wybitnie miejski charakter (głównie Frysztak, Bircza i Jawornik Polski).

Dla miejscowości nie stanowiących siedzib gmin, prospekt restytucji staje się ze względów proceduralnych automatycznie odległy, o ile w ogóle możliwy (szczególnie dla „miejskiego” Tylicza w gminie Krynica-Zdrój). Spis omawianych miejscowości przedstawia tab. 1.

Pozostałe miasta i miasteczka galicyjskie nie objęte reformą 1933–1934

Jak wspomniano wcześniej, oscylacje statusu prawnego miejscowości o charakterze miejskim na terenie byłej Galicji (na osi „miasto – miasteczko – wieś targowa – wieś”) były częste i ahierarchiczne (np. miejscowość mogła w pewnym momencie zostać zaliczona do wsi będąc uprzednio miastem, a więc nie przechodząc przez „fazę miasteczkową”, natomiast po kilku latach mogła zostać zaliczona do miasteczek). Stan obowiązujący w 1920 r.⁴⁵ w momencie przejęcia omawianych terenów przez administrację polską utrzymał się aż do reformy z 1934 roku.

⁴⁴ Jedno (Rzochów) znajduje się w granicach administracyjnych drugiego (Mielec).

⁴⁵ Por. Dz. U. z 1920 r. Nr 117, poz. 768 – Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krawowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy.

Tab. 1. Miejscowości galicyjskie w aktualnych granicach Polski pozbawione miejskiego wyznacznika (tzn. miana „miasta” lub „miasteczka”) na skutek reformy 1933–1934: stan obecny i prospekt restytucji

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
1	Alwernia	MP	chrzanowski	M	3 377	RESTITUCJA 1993
2	Babice nad Sanem	PK	przemyski	w	880	nieprawdopodobna
3	Baligród	PK	leski	wG	1 370	możliwa
4	Bircza	PK	przemyski	wG	1 039	dopuszczalna
5	Bobowa	MP	gorlicki	M	2 995	RESTITUCJA 2009
6	Brzostek	PK	dębicki	M	2 622	RESTITUCJA 2009
7	Bukowsko	PK	sanocki	wG	1 792	możliwa
8	Ciężkowice	MP	tarnowski	M	2 516	RESTITUCJA 1998
9	Czarny Dunajec	MP	nowotarski	wG	3 853	bardzo możliwa
10	Czchów	MP	brzeski	M	2 323	RESTITUCJA 2000
11	Czudec	PK	strzyżowski	wG	2 974	bardzo możliwa
12	Dębowiec	PK	jasielski	wG	1 986	możliwa
13	Dubiecko	PK	przemyski	wG	855	mało prawdopodobna
14	Dynów	PK	rzeszowski	M	6 268	RESTITUCJA 1946
15	Fredropol	PK	przemyski	wG	680	nieprawdopodobna
16	Fryszak	PK	strzyżowski	wG	1 168	dopuszczalna
17	Jaćmierz	PK	sanocki	w	818	nieprawdopodobna
18	Jasienica Rosielna	PK	brzozowski	wG	2 135	bardzo możliwa
19	Jaślika	PK	krośnieński	wG	413	nieprawdopodobna
20	Jawornik Polski	PK	przeworski	wG	1 166	dopuszczalna
21	Jedlicze	PK	krośnieński	M	5 827	RESTITUCJA 1967
22	Jodłowa	PK	dębicki	wG	3 961	bardzo możliwa
23	Kołaczyce	PK	jasielski	M	1 450	RESTITUCJA 2010
24	Korczyn	PK	krośnieński	wG	6 047	bardzo możliwa
25	Krasiczyn	PK	przemyski	wG	570	nieprawdopodobna
26	Krościenko nad Dun.	MP	nowotarski	wG	3 611	bardzo możliwa
27	Krzywca	PK	przemyski	wG	514	nieprawdopodobna
28	Lanckorona	MP	wadowicki	wG	2 065	bardzo możliwa
29	Lipnica Murowana	MP	bocheński	wG	720	mało prawdopodobna
30	Lipsko	PK	lubaczowski	w	450	niemożliwa
31	Lubycza Królewska	LL	tomaszowski	M	1 964	RESTITUCJA 2016
32	Lutowiska	PK	bieszczadzki	wG	773	nieprawdopodobna
33	Majdan Królewski	PK	kolbuszowski	wG	2 631	bardzo możliwa
34	Milówka	ŚL	żywiecki	wG	4 460	bardzo możliwa
35	Mrzygłód	PK	sanocki	w	430	niemożliwa
36	Narol	PK	lubaczowski	M	2 152	RESTITUCJA 1996
37	Niebylec	PK	strzyżowski	wG	600	nieprawdopodobna
38	Nowotaniec	PK	sanocki	w	431	niemożliwa
39	Nowy Wiśnicz	MP	bocheński	M	2 768	RESTITUCJA 1994
40	Nowy Żmigród	PK	jasielski	wG	1 429	możliwa
41	Oleszyce	PK	lubaczowski	M	3 256	RESTITUCJA 1989
42	Osiek Jasielski	PK	jasielski	wG	716	mało prawdopodobna

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
43	Płazów	PK	lubaczowski	w	445	niemożliwa
44	Pruchnik	PK	jarosławski	M	3 683	RESTITUCJA 2011
45	Przeclaw	PK	mielecki	M	1 583	RESTITUCJA 2010
46	Radomyśl n. Sanem	PK	stalowowolski	wG	820	mało prawdopodobna
47	Rybotycze	PK	przemyski	w	416	niemożliwa
48	Ryglice	MP	tarnowski	M	2 879	RESTITUCJA 2001
49	Rzochów	PK	mielecki	czM	910	niemożliwa
50	Szczucin	PK	dąbrowski	M	4 117	RESTITUCJA 2009
51	Tylicz	MP	nowosądecki	w	1 915	znacznie utrudniona
52	Tymbark	MP	limanowski	wG	2 840	bardzo możliwa
53	Tyrawa Wołoska	PK	sanocki	wG	788	nieprawdopodobna
54	Ulanów	PK	niżański	M	1 529	RESTITUCJA 1958
55	Uście Gorlickie	MP	gorlicki	wG	1 202	mało prawdopodobna
56	Uście Solne	MP	brzeski	w	869	nieprawdopodobna
57	Wielkie Oczy	PK	lubaczowski	wG	978	mało prawdopodobna
58	Wielopole Skrzyńskie	PK	ropczycko-sędz.	wG	2 103	bardzo możliwa
59	Wojnicz	MP	tarnowski	M	3 475	RESTITUCJA 2007
60	Zakliczyn	MP	tarnowski	M	1 553	RESTITUCJA 2006
61	Zarszyn	PK	sanocki	wG	994	mało prawdopodobna
62	Zbyszyce	MP	nowosądecki	w	332	niemożliwa
63	Żołynia	PK	łańcucki	wG	5 155	bardzo możliwa

Skróty: M = miasto; wG = wieś gminna; w = wieś sołecka; czM = część miasta

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych GUS (2009).

Innymi słowy, zmiana administracji ostatecznie skonsolidowała dość niestabilną klasyfikację z zaboru austriackiego, pomimo bardzo zróżnicowanego stanu faktycznego miejscowości (np. do miasteczek nie zaliczono Nowej Góry, posiadającej status miasteczka aż do I wojny światowej). Tak więc łącznie 34 z 37 miejscowości (oprócz Podgórze, Kawęczyna i Mierzączki, włączonych do innych miejscowości), które przynajmniej przez pewien okres zaboru austriackiego były miastami bądź miasteczkami, w 1920 r. zostały zaliczone do wsi (wyjątkowo Czarny Dunajec będący w 1920 r. wsią otrzymał status gminy miejskiej bez obowiązujących praw miejskich/miasteczka).

Miejscowości te wymieniono poniżej jedynie dla porządku, w celu sprostowania często spotykanych błędów. Żadna z wymienionych poniżej miejscowości nie posiadała za II RP do 1933 r. *praw miejskich/miasteczka* (wytłuszczono miejscowości obecnie w Polsce; w rubrykach podano rok degradacji):

1914

1. **Nowa Góra** (1509; 1784–1914 mko; MP)
2. **Podgórze** (1784–1914; od 22 VIII 1914 dzielnica Krakowa; MP)

1896

1. **Bojanów** (1879–1896 mko; PK)
2. **Czarny Dunajec** (1879–1896 mko; zachował jednak w 1896 status *gminy miejskiej*; MP)
3. **Gdów** (1784–1868 mko; 1879–1896 >> M; MP)
4. **Grodzisko-Miasteczko** (1784; 1818–1868 oraz 1879–1896 >> mko; PK; ob. część wsi Grodzisko Dolne)
5. Horozanka (1550–? M; 1879–1896 mko; TP-UA)
6. Korolówka (1772–1784 M; 1784–1868 i 1879–1896 >> mko; TP-UA)
7. **Liszki** (1879–1896 mko; MP)
8. **Lubycza-Kniazie** (1879–1896 mko; LL)
9. Łanczyn (1878 wt; 1879–1896 >> mko; od 1940 osiedle; IF-UA)
10. Mikołajów (1878 wt; 1879–1896 >> mko; LW-UA)
11. **Nisko** (1830–1868 i 1879–1896 mko; od 1933 M; PK)
12. Nowe Sioło (1879–1896 mko; TP-UA)
13. Okopy Świętej Trójcy (1700–? M; 1879–1896 mko; TP-UA)
14. **Ołpiny** (1879–1896 mko; MP)
15. **Radłów** (1855–1868 i 1879–1896 mko; MP)
16. Rohaczyn (1578–? M; 1879–1896 mko; TP-UA)
17. Ruda (1623–? M; 1868–1879 wt; 1879–1896 >> mko; LW-UA)
18. **Rzepiennik Biskupi** (1868–1879 i ok. 1885–1896 mko; MP)
19. **Rzepiennik Strzyżewski** (1878–1896 mko; MP)
20. Suchostaw (1553–? M; 1818–1868 i 1879–1896 mko; TP-UA)
21. **Szerzyny** (1731 M – uchybione; 1879–1896 mko; MP)
22. **Wola Michowa** (1733–1761 M; 1879–1896 mko; PK)
23. Wybranówka (1784–1818 i 1879–1896 mko; LW-UA)
24. Zawałów (1729–? M; 1879–1896 mko; TP-UA)
25. Żurów (1510–? M; 1879–1896 mko; IF-UA)

1890

1. **Kawęczyn** (1879–1890 M; od 1890 część Dębicy; PK)
2. **Nieznajowa** (1879–1890 mko; MP)
3. **Zdynia** (1868–1879 wt; 1879–1890 >> mko; MP)

1879

1. Rajtarowice (1784–1818 i 1868–1879 mko; obecnie *Wierchowce*; LW-UA)
2. **Rzepiennik Biskupi** (1868–1879 i ok. 1885–1896 mko; MP)

1868

1. **Gdów** (1784–1868 mko; 1879–1896 >> M; MP)
2. **Grodzisko-Miasteczko** (1784; 1818–1868 oraz 1879–1896 >> mko; PK)
3. Korolówka (1772–1784 M; 1784–1868 i 1879–1896 >> mko; TP-UA)
4. **Niegowić** (1784–1868 mko; 1868–1879 >> wt; MP)
5. **Nisko** (1830–1868 i 1879–1896 mko; od 1933 M; PK)

6. **Radłów** (1855–1868 o i 1879–1896 mko; MP)
7. Suchostaw (1553–? M; 1818–1868 i 1879–1896 mko; TP-UA)
8. **Szczepanów** (1761–1784 M; 1784–1818 i 1855–1868 >> mko; MP)

1818

1. **Łapanów** (1784–1818 mko; 1868–1879 wt; MP)
2. **Szczurowa** (1784–1818 mko; MP)
3. **Trzciana** (1784–1818 mko; MP)
4. Wybranówka (1784–1818 i 1879–1896 mko; LW-UA)

1794

1. **Mierzączka** (1628–1794 M; obecnie część miasta Wieliczka; MP)

Powyższy wykaz nie uwzględnia miast i miasteczek z tzw. cyrkułu zamojskiego⁴⁶, który w 1809 r. stał się częścią Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego i wreszcie Rosji właściwej. Ponieważ w tych jednostkach politycznych miasteczka nie występowały (patrz rozdział IV), miasteczka z cyrkułu zamojskiego zostały w 1809 r. przemienione z powrotem (a więc do stanu sprzed klasyfikacji austriackiej z 1784 r.) w miasta.⁴⁷ Wykaz nie uwzględnia także dwóch miast (Kazimierz i Kleparz) oraz jurydyk włączonych w 1791 r. do Krakowa, a więc jeszcze pod rządami Polski.

II. Kresy Wschodnie (b. zabór rosyjski)

Pojęcie *miasteczko* występowało także pod zaborem rosyjskim na terenach tzw. Kresów Wschodnich, (województwa: nowogródzkie, poleskie, wileńskie, wołyńskie i – częściowo – białostockie), a więc tych, które nie wchodziły w skład Królestwa Kongresowego. Zniesienie odrębności pojęcia miasteczka w myśl reformy 1933–1934 miało zatem wpływ na sytuację miast na tych terenach.

W granicach obecnej Polski jest to obszar należący w latach 1807–1842 do tzw. obwodu białostockiego (utworzonego z części byłego departamentu białostockiego Prus Nowowschodnich i wcielonego bezpośrednio do państwa rosyjskiego na mocy traktatu tylżyckiego). Ponadto obszar ten obejmuje cztery dawne miasta (Jałówka, Krynki, Narewka i Milejczyce), które do obwodu białostockiego nigdy nie należały, lecz już od III rozbioru wchodziły w skład Rosji

⁴⁶ Była to jednostka terytorialna tzw. Galicji Wschodniej (wschodnich terenów Królestwa Galicji i Lodomerii w okresie zaboru austriackiego), funkcjonująca w latach 1783–1809. Na mocy pokoju w Schönbrunn, Nowa Galicja i cyrkuł zamojski zostały włączone do Księstwa Warszawskiego. W przeciwieństwie do obszarów Nowej Galicji (Galicji Zachodniej) tereny te zostały zagarnięte przez Austrię wskutek I rozbioru Polski (nie III).

⁴⁷ Dotyczy to 7 miasteczek: Jarczów, Komarów, Krasnobród, Kryłów, Łaszczów, Skierbieszów i Uchanie (obok 10 miast: Grabowiec, Horodło, Hrubieszów, Józefów, Krzeszów, Szczepieszyn, Tarnogród, Tomaszów, Tyszowce i Zamość).

(guberni grodzieńskiej). Obwód białostocki istniał na prawach guberni do 1842 r., kiedy to został zlikwidowany i włączony do guberni grodzieńskiej. Na obszarze byłego obwodu białostockiego znajduje się obecnie 29 miejscowości o miejskiej przeszłości, z których jedynie Odelsk jest obecnie poza granicami Polski (na Białorusi). Ten obszar zostanie omówiony bardziej szczegółowo, natomiast pozostałe województwa „kresowe” (łącznie z trzema zachodnimi powiatami byłej guberni grodzieńskiej – białowieskim, grodzieńskim i wołkowyskim – przyłączonymi do woj. białostockiego w 1921 r. na mocy traktatu ryskiego) – pobeżnie.⁴⁸

Na Kresach Wschodnich, tak jak w Galicji, miasteczka w sensie administracyjnym stanowiły najczęściej element struktur wiejskich (początkowo stanowiły jednostkowe gminy wiejskie, a od lat 1860. wchodziły w skład zbiorowych gmin wiejskich); mogły też – choć rzadziej – być gminami miejskimi. Miasteczkami stawały się też często miasta pozbawione praw miejskich.

29 kwietnia 1875

Struktura miejska obwodu białostockiego różniła się od pozostałych guberni. Do 29 kwietnia 1875 r. była podobna do tej w Królestwie Polskim (istniał podział miejscowości tylko na miasta i wsie), po czym wprowadzono w życie ustanowiony 16 czerwca 1870 r. Statut Miejski. Zmiana ta sprawiła, że tu także zaistniały dwa rodzaje miejscowości o charakterze miejskim – miasta i miasteczka – różniące się od siebie zasadniczo pod względem ustroju prawnego. Na omawianym obszarze 13 miast utraciło w 1875 r. prawa miejskie i zostało zaliczone do miasteczek w gminach wiejskich. Posiadały one co prawda pewną odrębność w postaci organ samorządowych i starosty mieszczańskiego lecz w statystykach były zaliczane do wsi⁴⁹:

1. Boćki (1509; 1919–1934 znów M; PL)
2. Choroszcz (1507; od 1919 znów M; PL)
3. Gródek (1558; PL)
4. Jałówka* (1545; PL)
5. Jasionówka (1642; PL)
6. Krynki* (1569; 1920–1950 i od 2009 znów M; PL)
7. Michałowo (1832; od 2009 znów M; PL)

⁴⁸ Należy zwrócić uwagę, że na omawianym obszarze trzy miasta zostały zdegradowane pod krótkotrwałym zaborem pruskim. Na obszarze należącym (1795–1806) do Prus Nowowschodnich w 1800 r. do miast nie zaliczono Trzciannego (prawa miejskie w XVIII w.), Rudki (prawa miejskie 1775 r.) i Niemirowa (prawa miejskie 1616 r.) (jednostki te nie występują w wykazie 129 miast Prus Nowowschodnich von Holschego z 1800 r.). W 1807 r., po włączeniu ich do Rosji jako część obwodu białostockiego, Niemirów odzyskał prawa miejskie (utrzymując je do 1875 r., kiedy to został miasteczkiem w gminie wiejskiej) a Trzciannego zaliczono od razu do miasteczek w gminie wiejskiej. Rudka pozostała wsią. Ponadto, w 1857 r. (już w Rosji) status miasta utraciła także Sidra (prawa miejskie 1566 r.), stając się miasteczkiem w gminie wiejskiej. Niemirów, Trzciannego i Sidra utraciły status miasteczek w związku z reformą 1933–1934.

⁴⁹ * = miasta spoza obwodu białostockiego

8. Milejczyce* (1516; PL)
9. Narewka* (ok. 1825; PL)
10. Niemirów (1616; PL)
11. Orla (1507; w 1919 przez krótki czas znów M; PL)
12. Supraśl (1824; od 1919 znów M; PL)
13. Zabłudów (1533; od 1919 znów M; PL)

11 czerwca 1892

11 czerwca 1892 r. wszedł w życie nowy Statut Miejski, który jeszcze bardziej ograniczył samorządność miejską. Wówczas jako miasta zakwalifikowano (na obecnym terytorium Polski) tylko 4 miejscowości – Białystok, Bielsk, Goniądz i Sokółkę, natomiast 16 miast zamienionych w miasteczka pozostało jednak gminami miejskimi:

1. Brańsk (1493; od 1919 znów prawa miejskie; PL)
2. Ciechanowiec (1434; od 1919 znów prawa miejskie; PL)
3. Dąbrowa (Białostocka) (1775; 1919–1950 i od 1965 znów prawa miejskie; PL)
4. Drohiczyn (1498; od 1919 znów prawa miejskie; PL)
5. Janów (1712; w 1919 nie zaliczony do miast; PL)
6. Kleszczele (1523; 1919–1950 i od 1993 znów prawa miejskie; PL)
7. Korycin (1634; w 1919 nie zaliczony do miast; PL)
8. Kuźnica (1536; w 1919 nie zaliczona do miast; PL)
9. Mielnik (1440; 1919–1934 znów prawa miejskie; PL)
10. Knyszyn (1568; od 1919 znów prawa miejskie; PL)
11. Narew (1529; 1919–1934 znów prawa miejskie; PL)
12. Nowy Dwór (1578; 1919–1934 znów prawa miejskie; PL)
13. Odelsk (XVI wiek; 1919–1934 znów prawa miejskie; BY-GR)
14. Siemiatycze (1493; od 1919 znów prawa miejskie; PL)
15. Suraż (1440; w 1919 nie zaliczony do miast; od 1923 znów M; PL)
16. Wasilków (1566; od 1919 znów prawa miejskie; PL)

1919

W 1919 r., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, 12 z powyższych miejscowości zaliczono do miast, przez co *de facto* nie przestały być miastami. Natomiast w czterech miejscowościach nie powołano samorządu miejskiego (zachowały one jednak prawa miasteczek):

1. Janów (1712; PL)
2. Korycin (1634; PL)
3. Kuźnica (1536; PL)
4. Suraż (1440; od 1923 znów M; PL)

Spośród nich, jedynie Surażowi udało się powrócić do praw miejskich i statusu gminy miejskiej w 1923 r.⁵⁰ Ponadto, sześć miast zaliczonych do miasteczek w gminach wiejskich w 1875 r. (Boćki, Choroszcz, Orla, Supraśl i Zabłudów oraz Krynki) odzyskało status gmin miejskich w 1919 r. (Krynki w 1920 r.⁵¹). Spośród tych ostatnich, Orla utraciła ten status jeszcze tego samego roku.⁵²

Uwzględniając powyższe zmiany, reforma z 1933–1934 objęła na obszarze *całych* Kresów Wschodnich łącznie 7 gmin miejskich (miast) oraz 293 miasteczka, 2 miasta i 1 osadę w gminach wiejskich (wyszczególniono dane dla obszaru b. obwodu białostockiego oraz tych miejscowości poza jego zasięgiem, które obecnie należą do Polski):

1 kwietnia / 13 czerwca 1934⁵³

7 miast (gmin miejskich) utraciło zarówno status miast jak i status gmin miejskich^{54,55,56}. Pięć z nich należało w 1934 r. do woj. białostockiego (wszystkie na obszarze wcześniej omawianego b. obwodu białostockiego, w tym cztery obecnie w Polsce a jedna – Odelsk – poza jej granicami):

1. Boćki (1509–1870 i od 1919; PL)
2. Mielnik (1440; 1892 >> mko (gmina miejska); >> 1919 M; PL)
3. Narew (1529; 1892 >> mko (gmina miejska); >> 1919 M; PL)
4. Nowy Dwór (1578; 1892 >> mko (gmina miejska); >> 1919 M; PL)
5. Odelsk (XVI wiek; 1892 >> mko w gminie miejskiej; >> 1919 M; BY–GR)

Ponadto w województwie poleskim zdegradowano miasta: Łohiszyn (1643 r.; obecnie BY–BR) i Szereszów (ok. 1545 r.; obecnie BY–BR).

1 sierpnia 1934

Równocześnie, 293 miasteczka, 2 miasta i 1 osada (w gminach wiejskich) utraciły swój miejski wyznacznik na skutek reformy. Według województw:

– 28 miasteczek w woj. białostockim, w tym 13 obecnie w Polsce (wypunktowano), a 15 poza jej granicami (wymieniono poniżej):

1. Gródek (1558; PL)
2. Jałówka (1545; PL)
3. Janów (1712; PL)
4. Jasionówka (1642; PL)

⁵⁰ Dz. U. z 1923 r. Nr 18, poz. 121.

⁵¹ Dz.U.Z.C.Z.W. 1920 nr 2 poz. 20.

⁵² M.P. 1919 nr 234 poz. 0.

⁵³ 1 kwietnia 1934 r. – Łohiszyn i Szereszów; pozostałe miejscowości – 13 czerwca 1934 r.

⁵⁴ Dz. U. z 1934 r. Nr 48, poz. 420.

⁵⁵ Dz. U. z 1934 r. Nr 7, poz. 49.

⁵⁶ Dz. U. z 1934 r. Nr 26, poz. 202.

5. Korycin (1634; PL)
6. Kuźnica (1536; PL)
7. Michałowo (1832; od 2009 znów M; PL)
8. Milejczyce (1516; PL)
9. Narewka (ok. 1825; PL)
10. Niemirów (1616; PL)
11. Orla (1507; w 1919 przez krótki czas znów M; PL)
12. Sidra (1566; PL)
13. Trzcianne (XVIII wiek; PL)

Ponadto: Brzostowica Wielka, Izabelin, Jeziory, Łopienica Mała, Łunna, Łysków, Mosty, Mścibów, Nowy Dwór (Świsłocki), Piaski, Porozów, Porzecze, Roś, Wołpa i Zelwa.

– 70 miasteczek w woj. nowogródzkim (obecnie poza granicami Polski):

Bielica, Bieniakonie, Byeń, Cyryn, Delatycze, Dereczyn, Derewna, Dokudowo, Dworzec, Dziembrów, Ejszyski, Gieranony, Hermaniszki, Hołynka, Horodyszcze, Horodziej, Howieczna, Iszkołdź, Iwie, Iwieniec, Jeremicze, Jeziernica, Juraciszki, Kamień, Kamionka, Korelicze, Kozłowszczyzna, Kroszyn, Lipniszki, Lubcz, Mikołajów, Mir, Mołczadź, Nacza, Naliboki, Niedźwiedzica, Niehniewicze, Nowa Mysz, Nowojelnia, Nowy Dwór (Szcuczynski), Orla (Grodzieńska), Ostryna, Połoneczka, Połonka, Raduń, Różanka, Rubieżewicze, Siniawka, Snów, Sobakińce, Stołowicze, Subotniki, Surwiliszki, Swojaty-cze, Szczuczyn (Nowogródzki), Świerżeń Nowy, Traby, Trokiele, Turzec, Wasiliszki, Wawiórka, Wiszniew (Nowogródzki), Wołma, Woronów, Wsielub, Zabłoć, Zabrzeż, Żołudek, Żyrmuny i Żyrowice.

– 29 miasteczek, 1 miasto i 1 osada w woj. poleskim (obecnie poza granicami Polski):

miasteczka: Antopol, Błudeń, Chomsk, Domaczów, Drohiczyn Poleski, Dywin, Hancewice, Horodec, Janów Poleski, Kamień Koszyrski, Kożangródek, Lenin, Linowo, Lubieszów, Łachwa, Malecz, Małoryta, Pohost Zahorodny, Pohost Zarzeczny, Raśna, Serniki, Sielec nad Jasiołdą, Telechany, Wielka Hłusza, Wierzchowice, Włodawka, Wołczyn, Wysock i Żabinka, **miasto** Motol, oraz **osada** Horodno.⁵⁷

– 117 miasteczek w woj. wileńskim (obecnie poza granicami Polski):

Balingródek, Bezdany, Bienica, Bobrowszczyzna, Boruny, Braśław, Budśław, Bujwidze, Bystrzyca Nadwilejska, Cejkinie, Dołhinów, Druja, Dryhuczki, Dryświaty, Dukszty, Duńłowicze, Dziewieniszki, Gierwiaty, Gródek (Mołodecki), Graużyski, Hermanowicze, Hoduciszki, Holszany, Hołubicze, Hruzdowo, Ignalino, Ikaźń, Ilia, Jaszuny, Jazno, Jody, Kiemieliszki, Kluszczany, Kobylnik, Kołtyniany, Komaje, Konstantynów Świrski, Kon-

⁵⁷ Po zniesieniu miasta Horodno 1 kwietnia 1927, zostało ono przekształcone w osadę miejską, wchodzącą w skład gminy wiejskiej, nie w miasteczko lub gromadę wiejską (Dz. U. z 1927 r. Nr 38, poz. 338), tworząc za razem jedyną tego typu jednostkę osadniczą na terenie Kresów Wschodnich. Była to też jedyna degradacja wyegzekwowana po 1923 roku do momentu reformy 1933–1934 (por. Mielcarek, 2008, s. 57).

waliszki, Kościeniewicze Wilejskie, Kozaczyzna, Koziany, Kraśne nad Uszą, Krewo, Krzywicze, Kurzeniec, Landwarów, Lebedziew, Leonpol, Ławaryszki, Łuczaj, Łużki, Łyngmiany, Łyntupy, Małe Soleczniki, Marków, Mejszagoła, Mielegiany, Michaliszki, Mickuny, Miory, Murowana Oszmianka, Narwiliszki, Niemenczyn, Nowe Daugieliszki, Nowe Krzywicze, Nowy Miadzioł, Nowy Pohost, Niestaniszkki, Olkieniki, Olkowicze, Onżadowo, Opsa, Orzechowno, Ostrowiec Oszmiański, Parafianowo, Plissa, Podbrzezie, Połusze, Porudomino, Postawy, Prozoroki, Przebrodzie, Rudomino, Rudziszki, Rymszany, Rukojnie, Rzeczek, Słobódka (Zawierska), Smołwy, Soły, Spiaхло, Stare Daugieliszki, Stary Miadzioł, Sużany, Szarkowszczyzna Nowa, Szarkowszczyzna Stara, Szemetowszczyzna, Szumsk Wileński, Świła, Świr, Świranki, Taboryszki, Turgiele, Turmont, Twerecz, Wiazyń, Widze, Wielkie Soleczniki, Wiszniew Świrski, Wojstom, Wołkołata, Worniany, Zaśkiewicze, Ziabki, Żeladź, Żodziszki i Żuprany.

– 49 miasteczek i 1 miasto w woj. wołyńskim (obecnie poza granicami Polski):

miasteczka: Aleksandria, Bereżne⁵⁸, Bereźnica, Bereżce, Białożórka, Boremel, Czartorysk, Demidówka, Derażne, Drużkopol, Gródek (Wołyński), Horyńgród, Hoszcza, Hulewicze, Janówka, Jezierzany, Katrynborg, Kisielin, Kiwerce, Klewań, Kołki, Korytnica, Kozin, Liszniówka, Ludwipol, Łanowce, Łobaczówka, Łokacze, Maciejów, Mielce, Mielnica (Wołyńska), Międzyrzec Korzecki, Międzyrzec (Wołyński), Milanowicze, Milatyn, Mizocz, Młynów, Murawica, Niesuchojeże, Opalin, Ostrożec, Ozdziutycze, Poczajów Nowy, Poryck, Rachmanów, Rafałówka, Sokul, Stepań, Szumsk, Świniuchy, Targowica, Tomaszgród, Torczyn, Trojanówka, Tuczyn, Turzysk, Warkowicze, Werba, Włodzimierzec, Wyżgródek, Wyżwa Nowa i Zofiówka, oraz **miasto** Wiśniowiec Nowy

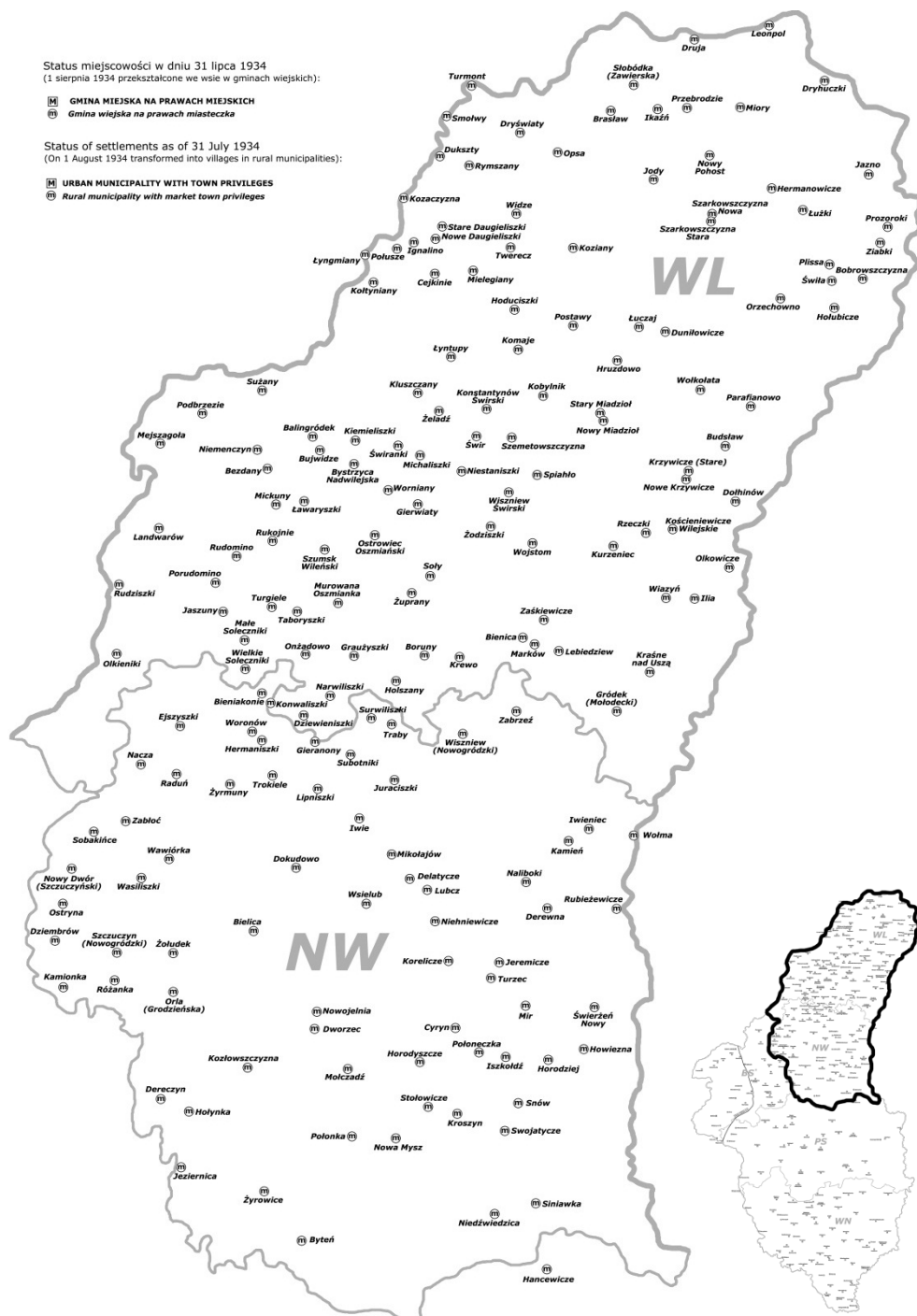
W sumie, reforma 1933–1934 przyczyniła się do „zdegradowania” 303 miejscowości (miast, miasteczek i osad) na obszarze Kresów Wschodnich. Miejscowości te przedstawione są na ryc. 3A–C.

Spośród 17 miejscowości obecnie w granicach Polski (co stanowi 5,6% miejscowości zdegradowanych na omawianym obszarze na skutek reformy), tylko jedną – Michałowo – restytuowano w 2009 r. Mimo, że na ogół nie brak restytucji miast w województwie podlaskim, miejscowości restytuowane należą do grupy miast, które przeszły przez reformę 1933–1934 zachowując ustrój miejski, tracąc go kilka lat później, podczas II wojny światowej (*de jure* 1 stycznia 1951 r.⁵⁹). Spośród miast „kresowych”, należą do nich: Dąbrowa Białostocka (1965), Kleszczele (1993), Suchowola (1997) i Krynki (2009).⁶⁰ Pozostałe miasta „kresowe” cechują się na ogół niskim potencjałem demograficznym i – w przeciwieństwie do np. byłych miast śląskich czy wielkopolskich – mniej wyraźną i mało imponującą małomiasteczkową zabudową.

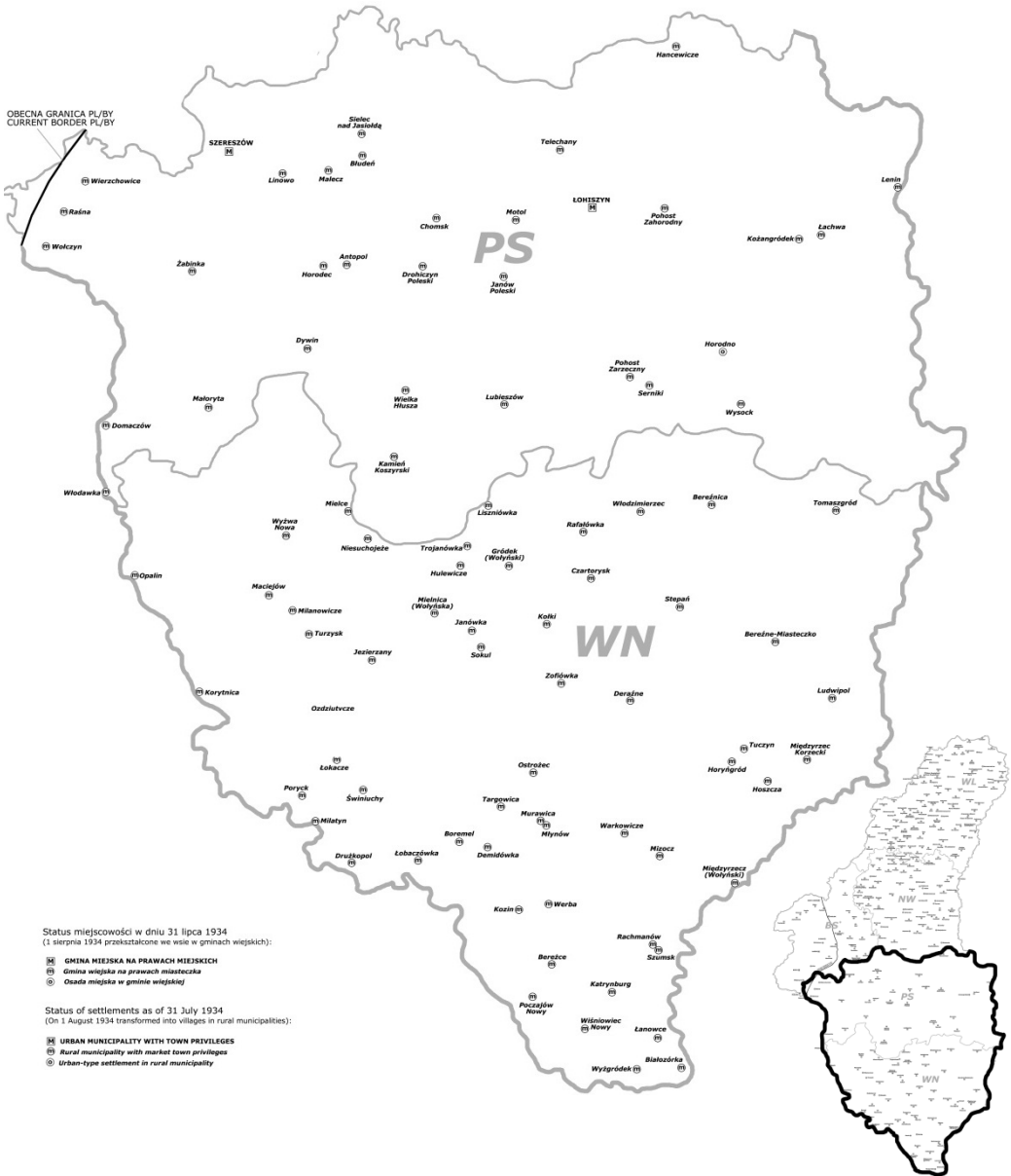
⁵⁸ W odróżnieniu od miasta o tej samej nazwie w tej samej gminie (gmina Bereżne).

⁵⁹ Dz.U. 1950 nr 51 poz. 472.

⁶⁰ Część restytuowanych miast województwa podlaskiego nie zalicza się do „kresowych”, ponieważ znajdowały się na obszarze Królestwa Kongresowego, np. Czyżew (restytucja 2011), Tykocin (1993) czy Lipsk (1983).

Ryc. 3A. Miejscowości „kresowe” pozbawione miejskiego wyznacznika na skutek reformy z lat 1933–1934. Województwa nowogródzkie i wileńskie
Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 3B. Miejscowości „kresowe” pozbawione miejskiego wyznacznika na skutek reformy z lat 1933–1934. Województwa poleskie i wołyńskie

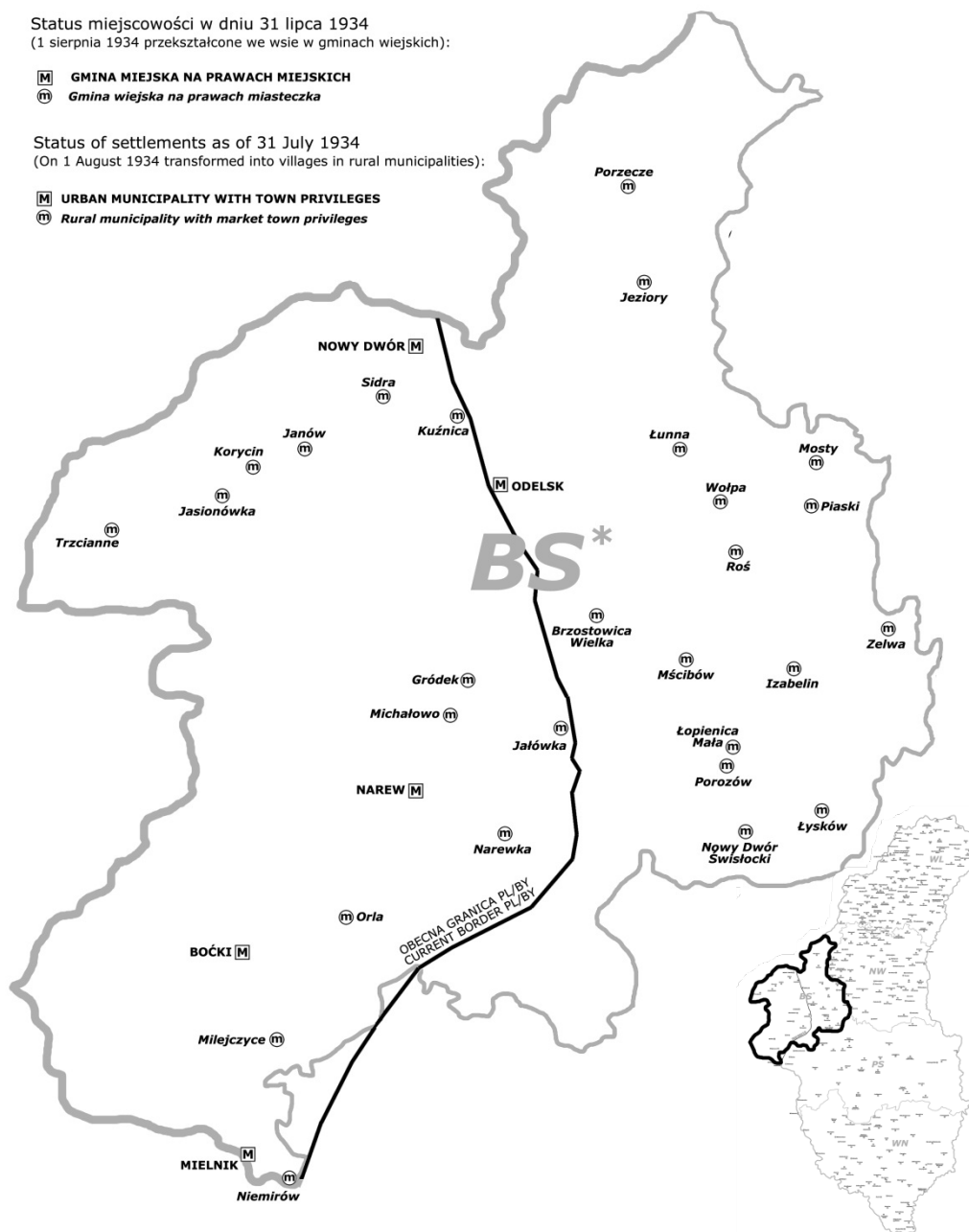
Źródło: opracowanie własne.

Status miejscowości w dniu 31 lipca 1934
(1 sierpnia 1934 przekształcone we wsie w gminach wiejskich):

- [M]** GMINA MIEJSKA NA PRAWACH MIEJSKICH
- [m]** Gmina wiejska na prawach miasteczka

Status of settlements as of 31 July 1934
(On 1 August 1934 transformed into villages in rural municipalities):

- [M]** URBAN MUNICIPALITY WITH TOWN PRIVILEGES
- [m]** Rural municipality with market town privileges

Ryc. 3C. Miejscowości „kresowe” pozbawione miejskiego wyznacznika na skutek reformy z lat 1933–1934. Województwo białostockie (część „kresowa”)

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 2. Miejscowości „kresowe” w aktualnych granicach Polski pozbawione miejskiego wyznacznika (tzn. miana „miasta” lub „miasteczka”) na skutek reformy z lat 1933–1934: stan obecny i prospekt restytucji

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
1	Boćki	PL	bielski	wG	1 491	możliwa
2	Gródek	PL	białostocki	wG	2 613	bardzo możliwa
3	Jałówka	PL	białostocki	w	296	niemożliwa
4	Janów	PL	sokólski	wG	871	mało prawdopodobna
5	Jasionówka	PL	moniecki	wG	799	nieprawdopodobna
6	Korycin	PL	sokólski	wG	500	nieprawdopodobna
7	Kuźnica	PL	sokólski	wG	1 756	możliwa
8	Michałowo	PL	białostocki	M	3 347	RESTITUCJA 2009
9	Mielnik	PL	siemiatycki	wG	895	mało prawdopodobna
10	Milejczyce	PL	siemiatycki	wG	919	mało prawdopodobna
11	Narew	PL	hajnowski	wG	1 480	możliwa
12	Narewka	PL	hajnowski	wG	945	mało prawdopodobna
13	Niemirów	PL	siemiatycki	w	139	niemożliwa
14	Nowy Dwór	PL	sokólski	wG	671	nieprawdopodobna
15	Orla	PL	bielski	wG	908	mało prawdopodobna
16	Sidra	PL	sokólski	wG	681	nieprawdopodobna
17	Trzcianne	PL	moniecki	wG	587	nieprawdopodobna

Skróty: M = miasto; wG = wieś gminna; w = wieś sołecka

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych GUS (2009).

W omawianym zbiorze 17 miast, prospekt restytucji wydaje się bardzo możliwy jedynie w przypadku Gródka oraz możliwy w przypadku Kuźnicy, Bocię i Narwi (tab. 2).

III. Były zabór pruski

Struktura miejska na obszarach b. zaboru pruskiego nie wymagała korekty, ponieważ jednostkami miejskimi były tam tylko miasta. W wyniku przemian administracyjnych w latach 1933–1934 przeprowadzono tu jedynie korektę listy miast. Do rzędu miast podniesiono tylko jedną wieś (Skórcz w woj. pomorskim⁶¹), natomiast praw miejskich pozbawiono 19 mniejszych⁶²

⁶¹ 15 maja 1934 (Dz. U. z 1934 r. Nr 40, poz. 354).

⁶² Na uwagę zasługuje fakt, że same dane ludnościowe nie były jedynym pretekstem do degradacji. Na terenie woj. poznańskiego przy prawach miejskich pozostawiono np. Książ (928 mieszkańców w 1932 r.), Miasteczko (1218 mieszkańców), Ostroróg, (1289), Miksztat (1316) Rydzynę (1370) czy Czerniejewo (1379). Już same zdegradowane miasta Budzyń (1951 mieszkańców) i Piaski (1881 mieszkańców) liczyły

i gospodarczo najsłabiej rozwiniętych miast (wszystkie na obszarze ówczesnego województwa poznańskiego)⁶³:

13 czerwca 1934

1. Bnin (1395; w 1961 włączony do Kórnik; WP)
2. Budzyń (przed 1458; WP)
3. Dobrzyca (1440; od 2014 ponownie M; WP)
4. Gąsawa (1388; KP)
5. Gębice (przed 1425; KP)
6. Jaraczew (1519; od 2016 ponownie M; obecnie *Jaraczewo*; WP)
7. Kopanica (XV wiek; WP)
8. Mieścisko (1474; WP)
9. Nowe Miasto (1283; obecnie *Nowe Miasto nad Wartą*; WP)
10. Obrzycko (1458–1580, ponownie M 1638; od 1990 znów M; WP)
11. Piaski (1775; WP)
12. Powidz (1243; WP)
13. Rogowo (1380–1580, ponownie M 1672; KP)
14. Rostarzewo (1752; WP)
15. Rychtal (1294, wznowione w 1386; WP)
16. Ryczywół (przed 1426; WP)
17. Rynarzewo (1299; KP)
18. Świąciechowa (1277; WP)
19. Zaniemyśl (1742; ponownie M 1940–1948; WP)

W powyższym zestawie, na uwagę zasługuje Rychtal, którego historycznie nie zalicza się do ziem zaboru pruskiego lecz do dolnośląskich ziem niemieckich (do 1918 r.).

W odniesieniu do stanu obecnego, aktywność na polu restytucyjnym w województwie wielkopolskim (łącznie z południową częścią województwa kujawsko-pomorskiego) jest najniższa w całym kraju. Przez długi czas jedynym restytuowanym tu miastem (w dodatku z omawianego zbioru) było Obrzycko, w 1990 r. (drugim – Nekla w 2000 r.). W ostatnich latach, po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku Dobrzycy w 2014 r. (*nota bene*, inicjalnie projektowanego do odrzucenia), dyfuzja idei restytucji w regionie nabrała impetu; w 2015 r. restytuowano sąsiedni Chocz⁶⁴, a z dniem 1 stycznia 2016 r. prawa miejskie odzyskało Jaraczewo. Patrząc na mapę (ryc. 4), geograficzna bliskość pozostałych miast zdegradowanych może niebawem przyczynić się do efektu domino w zakresie restytucji (por. Krzysztofik 2006; Dymitrow 2012), tym

więcej mieszkańców niż 23–24 inne miasta na terenie województw zachodnich (głównie poznańskiego), których nie zdegradowano (patrz Aneks 1).

⁶³ Dz. U. z 1934 r. Nr 48, poz. 422.

⁶⁴ Chocz, mimo położenia w obecnym woj. wielkopolskim, jest miastem (przygranicznym) z obszaru b. Kongresówki, nie z zaboru pruskiego.

Tab. 3. Miasta b. zaboru pruskiego zdegradowane na skutek reformy 1933–1934: stan obecny i prospekt restytucji

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
1	Bnin	WP	poznański	czM	2 380	znacznie utrudniona
2	Budzyń	WP	chodzieski	wG	4 299	bardzo możliwa
3	Dobrzyca	WP	pleszewski	M	3 276	RESTITUCJA 2014
4	Gąsawa	KP	żniński	wG	1 469	możliwa
5	Gębice	KP	mogileński	w	910	nieprawdopodobna
6	Jaraczewo	WP	jarociński	M	1 438	RESTITUCJA 2016
7	Kopanica	WP	wolsztyński	w	958	nieprawdopodobna
8	Mieścisko	WP	wągrowiecki	wG	2 379	bardzo możliwa
9	Nowe Miasto n. W.	WP	średzki	wG	1 588	możliwa
10	Obrzycko	WP	szamotulski	M	2 372	RESTITUCJA 1990
11	Piaski	WP	gostyński	wG	3 175	bardzo możliwa
12	Powidz	WP	śłupecki	wG	1 313	możliwa
13	Rogowo	KP	żniński	wG	2 252	bardzo możliwa
14	Rostarzewo	WP	grodziski	w	1 615	znacznie utrudniona
15	Rychtal	WP	kępiński	wG	1 392	możliwa
16	Ryczywół	WP	obornicki	wG	2 563	bardzo możliwa
17	Rynarzewo	KP	nakielski	w	1 395	znacznie utrudniona
18	Święciechowa	WP	leszczyński	wG	2 764	bardzo możliwa
19	Zaniemyśl	WP	średzki	wG	2 474	bardzo możliwa

Skróty: M = miasto; wG = wieś gminna; w = wieś sołecka; czM = część miasta.

Źródło: opracowanie własne. Dane ludnościowe z GUS (2009).

bardziej, że prawie wszystkie miasta w omawianym zbiorze spełniają obecnie wdrażane kryteria miejskości (patrz tab. 3).

Drugim istotnym bodźcem w tym kierunku jest wielka aktywność mieszkańców Bnina, dążących do jego restytucji poprzez wyłączenie z miasta Kórnik. Formalne wnioski zostały jednak odrzucone przez MSWiA/MAC w 2005, 2006 i 2012 r., za każdym razem powołując się na pozamerytoryczne ograniczenia formalnoprawno-rozwojowe motywowane twierdzeniem, że dzielenie miast jest „nieracjonalne wobec procesów urbanizacji” (mimo, że przyzwolono na to w przypadku 13 innych miast, głównie śląskich w latach 90. XX w.) oraz brakiem prawnej opcji tworzenia dwóch miast w jednej gminie). Tak więc, ironicznie, miastu najbardziej aspirującemu ku restytucji najciężej będzie ją uzyskać. Poza Bninem, w podobnej sytuacji są Rostarzewo i Rynarzewo. Pomimo, iż dorównują one obecnie implementowanym standardom miejskości, nie są siedzibami gmin.

Ryc. 4. Miejscowości na obszarze byłego zaboru pruskiego zdegradowane na skutek reformy 1933–1934

Źródło: opracowanie własne.

Wśród omawianych miejscowości pełen zestaw kryteriów miejskości spełniają Budzyń, Piaski, Święciechowa, Ryczywół, Mieścisko, Rogowo i Zaniemyśl (ten ostatni był nawet restytuowany przejściowo podczas, i tuż po II wojnie światowej).

W wyniku obniżenia w ostatnich latach kryterium ludnościowego do ok. 1300 mieszkańców, dużą szansę na restytucję statusu miasta mają także Nowe Miasto nad Wartą, Gąsawa, Rychtal i Powidz, a już szczególnie ze względu na ich wybitnie miejskie walory morfologiczne. Jedyne nieprawdopodobne restytucje w zbiorze dotyczą Gębic i Kopanicy, głównie ze względu na brak pełnie-

nia funkcji administracyjnych i na zbyt mały potencjał ludnościowy (Kopanica już za II RP była najmniejszym miastem Polski).

IV. Obszar Królestwa Kongresowego (b. zabór rosyjski)

Podobnie jak w b. zaborze pruskim, na terenie b. Królestwa Kongresowego (tzw. województw centralnych – warszawskiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i 8 powiatów białostockiego⁶⁵) jedyną kategorią prawną ośrodków miejskich było miasto. Ponieważ przywileje historyczne i status administracyjny miast były ze sobą zgodne, obszar ten nie wymagał restrukturyzacji. Jakkolwiek nie było tu miasteczek, istniały jednak tzw. *osady miejskie*. Była to kategoria osiedli o charakterze miejskim, do której zaliczano miasta pozbawione praw miejskich (przed 1869 r. – oddolnie, z inicjatywy mieszkańców lub dziedziców, a od 1869 r. – odgórnie, przez zaborcze władze rosyjskie). Pomimo anulowania praw miejskich, osady, podobnie jak miasteczka galicyjskie i kresowe, pełniły w dalszym ciągu funkcje lokalnych ośrodków handlowych i drobnego rzemiosła dla otaczających ich wsi. Jednak w przeciwieństwie do miasteczek, które miały swój własny ustrój miasteczkowy, osady miejskie były poddane mocy obowiązującej ukazu z dnia 19 lutego 1864 r. „o urządzeniu gmin wiejskich”. Tak więc mimo, że zarówno miasteczka jak i osady miejskie stanowiły *de facto* kategorię osiedli pośrednią między miastem a wsią („semi-miejską”), według prawa osady były formalnie wsiami, natomiast miasteczka posiadały odrębny status. Niemniej jednak miano osady mimo, że nie dawało żadnych dodatkowych praw, pozwalało lokalnej społeczności na wyróżnianie się spośród wsi o tradycyjnie wiejskiej przeszłości. O fakcie tym świadczą nadal przydawki stanowiące integralne części nazw niektórych dawnych miast/osad (np. Gorzków-Osada, Komarów-Osada, Kuczbork-Osada czy Żółkiewka-Osada, a do niedawna także Czyżew-Osada, której to Czyżew się pozbył w związku z odzyskaniem praw miejskich w 2011 r.⁶⁶).

W praktyce największą ilość osad stanowiły miejscowości, którym odebrano prawa miejskie w ramach reformy administracyjnej z 1869–1870. Spośród 452 istniejących wówczas miast, w osady zamieniono łącznie 336, a w ramach korekty reformy, dodatkowa dwa: Górę Kalwarię w 1883 r. i Zawichost w 1888 r.

Należy też pamiętać, że oprócz osad powstałych z miast dotkniętych reformą (i jej korektą), na terenie Kongresówki istniało 16 osad utworzonych wcześniej (przeważnie ze zdegradowanych miast), z których 14 zachowało się do momentu spisu ludności z 1897 r. Były to: Błędów, Goworowo, Irena, Ja-

⁶⁵ Powiaty: augustowski, grajewski, kolneński, łomżyński, ostrołęcki, ostrowski, suwalski i wysokomaz.

⁶⁶ Podobnie było z Łaskarzewem, który do 1954 r. nosił miano *Łaskarzewa-Osady*.

błonka (Kościelna), Jedwabne, Kibarty⁶⁷, Osjaków, Ryki, Siedliszcze, Sobienie-Jeziory, Sosnowica, Świerże, Zaręby Kościelne i Zieluń.

Między 1870 i 1915 r. utworzono dodatkowo 5 osad miejskich: Łapy (1903), Kamienną (1906), Sztabin (1907, jako Krasnybór), Ciechocinek (1908) i Ochotę (1910). W tym samym okresie nie restytuowano ani jednego miasta „reformowego”.⁶⁸ Tak więc w 1915 r. liczba osad miejskich na terenie byłej Kongresówki⁶⁹ wynosiła 357.

Do momentu reformy 1933–1934 zbiór ten uległ szeregowi zmian. Podczas I wojny światowej (w 1916 r.) prawa miejskie odzyskały: Busko, Jędrzejów, Piaseczno, Wierzbnik⁷⁰ i Włoszczowa. W związku z utworzeniem Republiki Litewskiej w 1918 r., 12 osad z omawianego zbioru znalazło się w jej granicach (Balwierzyszki, Kibarty, Ludwinowo, Łoździeje, Olita, Pilwiszki, Poniemoń, Sapieżyszki, Sereje, Simno, Sudargi i Wisztyniec). Wreszcie 3 osady włączono do większych sąsiednich miast: Modrzejów do Sosnowca w 1915 r., a w 1916 r. Ochotę do Warszawy i Wieniawę do Lublina.⁷¹ Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r. na omawianym obszarze znajdowało się zatem 337 osad miejskich, zamieszkanymi przez około 575 tys. osób.

Należy tu nadmienić, że po 1919 r. istniały w Polsce tzw. jednostki o nieuregulowanym statusie, a więc takie, którym władze zaborcze przywróciły samorząd miejski podczas I wojny światowej, lecz nie zostały uwzględnione w dekrecie z 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim.⁷² W kolejnych latach, 13 z nich podniesiono do rzędu miast (gmin miejskich)⁷³, 6 zostało włączonych do gmin wiejskich⁷⁴, a w dwóch utworzono odrębne gminy wiejskie.⁷⁵

Do 1933 r. władze polskie przywróciły bądź nadały prawa miejskie 76 osadom miejskim. Były to: Aleksandrów Łódzki, Bełchatów, Biała Rawska, Brok, Chodecz, Chorzele, Ciechocinek, Czeladź, Dobra, Dobrzyń nad Drwęcą, Głowno, Golina, Góra Kalwaria, Grajewo, Grodzisk Mazowiecki, Iłża, Janów Podlaski⁷⁶, Jedwabne, Kamienna⁷⁷, Kazimierz Dolny, Kleczew, Kłobuck, Kłoda-

⁶⁷ Obecnie na Litwie.

⁶⁸ Po reformie 1869–1870 władze carskie nadały prawa miejskie tylko dwóm „wsiom”: Sosnowcowi (1902) i Puławom (1906).

⁶⁹ Nie uwzględniając guberni chełmskiej, powstałej przez odłączenie od Kraju Przywiślańskiego jako ziemie „rdzennie ruskie” (*de jure* w 1912, planowo w 1915), ponieważ decyzja o odłączeniu jej nie weszła *de facto* w życie z powodu okupacji guberni przez państwa centralne.

⁷⁰ W 1939 r., po włączeniu do Wierzbnika Starachowic Fabrycznych, zmiana nazwy na *Starachowice-Wierzbnik*, a w 1949 r. na *Starachowice*.

⁷¹ Za rządów Republiki Litewskiej 1918–1940, także Poniemoń włączono do Kowna (w 1931 r.).

⁷² Dz. U. z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

⁷³ Biała Rawska (w 1925 r.), Chodecz (w 1921 r.), Głowno (w 1925 r.), Golina (w 1921 r.), Kłodawa (w 1925 r.), Nowogród (w 1927 r.), Proszowice (w 1923 r.), Rajgród (w 1923 r.), Rychwał (w 1921 r.), Sejny (w 1923 r.), Stryków (w 1923 r.), Suraż (w 1923 r.) i Ślesin (w 1921 r.).

⁷⁴ Burzenin, Jedwabne, Osięciny, Piotrków, Skulsk i Śniadowo (do 1923 r.).

⁷⁵ W Stopnicy i w Wiźnie (do 1923 r.).

⁷⁶ Zdegradowany ponownie podczas II wojny światowej.

⁷⁷ Prawa miejskie w 1923 r. jako *Kamienna*; zmiana nazwy na *Skarżysko-Kamienna* w 1928 r.

wa, Kock, Koniecpol, Konstantynów Łódzki, Kowal, Krośniewice, Krzepice, Lubień Kujawski, Lubraniec, Łapy, Łosice, Mogielnica, Mordy, Nowe Miasto (nad Pilicą), Nowogród, Ostrów Lubelski, Praszka, Proszowice, Przedecz, Pyzdry, Raciąż, Radziejów, Rajgród, Różan, Rychwał, Serock, Skalbmierz, Skaryszew, Słomniki, Sokoły⁷⁸, Stawiski, Stawiszyn, Stoczek Łukowski, Stryków, Sulejów, Szadek, Szczekociny, Ślesin, Tuliszków, Tuszyn, Uniejów, Wieruszów, Władysławów, Wolbrom, Wysokie Mazowieckie, Wyszków, Wyśmierzyce, Zagórow, Zambrów, Zawichost, Złoczew, Zwoleń, Żuromin i Żychlin.⁷⁹

Tak więc do momentu reformy (1933 r.), na terenie b. Kongresówki znajdowało się 261 osad miejskich (z których 260 – oprócz Sopoćkiń – znajduje się w granicach obecnej Polski).⁸⁰ Spośród nich, jedynie Poddębicom nadano status gminy miejskiej 9 kwietnia 1934 r.⁸¹

11 czerwca 1934

Na terenie b. Kongresówki w następstwie reformy 1933–1934 pozbawiono praw miejskich tylko jedno miasto, w ówczesnym woj. łódzkim. Był nim Władysławów (prawa miejskie 1727), miasto zdegradowane podczas reformy 1869–1870, któremu jednak przywrócono prawa miejskie w 1919 r.⁸²

1 sierpnia 1934

Mimo, że obszar b. Kongresówki doznał najmniejszej ilości zniesień ustroju miejskiego według założeń reformy 1933–1934, niemniej jednak 260 osad miejskich⁸³ na tym obszarze (w tym 259 w obecnych granicach Polski) utraciło ten status, stając się gromadami wiejskimi w gminach wiejskich⁸⁴ (ryc. 5 we wkładce; tab. 4).

W odniesieniu do teraźniejszości, aktywność w zakresie restytucji statusu miejskiego na obszarze b. Kongresówki jest stosunkowo duża. Spośród 260 omawianych miejscowości w obecnych granicach Polski, 58 (22,3%) odzyskało już prawa miejskie. Wszystkie restytucje odbyły się po II wojnie światowej.

⁷⁸ Zdegradowane ponownie podczas II wojny światowej (*de jure* w 1951 r.).

⁷⁹ Ponadto, Łaskarzew i Nowy Korczyn posiadały od 1930 roku status tzw. *gmin wiejskich o miejskich uprawnieniach finansowych*.

⁸⁰ Obliczenie: a) 336 miast zdegradowanych w 1870 r. + 2 miasta w ramach korekty 1883 i 1888 r. = 338 osad miejskich „reformalnych”; b) 338 + 14 (dawne osady) + 5 („nowe” osady) = 357 osad miejskich; c) 357 – 5 (miasta restytuowane w 1916 r.) – 12 (osady włączone do Republiki Litewskiej w 1918 r.) – 3 (osady włączone do innych miast) – 76 (miasta restytuowane/utworzone przez władze polskie w latach 1918–33) = 261 osad miejskich w 1933 r.; d) 261 – 1 (Poddębice, restytuowane w 1934 r.) = 260 osad miejskich, które utraciły ten status w 1934 r.

⁸¹ Dz. U. z 1934 r. Nr 29, poz. 258.

⁸² Dz. U. z 1934 r. Nr 47, poz. 403.

⁸³ Wcześniej wymieniony Władysławów został włączony bezpośrednio „w charakterze gromady wiejskiej do wiejskiej gminy Władysławów” 11 czerwca 1934 (Dz. U. z 1934 r. Nr 47, poz. 403), nie stając się przejściowo osadą miejską.

⁸⁴ W przypadku gmin wiejskich składających się tylko z jednej miejscowości, nie były one podzielone na gromady (np. Tarnogród, Łaskarzew, Nowy Korczyn).

Pierwsze zauważalne nasilenie nastąpiło w latach 1957–1959 kiedy to restytuowano 10 dawnych miast-osad, z których awans ośmiu (Opola Lubelskiego, Ryk, Bełżyc, Białobrzegów, Bychawy, Lipska, Pajęczna i Przysuchy) powiązany był z ich podniesieniem do roli siedzib nowo utworzonych powiatów. Począwszy w 1980 r., kiedy status miejski odzyskał Połaniec, nastąpił powolny wzrost restytucji trwający przez lata 80. XX w. (8 miast w niniejszym zbiorze). Wzrost ten nasilił się wraz ze zmianą dyskursu, jaka nastąpiła po przemianach ustrojowych w latach 90. (17 miast), a następnie ustabilizował się w latach 2000. (6 miast). Po zaniżeniu kryterium demograficznego widać kolejne natężenie restytucji w omawianym zbiorze; już tylko w latach 2010–2016 restytucji doznało się kolejne 10 miast, w tym 6 z ludnością poniżej 2000 mieszkańców (m.in. liczący ledwie ponad 1000 osób Urzędów). Śledząc dyskusje na lokalnych forach internetowych, owa nagła zmiana dyskursu (tzn. honorowanie wniosków praktycznie każdego małego miasta zdegradowanego powyżej tysiąca ludności o ile spotka się z pozytywnymi – często nieznacznymi⁸⁵ – konsultacjami lokalnymi) dociera skutecznie do władz gminnych oraz lokalnych stowarzyszeń historyczno-kulturowych. To z kolei sprawia, że możemy spodziewać się jeszcze większego nasilenia restytucji miast w najbliższych latach.

W omawianym zbiorze, miast potencjalnych jest wiele (tab. 4). Biorąc pod uwagę dość niedaleką w czasie datę degradacji, większość z nich zachowała małomiasteczkowy układ urbanistyczny z rynkiem i typową architekturą (mimo, że często mniej wyrazistą niż w przypadku np. miast wielkopolskich, lubuskich czy dolnośląskich). Tak więc, pomijając już istotność oddolnej inicjatywy i poparcia lokalnego, pomyślna restytucja będzie zależała od dwóch czynników: ilości mieszkańców i pełnienia funkcji gminnych przez daną miejscowość. Pod tym względem bardzo możliwa wydaje się restytucja: Kazimierza Biskupiego, Wierzbicy, Opatówka, Nadarzyna, Radoszyc, Piszczaca, Osiecin, Szczercowa, Kurowa, Olsztyna, Bielska, Raczek, Kikoła, Filipowa, Lututowa, Końskowoli, Adamowa, Cegłowa, Sawina, Rejowca, Wohynia, Klimontowa czy Piątku, które wszystkie przewyższają „klasyczne” 2000 mieszkańców, natomiast kolejne 90 miejscowości (siedzib gminnych) przewyższa 1000 mieszkańców (w sumie 113 miejscowości). Dodatkowo, 20 miejscowości poniżej tysiąca osób jest i tak większych od najmniejszego miasta Polski, Wyśmierzyc. W rachubę mogą też wejść partykularne względy jeszcze mniejszych miejscowości, np. morfologiczne walory Przerośli, Koszyc czy Wiślicy (por. Dymitrow 2012, s. 138–139).⁸⁶

⁸⁵ Np. w sołectwach projektowanego obszaru miasta Urzędów (Urzędów i Zakościelne) poparcie lokalne wynosiło zaledwie 43%.

⁸⁶ Dyskurs ewaluacji rządowych ciągle się zmienia. Jeszcze w 2006 odrzucono wniosek liczącego 1978 mieszkańców Biskupca Pomorskiego, motywując że jest zbyt mały (o 22 osób!), choć już rok wcześniej prawa miejskie przyznano liczącemu ok. 1300 osób Zakliczynowi, motywując ten awans jego wybitnie

Tab. 4. Osady i miasta na terenie b. Kongresówki (w obecnych granicach Polski) pozabawione miejskiego wyznacznika (tzn. miana „osady” lub „miasta”) na skutek reformy 1933–1934: stan obecny i prospekt restytucji

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
1	Adamów	LL	łukowski	wG	2 191	bardzo możliwa
2	Andrzejewo	MZ	ostrowski	wG	937	mało prawdopodobna
3	Annopol	LL	kraśnicki	M	2 720	RESTITUCJA 1996
4	Babiałak	WP	kolski	wG	1 877	możliwa
5	Bakałarzewo	PL	suwalski	wG	812	mało prawdopodobna
6	Baranów	LL	puławski	wG	1 684	możliwa
7	Bełżyce	LL	lubelski	M	7 030	RESTITUCJA 1958
8	Będków	ŁD	tomaszowski	wG	629	nieprawdopodobna
9	Białaczów	ŁD	opoczyński	wG	1 254	dopuszczalna
10	Białobrzegi	MZ	białobrzecki	M	7 521	RESTITUCJA 1958
11	Bielawy	ŁD	łowicki	wG	604	nieprawdopodobna
12	Bielsk	MZ	płocki	wG	2 571	bardzo możliwa
13	Bieżeń	MZ	żuromiński	M	1 956	RESTITUCJA 1993
14	Biskupice	LL	świdnicki	w	883	nieprawdopodobna
15	Błędów	MZ	grójecki	wG	1 083	dopuszczalna
16	Bobrowniki	KP	lipnowski	wG	1 152	dopuszczalna
17	Bobrowniki	LL	rycki	w	580	niemożliwa
18	Bodzanów	MZ	płocki	wG	1 254	dopuszczalna
19	Bodzentyn	ŚW	Kielecki	M	2 349	RESTITUCJA 1994
20	Bogoria	ŚW	staszowski	wG	1 053	dopuszczalna
21	Bolesławiec	ŁD	wieruszowski	wG	1 218	dopuszczalna
22	Bolimów	ŁD	skierniewicki	wG	937	mało prawdopodobna
23	Brdów	WP	kolski	w	837	nieprawdopodobna
24	Brudzew	WP	turecki	wG	1 636	możliwa
25	Burzenin	ŁD	sieradzki	wG	1 027	dopuszczalna
26	Bychawa	LL	lubelski	M	5 467	RESTITUCJA 1958
27	Cegłów	MZ	miński	wG	2 183	bardzo możliwa
28	Chocz	WP	pleszewski	M	1 812	RESTITUCJA 2015
29	Chodel	LL	opolski	wG	1 495	możliwa
30	Ciechanowiec Nowe Miasto	PL	wysokomazow.	czM	1 680	nieracjonalna
31	Ciepielów	MZ	lipski	wG	804	mało prawdopodobna
32	Czemierniki	LL	radzyński	wG	1 465	możliwa
33	Czersk	MZ	piaseczyński	w	737	niemożliwa
34	Czerwińsk n. Wisłą	MZ	płoński	wG	1 134	dopuszczalna
35	Czyżew	PL	wysokomazow.	M	2 295	RESTITUCJA 2011
36	Ćmielów	ŁD	ostrowiecki	M	3 270	RESTITUCJA 1962
37	Daleszyce	ŚW	kielecki	M	2 992	RESTITUCJA 2007
38	Dąbrowice	ŁD	kutnowski	wG	924	dopuszczalna

miejską morfologią („Zakliczyn posiada klasyczny rynek oraz wyraźnie wyodrębnione centrum o zwartej zabudowie małomiasteczkowej”).

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
39	Denków	ŁD	ostrowiecki	czM	2 266	znacznie utrudniona
40	Drobin	MZ	płocki	M	3 014	RESTITUCJA 1994
41	Drzewica	ŁD	opoczyński	M	4 185	RESTITUCJA 1987
42	Działoszyn	ŁD	pajęczański	M	6 535	RESTITUCJA 1993
43	Filipów	PL	suwalski	wG	2 264	bardzo możliwa
44	Firlej	LL	lubartowski	wG	1 132	dopuszczalna
45	Frampol	LL	biłgorajski	M	1 506	RESTITUCJA 1993
46	Gielniów	MZ	przysuski	wG	916	mało prawdopodobna
47	Gliniany	ŚW	opatowski	w	303	niemożliwa
48	Głowaczów	MZ	kozienski	wG	851	mało prawdopodobna
49	Głusk	LL	Lublin M	czM	2 025	możliwa, utrudniona ⁸⁷
50	Gniewoszew	MZ	kozienski	wG	634 ⁸⁸	nieprawdopodobna
51	Goraj	LL	biłgorajski	wG	1 014	dopuszczalna
52	Gorzków-Osada	LL	krasnostawski	wG	253	nieprawdopodobna
53	Goszczyń	MZ	grójecki	wG	858	mało prawdopodobna
54	Gowarczów	ŚW	konecki	wG	1 435	możliwa
55	Goworowo	MZ	ostrołęcki	wG	768	nieprawdopodobna
56	Grabowiec	LL	zamojski	wG	928	dopuszczalna
57	Grabowiec	MZ	lipski	w	470	niemożliwa
58	Grabów	ŁD	łęczycki	wG	1 174	dopuszczalna
59	Granica	MZ	kozienski	czw	247	niemożliwa ⁸⁹
60	Grocholice	ŁD	bełchatowski	czM	1 497	znacznie utrudniona
61	Grzegorzew	WP	kolski	wG	1 952	możliwa
62	Horodło	LL	hrubieszowski	wG	1 108	dopuszczalna
63	Horodyszcze	LL	bialski	w	818	niemożliwa
64	Iłów	MZ	sochaczewski	wG	756	nieprawdopodobna
65	Inowłódz	ŁD	tomaszowski	wG	879	mało prawdopodobna
66	Irena	LL	rycki	czM	-	nieracjonalna
67	Iwaniska	ŚW	opatowski	wG	1 327	możliwa
68	Iwanowice	WP	kaliski	w	683	niemożliwa
69	Izbica	LL	krasnostawski	wG	1 902	możliwa ⁹⁰
70	Izbica Kujawska	KP	włocławski	M	2 852	RESTITUCJA 1973
71	Jabłonka Kościelna	PL	wysokomazow.	w	167	niemożliwa
72	Jadów	MZ	wołomiński	wG	1 070	dopuszczalna
73	Janowiec	LL	puławski	wG	1 027	dopuszczalna
74	Janowo	WM	nidzicki	wG	1 047	dopuszczalna
75	Janów	ŚL	częstochowski	wG	945	dopuszczalna
76	Jarczów	LL	tomaszowski	wG	381	nieprawdopodobna
77	Jastrząb	MZ	szydłowiecki	wG	1 156	dopuszczalna

⁸⁷ Restytucja Głuska (stanowiącego od 1988 część Lublina) jest możliwa, ponieważ, mimo bycia częścią Lublina, funkcjonuje nadal *gmina Głusk*, której Głusk do końca 2014 roku był siedzibą (obecnie jest nią Dominowo).

⁸⁸ Łącznie z Granicą (bez Granicy 387 mieszkańców).

⁸⁹ Restytucja nieprawdopodobna nawet jako część Gniewoszowa (zbyt mała liczba ludności).

⁹⁰ Możliwe jest też połączenie z sąsiednim b. miastem Tarnogórą w jeszcze silniejszy organizm miejski.

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
78	Jedlińsk	MZ	radomski	wG	1 694	możliwa
79	Jeziorzany	LL	lubartowski	wG	821	mało prawdopodobna
80	Jeżów	ŁD	brzeziński	wG	1 322	możliwa
81	Józefów	LL	biłgorajski	M	2 653	RESTITUCJA 1988
82	Józefów nad Wisłą	LL	opolski	wG	1 008	dopuszczalna
83	Kamieńczyk	MZ	wyszkowski	w	634	niemożliwa
84	Kamieńsk	ŁD	radomszczański	M	2 870	RESTITUCJA 1993
85	Kamionka	LL	lubartowski	wG	1 925	możliwa
86	Karczew	MZ	otwocki	M	10 260	RESTITUCJA 1959
87	Kazanów	MZ	zwoleński	wG	428	nieprawdopodobna
88	Kazimierz	ŁD	pabianicki	w	748	możliwa przez integrację ⁹¹
89	Kazimierz Biskupi	WP	koniński	wG	4 419	bardzo możliwa
90	Kiernożia	ŁD	łowicki	wG	935	dopuszczalna
91	Kikół	KP	lipnowski	wG	2 275	bardzo możliwa
92	Klimontów	ŚW	sandomierski	wG	2 046	bardzo możliwa
93	Klwów	MZ	przysuski	wG	432	nieprawdopodobna
94	Kodeń	LL	bialski	wG	1 852	możliwa
95	Kołbiel	MZ	otwocki	wG	1 890	możliwa
96	Komarów-Osada	LL	zamojski	wG	949	mało prawdopodobna
97	Konstantynów	LL	bialski	wG	1 438	możliwa
98	Końskowola	LL	puławski	wG	2 210	bardzo możliwa
99	Koprzywnica	ŚW	sandomierski	M	2 640	RESTITUCJA 2001
100	Kosów Lacki	MZ	sokołowski	M	2 224	RESTITUCJA 2000
101	Koszyce	MP	proszowicki	wG	833	dopuszczalna
102	Koziegłowy	ŚL	myszkowski	M	2 479	RESTITUCJA 1950
103	Koźminek	WP	kaliski	wG	1 995	bardzo możliwa
104	Krasnobród	LL	zamojski	M	3 151	RESTITUCJA 1994
105	Krasnosielc	MZ	makowski	wG	1 202	dopuszczalna
106	Kromołów	ŚL	zawierciański	czM	2 581	znacznie utrudniona
107	Kryłów	LL	hrubieszowski	w	357	niemożliwa
108	Krzyszów	PK	niżański	wG	729	mało prawdopodobna
109	Książ Wielki	MP	miechowski	wG	899	dopuszczalna
110	Kuczbork-Osada	MZ	żuromiński	wG	280	nieprawdopodobna
111	Kunów	ŚW	ostrowiecki	M	3 303	RESTITUCJA 1990
112	Kurozwęki	ŚW	staszowski	w	767	niemożliwa
113	Kurów	LL	puławski	wG	2 753	bardzo możliwa
114	Kurzelów	ŚW	włoszczowski	w	1 184	znacznie utrudniona
115	Lasocin	ŚW	opatowski	w	327	niemożliwa
116	Latowicz	MZ	miński	wG	1 436	możliwa
117	Lądek	WP	ślupecki	wG	848	mało prawdopodobna
118	Lelów	ŚL	częstochowski	wG	1 120	dopuszczalna
119	Lipsk	PL	augustowski	M	2 643	RESTITUCJA 1983
120	Lipsko	MZ	lipski	M	6 189	RESTITUCJA 1958

⁹¹ Możliwa tylko przez integrację z sąsiednim b. miastem Lutomiernym.

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
121	Liw	MZ	węgrowski	w ⁹²	877	mało prawdopodobna, utrudniona
122	Lutomiersk	ŁD	pabianicki	wG	1 559	możliwa ⁹³
123	Lututów	ŁD	wieruszowski	wG	2 264	bardzo możliwa
124	Łągów	ŚW	kielecki	wG	1 588	możliwa
125	Łaskarzew	MZ	garwoliński	M	4 994	RESTITUCJA 1969
126	Łaszczów	LL	tomaszowski	M	2 211	RESTITUCJA 2010
127	Łomazy	LL	bialski	wG	1 729	możliwa
128	Maciejowice	MZ	garwoliński	wG	1 476	możliwa
129	Magnuszew	MZ	kozienicki	wG	976	dopuszczalna
130	Małogoszcz	ŚW	jędrzejowski	M	4 094	RESTITUCJA 1996
131	Markuszów	LL	puławski	wG	1 273	możliwa
132	Michów	LL	lubartowski	wG	1 723	możliwa
133	Miedzna	MZ	węgrowski	wG	1 332	możliwa
134	Modliborzyce	LL	janowski	M	1 382	RESTITUCJA 2014
135	Mokobody	MZ	siedlecki	wG	1 732	możliwa
136	Mrzygłód	ŚL	myszkowski	czM	1 460	znacznie utrudniona
137	Mstów	ŚL	częstochowski	wG	1 758	możliwa
138	Myszyniec	MZ	ostrołęcki	M	3 106	RESTITUCJA 1993
139	Nadarzyn	MZ	pruszkowski	wG	3 855	bardzo możliwa
140	Nowa Brzeźnica	ŁD	pajęczański	wG	732	mało prawdopodobna
141	Nowa Słupia	ŚW	kielecki	wG	1 428	możliwa
142	Nowe Brzesko	MP	proszowicki	M	1 651	RESTITUCJA 2011
143	Nowe Miasto	MZ	płoński	wG	1 631	możliwa
144	Nowy Korczyn	ŚW	buski	wG	1 068	dopuszczalna
145	Nur	MZ	ostrowski	wG	703	mało prawdopodobna
146	Odrzywół	MZ	przysuski	wG	1 123	dopuszczalna
147	Ogrodzieniec	ŚL	zawierciański	M	4 529	RESTITUCJA 1973
148	Okuniew	MZ	miński	w	2 018	znacznie utrudniona
149	Oleśnica	ŚW	staszowski	wG	1 962	bardzo możliwa
150	Olsztyn	ŚL	częstochowski	wG	2 687	bardzo możliwa
151	Opatowiec	ŚW	kazimierski	wG	349	nieprawdopodobna
152	Opatówek	WP	kaliski	wG	4 077	bardzo możliwa
153	Opole Lubelskie	LL	opolski	M	9 255	RESTITUCJA 1957
154	Orchówek	LL	włodawski	w	1 053	nieprawdopodobna
155	Osieck	MZ	otwocki	wG	938	dopuszczalna
156	Osieki	ŚW	staszowski	M	2 013	RESTITUCJA 1994
157	Osiężyn	KP	radziejowski	wG	3 017	bardzo możliwa
158	Osjaków	ŁD	wieluński	wG	1 271	dopuszczalna
159	Osmolin	MZ	gostyniński	w	422	niemożliwa
160	Ożarów	ŚW	opatowski	M	5 001	RESTITUCJA 1988
161	Pacanów	ŚW	buski	wG	1 142	dopuszczalna

⁹² Siedzibą gminy Liw jest obecnie miasto Węgrów. Zmiana siedziby w celu umożliwienia restytucji jest możliwa.

⁹³ Możliwe jest też połączenie z sąsiednim b. miastem Kazimierzem w jeszcze silniejszy organizm miejski.

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
162	Pajęczno	ŁD	pajęczański	M	6 905	RESTITUCJA 1958
163	Parysów	MZ	garwoliński	wG	1 104	dopuszczalna
164	Parzęczew	ŁD	zgierski	wG	914	dopuszczalna
165	Pawłów	LL	chełmski	w	834	niemożliwa
166	Piaski	LL	świdnicki	M	2 695	RESTITUCJA 1993
167	Piątek	ŁD	łęczycki	wG	2 026	bardzo możliwa
168	Pierzchnica	ŚW	kielecki	wG	1 071	dopuszczalna
169	Pilica	ŚL	zawierciański	M	1 959	RESTITUCJA 1993
170	Piotrków Kujaw.	KP	radziejowski	M	4 590	RESTITUCJA 1998
171	Piszczac	LL	białski	wG	3 114	bardzo możliwa
172	Pławno	ŁD	radomszczański	w	1 191	nieprawdopodobna
173	Połaniec	ŚW	staszowski	M	8 718	RESTITUCJA 1980
174	Przerośl	PL	suwalski	wG	834	dopuszczalna
175	Przybyszew	MZ	białobrzegi	w	684	niemożliwa
176	Przyrów	ŚL	częstochowski	wG	1 222	dopuszczalna
177	Przysucha	MZ	przysuski	M	6 666	RESTITUCJA 1958
178	Przytyk	MZ	radomski	wG	989	mało prawdopodobna
179	Puchaczów	LL	łęczyński	wG	691	nieprawdopodobna
180	Raciążek	KP	aleksandrowski	wG	1 704	możliwa
181	Raczki	PL	suwalski	wG	2 351	bardzo możliwa
182	Radoszyce	ŚW	konecki	wG	3 345	bardzo możliwa
183	Radzanów	MZ	mławski	wG	898	mało prawdopodobna
184	Radziłów	PL	grajewski	wG	1 196	dopuszczalna
185	Raków	ŚW	kielecki	wG	1 172	dopuszczalna
186	Rejowiec	LL	chełmski	wG	2 149	bardzo możliwa
187	Rossosz	LL	białski	wG	1 082	mało prawdopodobna
188	Rozprza	ŁD	piotrkowski	wG	1 638	możliwa
189	Ryczywół	MZ	kozienicki	w	696	niemożliwa
190	Ryki	LL	rycki	M	10 405	RESTITUCJA 1957
191	Rzgów	ŁD	łódzki wsch.	M	3 349	RESTITUCJA 2006
192	Sarnaki	MZ	łosicki	wG	1 162	dopuszczalna
193	Sawin	LL	chełmski	wG	2 178	bardzo możliwa
194	Secemin	ŚW	włoszczowski	wG	1 325	możliwa
195	Serokomla	LL	łukowski	wG	1 070	dopuszczalna
196	Sieciechów	MZ	kozienicki	wG	602	nieprawdopodobna
197	Siedliszcze	LL	chełmski	M	1 408	RESTITUCJA 2016
198	Siennica	MZ	miński	wG	1 993	bardzo możliwa
199	Sienno	MZ	lipski	wG	955	dopuszczalna
200	Siewierz	ŚL	będziński	M	5 501	RESTITUCJA 1962
201	Skala	MP	krakowski	M	3 677	RESTITUCJA 1987
202	Skepe	KP	lipnowski	M	3 666	RESTITUCJA 1997
203	Skrzynno	MZ	przysuski	w	278	niemożliwa
204	Skulsk	WP	koniński	wG	1 513	możliwa
205	Sławatycze	LL	białski	wG	1 140	dopuszczalna

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
206	Sławków	ŚL	będziński	M	7 057	RESTIT. 1958, 1984 ⁹⁴
207	Służewo	KP	aleksandrowski	w	1 261	nieprawdopodobna
208	Sobienie-Jeziory	MZ	otwocki	wG	1 362	możliwa
209	Sobków	ŚW	jędrzejowski	wG	991	mało prawdopodobna
210	Sobota	ŁD	łowicki	w	498	niemożliwa
211	Sochocin	MZ	płoński	wG	1 987	bardzo możliwa
212	Solec nad Wisłą	MZ	lipski	wG	1 006	dopuszczalna
213	Sompolno	WP	koniński	M	3 725	RESTITUCJA 1973
214	Sosnowica	LL	parczewski	wG	687	nieprawdopodobna
215	Stanisławów	MZ	miński	wG	1 602	możliwa
216	Staw	WP	kaliski	w	569	niemożliwa
217	Sterdyń	MZ	sokołowski	wG	784	mało prawdopodobna
218	Stężyca	LL	rycki	wG	1 953	możliwa
219	Stopnica	ŚW	buski	M	1 322	RESTITUCJA 2015
220	Szczerców	ŁD	bełchatowski	wG	2 932	bardzo możliwa
221	Sześćsk	MZ	mławski	wG	1 203	dopuszczalna
222	Sztabin	PL	augustowski	wG	1 057	mało prawdopodobna
223	Szydłów	ŚW	staszowski	wG	1 093	dopuszczalna
224	Śniadowo	PL	łomżyński	wG	1 209	dopuszczalna
225	Świerże	LL	chełmski	w	1 012	nieprawdopodobna
226	Tarczyn	MZ	piaseczyński	M	3 997	RESTITUCJA 2003
227	Tarłów	ŚW	opatowski	wG	941	mało prawdopodobna
228	Tarnogóra	LL	krasnostawski	w	936	możliwa przez integrację ⁹⁵
229	Tarnogród	LL	biłgorajski	M	3 557	RESTITUCJA 1987
230	Turobin	LL	biłgorajski	wG	1 037	dopuszczalna
231	Tyszowce	LL	tomaszowski	M	2 291	RESTITUCJA 2000
232	Uchanie	LL	hrubieszowski	wG	677	nieprawdopodobna
233	Ujazd	ŁD	tomaszowski	wG	1 730	możliwa
234	Urzędów	LL	kraśnicki	M	1 083	RESTITUCJA 2016
235	Waśniów	ŚW	ostrowiecki	wG	446	nieprawdopodobna
236	Wąchock	ŚW	starachowicki	M	2 890	RESTITUCJA 1993
237	Wąsosz	PL	grajewski	wG	1 401	możliwa
238	Wąwolnica	LL	puławski	wG	1 120	dopuszczalna
239	Widawa	ŁD	łaski	wG	1 321	możliwa
240	Wierzbica	MZ	radomski	wG	4 223	bardzo możliwa
241	Wilczyn	WP	koniński	wG	1 235	dopuszczalna
242	Wiskitki	MZ	żyrardowski	wG	1 387	możliwa
243	Wisznice	LL	białski	wG	1 542	możliwa
244	Wiślica	ŚW	buski	wG	542	nieprawdopodobna
245	Wizna	PL	łomżyński	wG	1 529	możliwa
246	Wiżajny	PL	suwalski	wG	931	mało prawdopodobna
247	Władysławów	WP	turecki	wG	1 707	możliwa

⁹⁴ W latach 1977–1984 w granicach Dąbrowy Górniczej.

⁹⁵ Możliwa tylko przez integrację z sąsiednim b. miastem Izbicą.

Lp.	Miejscowość	Woj.	Powiat	Typ	Liczba ludności 2009 r.	Prospekt restytucji
248	Włodowice	ŚL	zawierciański	wG	1 223	dopuszczalna
249	Wodzisław	ŚW	jędrzejowski	wG	1 224	dopuszczalna
250	Wohyń	LL	radzyński	wG	2 065	bardzo możliwa
251	Wojstawice	LL	chełmski	wG	1 658	możliwa
252	Wolanów	MZ	radomski	wG	1 092	dopuszczalna
253	Wolbórz	ŁD	piotrkowski	M	2 407	RESTYTUCJA 2011
254	Zaklików	PK	stalowowolski	M	3 043	RESTYTUCJA 2014
255	Zaręby Kościelne	MZ	ostrowski	wG	687	nieprawdopodobna
256	Zieluń-Osada	MZ	żuromiński	w	804	niemożliwa
257	Żarki	ŚL	myszkowski	M	4 471	RESTYTUCJA 1949
258	Żarnowiec	ŚL	zawierciański	wG	701	mało prawdopodobna
259	Żarnów	ŁD	opoczyński	wG	1 192	dopuszczalna
260	Żółkiewka-Osada	LL	krasnostawski	wG	825	mało prawdopodobna

Skróty: M = miasto; wG = wieś gminna; w = wieś sołecka; czM = część miasta.

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych GUS (2009).

Wreszcie możliwe są łączenia miast zdegradowanych z okolicznymi wsiami w celu podwyższenia liczby mieszkańców (jak było np. w przypadku Skępego, Czyżewa czy Łaszczowa), np. Janów z Ponikiem, z którym jest zupełnie zrosnięty. Z drugiej strony, ludność sąsiednich wsi może sobie tego po prostu nie życzyć. Jest tak np. w przypadku Przedmieścia Szczepreszyńskiego (*de jure* odrębnej wsi, *de facto* – jak sugeruje nazwa – przedmieścia dawnego miasta Turobina), którego integracja z Turobinem jest konieczna, aby zwiększyć ludność tego drugiego w celu pomyślnej restytucji (miejscowość liczy obecnie ok. 1000 osób).

O ile wszczęcie procesu restytucji zależeć będzie w pierwszej kolejności od drugoplanowych mechanizmów społecznych, głównie od dyfuzji idei restytucji w danym regionie, czy choćby od względów wręcz trywialnych (np. od ambicji wójta do objęcia stanowiska burmistrza), na kategoryczności wymogu pełnienia siedziby władz gminnych „uciępią” przede wszystkim największe wsie sołeckie w zbiorze (Okuniew, Służewo, Pławno, Kurzelów), choć dla niektórych możliwe jest połączenie z sąsiednim, większym miastem zdegradowanym (Kazimierza z Lutomierniem i Tarnogóry z Izbicą). Istnieje też opcja nadania praw miejskich miejscowości nie będącej siedzibą gminy (wiejskiej), z późniejszym przeniesieniem siedziby do miasta (było tak w przypadku Bornego Sulinowa i Siechnic). W omawianym zbiorze jest to wykonalne np. dla Pławna w gminie Gidle. Jest też możliwość utworzenia odrębnej gminy wiejskiej (*casus* Krynicy Morskiej i Czarnej Wody czy choćby Obrzycka⁹⁶) lub wiej-

⁹⁶ Restytucja Obrzycka w 1990 (dotąd siedziby wiejskiej gminy Obrzycko) przez utworzenie odrębnej *miejscowej* gminy Obrzycko była błędem proceduralnym.

skiej – z prospektem późniejszej restytucji (*casus* Jaślisk, jak dotąd nierestytuowanych). Te dwie ostatnie opcje są jedynymi realnymi dla miast zdegradowanych w gminach miejsko-wiejskich (np. Okuniewa, Służewa czy Kurzelowa) ze względu na prawny zakaz tworzenia kilku miast w jednej i tej samej gminie.

Także dla większych miejscowości stanowiących obecnie integralne choć odległe dzielnice innych miast prospekt restytucji wydaje się mało prawdopodobny (Kromołowa w Zawierciu, Denkowa w Ostrowcu Świętokrzyskim oraz Grocholic w Bełchatowie). Jedynym tu wyjątkiem wydaje się *casus* Głuska w obrębie Lublina, stanowiącego do niedawna siedzibę nadal funkcjonującej gminy Głusk (brak konieczności tworzenia nowej gminy). Wreszcie, w przypadku niektórych jednostek restytucja przez secesję wydaje się mało racjonalna, jak np. w przypadku Ciechanowca-Nowego Miasta (umiejscowionego w przeszłości tylko z powodu przedzielenia Ciechanowca granicą państwową) czy dawnej osady Ireny (stanowiącej obecnie starówkę Dęblina).

Na koniec warto tu jeszcze wymienić trzy miasta – Janów Podlaski, Dubienkę i Sokoły, które przez okres II RP funkcjonowały jako miasta, zostając zdegradowane do rzędu wsi podczas II wojny światowej (w przypadku Sokół stan faktyczny usankcjonowano *de jure* dopiero w 1951 r.). We wszystkich trzech przypadkach prospekt restytucji (szczególnie Janowa) wydaje się bardzo realny.

Podsumowanie

W następstwie reformy z 1933–1934 aż 722 miejscowości – na różny sposób – utraciło swój formalnie miejski wyznacznik (w tym 359 miejscowości w obecnych granicach Polski)⁹⁷. Rozmieszczenie tych miejscowości na osi kulturowego znaczenia miejskości (przywileje historyczne) oraz na osi formalnego wydzźwięku tejże koncepcji (charakter gminy) przedstawia tab. 5.

Reasumując, dat utraty „miejśkości” wielu miejscowości od czasów zaborów po rok 1934 nie da się ująć (i nie powinno się ujmować) w trybie binarnym (miasto/nie-miasto). Należy rozumieć okoliczności, które czynią pojęcie miejskości w tym sensie problematycznym, szczególnie w odniesieniu do miast galicyjskich i miast Kresów Wschodnich, oraz do osad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego. Decydując się jednak na uproszczoną definicję miejskości dla omawianych miejscowości (i decydując się na *jedną* datę

⁹⁷ Jedynym odstępstwem od ujednoczonej w 1933–1934 r. struktury miasto-wieś było utrzymanie tzw. gminy wiejskiej o miejskich uprawnieniach finansowych, która – jak nazwa sugeruje – była jednak gminą wiejską. Na omawianych obszarach dotyczyło to 37 miejscowości: **b. Kongresówka** – Bolesławiec, Irena, Kobyłka, Legionowo, Letnisko-Brwinów, Letnisko-Falenica, Letnisko-Milanówek, Łaskarzew-Osada, Nowy Korczyn, Piastów, Pionki, Pławno, Podkowa Leśna, Skępe, Skolimów-Konstancin, Stopnica, Tarnogóra, Urle, Zelów i Zielonka; **Galicja** – Kozłów, Mielnica, Narol Miasto, Oleszyce, Potok Złoty, Prokocim, Przeclaw, Sołotwina, Tłuste Miasto, Wielkie Oczy, Wola Duchacka, Zembrzyce i Żmigród Nowy; **Kresy Wschodnie** – Hajnówka, Kamień Koszyrski, Mołodeczno i Postawy.

Tab. 5. Liczba miejscowości o charakterze miejskim, „zdegradowanych” w następstwie reformy 1933–1934 (w nawiasach podano liczbę miejscowości w obecnych granicach Polski)

Region	Gminy miejskie			Gminy wiejskie			Razem
	Miasta	Miasteczka	Wsie	Miasta	Miasteczka	Osady miejskie	
b. zabór austriacki (Galicja)	4 (2)	7 (5)	1 (1)	14 (11)	113 (44)	-	139 (63)
b. zabór pruski	19 (19)	-	-	-	-	-	19 (19)
b. zabór rosyjski (Kresy Wschodnie)	7 (4)	-	-	2 (0)	293 (13)	1 (0)	303 (17)
b. zabór rosyjski (Kongresówka)	1 (1)	-	-	-	-	260 (259)	261 (260)
Razem	31 (26)	7 (5)	1 (1)	16 (11)	406 (57)	261 (259)	722 (359)
	39 (32)			683 (327)			
	722 (359)						

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze źródeł w wykazie literatury.

utrąty miejskości) należy być konsekwentnym w jej stosowaniu i nie mieszać dat ustalonych na podstawie różnych znaczeń tego pojęcia. W tym miejscu warto nadmienić, że brak odpowiedniego rozeznania jest widoczny w licznych, często renomowanych, publikacjach encyklopedycznych i naukowych, których bezrefleksyjne cytowanie przyczynia się do powielania utartych błędów.

Literatura

- Dymitrow M., 2012, *The Hidden Face of Urbanity. Morphological Differentiation of Degraded and Restituted Towns in Poland in the Context of the Efficacy of the National Administrative System*, Gothenburg: University of Gothenburg.
- Dziennik Praw / Дневникъ Законовъ, 1869–1870, 1869: Vol. 69, № 235, 243, s. 244–253, 414–429, 460–473. Warszawa • 1870: Vol. 70, № 241–244, s. 66–83, 92–99, 122–131, 158–159, 166–167, 188–189, 192–193, 366–369, 460–461, Warszawa.
- Gajewski M., 1964, *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963*, GUS, Warszawa.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- GUS, 1921, Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, Rok wydania I 1920/21. Część I. GUS, Warszawa.
- GUS, 1923–1926, Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej – Tom I–XV [Tom I – Warszawskie (1925) • Tom II – Łódzkie (1925) • Tom III – Kieleckie (1925) • Tom IV – Lubelskie (1924) • Tom V – Białostockie (1924) • Tom VI – Ziemia Wileńska (1923) • Tom VII – Nowogródzkie (1923) • Tom VIII – Poleskie (1924) • Tom IX – Wołyńskie (1923) • Tom X – Poznańskie (1926) • Tom IX – Pomorskie (1926) • Tom XII – Krakowskie i Śląsk Cieszyński (1925) • Tom XIII – Lwowskie (1924) • Tom IX – Stanisławowskie (1924) • Tom IX – Tarnopolskie (1923)], GUS, Warszawa.
- GUS, 1932, Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r., GUS, Warszawa.
- GUS, 1933, Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki, GUS, Warszawa.
- von Holsche A. C., 1800, Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ostpreussen, nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung, Tom I (Neu-Ost-preussen), Berlin.
- Jelonek A., 1967, Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r., Dokumentacja Geograficzna, 3–4, IG PAN, Warszawa.
- Karpiniec J., 1932, Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka, [w] Bujak F., Rutkowski J. (red.), Roczniki dziejów społeczno-gospodarczych, 2, s. 1–37.
- Kołodziejczyk R., 1979, Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim, [w] Kołodziejczyk R. (red.), Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy historyczne, PWN, Warszawa, s. 52–66.
- Krótką statystyka Gubernji Królestwa Polskiego obejmująca rozległość i ludność tychże Gubernji oraz wykaz osad i gmin [Przedruk uzupełniony ze Skorowidza do Dziennika Praw, wydany w połowie 1870 r.], 1870, Warszawa.
- Krzysztofik R., 2006, Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2007, Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Mazurkiewicz J., 1967, Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807–1864), Rocznik Lubelski, 10, s. 211–228.
- Mielcarek A., 2008, Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Najgrakowski M., 2009, Miasta Polski do początku XXI wieku. Podstawowe informacje o datach założenia i likwidacji, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Nietysza M., 1986, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914, PWN, Warszawa.
- Orts-Repertorium des Königreiches Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau, 1874, K.K. Statistische Central-Commission, Wien.

- Rewieńska W., 1938, Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce – położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne, Uniwersytet Stefana Batorego, Wilno.
- Skorowidz gmin Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900, 1907, Wiedeń.
- Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, 1868, Lwów.
- Special Orts-Repertorium von Galizien, 1886, Hölder, Wien.
- Special Orts-Repertorium von Galizien. Neubearbeitung auf grund der Ergebnisse der Volkszählung von 31 Dezember 1890, 1893, Hölder, Wien.
- Szturm de Sztrem E., 1925, Charakter prawny miast w województwach wschodnich b. dzielnicy rosyjskiej, *Kwartalnik Statystyczny*, 2(1), s. 217–221.
- Trzebiński W., Borkiewicz A., 1956, Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815–1918, Polska Akademia Nauk, Warszawa.
- de Verdmon-Jacques L., 1902, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskiem, Drukarnia Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, Warszawa.

Ryc. 2. Miejscowości galicyjskie pozbawione miejskiego wyznacznika na skutek reformy 1933–1934

Źródło: opracowanie własne.

Status miejscowości w dniu 31 lipca 1934
(1 sierpnia 1934 przekształcone we wsie w gminach wiejskich):

Ⓜ GMINA MIEJSKA NA PRAWACH MIEJSKICH
○ Osada miejska w gminie wiejskiej

Status of settlements as of 31 July 1934
(On 1 August 1934 transformed into villages in rural municipalities):

Ⓜ URBAN MUNICIPALITY WITH TOWN PRIVILEGES
○ Urban-type settlement in rural municipality

Ryc. 5. Miejscowości na obszarze b. Kongresówki (tzw. województwa centralne) pozbawione miejskiego wyznacznika na skutek reformy 1933–1934

Źródło: opracowanie własne.

Aneks 1. Obraz demograficzny miast Polski do 3000 mieszk. w okresie reformy 1933–1934, wyłaniający brak konsekwencji w typowaniu miast do degradacji, zarówno w danym obszarze historycznym (kolumnami) jak i w ujęciu krajowym

Miasto (gmina miejska)	Liczba mieszk. 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicja) / Śląsk Austriacki	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Ratno	2 990			Zachowanie	
Muszyna	2 979	Zachowanie*			
Supraśl	2 965			Zachowanie	
Kleczew	2 946				Zachowanie
Mosina	2 924		Zachowanie		
Skaryszew	2 918				Zachowanie
Dąbrowica	2 914			Zachowanie	
Stawiski	2 912				Zachowanie
Choroszcz	2 905			Zachowanie	
Biała Rawska	2 903				Zachowanie
Brok	2 895				Zachowanie
Dobra	2 871				Zachowanie
Bereźne	2 857			Zachowanie	
Dobrzyń nad Wisłą	2 838				Zachowanie
Suchowola	2 833			Zachowanie	
Jagielnica	2 795	Degradacja			
Czarny Dunajec	2 783	Degradacja			
Tuchów	2 750	Zachowanie*			
Wysokie Litewskie	2 739			Zachowanie	
Cieszanów	2 661	Zachowanie*			
Indura	2 650			Zachowanie	
Miejska Górka	2 644		Zachowanie		
Husiatyn	2 639	Zachowanie*			
Łohiczyn	2 638			Degradacja	
Troki	2 637			Zachowanie	
Wiśnicz Nowy	2 628	Degradacja			
Poniec	2 626		Zachowanie		
Janów Lwowski	2 597	Zachowanie*			
Podbrodzie	2 588			Zachowanie	
Golina	2 578				Zachowanie
Radoszkowice	2 574			Zachowanie	
Stawiszyn	2 562				Zachowanie
Lubraniec	2 559				Zachowanie
Tuliszków	2 559				Zachowanie
Jaryczów Nowy	2 555	Zachowanie*			
Głogów Małopolski	2 550	Zachowanie*			
Nowy Tomyśl	2 550		Zachowanie		
Lwówek	2 542		Zachowanie		
Koniecpol	2 518				Zachowanie
Łasin	2 510		Zachowanie		
Ulanów	2 504	Degradacja			

Miasto (gmina miejska)	Liczba miesz. 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicja) / Śląsk Austriacki	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Ślesin	2 495				Zachowanie
Stęszew	2 487		Zachowanie		
Sulmierzyce	2 476		Zachowanie		
Nieszawa	2 474				Zachowanie
Odolanów	2 472		Zachowanie		
Łabiszyn	2 464		Zachowanie		
Miłosław	2 452		Zachowanie		
Żabno	2 437	Zachowanie*			
Rajgród	2 432				Zachowanie
Miasteczko Śląskie	2 408		Zachowanie		
Radomyśl Wielki	2 400	Zachowanie*			
Krobia	2 384		Zachowanie		
Mrocza	2 383		Zachowanie		
Kańczuga	2 382	Zachowanie*			
Kórnik	2 379		Zachowanie		
Kobylin	2 359		Zachowanie		
Murowana Goślina	2 351		Zachowanie		
Nowogród	2 350				Zachowanie
Jazłowiec	2 335	Degradacja			
Bojanowo	2 333		Zachowanie		
Drohiczyn	2 309			Zachowanie	
Terespól	2 308				Zachowanie
Łobżenica	2 294		Zachowanie		
Woźniki	2 264		Zachowanie		
Skalbmierz	2 245				Zachowanie
Lubień Kujawski	2 241				Zachowanie
Limanowa	2 216	Zachowanie*			
Radymno	2 213	Zachowanie*			
Zator	2 179	Zachowanie*			
Jedwabne	2 167				Zachowanie
Boćki	2 165			Degradacja	
Dukła	2 157	Zachowanie*			
Ujście	2 144		Zachowanie		
Sędziszów Młp.	2 142	Zachowanie*			
Margonin	2 135		Zachowanie		
Kalwaria Zebrzyd.	2 116	Zachowanie*			
Czempiń	2 103		Zachowanie		
Barcin	2 098		Zachowanie		
Ciężkowice	2 079	Degradacja			
Wojnicz	2 063	Degradacja			
Druskieniki	2 053			Zachowanie	
Borek Wielkopolski	2 052		Zachowanie		
Kleszczele	2 029			Zachowanie	
Sokoły	2 028				Zachowanie
Rakoniewice	2 015		Zachowanie		

Miasto (gmina miejska)	Liczba miesz. 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicja) / Śląsk Austriacki	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Niżankowice	2 014	Degradacja			
Rychwał	2 011				Zachowanie
Radzyń Chełmiński	1 987		Zachowanie		
Strumień	1 984	Zachowanie			
Wilamowice	1 969	Zachowanie*			
Budzyń	1 951		Degradacja		
Sieniawa	1 950	Zachowanie*			
Szamocin	1 937		Zachowanie		
Piaski	1 881		Degradacja		
Kamień Krajeński	1 827		Zachowanie		
Chodecz	1 824				Zachowanie
Witkowo	1 824		Zachowanie		
Baranów Sandom.	1 815	Zachowanie*			
Górzno	1 806		Zachowanie		
Skoki	1 788		Zachowanie		
Obrzycko	1 776		Degradacja		
Krzywiń	1 732		Zachowanie		
Krakowiec	1 706	Zachowanie*			
Kłeco	1 698		Zachowanie		
Lanckorona	1 697	Degradacja			
Raszków	1 692		Zachowanie		
Sarnowa	1 690		Zachowanie		
Grabów nad Prosną	1 682		Zachowanie		
Jutrosin	1 677		Zachowanie		
Wyrzysk	1 642		Zachowanie		
Wielichowo	1 630		Zachowanie		
Osieczna	1 597		Zachowanie		
Pogorzela	1 592		Zachowanie		
Nowy Dwór	1 588			Degradacja	
Dolsk	1 578		Zachowanie		
Żerków	1 569		Zachowanie		
Gołańcz	1 471		Zachowanie		
Wysoka	1 463		Zachowanie		
Wyśmierzyce	1 434				Zachowanie
Brzostek	1 396	Degradacja			
Czarniejewo	1 392		Zachowanie		
Mielnik	1 389			Degradacja	
Ryczywół	1 381		Degradacja		
Suraż	1 379			Zachowanie	
Odelsk	1 373			Degradacja	
Rydzyzna	1 370		Zachowanie		
Zaniemyśl	1 335		Degradacja		
Uście Solne	1 333	Degradacja			
Święciechowa	1 326		Degradacja		
Mikstat	1 316		Zachowanie		

Miasto (gmina miejska)	Liczba miesz. 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicja) / Śląsk Austriacki	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Narew	1 301			Degradacja	
Bnin	1 297		Degradacja		
Ostroróg	1 289		Zachowanie		
Powidz	1 255		Degradacja		
Gębice	1 250		Degradacja		
Mieścisko	1 241		Degradacja		
Miasteczko Kraj.	1 218		Zachowanie		
Szczerzec	1 210	Zachowanie*			
Dobrzyca	1 178		Degradacja		
Stara Sól	1 152	Degradacja			
Rogowo	1 140		Degradacja		
Rychtal	1 126		Degradacja		
Nowe Miasto n/Wartą	1 071		Degradacja		
Rostarzewo	989		Degradacja		
Książ Wielkopolski	928		Zachowanie		
Władysławów	906				Degradacja
Gąsawa	893		Degradacja		
Jaraczewo	833		Degradacja		
Rynarzewo	688		Degradacja		
Kopanica	640		Degradacja		

Gwiazdka oznacza miasta zachowane indywidualnymi rozporządzeniami.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS (1932).

Aneks 2. Obraz demograficzny największych miasteczek, miast i osad miejskich w gminach wiejskich Polski w okresie reformy 1933–1934, wyłaniający brak konsekwencji w typowaniu miejscowości do umiastowienia (zaznaczone kolorem), zarówno w danym obszarze historycznym (kolumnami) jak i w ujęciu krajowym. W tabeli uwzględniono także wsie o statusie gmin miejskich (oznaczone *)

Miejscowość	Typ 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicia) / Śląsk Austr.	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Borysław *	wm	41 683			
Jaworzno *	wm	19 055			
Zakopane *	wm	17 703			
Chorostków	mko	6 924			
Jezierna	mko	6 026			
Opole Lubelskie	osm				5 646
Nisko *	wm	5 461			
Obertyn	mko	5 452			
Niżniów	mko	5 316			
Żołyńia	mko	4 925			
Korczyna	mko	4 785			
Tarnogród	osm				4 769
Krynica *	wm	4 626			
Mielnica Podolska	mko	4 611			
Kozłów	mko	4 607			
Szczakowa *	wm	4 558			
Tyszowce	osm				4 420
Stopnica	osm				4 402
Motol	mw			4 390	
Szczerców	osm				4 350
Chołojów	mko	4 433			
Winniki *	wm	4 414			
Żarki	osm				4 406
Jezierzany	mw	4 318			
Jodłowa	mko	4 222			
Stojanów	mko	4 176			
Jezupol	mko	4 129			
Irena	osm				4 063
Wiśniowiec Nowy	mw			4 028	
Ustroń	mko	3 998			
Działoszyn	osm				3 985
Piaski Luterskie	osm				3 974
Kurów	osm				3 923
Wodzisław	osm				3 878
Toporów	mko	3 823			
Potylicz	mko	3 783			
Sławków	osm				3 750
Sompolno	osm				3 747
Mir	mko			3 741	
Klimontów	osm				3 737

Miejscowość	Typ 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicja) / Śląsk Austr.	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Pistyń	mko	3 711			
Bełżyce	osm				3 694
Nowy Korczyn	osm				3 682
Kamionka Wielka	mko	3 640			
Narajów Miasto	mko	3 608			
Skąła	osm				3 593
Potok Złoty	mko	3 563			
Czernelica	mko	3 560			
Ryki	osm				3 530
Tłuste Miasto	mko	3 490			
Ożarów	osm				3 456
Łachwa	mko			3 420	
Łaskarzew	osm				3 411
Parysów	osm				3 388
Druja	mko			3 375	
Krzeszowice *	wm	3 366			
Radoszyce	mko				3 344
Bilcze Złote	mko	3 338			
Probużna	mko	3 321			
Skórcz	w		3 310		
Pilica	osm				3 299
Bukaczowce	mko	3 283			
Oleszyce	mko	3 282			
Karczew	osm				3 266
Dobrotwór	mko	3 261			
Przysucha	osm				3 238
Piątek	osm				3 234
Torczyn	osm			3 208	
Dołhinów	osm			3 181	
Podkamień Cetnerowski	mko	3 156			
Poddębice	osm				3 122
Brasław	mko			3 099	
Krystynopol	mko	3 094			
Bodzentyń	osm				3 093
Izbica k. Krasnegostawu	osm				3 085
Janów Poleski	mko			3 068	
Michów	osm				3 068
Daleszyce	osm				3 059
Postawy	mko			3 050	
Milówka	mko	3 019			
Zaklików	osm				3 013
Chocimierz	mko	3 011			
Wąwolnica	osm				3 003
Sołotwina	mw	2 997			
Izbica Kujawska	osm				2 981
Dynów	mw	2 980			

Miejscowość	Typ 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicja) / Śląsk Austr.	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Wysock	mko			2 978	
Maciejów	mko			2 977	
Tuczyn	mko			2 943	
Włodzimierzec	mko			2 935	
Kułaczkowce	mko	2 908			
Ryglice	mko	2 908			
Komarów	osm				2 895
Magierów	mko	2 875			
Bychawa	osm				2 848
Serniki	mko			2 837	
Iwaniska	osm				2 803
Opatówek	osm				2 802
Wiskitki	osm				2 785
Grabowiec k. Hrubieszowa	osm				2 750
Brzozdowce	mko	2 732			
Iwie	mko			2 731	
Frampol	osm				2 720
Dunajów	mko	2 717			
Bukowsko	mw	2 714			
Gwoździec Miasto	mko	2 708			
Kożangródek	mko			2 706	
Wizna	osm				2 670
Gołogóry	mko	2 669			
Połaniec	osm				2 651
Jeżów	osm				2 650
Wojniłów	mko	2 636			
Pajęczno	osm				2 609
Pacanów	osm				2 598
Horodno	osm			2 597	
Lutowiska	mko	2 597			
Sokołówka	mko	2 596			
Świrz	mko	2 583			
Wołyń	osm				2 579
Rejowiec	osm				2 546
Felsztyn	mko	2 530			
Łągów	osm				2 527
Tarczyn	osm				2 526
Solec n. Wisłą	osm				2 513
Stepań	mko			2 513	
Kromołów	osm				2 497
Horodło	osm				2 495
Strusów	mko	2 485			
Będków	osm				2 476
Koziegłowy	osm				2 473
Lipsko	osm				2 472
Ćmielów	osm				2 468

Miejscowość	Typ 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicja) / Śląsk Austr.	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Przyrów	osm				2 453
Drobin	osm				2 435
Bereźnica	mko			2 434	
Białobrzegi	osm				2 419
Uście Zielone	mko	2 412			
Czemierniki	osm				2 404
Ogrodzieniec	osm				2 401
Kamieńsk	osm				2 390
Wąchock	osm				2 389
Narol	mko	2 386			
Siewierz	osm				2 385
Ejszyszki	mko			2 382	
Międzyrzec Korecki	mko			2 377	
Strzeliska Nowe	mko	2 365			
Dąbrowice	osm				2 349
Koprzywnica	osm				2 349
Szumsk	mko			2 345	
Biezuń	osm				2 344
Goraj	osm				2 331
Widze	mko			2 326	
Począjów Nowy	mko			2 317	
Janów Trembowelski	mko	2 314			
Przytyk	osm				2 302
Dywin	mko			2 299	
Landwarów	mko			2 287	
Koźminek	osm				2 273
Głowaczów	osm				2 271
Wojślawice	osm				2 270
Denków	osm				2 267
Kamionka	osm				2 260
Uściczko	mko	2 259			
Krościenko n. Dunajcem	mko	2 252			
Ułaskowce	mko	2 251			
Wolbórz	osm				2 248
Szydłów	osm				2 246
Białozórka	mko			2 231	
Czartorysk	mko			2 230	
Iwieniec	mko			2 226	
Łużki	mko			2 225	
Widawa	osm				2 209
Antopol	mko			2 206	
Biały Kamień	mko	2 198			
Małogoszcz	mko				2 198
Lutomiersk	mko				2 193
Majdan Królewski	mko	2 187			
Dereczyn	mko			2 180	

Miejscowość	Typ 1932	Obszar historyczny			
		B. zabór austriacki (Galicia) / Śląsk Austr.	B. zabór pruski	B. zabór rosyjski	
				„Kresy Wschodnie”	„Kongresówka”
Latowicz	osm				2 180
Michałow	mko			2 176	
Żmigród Nowy	mko	2 173			
Słupia Nowa	osm				2 160
Kołki	mko			2 145	
Kunów	osm				2 145
Łomazy	osm				2 142
Gniewoszów-Granica	osm				2 138
Lututów	osm				2 132
Poryck	mko			2 129	
Wiślica	osm				2 127
Żarnowiec	osm				2 127
Bircza	mw	2 093			
Bodzanów	mko				2 093
Lebiedziewo	mko			2 092	
Gródek	mko			2 081	
Jasienica Rosielna	mko	2 080			
Stanisławów	osm				2 078
Wielopole Skrzyńskie	mko	2 064			
Zelwa	mko			2 064	
Raków	osm				2 043
Horyńgród	mko			2 042	
Krasnobród	osm				2 036
Jabłonów	mko	2 033			
Żółkiewka	osm				2 026
Leszniów	mko	2 018			
Maciejowice	osm				1 992
Radziłów	osm				1 984
Drohiczyn Poleski	mko			1 978	
Ujazd	osm				1 978
Kudryńce	mko	1 975			
Wyżwa Nowa	mko			1 973	
Mstów	osm				1 970
Tarłów	osm				1 970
Nowe Miasto n. Soną	osm				1 969
Jadów	osm				1 965

Liczby mieszkańców miejscowości można porównać z tabelą w Załączniku 1, co ujawnia kolejne paradoksy (np. jak dużo małych miast pozostało przy prawach miejskich a jak mało dużych miasteczek, miast i osad miejskich w gminach wiejskich nie podniesiono do rzędu miast.

Oznaczenia: mko – miasteczko w gminie wiejskiej; osm – osada miejska w gminie wiejskiej; mw – miasto w gm. wiejskiej; w – wieś w gm. wiejskiej; wm – wieś o statusie gm. miejskiej.

Źródło: GUS (1932).

Restituted towns and their socio-economic conditions for development

Barbara Konecka-Szydłowska

Between 1989 and 2015, i.e. since the collapse of Communism, the number of towns in Poland changes almost annually. Within this time frame, the number of towns rose from 822 in 1989 to 915 in 2015, i.e. by 11% (in 2002 the town of Wesoła was merged into Warsaw). This means that 94 formally rural localities were made formally urban. Among them the great majority are restituted towns, i.e. towns, which have had urban status sometime in the past.

In light of the above, the aim of this chapter is to analyze the restituted towns in the context of their socio-economic conditions for future development. 14 towns restituted between 2009 and 2014 are subject to special scrutiny by means of a questionnaire survey. The research consisted of four phases. In the first phase, I have conducted a general outline of the studied towns, taking into account their location, historical genotype, size, level of urbanity and the degree of life satisfaction amongst the residents. In the second phase, I have described both positive and negative characteristics of the restituted towns. The third phase dealt with crystallizing the meaning of restituted towns for the residents living in their vicinity. Lastly, in the fourth phase, I have compiled opinions about the future of the studied restituted towns.

192 questionnaires were collected during the survey, equaling 14.7 questionnaires per studied locality (*de facto* between 5 and 29). The questionnaires were sent out to the recipients by traditional mail. The respondents represented the following institutions: public administration (municipal authorities), education (different levels), as well as organizations and associations within the social, sports, cultural and religious realms. Among the re-

spondents 67% were women, the largest age group was 40–49 (29%), while those with higher education amounted to 58%.

The general outline of towns restituted between 2009 and 2014 shows irregularities within their spatial distribution, with a noticeable concentration in south-eastern Poland. The restituted towns are generally small, i.e. up to 5,000 inhabitants, averaging at 2,650. In terms of perceived level of urbanity on a scale from 1 (lowest level) to 5 (highest level), the average value amongst the surveyed respondents was rather low – 2.8. On the other hand, the respondents' self-declared degree of life satisfaction was most often high or very high (47% and 45% respectively).

My research also allows for crystallizing the most important positive and negative characteristics of the restituted towns when compared to other towns in the region. The characteristics described by the respondents as positive can be understood as chances (or factors) of development, while the negative ones as potential threats (barriers) to that development. The most frequently reiterated positive characteristics were select elements of the town's morphology or whole urban layouts, which is indicative of well-preserved small-town appearances of the studied towns. Among the most frequent negative characteristics was the lack of employment opportunities.

In conclusion, the development of small towns is starkly connected to their role within their respective local and regional settlement systems. In regard to restituted towns up to 5,000 inhabitants, their impact on the socio-economic relationships at the local scale (or even less at the regional scale) is limited. The importance of a town increases if it has a well-developed economic base and some form of industry that employs local and non-local populations; moreover, it stimulates the development of other relationships, e.g. within services and commerce. The rank of a settlement is also determined by the existence of healthcare institutions of supra-local importance. Much less important for the creation of socio-economic relationships are well-developed natural, recreational, cultural or historical values.

Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych

Barbara Konecka-Szydłowska

Wprowadzenie

W latach 1989–2015, a więc od początku okresu transformacji społeczno-gospodarczej, liczebność zbioru miast polskich zmienia się prawie corocznie. W omawianym okresie liczba miast wzrosła z 822 w 1989r. do 915 w 2015r. czyli o 11% (w 2002 r. miasto Wesoła zostało włączone w granice administracyjne Warszawy), co oznacza, że prawa miejskie otrzymały 94 miejscowości. W zdecydowanej większości przypadków dotyczy to procesu restytucji (przywrócenia) praw miejskich ośrodkom, które w przeszłości były już miastami. Proces nadawania praw miejskich jest nie bez znaczenia dla sposobu i cech organizacji terytorialnej Polski, zwłaszcza po 1989 r., w nowej sytuacji politycznej, przy zmianie warunków gospodarczych, reguł polityki komunalnej, wzroście znaczenia struktur samorządowych oraz zmianie zasad polityki regionalnej (Drobek 2002; Szmytkie, Krzysztofik 2011; Zaniewska i in. 2013).

Głównym celem opracowania jest analiza społeczno-gospodarczych uwarunkowań rozwoju miast restytuowanych. Szczegółowym badaniom poddano nowe miasta, które prawa miejskie odzyskały w latach 2009–2014. Zbiór ten liczy 14 ośrodków. Podstawę opracowania stanowią wyniki badań ankietowych, które przeprowadzono w tych ośrodkach. Realizacja głównego celu pracy obejmuje postępowanie badawcze składające się z czterech etapów. W etapie pierwszym przeprowadza się ogólną charakterystykę całego zbioru nowych miast powstałych w latach 2009–2014, w tym miast restytuowanych, z punktu widzenia ich położenia przestrzennego, typu historyczno-genetycznego, wielkości. W przypadku miast restytuowanych analizuje się dodatkowo

poziom miejskości i poziom zadowolenia mieszkańców z życia w danym ośrodku. W drugim etapie opisano pozytywne i negatywne cechy miast restytuowanych. Etap trzeci obejmuje analizę znaczenia miast restytuowanych dla najbliższego otoczenia. W etapie czwartym postępowania badawczego przedstawiono opinie na temat przyszłości miast restytuowanych.

Zagadnienia dotyczące miast nowych i restytucji praw miejskich są przedmiotem badań podejmowanym przez wielu Autorów w pracach z zakresu geografii miast, zwłaszcza po 1990 r. Należy wymienić m.in. prace: J. Szlachty (1984), D. Szymańskiej (1988, 1993, 1996a), A. Jelonka (1989), J. Siemińskiego (1991), W. Drobka (1996, 1999, 2002), A. Kwiatek-Sołtys (2002), R. Szmytkie (2003, 2012), R. Krzysztofika (2005, 2006), M. Najgrakowskiego (2009), R. Szmytkie i R. Krzysztofika (2011), B. Koneckiej-Szydłowskiej (2011, 2012), H. Zaniewskiej (2013), H. Zaniewskiej i in. (2013), D. Sokołowskiego (2014). Niezależnie od wskazanych publikacji powstało wiele prac o charakterze monograficznym, poświęconych zagadnieniom funkcjonowania społeczno-ekonomicznego nowych miast oraz aspektom dochodzenia do miejskości w ciągu ostatnich 25 lat. Do grupy tej należą m.in. opracowania: E. Bagińskiego (1992) opisujące Jelcz-Laskowice, M. Pukowskiej-Mitki i H. Stobińskiej (1995) na temat Pilicy, D. Szymańskiej (1996b) dotyczące Bornego Sulinowa, W. Drobka (1993) oraz W. Drobka i E. Dawidejt-Jastrzębskiej (2011) na temat Korfantowa, A. Kwiatek-Sołtys (1997) poświęcone Świątnikom Górnym, E. Zuziańskiej-Zyśko (2001, 2006) opisujące Wojkowice, J. Kołtuniaka (2002) dotyczące Piotrkowa Kujawskiego, P. Fogła i E. Goduli (2011) analizujące Halinów czy B. Koneckiej-Szydłowskiej (2013) na temat Gościna.

Założenia metodologiczne

Podstawową metodą zastosowaną w analizie społeczno-gospodarczych uwarunkowań rozwoju miast restytuowanych była technika badań ankietowych. Metoda ta, zapożyczona z socjologii, często stosowana jest na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej (por. Taylor 1992). Kwestionariusz ankiety składał się z dwóch części: z metryczki respondenta i z zasadniczej części obejmującej kilka pytań związanych z głównym celem badania. Pytania zawarte w ankiecie miały charakter otwarty jak i zamknięty, w tym z możliwością wskazania jednej lub wielu odpowiedzi. W ankiecie m. in. zastosowano, wywodzącą się z nauk społecznych, metodę pięciostopniowej skali Likerta i przyjęto założenie, że wartość 1 oznacza najsłabsze natężenie danej cechy, a wartość 5 najmocniejsze, w tym konkretnym przypadku badano poziom miejskości ośrodka (Likert 1932).

Szczegółowej analizie poddano nowe małe miasta, które odzyskały prawa miejskie (proces restytucji) w latach 2009–2014. Łącznie badania przeprowadzono w 14 ośrodkach i zebrano 192 ankiety. Należy zaznaczyć, że żąd-

nej ankiety nie otrzymano z Przecławia. Przeciętnie z każdego ośrodka uzyskano 14,7 ankiety. W układzie poszczególnych miast liczba ankiet była zróżnicowana i wahała się od 5 ankiet w Czyżewie, Krynkach i Łaszczowie do 29 w Brzostku. Ankiety wysyłano tradycyjną drogą pocztową i kierowano do konkretnego odbiorcy, tj. osoby lub instytucji. Respondenci reprezentowali instytucje administracji publicznej (urzędy miasta i gminy), szkolnictwo różnego poziomu, organizacje i stowarzyszenia społeczne, sportowe, kulturalne i religijne. Wśród respondentów przewagę miały kobiety (67%), dominowali respondenci w wieku 40–49 lat (29%) i z wykształceniem wyższym (58%).

Uzupełnieniem techniki badań ankietowych była metoda wskaźnikowa. Wskaźniki zjawisk społeczno-gospodarczych są niezbędne do prawidłowej oceny procesów zachodzących w sferze społecznej i gospodarczej. Wskaźnik w metodologicznym znaczeniu to pewna cecha, zdarzenie lub zjawisko na podstawie zajścia którego wnioskujemy z pewnością, bądź z określonym prawdopodobieństwem, iż zachodzi zjawisko jakie nas interesuje (Nowak 2007). W opracowaniu zastosowano wskaźniki natężenia zjawisk (np. ludność gminy na 1 km²) i wskaźniki struktury (np. udział ludności miasta w ogóle ludności gminy w %).

Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast – podstawy teoretyczne

Miasto jest nie tylko miejscem zaspokajania potrzeb mieszkańców otaczających obszarów wiejskich, ale również jego obecność staje się czynnikiem aktywizacji społeczno-gospodarczej tych obszarów. Kondycja małych miast, a do takich należą miasta restytuowane, przekłada się na rozwój obszarów otaczających i odwrotnie, rozwój miasta ze względu na ścisłe powiązania z otoczeniem, nawiązuje do przemian w tym otoczeniu. Rozwój relacji między miastem a jego otoczeniem podlega nieustannej ewolucji. Decydującą rolę w rozwoju powiązań ma jednak samo miasto i jego możliwości zaspokajania potrzeb mieszkańców otaczającego obszaru. Małe miasta otoczone wiejskim zapleczem wykazują więzi funkcjonalne i organizacyjne z obszarami otaczającymi w zakresie funkcji administracyjnych i pozostałych funkcji społeczno-gospodarczych (handlowych, edukacyjnych, zdrowotnych, turystyczno-rekreacyjnych i in.). Niewątpliwie jedną z najważniejszych funkcji, przez którą miasto ma wpływ na otaczający obszar, jest jego funkcja administracyjna, w tym przypadku wiąże się z uzyskaniem przez ośrodek statusu miejskiego. Funkcja ta „odgórnie” wytwarza powiązania między miastem i otoczeniem i stymuluje rozwój pozostałych powiązań społeczno-gospodarczych (Matczak 2002; Konecka-Szydłowska 2007, 2013). Tradycyjnie w układach regionalnych małe miasta, jako szczebel pośredni między ośrodkami większymi i miejscowościami wiejskimi, powinny pełnić funkcję lokalnych centrów wzrostu

i zgodnie z teorią ośrodków centralnych (Christaller 1933; Maik 1992) wpływać na wytwarzanie się w zapleczu więzi społeczno-gospodarczych. Efektem tych powiązań jest kształtowanie się lokalnego systemu osadniczego, a więc zbioru osiedli powiązanych w ramach życia codziennego mieszkańców tzw. cykl lokalny (Maik 1988).

W przypadku nowych miast restytuowanych korzyści z uzyskania praw miejskich mogą mieć charakter ekonomiczny. Dla kraju i poszczególnych regionów ważna jest pełna, nieułomna struktura hierarchiczna systemu osadniczego, poprzez który państwo organizuje i wypełnia swoje funkcje wobec obywateli (i odwrotnie), gdzie ośrodki lokalne i ich rozwój zajmują określone miejsce w sieci osadniczej. Pojawienie się nowego miasta wiąże się z szansą na wzbudzenie „syndromu ośrodka kluczowego”, czyli rozwoju miasteczka, indukującego procesy rozwojowe innych, sąsiednich miejscowości, położonych w strefie jego wpływów. Wypełnia ono także wszystkie te funkcje, które z różnych względów nie mogą być realizowane ani na wyższym, ani na niższym poziomie hierarchicznym (Cloke 1979; Pankau 1996; Drobek 2002). Badanie społeczno-gospodarczych uwarunkowań rozwoju miast restytuowanych wpisuje się w nurt podobnych badań na ten temat (Koralewski, Rogacki 1986; Matczak 2002; Heffner 2003, 2008; Lamprecht 2005; Konecka-Szydłowska 2007, 2012, 2013; Churski i in. 2009; Bartosiewicz, Marszał 2011; Zaniewska i in. 2013).

Ogólna charakterystyka nowych miast utworzonych w latach 2009–2014

W omawianym okresie 21 miejscowości uzyskało status miasta. Ogólna liczba miast Polski wzrosła z 892 w 2009 r. do 913 w 2014 r. Rozkład przestrzenny nowo utworzonych w latach 2009–2014 miast nie jest regularny. Widoczna jest wyraźna ich koncentracja w południowo-wschodniej części Polski (tab. 1, ryc. 1). W układzie regionalnym kraju wydzielić można województwa charakteryzujące się dużą liczbą nowo utworzonych miast: podkarpackie (5 nowych miast), małopolskie, podlaskie (po 4), lubelskie (2). Do podstawowych czynników sprzyjających nadawaniu praw miejskich miejscowościom położonym w tej części Polski należą:

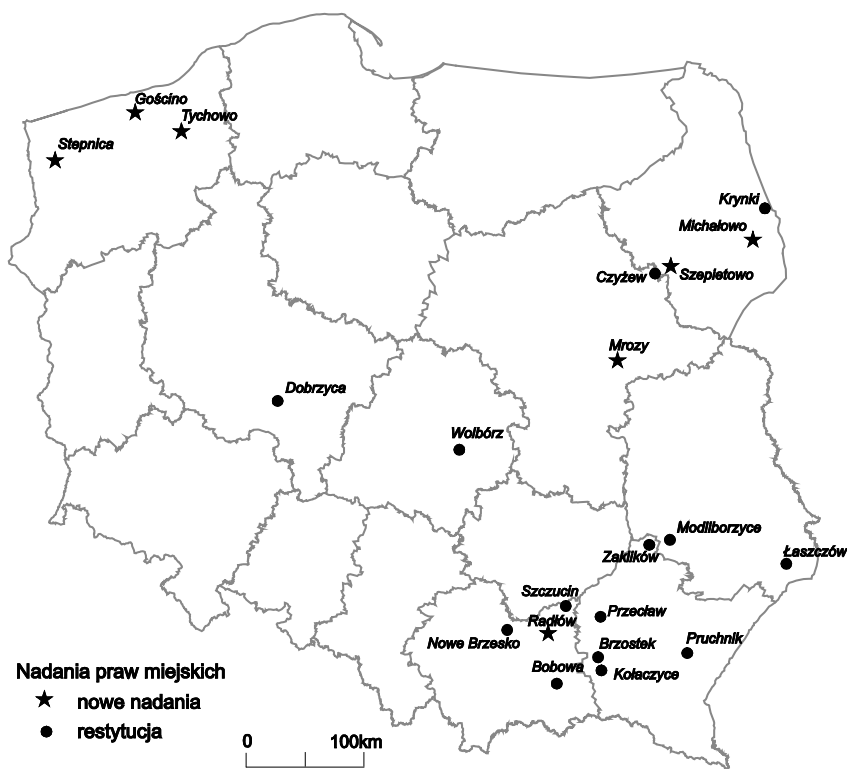
- niższa niż w innych regionach kraju gęstość miejskiej sieci osadniczej;
- duża koncentracja miast zdegradowanych;
- większe zainteresowanie władz lokalnych i wojewódzkich uzyskaniem praw miejskich;
- silne procesy dyfuzji idei umiastowienia (Drobek 1999, 2002; Krzysztofik 2006; Najgrakowski 2009).

Na tym tle wyróżnia się województwo zachodniopomorskie, z trzema nowymi miastami, które w przeszłości posiadały status wsi. Ich utworzenie wzmacnia sieć osadniczą tego regionu, historycznie opartą na dużych gospodarstwach rolnych (Zaniewska i in. 2013).

Tab. 1. Położenie i ludność nowo utworzonych miast w latach 2009–2014

Miasto Okres posiadania praw miejskich	Województwo Powiat	Liczba ludności miasta (2014 r.)	Liczba miast (2014 r.)	Udział ludn.miasta w ogólnej ludności powiatu [%]	Liczba ludności gminy miejsko-wiejskiej	Gęstość zalud. gminy [os./km ²]	Udział ludności miasta w ogólnej ludności gminy [%]
Nowe miasta powstałe w 2009 r.							
1. Bobowa 1339–1934	małopolskie gorlicki	3 005	3	8,3	9 563	192	31,4
2. Brzostek 1367–1934	podkarpackie dębicki	2 712	3	4,9	13 187	108	20,6
3. Krynki 1509–1950	podlaskie sokólski	2 511	4	8,5	3 282	20	76,5
4. Michałowo nowe nadanie	podlaskie białostocki	3 177	9	6,3	7 057	17	45
5. Szczucin 1780–1934	małopolskie dąbrowski	4 173	2	26,1	13 322	112	31,3
Nowe miasta powstałe w 2010 r.							
1. Łaszczów 1549–1870	lubelskie tomaszowski	2 187	3	8,9	6 406	50	34,1
2. Kołaczyce 1354–1919	podkarpackie jasielski	1 447	2	3,8	9 060	148	16
3. Przecław 1471–1919	podkarpackie mielecki	1 711	3	2,5	11 669	87	14,7
4. Radłów nowe nadanie	małopolskie tarnowski	2 773	7	11,4	9 804	114	28,2
5. Szepietowo nowe nadanie	podlaskie wysokomazowiecki	2 282	4	11,8	7 213	48	31,6
6. Tychowo nowe nadanie	zachodniopomorskie białogardzki	2 533	3	7,6	7 017	20	36
Nowe miasta powstałe w 2011 r.							
1. Czyżew 1738–1870	podlaskie wysokomazowiecki	2 636	4	13,6	6 550	50	40,2
2. Gościno nowe nadanie	zachodniopomorskie kołobrzeski	2 468	2	4,9	5 235	45	47
3. Nw. Brzesko 1279–1870	małopolskie proszowicki	1 672	2	21,2	5 812	107	28,7
4. Pruchnik 1370–1934	podkarpackie jarosławski	3 751	3	7,7	9 845	123	38,1
5. Wolbórz 1273–1870	łódzkie piotrkowski	2 388	2	27,4	7 800	51	30,6
Nowe miasta powstałe w 2014 r.							
1. Dobrzyca 1440–1934	wielkopolskie pleszewski	3 207	2	15,3	8 346	72	38,4
2. Modliborzyce 1642–1869	lubelskie janowski	1 400	2	10,3	7 126	47	19,6
3. Mrozy nowe nadanie	mazowieckie miński	3 454	3	34,4	8 785	61	39,3
4. Stepnica nowe nadanie	zachodniopomorskie goleniowski	2 266	4	5	4 857	17	46,6
5. Zaklików 1565–1869	podkarpackie stalowowolski	3 039	2	4,5	8 709	43	34,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Powierzchnia i ludność...* (2014).

Ryc. 1. Położenie miast ustanowionych w latach 2009–2014

Źródło: opracowanie własne.

Z uwagi na uwarunkowania historyczno-genetyczne w zbiorze miast restytuowanych w latach 2009–2014, wydzielić można dwie zasadnicze grupy miejscowości:

- miejscowości z miejską przeszłością, jest ich łącznie 14, co stanowi 67% całego zbioru;
- miejscowości, które po raz pierwszy w swej historii stały się miastami, są to dawne wsie, których jest 7, co stanowi 33% ogółu.

W zbiorze ośrodków z miejską przeszłością większość stanowią miasta położone na obszarze byłego Królestwa Polskiego, które zostały zdegradowane głównie w latach 1869–1870 (6 ośrodków). Niektóre źródła traktują ten epizod jako efekt politycznych represji (mówi się, że przywileje miejskie odebrano między innymi za zaangażowanie się społeczności lokalnych tych ośrodków w Powstanie Styczniowe). Kolejną liczną grupę stanowią dawne miasta położone na obszarze byłego zaboru austriackiego zdegradowane w 1934 r. (5 ośrodków).

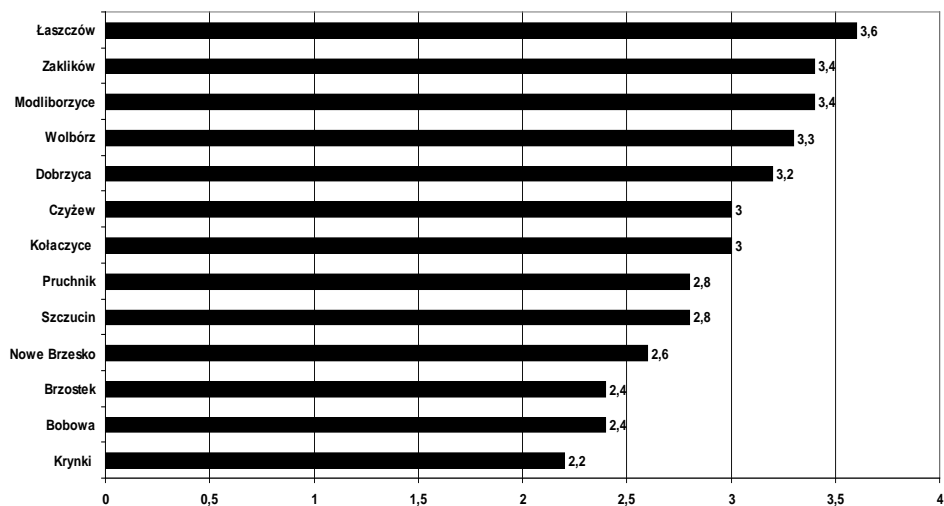
Pod względem wielkości nowe miasta powstałe w latach 2009–2014 (zarówno restytuowane, jak i te które po raz pierwszy otrzymały status miasta),

należą do klasy miast małych i liczą do 5 tys. mieszkańców. W strukturze wielkościowej zdecydowaną przewagę mają miasta należące do przedziału od 2 do 5 tys. mieszkańców, które stanowią 81% ogółu nowych miast. Rozpiętość wielkości tych ośrodków jest znaczna i waha się od 1,4 tys. mieszkańców (Modliborzyce) do ponad 4 tys. (Szcucin) (tab. 1). Liczba mieszkańców nowego miasta wynosi przeciętnie 2609 osób, ale należy zauważyć, że poszczególne typy historyczno-genetyczne nowych miast cechują się zróżnicowaną liczbą ludności. W przypadku miast restytuowanych jest to 2560 osób, a w przypadku ośrodków, które po raz pierwszy otrzymały prawa miejskie wartość ta jest większa i kształtuje się na poziomie 2708 osób. Podobne tendencje można zaobserwować w krajowym zbiorze nowych miast utworzonych w latach 1980–2011 (Szmytkie, Krzysztofik 2011).

Analiza danych zawartych w tab. 1 pozwala stwierdzić, że nowe miasta odgrywają różną rolę w procesach urbanizacyjnych danego powiatu i gminy. Przykładowo Michałowo jest dziewiątym miastem powiatu białostockiego i skupia tylko 6,5% ludności miejskiej tego powiatu, natomiast Mrozy, są trzecim miastem powiatu mińskiego i skupiają aż 34,4% ludności miejskiej. W skali poszczególnych gmin również widoczne są duże dysproporcje. Udział Krynek w ogóle ludności gminy wynosi przeszło 76%, podczas gdy Przeclawia i Kołaczyc kształtuje się odpowiednio na poziomie 14,7% i 16,0%.

Pogłębione badania ankietowe przeprowadzono w 14 ośrodkach restytuowanych w latach 2009–2014 (przy braku ankiet z Przeclawia prezentowane wyniki dotyczą 13 miast). Podstawowe pytanie dotyczyło subiektywnej oceny poziomu miejskości nowych miast (ryc. 2). W opinii ankietowanych ogólny poziom miejskości ośrodków restytuowanych w skali Likerta od 1 (najniższy poziom miejskości) do 5 (najwyższy poziom miejskości) nie jest wysoki i przyjmuje przeciętnie wartość 2,8. W przypadku dziewięciu ośrodków ocena ta jest równa lub wyższa od średniej. W układzie poszczególnych miast najwyżej oceniono poziom miejskości Łaszczowa z woj. lubelskiego (3,6), a najniżej Krynek z woj. podlaskiego (2,2).

Kolejne pytanie skierowane do mieszkańców miast restytuowanych dotyczyło poziomu zadowolenia z zamieszkania w danym ośrodku (tab. 2). Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że ogólnie mieszkańcy miast restytuowanych wykazują wysoki i bardzo wysoki poziom zadowolenia z życia w swoim mieście (odpowiednio 47% i 45% ogółu wskazań). W układzie poszczególnych ośrodków udział odpowiedzi określających bardzo wysoki poziom zadowolenia z miejsca zamieszkania jest zróżnicowany. Najwyższy poziom satysfakcji odnotowano w Łaszczowie (80% odpowiedzi „zdecydowanie tak”), który to ośrodek w opinii respondentów charakteryzuje się jednocześnie najwyższym poziomem miejskości. W przypadku Krynek, miejscowości o najniższym poziomie miejskości, zdania te są wyraźnie podzielone, gdyż odnotowano relatywnie duży udział odpowiedzi „raczej nie” (tab. 2).

Ryc. 2. Subiektywny poziom mięjskości miast restytuowanych w latach 2009–2014
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych.

Tab. 2. Poziom zadowolenia z zamieszkania w miastach restytuowanych w latach 2009–2014

Miasto	Udział odpowiedzi [%]			
	zdecydowanie tak	raczej tak	raczej nie	zdecydowanie nie
Bobowa	48,5	30,2	8,5	12,8
Brzostek	31,0	65,5	3,5	–
Czyżew	66,7	33,3	–	–
Dobrzyca	56,5	39,1	4,4	–
Kołaczyce	47,6	28,6	19,0	4,8
Krynki	75,0	–	25,0	–
Łaszczów	80,0	20,0	–	–
Modliborzyce	47,5	52,5	–	–
Nowe Brzesko	25,0	75,0	–	–
Pruchnik	33,3	53,3	13,4	–
Szczucin	32,0	64,0	4,0	–
Wolbórz	66,5	33,5	–	–
Zaklików	57,0	43,0	–	–
Ogółem	45,0	47,0	6,0	2,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych.

Cechy pozytywne i negatywne wyróżniające miasta restytuowane

Przeprowadzone badania pozwoliły ustalić jakie są zdaniem mieszkańców miast restytuowanych najważniejsze pozytywne i negatywne cechy wyróżniające dany ośrodek od innych małych miast regionu. Niektóre z cech wskazanych jako pozytywne można utożsamiać z potencjalnymi szansami rozwoju (lub czynnikami rozwoju), natomiast cechy negatywne można traktować jako potencjalne zagrożenia rozwoju (bariery rozwoju) miasta. Tabela 3 zawiera wykaz najczęściej wskazywanych cech pozytywnych i negatywnych charakteryzujących badane miasta. Dla każdego ośrodka liczba najczęściej wskazywanych cech zawiera się w przedziale od 1 do 4.

Jako najbardziej charakterystyczne, pozytywne cechy nowych miast wskazywano zdecydowanie najczęściej wybrane elementy zabudowy miasta lub całe układy urbanistyczne. Należą do nich: obiekty zabytkowe o funkcjach sakralnych (np. kościoły w Kołaczycach, Szczucinie i Nowym Brzesku, synagoga w Bobowej i Modliborzycach), obiekty o funkcjach muzealnych (np. Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy, Muzeum Drogownictwa w Szczucinie, fot. 1, Pożarnicze Centrum Historyczno-Edukacyjne Ziemi Łódzkiej w Wolborzu) czy miejskie układy urbanistyczne (np. zabudowa rynku w Brzostku, Kołaczycach, Pruchniku, Wolborzu, Zaklikowie czy gwiaździsty układ ulic w Krynkach).

Relatywnie dużo wskazań odnosiło się do walorów przyrodniczych miasta i okolic (np. walory przyrodniczo-krajobrazowe w Brzostku, Modliborzycach, Pruchniku, zalew w Wolborzu i Zaklikowie) czy historii i tradycji lokalnej (kultura żydowska i wyrób koronki klockowej w Bobowej, fot. 2, czy Jarmark Sztuki Ludowej w Pruchniku). W przypadku Bobowej i Czyżewa podkreślono wysoką jakość infrastruktury społecznej w postaci szkolnictwa ponadgimnazjalnego. W nielicznych ośrodkach pozytywnie oceniano wybrane elementy infrastruktury technicznej (dworzec kolejowy w Czyżewie, most na Wiśle w Szczucinie). W trzech miastach Czyżewie i Dobrzycy i Łaszczowie wymieniono bazę ekonomiczną w postaci dobrze funkcjonujących przedsiębiorstw lokalnych. W przypadku Dobrzycy są to zakłady przemysłu spożywczego: Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska „Kowalew-Dobrzyca”, „Vitag” wyspecjalizowany w produkcji herbat ziołowych i owocowych oraz zakład drobiarski Adros. W Czyżewie dobrze funkcjonują zakłady przemysłu mięsnego „Sokołów S.A.” W Łaszczowie działalność prowadzą przedsiębiorstwa produkcyjne z branży rolno-spożywczej, m.in. zamrażalnia owoców i warzyw, mleczarnia, piekarnie.

Wybrane wskazania pozytywne odnoszące się do poszczególnych miast restytuowanych obrazują poniższe cytaty:

- Brzostek A26 *„duży rynek, wyremontowane i zadbane stare kamieniczki, charakterystyczne ganki w starych budynkach”;*
- Bobowa A16 *„rękodzieło-koronka klockowa i związany z tym Międzynarodowy Festiwal Koronki Klockowej, kultura chasydzka, zabytki, dużo szkół”;*

Tab. 3. Cechy pozytywne (szanse rozwoju) i negatywne (zagrożenia rozwoju) miast restytuowanych (2009–2014)

Cechy pozytywne	Miasto	Cechy negatywne
<ul style="list-style-type: none"> - wyrób koronki klockowej - synagoga i cmentarz żydowski - dobrze rozwinięta edukacja 	Bobowa	<ul style="list-style-type: none"> - brak infrastruktury turystyczno-rekreacyjnej - duży ruch samochodowy
<ul style="list-style-type: none"> - ładny krajobraz i położenie - zadbane rynek 	Brzostek	<ul style="list-style-type: none"> - bezrobocie - brak oferty kulturalnej - brak chodników, zły stan dróg
<ul style="list-style-type: none"> - lokalne przedsiębiorstwa (Zakłady Mięsne „Sokołów S.A.”) - szkoła średnia - dworzec kolejowy 	Czyżew	<ul style="list-style-type: none"> - dużo zaniedbanych drewnianych domów
<ul style="list-style-type: none"> - zabytkowy Zespół Pałacowo-Parkowy z Muzeum Ziemiaństwa - kościoły - lokalne przedsiębiorstwa z branży spożywczej (mleczarnia, „Vitax”, „Adros”) 	Dobrzyca	<ul style="list-style-type: none"> - brak miejsc parkingowych - zły stan komunikacji publicznej i brak bezpośredniego połączenia z większymi miastami
<ul style="list-style-type: none"> - rynek z ratuszem - zabytkowy kościół 	Końskie	<ul style="list-style-type: none"> - brak miejsc pracy i bezrobocie - droga krajowa przebiegająca przez centrum miasta
<ul style="list-style-type: none"> - układ urbanistyczny (gwiazdasty układ ulic) - wielokulturowość - walory przyrodnicze 	Krynki	<ul style="list-style-type: none"> - mała liczba zakładów pracy - zaniedbane zabytki
<ul style="list-style-type: none"> - zabytki - bogata przeszłość historyczna - zakłady produkcyjne 	Łaszczów	<ul style="list-style-type: none"> - słaba integracja ludności - ruiny synagogi - słabo rozwinięta infrastruktura techniczna
<ul style="list-style-type: none"> - układ urbanistyczny - hala sportowa - kościół 	Nowe Brzesko	<ul style="list-style-type: none"> - zła jakość i niedorozwój infrastruktury technicznej - zła jakość infrastruktury drogowej
<ul style="list-style-type: none"> - zabytkowa zabudowa rynku - walory turystyczno-krajobrazowe - imprezy lokalne: Jarmark Sztuki Ludowej 	Pruchnik	<ul style="list-style-type: none"> - brak parku - zły stan dróg - brak toalety publicznej
<ul style="list-style-type: none"> - Muzeum Drogownictwa - zabytkowy kościół - most na Wiśle - położenie na styku trzech województw 	Szczucin	<ul style="list-style-type: none"> - zanieczyszczenie środowiska i duża zachorowalność mieszkańców w wyniku funkcjonowania zakładów azbestowych - niedorozwój infrastruktury drogowej
<ul style="list-style-type: none"> - zabytki, w tym Pałac Biskupów Kujawskich - układ urbanistyczny - Pożarnicze Centrum Historyczno-Edukacyjne - Zalew Sulejowski 	Wolbórz	<ul style="list-style-type: none"> - niedorozwój infrastruktury drogowej - brak połączeń z większymi miastami - zniszczone elewacje budynków - starzenie się społeczeństwa
<ul style="list-style-type: none"> - zieleń i dobra jakość środowiska - zalew - układ urbanistyczny 	Zaklików	<ul style="list-style-type: none"> - uboga baza noclegowa - starzenie się społeczeństwa, emigracja ludzi młodych - brak miejsc pracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych.

- Czyżew A3 „*duże zakłady przemysłowe takie jak: Zakłady Mięsne „Sokołów S.A.” w Czyżewie, Zespół Szkół Ogólnokształcących i Zawodowych, dworzec kolejowy z czasów kolei petersburskiej*”;
- Dobrzyca A6 „*pałac w Dobrzycy jako atrakcja turystyczna, bogata historia, funkcjonujące zakłady pracy do których dojeżdżają osoby spoza gminy, powiatu*”;
- Kołaczyce A20 „*ratusz w rynku, neogotycki kościół, zabytkowy dom z podcieniami w rynku, odremontowany rynek*”;
- Krynki A1 „*dobre walory przyrodnicze – dużo lasów, czyste powietrze, słabe zaludnienie, gwiazdzisty układ ulic*”;
- Łaszczów A4 „*zabytkowe pozostałości: po bramach wjazdowych do miasta, kościół p.w. św. Piotra i Pawła i inne w tym herb*”;
- Modliborzyce A17 „*w centrum Modliborzyc znajduje się rynek bardzo ładnie zagospodarowany zielenią i kwiatami, budynki użyteczności publicznej nowo zmodernizowane*”;
- Pruchnik A1 „*przykład zabudowy małomiasteczkowej – drewniane domy podcieniowe kryte gontem, imprezy nawiązujące do tradycji związanych z historią naszego regionu, np. Jarmark Sztuki Ludowej*”;
- Nowe Brzesko A7 „*zabudowa, miasto posiada dwa rynki, ulice, układ małomiasteczkowy*”;
- Szczucin A25 „*położenie nad rzeką Wisłą, specyficzny mikroklimat, jedyne muzeum drogownictwa w Europie, położenie na granicy trzech województw*”;
- Wolbórz A5 „*doskonałe położenie przy drodze krajowej nr 8, pałac biskupów Kujawskich, Pożarnicze Centrum Historyczno-Edukacyjne Ziemi Łódzkiej, Zalew Sulejowski*”;
- Zaklików A2 „*czyste powietrze, dużo zieleni, krajobraz sprzyjający turystyce, ładna zabudowa, dobrze rozwinięta sieć handlowo-usługowa*”.

Obok wskazań pozytywnych można wymienić cechy, które zdaniem respondentów źle wpływają na ogólny wizerunek i przyszły rozwój miasta. Oceny negatywne wskazują na ważne zjawiska i procesy społeczne, które wyraźniej dostrzeżono przy zmianie statusu administracyjnego. Najczęściej zwracano uwagę na brak na lokalnym rynku pracy przedsiębiorstw i instytucji w których mieszkańcy mogą znaleźć zatrudnienie. Następstwem takiej sytuacji jest występowanie bezrobocia, co prowadzi do emigracji młodych ludzi w celu znalezienia pracy (np. w Brzostku, Kołaczycach, Krynkach czy Modliborzycach). W przestrzeni nowych miast widoczne są zaniedbania dotyczące infrastruktury technicznej. Respondenci najczęściej wskazywali zły stan dróg i chodników w mieście (np. w Brzostku, Szczucinie, Nowym Brzesku czy Pruchniku) oraz brak obwodnicy skutkujący dużym natężeniem ruchu samochodowego w centrum miasta (Bobowa i Kołaczyce). Respondenci zwracali również uwagę na zły stan budynków, często zabytkowych (Czyżew, Krynki, Łaszczów, Wolbórz). W przypadku Dobrzycy i Wolborza zwrócono uwagę na słabą dostępność

Fot. 1. Bobowa – pomnik koronczarki na rynku
Autor: B. Konecka-Szydłowska.

Fot. 2. Szczucin – Muzeum Drogownictwa
Autor: B. Konecka-Szydłowska.

komunikacyjną tych miast z większymi ośrodkami. Ze społecznego punktu widzenia zagrożeniem rozwoju jest starzenie się społeczeństwa, na co zwrócono uwagę w Wolborzu i Zaklikowie, z kolei w Łaszczowie problemem jest słaba integracja miejscowej ludności. W Szczucinie negatywnie oceniono wieloletnie funkcjonowanie Zakładu Wyrobów Azbestowo-Cementowych (zamkniętych w 1999 r.), którego działalność i wytwarzane produkty miały niekorzystny wpływ na zdrowie mieszkańców (zachorowalność na azbestozę) i środowisko

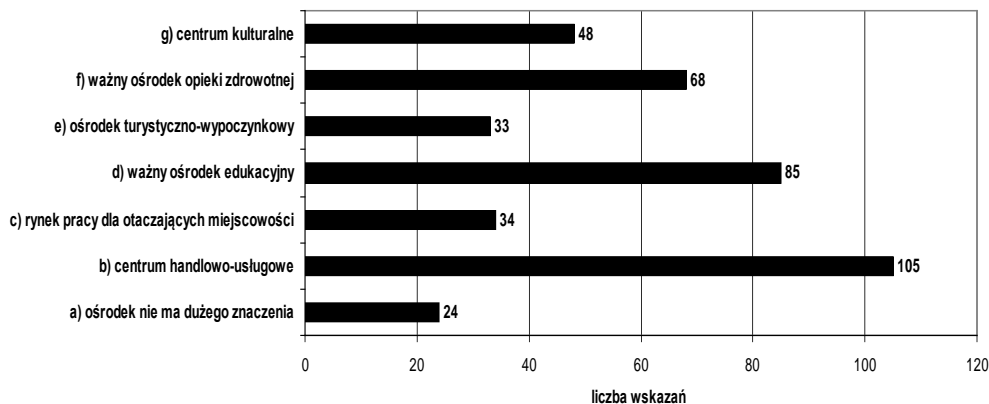
przyrodnicze (Olszewski 2014). W grupie innych negatywnych wskazań pojawiły się: niedorozwój infrastruktury turystyczno-rekreacyjnej (np. Bobowa, Zaklików), brak parku i toalety publicznej (Pruchnik).

Wybrane wskazania negatywne odnoszące się do poszczególnych miast restytuowanych obrazują poniższe cytaty:

- Bobowa A3 „brak bazy gastronomicznej, hotelarskiej, słaby rozwój turystyki”;
- Brzostek A8 „droga krajowa biegnąca przez centrum miasteczka, mała liczba miejsc pracy”;
- Czyżew A2 „dużo zaniedbanych drewnianych domów i posesji”;
- Dobrzyca A6 „problem z komunikacją publiczną w dni wolne od pracy, brak bezpośredniego połączenia drogą z miastami wojewódzkimi: Poznaniem i Wrocławiem”;
- Nowe Brzesko A1 „brak lub zła kanalizacja burzowa, niedokończona sieć wodociągowa i kanalizacyjna, zła jakość dróg gminnych”;
- Szczucin A5 „spuścizna po byłych zakładach azbestowych, zanieczyszczenie środowiska, zachorowalność mieszkańców na azbestozę”;
- Zaklików A6 „mało miejsc noclegowych, zbyt mało miejsc do zatrudnienia, starzejące się społeczeństwo, emigracja młodzieży i młodych ludzi z Zaklikowa”.

Znaczenie miast restytuowanych dla najbliższego otoczenia

W opinii ankietowanych mieszkańców nowe miasta restytuowane dla otaczających obszarów wiejskich pełnią trzy podstawowe funkcje (ryc. 3). Dwie z tych funkcji dotyczą świadczenia usług publicznych: (1) w zakresie usług edukacyjnych, co związane jest z funkcjonowaniem szkół średnich (85 wskazań) oraz (2) w zakresie ochrony zdrowia, co wynika z działalności

Ryc. 3. Znaczenie miast restytuowanych dla najbliższego otoczenia (2009–2014)

Źródło: opracowanie własne.

ośrodka zdrowia, którą uzupełnia prywatna opieka medyczna lekarzy specjalistów (68 wskazań). Kolejna, najczęściej wskazywana funkcja wiąże się z realizacją dla najbliższego otoczenia zadań w zakresie handlu i usług (105 wskazań). Według respondentów mniejsze jest znaczenie nowych miast jako ośrodków kultury (48 wskazań). Badania wykazały, że nowe miasta nie mają silnej funkcji jako ośrodki aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich w zakresie rynku pracy (34 wskazania) oraz nie są postrzegane jako ośrodki turystyczno-wypoczynkowe, choć niektóre z nich takie walory posiadają (33 wskazania). Należy również zaznaczyć, że zdaniem relatywnie małej grupy respondentów (24 wskazania) nowe miasta dla obszarów otaczających nie mają dużego znaczenia i tym samym nie stymulują rozwoju żadnych powiązań społeczno-gospodarczych.

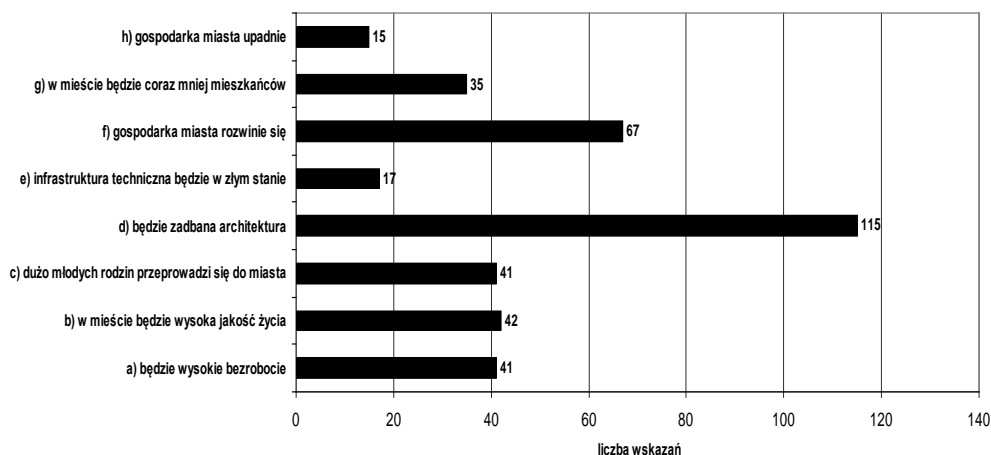
Z punktu widzenia kształtowania się powiązań ośrodków z najbliższym zapleczem szansą dalszego rozwoju nowych miast jest utrzymywanie i wzmacnianie funkcji w zakresie usług publicznych w zakresie edukacji i ochrony zdrowia oraz komercyjnych usług handlowych. Zagrożenie rozwoju wiąże się z występowaniem niedoboru miejsc pracy, co sprawia, że nowe ośrodki miejskie nie są postrzegane jako lokalne rynki pracy.

Przyszłość miast restytuowanych

Zdaniem ankietowanych ponowne uzyskanie statusu miejskiego stanowi impuls rozwojowy dla danej miejscowości i szansę na dalszy, bardziej dynamiczny rozwój. Do korzyści wynikających z restytucji praw miejskich mieszkańcy zaliczyli: większy prestiż miejscowości, napływ nowych inwestorów i większe możliwości korzystania z funduszy unijnych. W opinii władz samorządowych i ankietowanych mieszkańców wśród innych korzyści związanych z odzyskaniem praw miejskich znajdują się: uproszczone procedury odrolnienia gruntów, co daje możliwość szybszego inwestowania w budownictwo mieszkaniowe, infrastrukturę usługową i działalność gospodarczą, wzrost liczby mieszkańców oraz poprawa estetyki miasta i jakości infrastruktury drogowej i technicznej.

Potwierdzają to wypowiedź pani burmistrz Krynek oraz wybrane opinie respondentów w innych miastach:

- *„Mam nadzieję, że magiczne słowo „miasto” sprawi, że w Krynkach będzie lepiej – mówi zadowolona burmistrz nowego miasta, Jolanta Gudalewska. Głównym motywem przywrócenia praw miejskich była chęć powrotu do korzeni i historii oraz przywrócenie odpowiedniego statusu miejscowości, zwłaszcza, że zabudowa Krynek posiada wiele cech typowo miejskich, jak np. rondo, od którego odchodzi aż 12 ulic!”* (TVN24, PAP, IAR, 2008).
- Bobowa A22 *„jest to nobilitacja, podniesie się prestiż miejscowości, nastąpi rozwój różnych dziedzin życia mieszkańców”;*

Ryc. 4. Przyszłość miast restytuowanych (2009–2014)

Źródło: opracowanie własne.

- Czyżew A1 „łatwiejsze przekwalifikowanie gruntów rolnych pod zabudowę”;
- Dobrzyca A4 „większy prestiż, możliwość pozyskania środków pomocowych adresowanych do miast, bez utraty możliwości starania się o fundusze na rozwój obszarów wiejskich”;
- Kołaczyce A20 „może nastąpi rozwój, więcej miejsc pracy, łatwiejszy dostęp do środków unijnych, które przysługują tylko miastom”;
- Wolbórz A1 „powrócił na dawne miejsce, jest jednym z najstarszych miast”.

Przeprowadzone badania ankietowe wykazały, że pozytywne opinie mieszkańców na temat przyszłości nowych miast dotyczą tylko wybranych aspektów (ryc. 4). Zdaniem respondentów już sam proces przygotowań do uzyskania praw miejskich przyczynił się wyraźnie do poprawy wizerunku miasta, co wiązało się z poprawą stanu zabudowy i infrastruktury miejskiej, zwłaszcza w centrum (procesy rewitalizacji). Ponad połowa respondentów (115 wskazań) twierdzi, że tendencja ta się utrzyma i za 10 lat nowe miasta będą się wyróżniały zadbaną architekturą. Znaczna część respondentów twierdzi, że w przyszłości gospodarka miast rozwinie się (67 wskazań), ale nie na tyle, że zlikwidowany zostanie występujący obecnie problem bezrobocia. Do innych problemów, które mogą wystąpić za 10 lat respondenci zaliczyli: starzenie się społeczeństwa i niedostateczną poprawę warunków życia.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że w całym zbiorze nowych miast, które otrzymały status ośrodka miejskiego w latach 2009–2014 występują analogiczne tendencje jak w krajowym zbiorze nowych miast utworzo-

nych po 1980 r. Dotyczą one położenia w układzie regionalnym Polski, wielkości i uwarunkowań genetyczno-historycznych. Zgodnie z tendencjami krajowymi większość nowych miast położona jest w Polsce południowej i wschodniej. Nowe miasta należą do klasy wielkościowej do 5 tys. mieszkańców i większość z nich posiadała w przeszłości prawa miejskie, tj. w tych ośrodkach miała miejsce restytucja praw miejskich (Dropek 2002; Krzysztofik 2006; Konecka-Szydłowska 2011; Szmytkie, Krzysztofik 2011; Sokołowski 2014).

Badania społeczno-gospodarczych uwarunkowań rozwoju miast restytuowanych prowadzą do wniosku, że rozwój małych miast jest ściśle powiązany z ich rolą w układach lokalnych lub regionalnych. W przypadku miast restytuowanych o liczbie ludności do 5 tys. ich wpływ na kształtowanie się powiązań społeczno-gospodarczych w skali lokalnej czy rzadziej regionalnej jest ograniczony. Można zauważyć, że znaczenie miasta wyraźnie wzrasta, gdy ośrodek ma dobrze wykształconą bazę ekonomiczną i zlokalizowany jest w nim zakład produkcyjny, w którym zatrudnienie znajduje miejscowa i pozamiejscowa ludność, stymuluje to także rozwój innych powiązań społeczno-gospodarczych np. usługowo-handlowych. O randze ośrodka decydują również zlokalizowane w nim instytucje edukacyjne o znaczeniu ponadlokalnym (szkoły ponadgimnazjalne) czy w zakresie ochrony zdrowia. Zdecydowanie mniejsze w generowaniu powiązań jest posiadanie przez ośrodek relatywnie wysokich walorów przyrodniczo-rekreacyjnych, kulturowych czy historycznych.

Dotychczasowe tendencje wskazują, że proces umiastowienia Polski będzie trwał nadal. Najmłodsze miasta, które uzyskały prawa miejskie w 2015 r. to Chocz w woj. wielkopolskim i Stopnica w woj. świętokrzyskim. W 2016 r. prawa miejskie uzyskają kolejne miejscowości, w woj. lubelskim: Lubycza Królewska, Urzędów, Siedliszcze i w woj. wielkopolskim – Jaraczewo. Tym samym liczba miast w Polsce wzrosła do 919. Obserwując współcześnie zachodzące procesy wzrostu liczby miast można stwierdzić, że dla społeczności lokalnej zamieszkującej daną miejscowość mają one wymiar ambicjonalny, na co wskazują, m.in. dyfuzyjny charakter procesów umiastowienia oraz wyniki prowadzonych badań (w opinii ankietowanych uzyskanie praw miejskich zwiększa prestiż miejscowości i rangę w regionie). Procesy umiastowienia są raczej nieuniknione również w otoczeniu dużych aglomeracji miejskich, gdzie zachodzą dynamiczne procesy suburbanizacji prowadzące do przeobrażeń morfologicznych osiedli wiejskich (Szmytkie, Krzysztofik 2011).

Przyjmując, że rozwój gospodarczy w skali kraju zależy w dużej mierze od rangi i konkurencyjności jego głównych ośrodków miejskich, koncentracja procesów rozwojowych jedynie w tych ośrodkach powoduje utrwalenie negatywnych zmian i dalsze osłabienie spójności policentrycznego systemu przestrzennego. Proces metropolizacji prowadzi do polaryzacji przestrzeni (wyróżnić można dynamicznie rozwijające się obszary aglomeracyjne i stagnujące peryferia), co stanowi podstawowy problem współczesnej polityki przestrzen-

nej. W dłuższej perspektywie sytuacja taka może przyczynić się do osłabienia spójności przestrzennej regionalnej i krajowej sieci osadniczej. Stąd też krajowa polityka przestrzenna powinna docenić rolę małych miast, w tym nowych miast, znaczenie utrzymania i wzmocnienia ich funkcji w przestrzennej organizacji życia społecznego. Proces odbudowy i utrzymania potencjału gospodarczego małych miast powinien opierać się przede wszystkim na endogenicznych zasobach tych ośrodków. Konieczne jest także wspieranie samorządu wojewódzkiego w działaniach angażujących społeczność lokalną oraz instytucje rozwoju lokalnego do podejmowania inicjatyw na rzecz rozwoju małych miast oraz współpracy z dużymi ośrodkami miejskimi (Korcelli 2007). Promowanie małych miast jako lokalnych centrów wzrostu o zrównoważonym rozwoju, przy wykorzystaniu ich potencjału endogenicznego, zostało również podkreślone przez ESPON w jednym z trzech scenariuszy rozwoju Europy do 2050 roku (ESPO 2014).

Literatura

- Bagiński E., 1992, Rodowód nowego miasta Jelcz-Laskowice, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), 2011, Kierunki i uwarunkowania rozwoju małych miast z perspektywy 20 lat transformacji. Studium przypadków, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Christaller W., 1933, Die zentralen Orte in Suddeutschland, Gustav Fischer, Jena.
- Churski P., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2009, Rola aglomeracji miejskiej Poznania w kształtowaniu spójności regionu wielkopolskiego, [w] Churski P. (red.), Spójność i konkurencyjność regionu wielkopolskiego. Wyniki projektu badawczego zrealizowanego w ramach konkursu dotacji Ministerstwa Rozwoju Regionalnego w zakresie wdrażania funduszy strukturalnych na poziomie Narodowej Strategii Spójności, Umowa: DKS/DEF-VIII/POPT/04/275/09, Wersja CD, Poznań, s. 1–55.
- Cloke P. J., 1979, Key settlements in rural areas, Methuen, London.
- Drobek W., 1993, Korfantów. Historia i współczesność, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 1996, Tryb formalny i praktyka nadawania praw miejskich w Polsce, [w] Czaja S. (red.), Gospodarka, środowisko przyrodnicze, informacja. Ogólnopolska Konferencja Naukowa, Pokrzywna – Wrocław, s. 211–215.
- Drobek W., 1999, Rola małych miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 2002, Polskie nowe miasta (1977–2001), [w] Słodczyk J. (red.), Przemiany bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 71–84.
- Drobek W., Dawidejt-Jastrzębska E., 2011, Przekształcenia krajobrazu kulturowego Korfantowa, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), Kierunki i uwarunkowania ma-

- łych miast z perspektywy 20 lat transformacji. Studium przypadków, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 83–101.
- ESPON, 2014, *Vision-Scenarios 2050*.⁹⁸
- Fogel P., Godula E., 2011, Struktura przestrzenna małego miasta na obszarze metropolitalnym Warszawy na przykładzie Halinowa, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Kierunki i uwarunkowania małych miast z perspektywy 20 lat transformacji. Studium przypadków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 71–81.
- Heffner K., 2003, Małe miasta a rozwój obszarów wiejskich, *Biuletyn KPZK PAN*, 207, Warszawa, s. 227–245.
- Heffner K., 2008, Funkcjonowanie miast małych w systemie osadniczym Polski w perspektywie 2033r. – rekomendacje dla KPZK. Ekspertyza wykonana w ramach Ekspertckiego Projektu Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju do roku 2033 (EP KPZK), Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Jelonek A., 1989, Nowe miasto w badaniach geograficznych, *Folia Geographica*, 11, *Acta Universitatis Lodziensis*, s. 289–293.
- Kołtuniak J., 2002, Piotrków Kujawski. Zarys dziejów miasta i parafii, Wydawnictwo ATLAS, Bydgoszcz.
- Konecka-Szydłowska B., 2007, Słupca jako ośrodek aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich, [w] Rydz E. (red.), *Podstawy i perspektywy rozwoju małych miast*, Akademia Pomorska w Słupsku, s. 263–272.
- Konecka-Szydłowska B., 2011, Małe miasta nowo utworzone w procesie urbanizacji, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Przemiany przestrzeni i potencjału małych miast w wybranych regionach Polski – z perspektywy 20 lat transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–25.
- Konecka-Szydłowska B., 2012, Szanse i zagrożenia rozwoju nowo utworzonych małych miast, *Studia miejskie*, 7, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 123–134.
- Konecka-Szydłowska B., 2013, Percepcja przestrzeni małego miasta na przykładzie Gościna, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 15, s. 225–336.
- Koralewski T., Rogacki H., 1986, Weryfikacja podziału gminnego województwa poznańskiego na podstawie analizy powiązań przestrzenno-ekonomicznych, [w] Czyż T. (red.), *Metody badań struktury regionalnej*, Seria Geografia, 32, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 39–60.
- Korcelli P., 2007, Podstawowe węzły układu osadniczego Polski na tle europejskiego systemu osadniczego (aglomeracje-metropolie), *Biuletyn KPZK PAN*, 233, s. 87–113.
- Krzysztofik R. 2006, Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2009. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii, Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2005, Proces kształtowania się sieci miejskiej w Polsce w okresie od XIII do XX wieku, *Czasopismo Geograficzne*, 76(4), s. 383–393.
- Kwiatkiewicz A., 1997, Nowe miasto – Świątyni Górne, [w] *Przyrodnicze i społeczne walory Mazowsza w dobie restrukturyzacji*, 46. Zjazd PTG, Rynia, s. 216.

⁹⁸ http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/Territorial_Vision/ESPON

- Kwiatek-Sołtys A., 2002, Miejsce byłych miast w sieci osadniczej południowej Polski, [w] Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – bilans dokonań, 50. Zjazd PTG, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, s. 425–432.
- Lamprecht M., 2005, Małe miasta i ich rola w rozwoju gospodarczym woj. łódzkiego, Biuletyn KPZK PAN, 216, s. 54–70.
- Likert R., 1932, A Technique for the Measurement of Attitudes, Archives of Psychology 140, New York.
- Maik W., 1988, Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa, Seria Geografia, 37, Wydawnictwo Naukowe Uniwersyteu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Maik W., 1992, Podstawy geografii miast, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Matczak A., 2002, Delimitacja zaplecza społeczno-ekonomicznego Łęczycy, [w]. Słodczyk J. (red.), Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 205–218.
- Najgrakowski M., 2009, Miasta Polski do początku XXI wieku, Dokumentacja Geograficzna 39, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Nowak S., 2007, Metodologia badań społecznych, PWN, Warszawa.
- Olszewski M., 2014, Znikają w szarym pyłe, [w] Olszewski M. (red.), Najlepsze buty na świecie, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, s. 37–52.
- Pankau F., 1996, Współczesne determinanty rozwoju miast polskich – ustrój samorządowy i jego funkcjonowanie, [w] Kochanowski M. (red.), Nowe uwarunkowania rozwoju i kształtowania miast polskich, Warszawa, s. 81–97.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2014 r., 2014, Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa.
- Pukowska-Mitka M., Stobińska H., 1995, Pilica – nowe miasto w województwie katowickim. Wybrane zagadnienia geograficzne, Wydawnictwo Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Sosnowiec – Katowice, s. 93–105.
- Siemiński J. L., 1991, Teraźniejszość i przyszłość małych miasteczek, Wiadomości Statystyczne, 9, s. 26–29.
- Sokołowski D., 2014, New towns in Poland, Bulletin of Geography. Socio-Economic Series, 23, Toruń, s. 149–160.
- Szlachta J., 1984, Kryteria nadawania praw miejskich, Miasto, 11, s. 18–19.
- Szmytkie R., 2003, Próba zastosowania kryterium fizjonomicznego w procedurze nadawania praw miejskich, Czasopismo Geograficzne, 74(4), s. 345–353.
- Szmytkie R., 2012, Zmiana liczby miast w Polsce w okresie powojennym, [w] Ciok S., Dołzbłasz S. (red.), Problemy współpracy transgranicznej i kształtowania ponadkrajowych powiązań gospodarczych, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 28, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 155–171.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] Namyślak B., (red.), Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. T. 2. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich, Rozprawy Naukowe IGRR Uniwersytetu Wrocławskiego, 20, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 25–38.
- Szymańska D., 1988, Nowe miasta w Polsce i ich struktura społeczno-ekonomiczna, Czasopismo Geograficzne, 77(1–2), s. 69–82.

- Szymańska D., 1993, *New towns in regional development*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Szymańska D., 1996a, *Nowe miasta w systemach osadniczych*, Wydaw. UMK, Toruń.
- Szymańska D., 1996b, *Socio-economic problems of the new town Borne Sulinowo, Eastern European Countryside*, 2, s. 95–100.
- Taylor Z., 1992, *O stosowaniu badań ankietowych w geografii społeczno-ekonomicznej*, *Przegląd Geograficzny*, t. LXIV, z. 3–4. Warszawa. s. 261–276.
- Zaniewska H., 2013, *Rozwój miejskiej sieci osadniczej pod wpływem nadawania statusu miasta nowym jednostkom*, [w] Gaczek W. M. (red.), *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów. Aspekty teoretyczne i zarządzanie w przestrzeni*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 191–201.
- Zaniewska H., Borcz H., Filipiak-Niedźwiecka I., Barek R., Thiel M., 2013, *Małe miasta, które uzyskały prawa miejskie w latach 1989–2011*, IRM, Kraków.
- Zuzańska-Żyśko E., 2001, *Etapy aktywizacji Wojkowic – małego miasta przemysłowego w Zagłębiu Dąbrowskim*, [w] Szajnowska-Wysocka A. (red.), *Studia nad regionem śląskim*, Katowice, s. 100–120.
- Zuzańska-Żyśko E., 2006, *Społeczno-gospodarcze konsekwencje procesu transformacji na przykładzie Wojkowic – małego miasta pogórniczego*, [w] Heffner K, Marszał T. (red.), *Małe miasta – studium przypadków*, Łódź, s. 37–44.

Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations

Robert Krzysztofik

A specific type of degraded towns are those whose degradation occurred both on account of its change of status from “urban” to “rural”, and from independent unit to being part of another town. Among towns of this type, Niwka is an interesting example. The background to the territorial and administrative changes Niwka had experienced before eventually becoming a southern district of the city of Sosnowiec in 1953, is unique for Poland. The specificity of its past transformations has been metaphorically likened to the battle between mythical David and Goliath on the one hand, and to a Phoenix-like rebirth on the other.

Niwka obtained formal urban status sometime between 1775 and 1785, but lost it already in 1801, becoming a rural settlement. The establishment of Niwka in the end of the 18th century was associated with the functions of so-called *gateway towns* (including wholesale, retail, transportation and smuggling) on the Polish-Prussian border. It lay at an important trade route from Cracow to Silesia and by a system of waterways in the basin of the river Przemsza and upper Vistula. These seemingly good conditions, however, did not result in the dynamic growth of Niwka. The town was very small and succumbed to stagnation due to fierce competition from the neighboring towns of Mysłowice and Modrzejów, which both had similar functions.

An additional factor responsible for the ultimate regress of Niwka was its incorporation into Prussia in 1795. The Prussian-Austrian border that had formed near Niwka two years later did not play any greater role in restoring its former functions. At the end of the 18th century, Niwka’s population accounted for merely a little more than 100 inhabitants.

A new stage of development came with the industrialization of Niwka. It started as early as the 1830s with the construction of a modern ironworks, only 1 km north of the town. In the 19th century, also large-scale coal mining began to develop. In 1931, the Niwka municipality had already 10.900 residents, and its population experienced a constant upward trend. In the inter-war period the settlement was one of the most urbanized industrial centers of the Dąbrowa Basin (an industrialized urban region bordering Upper Silesia to the east).

The dynamic demographic development of Niwka and the adjacent towns, the steady growth of jobs in the mining and metal industry, as well as the urbanizing spatial structure of the town, were the main drivers that led to the idea of re-granting it urban status. Although at least a dozen other cities in the region had regained urban status during the inter-war period, in the case of Niwka, the problem lay somewhere else. The municipal authorities initiated the process of regaining urban status assuming that the new town of Niwka would be a merger of three different units, two of which – Modrzejów and Jęzor – were located within the limits of two neighboring major cities: Sosnowiec, which was over 10 times larger than Niwka, and Jaworzno, which belonged to a different province (Cracow). It was also assumed that the new town would be called *Modrzejów*, not *Niwka*.

Despite these precarities, the idea of regaining urban status began in the 1920s. The municipality of Niwka initiated an exchange of documents on the matter with the authorities of Sosnowiec and Jaworzno, but also with the Będzin district of the Kielce province (within which Sosnowiec was located). Unsurprisingly, the effect of these actions was contrary to that the Niwka municipal authorities had hoped for. In recognition of the problem, actions were taken to raise Niwka's status to that of a rural municipality with urban financial privileges, which could be considered "semi-urban". Until the outbreak of World War II, both the efforts to raise the status of the municipality, as well turning Niwka into a town, did not materialize.

The reasons for this were many and diverse. Firstly, making territorial changes was unrealistic, even more so given that the separated territory was to be attached to a municipality of lower rank in the settlement system. The issue of negotiations between the two cities did not facilitate this either. Additionally, the municipality of Niwka, despite having more than 10,000 residents, was located "in the shadow" of the neighboring major cities of the Dąbrowa Basin and Upper Silesia, both subject to rapid urbanization and industrialization. In this respect, Niwka was similar to many other urban settlements.

The economic factor also played a role. The area of Modrzejów, located within the boundaries of Sosnowiec, was allocated for the construction of a large inland coal-loading port. Although the investment did not come through, it was nevertheless one of the biggest economic projects of the inter-

war period within the area of Sosnowiec. Also for this reason, the local government of Sosnowiec could not condone the separation of Modrzejów. The question of prestige was equally important. At the time, the practice of dismembering towns was unheard of. Moreover, the initiatives for secession originated from the authorities of towns other than Sosnowiec. This caused irritation amongst Sosnowiec's authorities, resulting every time in their veto. Lastly, the anticipated constitution of the town of Modrzejów (Niwka) was averted by the petitions of Sosnowiec's authorities, which already in the interwar period wanted to attach Niwka to Sosnowiec.

Only in 1947 did Niwka obtain the status of a rural municipality with urban financial privileges. However, this did not last long. In 1953, Niwka was annexed by Sosnowiec, becoming one of its southern districts.

At present, after the fall of the local mining industry (in the beginning of the 21st century) as well as mechanical and metal industries, Niwka acquired a residential and commercial character. In its northern and eastern parts, modern electrical and automotive industries have developed, along with the Sosnowiec Science and Technology Park.

In the context of this book's scope, Niwka's history includes the following events:

- urban degradation;
- attempts of restitution of urban status;
- attempts to create a new town from the territories of neighboring major towns;
- incorporation into another big town, which, in a sense, was synonymous with re-degradation (if we take into account loss of municipal independence).

Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki

Robert Krzysztofik

Miejscowość o zmiennej trajektorii rozwoju

W dziejach miast zjawiskiem powszechnym jest możliwość ich nierównomiernego rozwoju w czasie. Są okresy kiedy miasto wzrasta i są okresy kiedy miasto wchodzi w okres regresu. Czasami regres ten przeradza się w stan kompletnej dezurbanizacji czy wręcz opustoszenia. W innych przypadkach miasta rozwijają się relatywnie równomiernie, a potencjalne osłabienie rozwoju ma charakter krótkotrwały czy też nieznaczny w swym potencjale. Jeszcze w innych przypadkach trajektoria przemian miasta może mieć wręcz charakter fali z kilkoma grzbietami i kilkoma dnami.

Częstym efektem wskazanych powyżej zmian jest fakt odebrania miastu praw miejskich. Jakkolwiek procedura ta nie zawsze nadaża za rzeczywistością – miastami są niejednokrotnie ośrodki nie spełniające nawet podstawowych kryteriów „miejskości”, a z drugiej strony prawa miejskie tracą prorozwojowe małe miasta – to jednak w dużej części przypadków degradacja prawno-administracyjna podaża za zmniejszającą się lub po prostu niedużą rolą danego ośrodka w określonym momencie jego dziejów.

Niektóre z miejscowości doświadczają degradacji prawno-administracyjnej w dwojaki sposób. Po pierwsze poprzez zamianę statusu formalnego z miejskiego na wiejski. Po drugie z miejskiego upodmiotowionego samodzielnością prawno-administracyjną na miejski nieupodmiotowiony (dzielnica miasta). Szczególnie w tym drugim przypadku zmiana statusu nie musi się jednak, jak już wspomniano, wiązać z rzeczywistym regresem społeczno-ekonomicznym i przestrzennym danej miejscowości. Tak było między innymi w przypadku dawnego miasta Niwka, stanowiącego współcześnie dzielnicę Sosnowca.

Miejscowość ta jest o tyle specyficzna, że w swych dziejach doświadczyła zarówno degradacji polegającej na zmianie jej statusu z formalnie miejskiego na formalnie wiejski, jak i włączenia silnie rozwijającej się i częściowo upodmiotowionej prawnie gminy o miejskim statusie finansowania do sąsiedniego dużego miasta (Sosnowca). Nie jest to co prawda jedyny przykład takiego przebiegu dziejów (byłego) miasta w Polsce z perspektywy prawno-administracyjnej (Wierzbnik), niemniej w historii swej Niwka ma jeszcze jeden interesujący epizod warty przybliżenia. Była nim próba oderwania dzielnic dwóch znacznie większych sąsiednich miast (Modrzejowa od Sosnowca i Jęzora od Jaworzna). Miejscowości, o które „zabiegała” Niwka oraz jej własne terytorium stanowić miały ważny argument w próbie restytucji praw miejskich. Tytułowa „walka Dawida z Goliatem (Goliatami)” rzecz jasna zdana była na porażkę, wkrótce zresztą podwójnie zdyskontowaną z uwagi na przyłączenie Niwki do Sosnowca. Jednak już sam fakt zaistnienia takiej sytuacji podkreśla jak bardzo dzieje miast Polski i trajektorie ich rozwoju mogą być zmienne i do pewnego stopnia nieprzewidywalne.

Miasto Niwka

Miastem Niwka (lub Niwki) stała się formalnie pomiędzy 1775 a 1785 r. (Trzebiński 1962; Krzysztofik 2005). Przestała nim być w 1801 r. (Ładogórski 1967). Już w tym miejscu uwagę należy zwrócić na krótki okres posiadania praw miejskich oraz na fakt, co z powyższego zapisu nie wynika, braku pewności uzyskania formalnych praw miejskich ze strony panującego. Doprecyzowując, miasto korzystać mogło wyłącznie ze statusu przywilejów targowych, którymi podpierano się jako atrybutem organizacji życia gospodarczego, a które koncentrowało się przede wszystkim na funkcjach handlowych. Za tym, że Niwka mogła uzyskać prawa miejskie przemawia najbardziej fakt, iż w 1801 r. władze pruskie zlikwidowały ustrój miejski tej miejscowości. Kontrapunktem tej tezy jest z kolei fakt, że niektóre ośrodki miejskie, takie jak np. Bełchatów, w okresie wczesnonowożytnym praw miejskich nigdy nie otrzymały (Goldberg 1964). Posługiwały się wyłącznie prawem targowym, a pomimo tego były zaliczane do grona miast. Ponadto podkreślić także należy, że władze pruskie po prostu przestały Niwkę zaliczać do grona miast, a nie wystawiły jakiegoś specjalnego dokumentu odwoławczego powołującego się na wcześniej uzyskane przywileje. Niemniej jednak należy przyjąć z pewnym prawdopodobieństwem, że pomiędzy 1775 a 1785 r. Niwka została włączona w poczet małych miast ówczesnego województwa krakowskiego.

Miasto zlokalizowane było na pograniczu polsko-śląskim na prawym brzegu – spławnej w tym miejscu rzeki – Białej Przemszy, która kilometr dalej, łącząc się z Czarną Przemszą, tworzyła koryto Przemszy. Ta ostatnia 20 km dalej wpływała w okolicach Oświęcimia do Wisły. Niwka leżała zatem w obrę-

bie ważnego regionalnego układu transportowego wyznaczonego węzłem hydrograficznym w rejonie górnego, lewego dorzecza Wisły. Jego rolę wzmacniały dodatkowo, z jednej strony bliskość wspomnianej granicy ze Śląskiem, z drugiej zaś relatywna bliskość Krakowa i jego rynku ekonomicznego.

Niwka należała do większego grona nowolokowanych, XVIII-wiecznych ośrodków miejskich zlokalizowanych na zachodnich rubieżach ówczesnego województwa krakowskiego, a która to sieć była genetycznie uwarunkowana sąsiednią granicą państwową (Andrychów, Biała, Modrzejów, Niwka, Nowokrzepice). Część spośród wymienionych miast, w tym Niwka, posiadała w tym okresie funkcje *miast-wróć* (Krzysztofik 2008). Inne, takie jak Andrychów i w istotnym stopniu Biała, rozwijały się także w oparciu o funkcje produkcyjne.

Niwka była miastem małym. W 1787 r. było tu 30 dymów, w tym 14 żydowskich. W 1790 r. ich liczba spadła do 28, w tym 10 lub 11 dymów żydowskich. Liczba ludności miasta w 1787 r. wynosiła 103 osoby (Kumor 1978; Maroszek 1990). Niwka należała do tzw. miasteczek karłowatych. Liczbą ludności przerastały ją wyraźnie sąsiednie wsie: Klimontów (245), Sie(d)lec (185), Pogon(ia) (156) czy Zagórze (146).

Podstawą ekonomiczną funkcjonowania miasta Niwka była funkcja miast-wróć. Opierała się ona w głównej mierze o działalności związane z handlem hurtowym (przeważnie solą), handlem detalicznym, usługami transportowymi, a także z przemytem. Funkcje te miasto pełniło do 1795 r., a więc objęcia tej części zachodniej Małopolski formą administracyjną tzw. Nowego Śląska. Integracja polityczno-administracyjna tego obszaru ze Śląskiem spowodowała gwałtowne załamanie usług i handlu związanych z sąsiedztwem granicy. Zmianę podstaw rozwojowych złagodziło natomiast ustanowienie w 1797 r. granicy prusko-austriackiej. Wydarzenie to nie mogło jednak w tym czasie zmienić diametralnie pozycji Niwki w lokalnej sieci osadniczej. Tym bardziej, że stale wzmagająca się konkurencja sąsiednich miast o zbliżonych funkcjach oraz nieco większym potencjale ludnościowym i ekonomicznym. Kilometr na zachód od Niwki znajdowało się bowiem miasto Modrzejów (od 1706 r.), a kilometr za Modrzejowem zlokalizowane było od przełomu XIII i XIV w. miasto Mysłówice (w tym okresie zamienione na wieś targową).

Uwzględniając powyższe fakty należy zauważyć, że na przełomie XVIII i XIX w. osłabieniu ulegają bezpośrednie czynniki miastotwórcze, które powołały Niwkę do życia, a jednocześnie wzmagają się konkurencja międzymiejska w lokalnej, wczesnonowożytnej konurbacji miejskiej Mysłówice – Modrzejów – Niwka. W naturalny sposób sytuacja ta musiała wymusić istotne zmiany, nie tylko w rzeczywistości gospodarczej powyższego zespołu miejskiego, ale także w jego formalnym statusie. Innym, niemniej istotnym czynnikiem warunkującym te zmiany był fakt, że od 1742 r. formalnie miastem nie były już Mysłówice – największy ośrodek tego zespołu. W 1801 r. Prusacy odebrali zatem prawa

miejskie zarówno Niwce, jak i Modrzejowowi. O ile fakt ten w przypadku Niwki został ukonstytuowany w późniejszym okresie, o tyle w przypadku Modrzejowa degradacja z 1801 r. nie została uznana przez władze Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Modrzejów prawa miejskie stracił po raz drugi w 1870 r. Jak zauważył T. Ładogórski (1967) zarówno Niwka, jak i Modrzejów tuż przed ich prawno-administracyjną degradacją stanowiły nie tylko najmniejsze miasta tej części Prus, były one także miejscowościami, które rażąco nie przystawały do tego czym miasto miało być w wyobrazeniach pruskich władz i społeczeństwa. Przyjmując do wiadomości fakt, że już pół wieku wcześniej zdeklasowano pod tym względem wiele małych miasteczek na Górnym Śląsku (w tym sąsiednie Mysłowice), decyzja o odebraniu praw miejskich Niwce i Modrzejowowi była oczywista.

Zdegradowane miasto Niwka

Przez cały XIX w. i I połowę XX w. Niwka była formalnie wsią. Używano także nazwy osada czy miasteczko, które nawiązywały do formalnie i gospodarczo nieodległych miejskich dziejów. Nowy rozdział w dziejach tej miejscowości zaczął się w latach 30. XIX w., kiedy to kilometr na północ od dawnego miasta wybudowano nowoczesną – jak na tamte czasy – hutę żelaza „Henryków” (ryc. 1, ryc. 2). W jej sąsiedztwie powstało także osiedle przyfabryczne o tej samej nazwie (Dumała 1977). Tym samym rozpoczęły się przemysłowe dzieje miejscowości, które sto lat później będą stanowić podstawę do weryfikacji statusu prawno-administracyjnego Niwki. Niwka zaczęła się odradzać jak tytułowy „Feniks z popiołów”, a jej wzrost z każdą dekadą XIX w. nabierał wyjątkowego tempa.

Huta żelaza z różnych powodów – złej lokalizacji względem rynków zaopatrzenia, (ostatecznie jednak) nieco przestarzałej technologii, problemów kadrowych i rynkowych przestała istnieć około 1860 r. W oparciu o powstałe zabudowania w okresach późniejszych kontynuowana była działalność produkcyjna (odlewnia żelaza, hale montażowe przemysłu metalowego). Niemniej przynajmniej w II połowie XIX w. lokalny przemysł metalowy nie miał już takiego impetu rozwoju, jak huta henrykowska w pierwszych latach swego istnienia (Jeziński 1958).

I połowa XIX w. była także początkiem lokalnego górnictwa węglowego. Jego początki wiążą się przede wszystkim z powstaniem kopalń węglowych pomiędzy Henrykowem, a dzisiejszymi osiedlami Pawiak i Bobrek. Górnictwo węglowe od tego okresu, aż do początków XXI wieku stało się obok przemysłu metalowo-maszynowego podstawowym elementem lokalnej bazy ekonomicznej. Obszar zabudowy górniczej związanej z eksploatacją węgla kamiennego powstał także na granicy Niwki i Modrzejowa.

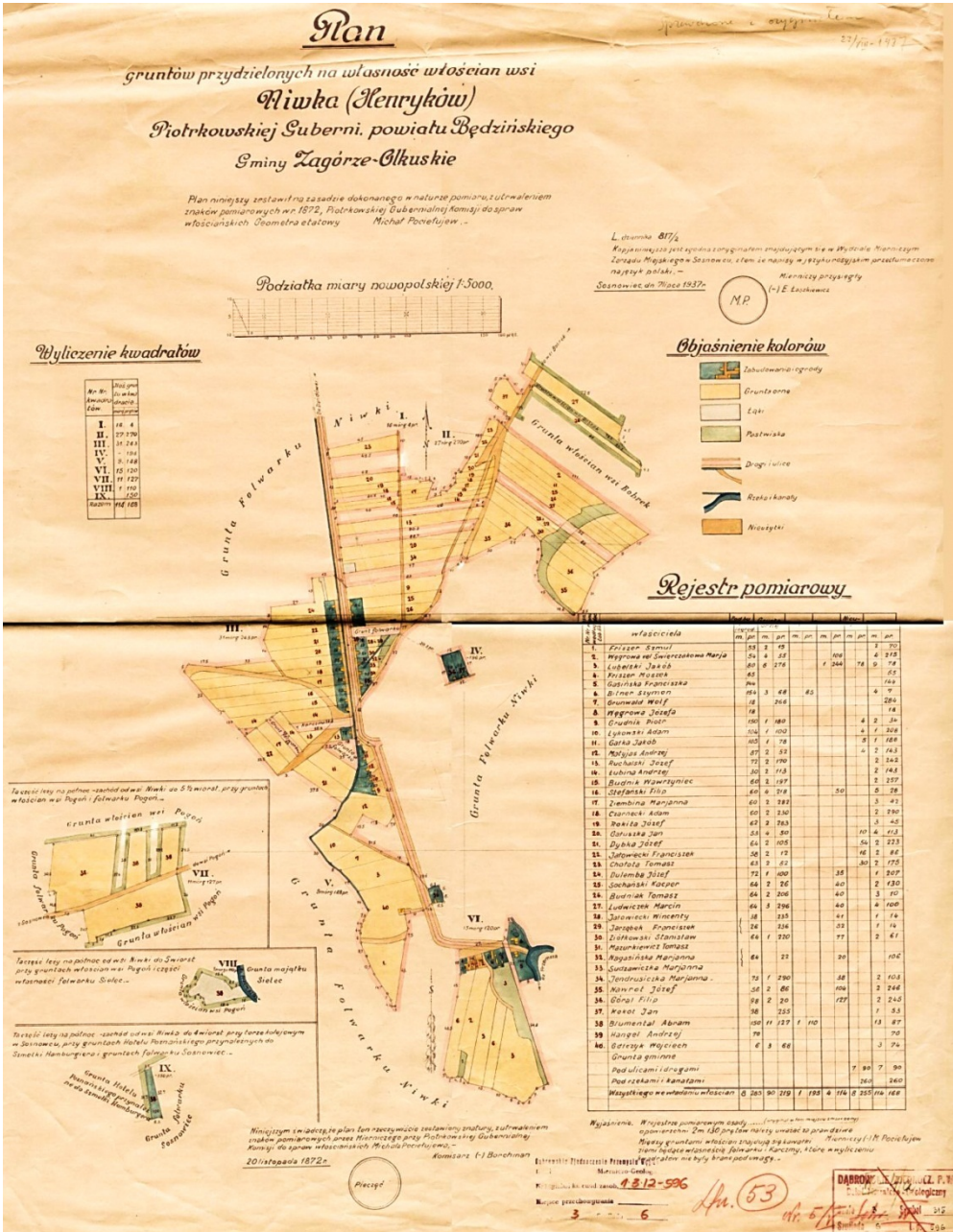
Ryc. 1. Widok Niwki i Henrykowa ok. 1880 r.

Objaśnienia:

na mapie widoczne dawne miasto Niwka. Zlokalizowane ono było na południowy wschód od kościoła, u ujścia Bobrku do Białej Przemyszy. Zatarły kształt 3 pierzei rynkowych.

Widoczny tylko przebieg pierzei południowej.

Źródło: przerys z Mapy Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu.

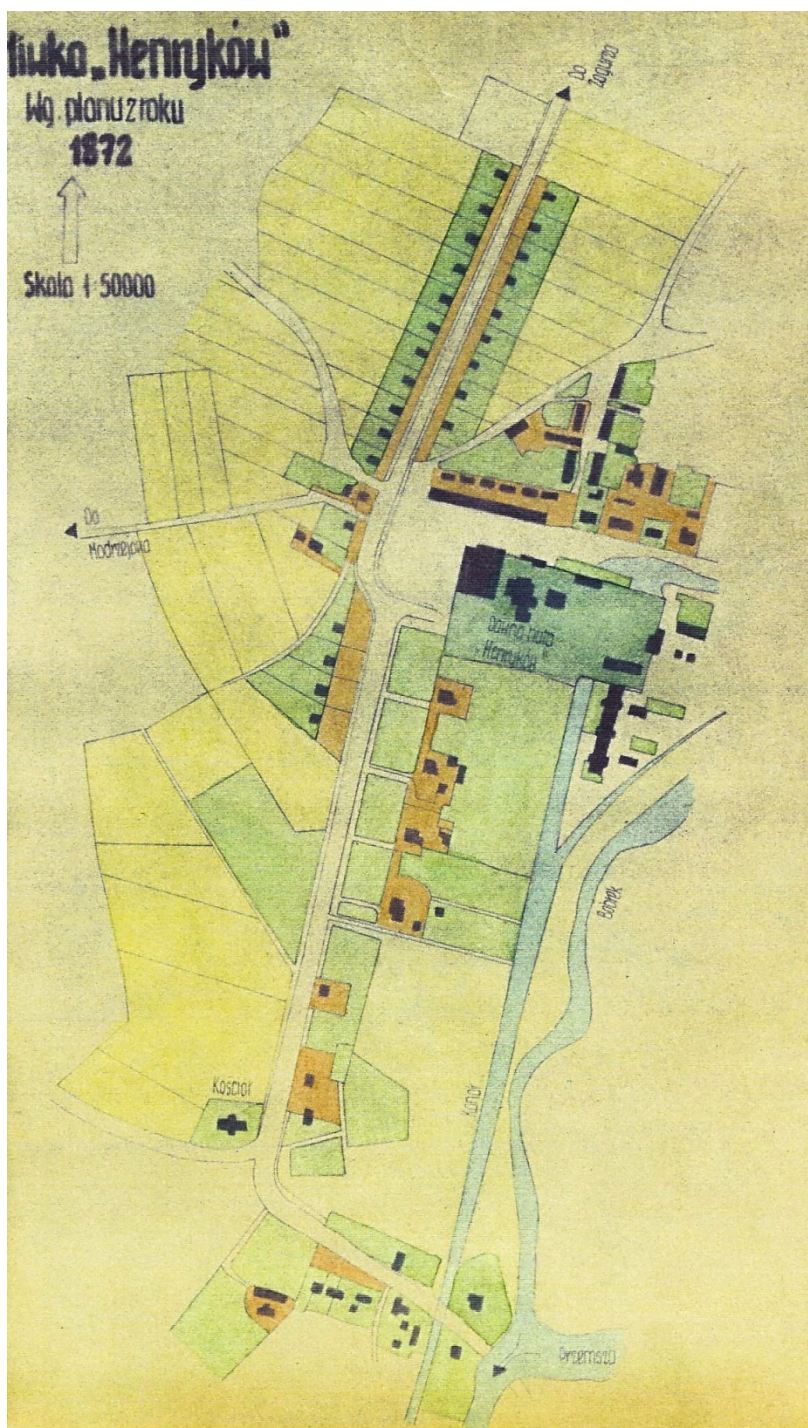

Ryc. 2. Plan gruntów przydzielonych włościanom niweckim

Objasnienia:

na mapie widoczne dawne miasto Niwka. Zlokalizowane ono było w dolnej części planu. Mniej więcej w miejscu gdzie widoczna jest rzymska cyfra VI przebiegała północna pierzeja rynku niweckiego. Dobrze widoczne są natomiast zabudowania przy pierzei południowej.

Źródło: ze zbiorów Muzeum w Sosnowcu.

Ryc. 3. Widok kompleksu przemysłowo-mieszkaniowego Henryków z 1872 r.
Źródło: przerys z Mapy Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu.

Rozwój funkcji górniczej i przemysłowej spowodował znaczący rozwój miejscowości. Zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i demograficznym. Już w latach 30. XIX w. powstał nowy układ zabudowy patronackiej, wzdłuż pochodzącej z tego okresu dzisiejszej ul. Wojska Polskiego, a także w rejonie ul. Tuwima (ryc. 3). Z czasem oś kompozycyjna tego układu zatarła się poprzez dogęszczanie zabudowy, jak również przebudowy i wyburzenia niektórych z budynków „kolonii henrykowskiej”. Zabudowywany był także obszar dawnego miasta w rejonie dzisiejszego kościoła pw. św. Jana Chrzciciela (ryc. 4). Rozwój nowych form osiedleńczych oraz narastanie kolejnych faz zabudowy w XIX i XX w. spowodowały z kolei całkowitą degradację pierwotnego układu przestrzennego rynku niweckiego, który zlokalizowany był mniej więcej w miejscu dzisiejszego ronda u zbiegu ulic Wojska Polskiego i Orłąt Lwowskich. Ułatwione to było z uwagi na fakt, że większość zabudowy w rejonie rynku jeszcze w latach 30. XIX w. była drewniana. Jednocześnie strefa zabudowy Niwki zaczęła się już w końcu XIX w. zbliżać do zabudowy sąsiedniego dawnego miasta Modrzejowa. Oś integracji przestrzennej stanowiła dzisiejsza ul. Orłąt Lwowskich. Pewną funkcję wiążącą przestrzeń zainwestowaną obu miejscowości stanowiła także leżąca w sąsiedztwie tej arterii kopalnia węgla kamiennego (ryc. 5).

W 1931 r. Niwka liczyła 5,7 tys. mieszkańców. Sąsiedni Modrzejów, który w 1915 r. został włączony do Sosnowca miał natomiast w analogicznym okresie 3,4 tys. mieszkańców (Krzysztofik 2005b). W strukturze funkcjonalnej ludności Niwki przeważali zatrudnieni w przemyśle i górnictwie (60%). Na zatrudnionych w usługach przypadało 30%, a na pracujących w rolnictwie 10%. Struktura funkcjonalna dość czytelnie wskazywała na silnie wyeksponowane funkcje pozarolnicze z jednej strony, z drugiej zaś typowy obraz zatrudnienia osady o charakterze miejskiej zlokalizowanej w strefie rodzącego się przemysłowego Zagłębia Dąbrowskiego.

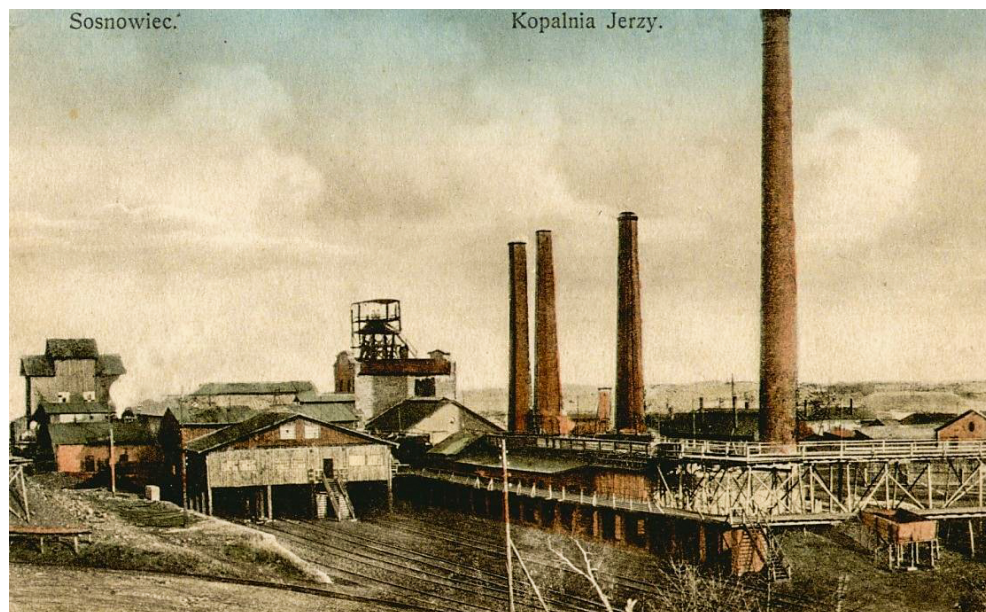
Próba restytucji miasta Niwka

Dynamiczny rozwój zdegradowanego na początku XIX w. miasta Niwka oraz jej nowe przemysłowo-górniczne oblicze spowodowały, że w latach 20. XX w. rozpoczęły się zabiegi o restytucję utraconych praw miejskich. Przyczyn tych zabiegów było wiele. Kilka z nich miało jednak znaczenie kluczowe.

Pierwszym, najbardziej oczywistym był przemysłowo-usługowy charakter miejscowości. Dodatkowo, od zakończenia I wojny światowej odnotowywano stały wzrost liczby mieszkańców. W latach 1921–1931 ludność całej gminy Niwka wzrosła z 9,3 tys. do 10,9 tys. (Krzysztofik 2005b). Intensyfikowała się także funkcja gospodarcza w zakresie usług endogenicznych, w mniejszym stopniu egzogenicznych. Ważnym stabilizatorem bazy ekonomicznej Niwki było także wciąż rozwijające się górnictwo węgla.

Ryc. 4. Widok na kościół w Nivce od strony północnej (1938 r.)
Źródło: ze zbiorów Muzeum w Sosnowcu.

Ryc. 5. Kopalnia „Jerzy” w Nivce na pocz. XX w.
Źródło: ze zbiorów Muzeum w Sosnowcu.

Drugi czynnik miał charakter ambicjonalny i prestiżowy. W samorządzie miejscowości dominowały postawy, że „*tak duża miejscowość jak Niwka powinna być miastem*”, a co wynikało z pełnionych przez nią funkcji miejskich, i z innej strony – lokalnych. Wizję tą na pewno wzmacniało przywrócenie praw miejskich sąsiedniej Czeladzi (1919 r.). Jakkolwiek Czeladź była osadą nieco większą niż Niwka, a jej tradycje miejskie sięgały aż XIII w. (prawa miejskie utraciła w 1870 r.), to różnice, szczególnie w zakresie funkcji nie były na tyle znaczące, aby nie odwoływać się do tego kazusu. Tym bardziej, że zabiegi o umiastowienie Niwki uwzględniały włączenie w obręb jej terytorium sąsiedniego 3-tysięcznego Modrzejowa o silnie rozwiniętych funkcjach handlowo-usługowych.

Nie bez znaczenia były także, co częste przy zabiegach o restytucję praw miejskich, kwestie związane z miejskimi dziejami osady. Jakkolwiek krótkotrwałymi i sięgającymi przełomu XVIII i XIX w., to jednak stanowiącymi ważny punkt odniesienia w czynionych zabiegach i formalnym procedowaniu restytucji (Krzysztofik 2005b).

Element deprecjonujący próbę umiastowienia Niwki stanowiła natomiast specyfika lokalnego systemu osadniczego. Niwka była – owszem – osadą niemającą, ale w porównaniu z leżącymi w niedużej odległości miastami 100-tysięcznymi jednak nieporównywalną wielkościami. Problem ten podkreślał relatywnie prosty układ osadniczy miejscowości oparty właściwie o dwie główne drogi. Brakowało arealnie wykształconej strefy miejskiej z integrującym placem miejskim (rynkim). Między innymi tym czynnikiem Niwka odróżniała się od przywołanej powyżej Czeladzi. Osada była także silnie sproletaryzowana, co w sferze społecznej stanowiło w jakimś stopniu czynnik ograniczający zabiegi o zmianę formalnego statusu.

Niewątpliwie kolejną istotną kwestią, która negatywnie zaważyła na zabiegach władz Niwki o jej umiastowienie była próba uczynienia tego w oparciu o terytoria sąsiednich miast – dziesięciokrotnie większego miasta Sosnowca oraz dwukrotnie większego Jaworzna. Ta swoista „walka Dawida z Goliatem(ami)” nie mogła się powieść. Idea umiastowienia Niwki zakładała odebranie od Sosnowca Modrzejowa, a od Jaworzna Jęzora i utworzenia miasta pod nazwą Modrzejów. Takie miasto miało by się cechować silną rozdzielnością funkcjonalną – usługowo-handlową skoncentrowaną w Modrzejowie i przemysłowo-górnictwą skoncentrowaną w Niwce.

Pozornie niewiarygodny pomysł odłączenia Modrzejowa od Sosnowca miał jednak swoje istotne uzasadnienie. Otóż jak pisze K. Urbański (1998, s. 15) „*w 1915 r. osada [Modrzejów – R.K.], wbrew woli mieszkańców, została wcielona do Sosnowca, stając się jedną z 12 dzielnic*”. Uwzględniając dodatkowo fakt, że od zwartej strefy dzielnic śródmiejskich Sosnowca, Modrzejów oddzielony był co najmniej 4 kilometrowym dystansem, to inkorporacja tego ostatniego była działaniem do pewnego stopnia na wyrost. Jej istotą była integracja

administracyjna terenów okupowanych przez Prusy w tej części Zagłębia Dąbrowskiego. To, że w granicach Sosnowca nie znalazła się Niwka wynikało wyłącznie z faktu, że znajdowała się ona w 1915 r. po austriackiej stronie linii okupacyjnej. Gminę Niwka (ryc. 6) władze austriackie ustanowiły w 1916 r.

Jednocześnie należy wspomnieć o silnych więzach funkcjonalnych Niwki z Modrzejowem, a nawet śląskimi Mysłowicami. Ten układ powiązań był w wielu przypadkach znacznie istotniejszy niż relacje z Sosnowcem. Te ostatnie, z kolei utrudniała relatywnie duża odległość oraz brak dobrze rozwiniętej komunikacji publicznej.⁹⁹

Oczywiście pomysł najpierw uszczuplenia części terytorium Modrzejowa będącego w granicach Sosnowca, a kilka lat później chęci odłączenia całej dzielnicy nie mógł, i nie spodobał się w magistracie sosnowieckim. W lipcu 1928 r. w piśmie skierowanym do Starostwa Powiatowego w Będzinie, które pośredniczyło w wymianie dokumentów związanych z zabiegami o umiastowienie Niwki, jasno wyrażony został stanowczy sprzeciw wobec planów władz niweckich (APK nr 781/1). Władze Sosnowca swoje krytyczne stanowisko motywowały przede wszystkim tym, że „... w ich strategii rozwoju Niwka powinna się stać dzielnicą tego [Sosnowca – przyp. R.K] miasta”. Złożona w tym kontekście propozycja władz niweckich mogła wyglądać co najmniej prowokacyjnie wobec planów magistratu sosnowieckiego. W 1928 r. władze Sosnowca wysłały zresztą w tej kwestii pierwsze pismo inicjujące zabiegi o włączenie Niwki do Sosnowca. Dostrzegając zagrożenie ze strony Sosnowca, władze Niwki podjęły działania niewątpliwie pogłębiające konflikt.

Istotną częścią mającego powstać nowego miasta miał być także Jęzor, stanowiący fragment miasta Jaworzna, a które zlokalizowane było administracyjnie w województwie krakowskim. Jakkolwiek wniosek skierowany do władz Jaworzna (1936 r.) o wyłączenie terytorium Jęzora i przyłączenie go do Sosnowca nie był bezpodstawny (obie miejscowości leżały w bezpośrednim sąsiedztwie), to podobnie jak w przypadku Sosnowca nie miał najmniejszych szans na powodzenie (APK nr 781).

Do kilku wspomnianych powyżej ważnych przesłanek natury geograficzno-ekonomicznej i społecznej, związanych z próbą powołania nowego miasta, należy w tym miejscu dodać jeszcze uwarunkowania o charakterze prawno-administracyjnym.

Po pierwsze, i co nie było jeszcze najbardziej konfliktogenne, starania zaczęto (1928 r.) na rzecz podniesienia statusu prawno-administracyjnego Niwki poprzez nadanie jej ordynacji gminy wiejskiej o miejskich uprawnieniach finansowych. Pojawiał się tu zatem silnie wyostrzony kontrast – gmina wiejska ubiegająca się o to by zostać częściowo miejską (Niwka) *versus* gmina (wielko)miejska (Sosnowiec).

⁹⁹ Linię tramwajową do Niwki i Modrzejowa wybudowano dopiero w latach 50. XX wieku, kiedy obie miejscowości były już w granicach Sosnowca.

Ryc. 6. Mapa Gminy Niwka z 1939 r.

Źródło: M. Mączka, 2005, Niwka na starych mapach i planach ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach z lat 1801–1945, Rocznik Sosnowiecki, t. XIII, s. 71.

Niewątpliwie sukces w kwestii podniesienia rangi administracyjnej Niwki mógł być dobrym preludium nadania jej praw miejskich. Niestety, zgody na to nie wyraziły władze powiatu będzińskiego. Procedury odwoławcze i wyjaśniające na poziomie władz wojewódzkich w Kielcach trwały aż do 1933 r. Ponieważ Wojewoda Kielecki i Starosta Będziński zwlekali z rozstrzygnięciami, w 1933 r. władze Niwki poszły najdalej w swych zabiegach. Po pierwsze zmieniły front, co do oczekiwanej rangi prawno-administracyjnej samej miejscowości. Po drugie zgłosiły znacznie istotniejsze jak dotąd roszczenia terytorialne (APK nr 781).

Z zabiegów o przyznanie miejscowości statusu gminy wiejskiej o miejskich uprawnieniach finansowych ostatecznie zrezygnowano. W rozpoczętych w 1933 r. działaniach zabiegano tym razem o nadanie Niwce praw miejskich. Wniosek do władz wojewódzkich podparto bogatą dokumentacją uzasadniającą ten postulat (Krzysztofik 2005b).

Z drugiej strony, dotychczasowe przedsięwzięcia administracyjne na rzecz włączenia do Niwki tylko części terytorium Modrzejowa zamieniono na postulat jednoczesnego włączenia całej, wówczas sosnowieckiej dzielnicy w obręb mającego powstać nowego miasta. Doprecyzowując, wnioskowano o przyłączenie Modrzejowa oraz Kolonii Orjon stanowiącej centrum obszaru eksploatacyjnego zlokalizowanego w rejonie dzisiejszego osiedla Pawiak. Ten wniosek starostwo powiatowe w Będzinie skierowało także do władz miejskich Sosnowca. Oczywiście decyzja w magistracie sosnowieckim mogła być tylko jedna. Ostateczny sprzeciw wysłano wnioskodawcom w 1937 r. Do tej sprawy władze Sosnowca odniosły się jeszcze później – w czerwcu 1939 r. – na specjalnej konferencji poświęconej próbom uszczuplania terytorium miasta Sosnowca przez gminy sąsiednie (APK 1713/5).

W tym miejscu należy jeszcze wskazać *stricte* ekonomiczne podstawy niechęci samorządu Sosnowca wobec projektu Niwki. Otóż w dzielnicy tej na granicy z Mysłowicami miał powstać wielki śródlądowy port towarowy, którego rola koncentrować się miała na wywozie węgla kamiennego ze wschodniej części zagłębia węglowego. Węgiel ten miał być dalej spławiany Przemszą i Wisłą do Krakowa. Plany te były dosyć zaawansowane. Ostatecznie pokrzyżował je wybuch II wojny światowej (Urbański 1998, s. 25).

Ostatecznie wniosek o umiastowienie Niwki upadł w połowie lat 30. XX wieku. Stało się to między innymi dlatego, że oparty był na fakcie połączenia Niwki z miejscowościami leżącymi poza jej granicami administracyjnymi – Modrzejowem i Jęzorem. Ostateczna konkluzja w tej kwestii była taka, że jeśli nie udało się dokonać oderwania części terytorium Sosnowca (Modrzejów) i części terytorium Jaworzna (Jęzor), to nie było możliwości utworzenia miasta. Integralną częścią tego projektu było bowiem włączenie Modrzejowa i Jęzora w obręb mającego powstać miasta. Nie wiadomo jakby się potoczyły losy, gdyby inicjatywa nadania praw miejskich Niwce opierała się wyłącznie o jej do

tychczasowe terytorium. I z drugiej strony, gdyby wniosek obejmował wcześniejszy postulat o nadanie w pierwszej fazie jedynie miejskiej ordynacji fiskalnej, a nie uzyskanie pełnych praw miasta.

Pewnym ograniczeniem było też to, że od samego początku postulowano, aby nowe miasto miało nazwę „Modrzejów”. Pozostawanie Modrzejowa poza granicami mogącego powstać hipotetycznie nowego miasta komplikowało zatem do pewnego stopnia ideę, która stała u genezy starań o prawa miejskie.

Pewne światło na kontrowersje związane z umiastowieniem Niwki rzucają wydarzenia, które miały miejsce tuż po zakończeniu II wojny światowej. W 1947 r. gmina wiejska Niwka otrzymała w końcu miejskie uprawnienia finansowe. Była to już jednak decyzja wydana w ramach nowego ustroju. Niemniej jednak świadczyła o dalszej konsekwentnej polityce samorządu niweckiego w zabiegach o podniesienie formalnego statusu tej miejscowości.

Trawestując zatem tytuł niniejszego rozdziału można stwierdzić, że „walka odrodzonego z popiołów Feniksa, miała ostatecznie finał podobny do tego, który znany jest z mitycznej opowieści o Dawidzie i Goliacie”.

Niwka w granicach Sosnowca

Ostateczny kres dotychczasowym zabiegom o umiastowienie omawianej miejscowości jako jednostki samodzielnej i samorządnej dała decyzja z dnia 12.10. 1953 r. o włączeniu obszaru gminy Niwka, obejmującej także zlokalizowane w niej zurbanizowane miejscowości: Bobrek, Bór i Dańdówkę do miasta Sosnowca. Jednocześnie do Sosnowca przyłączono także Jęzor, o który kilkanaście lat wcześniej bezskutecznie zabiegały władze niweckie. Od tego roku zaczął się nowy formalny etap dziejów Niwki jako dzielnicy Sosnowca. Trudno akt włączenia gminy Niwki do Sosnowca określić mianem degradacji. Jeśli już, to tylko w wymiarze samodzielności prawno-administracyjnej. Tym bardziej, że sprzyjał temu przez kolejne dekady coraz bardziej centralizujący się system polityczno-społeczny. Trudno też bowiem określić jako lokalny, przywilej podkreślający pewną odrębność przestrzenną Niwki, a którym był fakt urządzania tu pochodu pierwszomajowego, niezależnego od sosnowieckiego.

W okresie socjalistycznym dzielnica została znacząco rozbudowana. Dotychczasowe luźno ze sobą powiązane osady „zlały się” w jedną całość. Spoiwem mającym szczególne znaczenie była ekspansja zabudowy blokowej, głównie z lat 70. i 80. XX w. Osiedla blokowe powstały w Niwce, na Pawiaku i w Borze, a także sąsiednim Modrzejowie. Wolnym od zabudowy blokowej zostały Bobrek i Jęzor. Rozbudowano szkolnictwo podstawowe i ponadpodstawowe zawodowe (Zasadnicza Szkoła Zawodowa o profilu górniczym). Kopalnia Węgla Kamiennego „Niwka-Modrzejów” i w mniejszym stopniu Fabryka Maszyn Górniczych „Niwka” stały się – poza władzami miasta – głównym inte-

resariuszami życia społeczno-ekonomicznego dzielnicy. Miały także istotny wpływ na rozwój przestrzenny i infrastrukturalny, a z innej strony także kulturalny dzielnicy. Utrwalona została również rola ul. Wojska Polskiego i Orłąt Lwowskich jako głównych osi komunikacyjnych dzielnicy. Rozwinięta została komunikacja publiczna tramwajowa i autobusowa. Niemniej jednak aż do czasów współczesnych dzielnica ta cechuje się pewną odrębnością przestrzenną względem Sosnowca. Nadal – jak sto lat temu – oddzielona jest kompleksem zakładów przemysłowych i nieużytków zlokalizowanych na pograniczu Niwki, Dańdówki i Dębowej Góry. Indywidualność ta w ostatnich latach podkreślona została między innymi powołaniem w 2004 r. Dzielnicy „Południe” obejmującej Niwkę, Bór, Jęzor i Modrzejów. Rada Dzielnicy „Południe” ma bardzo ważny głos we współzarządzaniu tą częścią miasta.

Współczesnym czynnikiem dezintegrującym struktury społeczno-ekonomiczne Niwki i dzielnic sąsiednich było zamknięcie w 2007 r. KWK „Niwka-Modrzejów”. Uwzględniając fakt, iż rola kopalni uwidaczniała się w wielu aspektach życia mieszkańców i działalności proinwestycyjnej, jej likwidacja była formą „szoku” dla lokalnej społeczności. Negatywne konsekwencje deindustrializacji dzielnicy łagodzą natomiast takie instytucje egzogeniczne jak Sosnowiecki Park Naukowo-Technologiczny czy Wyższa Szkoła Medyczna. Obie instytucje powstały w oparciu o infrastrukturę pogórnictwa. Ważnym atrybutem rozwoju gospodarczego Niwki jest także rozwijający się nowoczesny przemysł elektrotechniczny i samochodowy. Pod tym względem dzielnica jest jednym z liderów rozwoju lokalnego.

Literatura

- Dumała K., 1977, Henryków nad Przemszą – pierwszy nowoczesny ośrodek hutniczy w Królestwie Polskim, [w] Pawłowski K., Zarębska T. (red.), *Przeszłość a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, PWN, Warszawa, s. 39–74.
- Goldberg J., 1964, Osiemnastowieczne lokacje miejskie w dawnych województwach łęczyckim i sieradzkim, *Rocznik Łódzki*, IX, s. 65–86.
- Jeziński A., 1958, Niwka. Monografia historyczno-ekonomiczna zakładów hutniczych w latach 1833–1843, [w] Kula W. (red.), *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*. T. II, PWN, Warszawa, s. 115–127.
- Krzysztofik R., 2005a, Geneza i powstanie miasta Niwek (Niwki), *Rocznik Sosnowiecki*, 2004(3), s. 9–45.
- Krzysztofik R., 2005b, Próby umiastowienia i powiększenia obszaru administracyjnego Niwki w okresie międzywojennym, *Rocznik Sosnowiecki*, 2004(3), s. 73–94.
- Krzysztofik R., 2008, Miasta-wrota na obszarze województwa śląskiego, *Acta Geographica Silesiana*, 3, s. 37–40.

- Kumor B., 1978, Spis ludności diecezji krakowskiej Prymasa Michała Jerzego Ponia-towskiego z 1787 roku, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 37, s. 361–400.
- Maroszek J., 1990, Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w II połowie XVII i w XVIII wieku, *Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok*.
- Ładogórski T., 1967, Próby oceny rejestrów ludności okręgu siewiersko-pilickiego z lat 1787–1806, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 1, s. 5–14.
- Trzebiński W., 1962, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce w XVIII wieku*, Ossolineum, Warszawa.
- Urbański K., 1998, *Powstanie, rozwój i zagłada gminy żydowskiej w Modrzejowie*, Agencja „JP”, Kielce.

Materiały niepublikowane

- Akta Gminy Niwka, Archiwum Państwowe w Katowice, nr akt: 781, 1713.
Zasób dokumentacyjny Działu Historii Muzeum w Sosnowcu.

Degraded feudal urban agglomerations in Poland

Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna

One specific problem related to research on degraded towns is the phenomenon of former urban agglomerations. The concept 'degraded urban agglomeration' denotes a nexus of at least two formally rural degraded towns (villages), located no further from each other than 3 km. Moreover, in order to form a degraded feudal agglomeration the towns cannot be part of some other town.

Due to their role within local settlement systems, degraded urban agglomerations could comprise:

- monocentric agglomerations;
- polycentric agglomerations;
- conurbations;
- twin cities.

First urban agglomerations within the territory of contemporary Poland emerged in the 13th century, i.e. at the time of the beginning of urbanization. Most agglomerations came into being as a result of *translocation* of cities but also from creations of *new towns* (*nova civitas*) located in the vicinity of earlier towns. The development of these towns often led to the incorporation of one of them by the other, and hence strengthening the economic potential of the enlarged unit.

Sometimes, however, integration and close spatial proximity were not enough for the town to survive. In fact, proximity was often the conducive factor to the agglomeration's later regress. A clear example of this is the town of Niwka and its neighboring towns of Modrzejów and Mysłówice, presented in one of the chapters of this book (Krzysztofik).

Most feudal urban agglomerations came into being in the early modern period (16th to 18th centuries). The reason for this was the increased number of towns as well as the differentiation of their functions. Because of that, some agglomerations consisting of diverse and complementary functions could thrive for as long as whole centuries. Such agglomerations are known in settlement geography as *interurbations*.

The 19th century and the first half of the 20th century were the time when most urban agglomerations became formally degraded. This was due to a changed reality, in which industry, railway transport, as well as some new specialized functions (mining, recreation, leisure) came to form the *raison d'être* of contemporary towns.

Within the current borders of Poland there are 79 villages, which in the past were part of urban agglomerations; this accounts to c. 10% of all degraded towns (832). Most extant feudal agglomerations are located in the following voivodeships: Lublin (10), Masovian (8), and Greater Poland (6). Today, there are 38 such agglomerations, of which only 3 consist of 3 towns.

The distribution of degraded feudal urban agglomerations has been conditioned by regional differences in past and present paces of urbanization. In the past it was mostly determined by:

- the relatively sparser settlement arrangement in northern Poland;
- the relatively more dispersed (deconcentrated) settlement arrangement in areas, which prior to 1772 (the first Partition of Poland) were located outside of Poland;
- a large share of forested areas in the northern, western and southern parts of Poland.

Taking into account the relative position of towns within their respective agglomerations, of note is their current administrative status. While as many as 9 different combinations are possible, in effect, 3 basic types prevail:

- two or more villages located within one and the same municipality (*gmina*);
- two or more degraded towns, of which at least one is the seat the municipality and the remaining ones are only seats of subsidiary units (*sołectwo*);
- two or more degraded towns, of which at least one lacks the status of a separate locality (it is part of another village, which in the past also had urban status).

In this chapter, we have presented examples of 4 degraded urban agglomerations, which existed during different periods, and which represent different types of agglomerations in terms of function, origins and structure. These are:

- the agglomeration (conurbation) of Raków (Raków, Raków-New Town, Rembów and Dębno);
- the agglomeration of Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto nad Wartą, Laskówka);
- the agglomeration of Kopanica (Kopanica, Lampartopol);
- the agglomeration of Tarnogóra (Tarnogóra, Izbica).

In the detailed case studies, we have outlined some characteristic conditions, which determined the creation of the respective agglomerations, as well as factors, which contributed to their imminent regress and, consequently, formal degradation.

Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce

Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna

Wprowadzenie

Aglomeracje miejskie są trwałym komponentem procesu urbanizacji. Powstają i powstawały na wszystkich kontynentach oraz w różnych okresach historycznych. Aglomeracje miejskie stanowią i stanowiły także ważny element zmian osadniczych w obrębie współczesnego terytorium Polski (Krzysztofik 2014). Część z nich powstawała w otoczeniu większych miast, inne zaś tworzyły układy niedużych skupień miejskich. Niejednokrotnie na obszarach peryferyjnych. W odniesieniu do tytułowych aglomeracji zdegradowanych to właśnie te ostatnie miały szansę na przetrwanie stanowiąc swoistą pamiątkę specyfiki dawnych lokalnych układów osadniczych słabo industrializowanych i rozwijanych regionów peryferyjnych.

Celem niniejszego rozdziału jest wskazanie istoty zjawiska feudalnej aglomeracji, zanikłej jako ważnego komponentu przemian osadniczych ziem Polski, potwierdzającego m.in. trwałość fundamentalnych zasad kreujących proces urbanizacji. Z tego punktu widzenia prezentowany zakres treści, zarówno w sferze wyjaśniającej, jak i prezentowanych przykładów wskazuje na fakt, iż współczesne aglomeracje miejskie są w istocie swoistym odtworzeniem form osadniczych funkcjonujących w przeszłości, z tą różnicą, że większych pod względem demograficznym i terytorialnym, i na ogół składających się z nieco większej liczby ośrodków miejskich.

Z innego punktu widzenia aglomeracje zdegradowane stanowią ważny element badań nad sieciami miast zdegradowanych w ogóle (Drobek 1999; Dymitrow 2013). Ponieważ ten aspekt badań nad miastami zdegradowanymi był dotąd generalnie pomijany w literaturze przedmiotu, uznano za celowe wypełnienie tej niewątpliwej luki badawczej.

Z punktu widzenia dynamiki przekształceń układu osadniczego kraju stanowią one trwały komponent jego przemian, chociaż należy wskazać jednocześnie, że podlegający znaczącej redystrybucji terytorialnej. Jej istotę nakreślono w następnym rozdziale, w tym miejscu należy wskazać jedynie, że atrybut zmiany terytorialnej, warunkowany funkcjonalnie stanowi podstawowe tło dla istnienia tytułowego zjawiska zdegradowanych aglomeracji miejskich w Polsce.

Zdegradowane aglomeracje miejskie należy także widzieć jako swoiste dziedzictwo kulturowe rozwoju osadniczego ziem Polski. Te swoiste mikroformy skupionego osadnictwa dokumentują specyfikę przeszłych procesów osadniczych, które współcześnie pomimo, iż zmieniły podstawę swojego bytu funkcjonalnego tworzą niejednokrotnie wartościowe układy urbanistyczno-architektoniczne i historyczne.

Metodologia opracowania

Pod pojęciem zdegradowanej feudalnej aglomeracji miejskiej przyjmuje się w rozdziale rozumieć skupienie miejskie co najmniej dwóch dawnych ośrodków miejskich, zlokalizowanych w odległości nie większej niż 3 km¹⁰⁰, które w przeszłości historycznej, w tym samym czasie (przynajmniej przez 1 rok) posiadały prawa miejskie. Dodatkowo, miasta tworzące zdegradowaną feudalną aglomerację nie mogą być częścią istniejącego miasta. Doprecyzowując powyższy zakres definicyjny, należy podkreślić istnienie w przeszłości historycznej ziem Polski form definiowanych współcześnie jako:

- aglomeracje monocentryczne,
- aglomeracje policentryczne,
- konurbacje,
- miasta bliźniacze,
- interurbacje.

Współczesny obraz dawnych aglomeracji miejskich został scharakteryzowany w oparciu o badania terenowe oraz analizę dostępnych źródeł kartograficznych, statystycznych i opracowań poświęconych poszczególnym jednostkom. Podstawą badań były badania terenowe w omawianych miejscowościach, które miały miejsce w latach 2010–2014.

Odległości pomiędzy ośrodkami miejskimi definiujące przynależność do danej aglomeracji przyjęto uwzględniając linie prostą łączącą dawne place

¹⁰⁰ Najmniejszą odległością (poniżej 200m) charakteryzowały się miasta: Raków i Raków Nowe Miasto (150m); Kamionka Stara i Kamionka Nowy Rynek (165m); Gniewoszów i Granica (168m). Względem swojego położenia (sąsiedztwa), w odległości do 1km występują 42 zdegradowane miasta, w przedziale 1,01–2km – 15, natomiast w przedziale 2,01–3km – 22.

rynkowe zdegradowanych miast (obliczenia wykonano wykorzystując narzędzia GIS).

Kwestią osobną, wynikającą z dynamicznego ujęcia badań jest nazewnictwo aglomeracji w kontekście cesur czasowych. Stąd w książce przyjęto, że aglomeracją feudalną, średniowieczną, wczesnonowożytną (1501–1800) czy industrialną (1801–1945) jest ta aglomeracja, która istniała w tym okresie i do końca tego okresu zanikła. W kontekście początków istnienia danej aglomeracji, które przenikają np. dwa okresy średniowieczny i wczesnonowożytny przyjęto uznać za stosowne określenie – aglomeracja o genezie średniowiecznej. Aglomeracje, które ukształtowały się i zanikły do 1800 r. określa się ogólnie w dalszej części rozdziału jako aglomeracje feudalne.

Zarys kształtowania się aglomeracji miejskich na terytorium Polski

Pierwsze aglomeracje miejskie zaczęły się tworzyć na obszarze dzisiejszej Polski już w XIII w., a więc w okresie powstawania pierwszych miast (Krzysztofik 2012). Z reguły były to skupienia pojedynczych mniejszych i słabszych ekonomicznie miast wokół prężnie rozwijających się ośrodków głównych. Na tym tle formą charakterystyczną były układy relacyjne tzw. *starych miast* – najczęściej większych i dominujących oraz tzw. *nowych miast* – ośrodków generalnie mniejszych i drugorzędnych. W tym przypadku idea miasta późniejszego (nowego) nie zawsze zakładała jego podrzędność. W wielu przypadkach miał to być ośrodek konkurencyjny i przewyższający swym rozwojem miasto starsze.

Niejednokrotnie za rozwojem par miast stało zjawisko tzw. *translokacji miasta* (np. Połaniec, Sandomierz). Translokacje miast powodowane były zarówno czynnikami przyrodniczymi, jak i antropogenicznymi. Niejednokrotnie obu czynnikami naraz.

Niezależnie od układów tzw. *starych* i *nowych* miast powstawać zaczęły skupienia miast nie związane z jednym punktem miastotwórczym. Jakkolwiek zlokalizowane one były w najbliższym sąsiedztwie, to oddzielone barierą przyrodniczą lub (i) antropogeniczną lub też czynnikiem powiązań własnościowo-ekonomicznych, swój rozwój zawdzięczały umiejętności wykorzystania specyficznego układu uwarunkowań. Istnienie takiej aglomeracji znacząco utrwalała istniejąca w przestrzeni geograficznej rozdzielność funkcjonujących na danym obszarze sił miastotwórczych.

W przeszłości osadniczej Polski istotną grupę stanowiły także skupienia miejskie i *de facto* aglomeracje miejskie, których byt oparty był o czynnik behawioralny – indywidualnej, niejednokrotnie nie mającej racjonalnego (ekonomicznego) uzasadnienia decyzji panującego lub właściciela ziemskiego, który powoływał do życia jedno lub więcej miast w sąsiedztwie już istniejącego. Często działanie takie było oparte na pozornym racjonalizmie – próbie przeję-

cia zysków z istniejącego już miasta przez to nowolokowane. Zamysł ten udawał się tylko w nielicznych przypadkach (Krzysztofik, 2014).

Aglomeracje miejskie na terytorium współczesnej Polski powstawały przez cały okres średniowieczny. Impet w ich rozwoju miał miejsce w XVI w., a częściowo także w XVII i XVIII w.

Kres dynamiki rozwoju aglomeracji miejskich, które rozwijały się według opisanych powyżej modeli przyniósł dopiero XIX w. Podstawowe powody ubytku liczby aglomeracji miejskich oraz zlokalizowanych w nich miast było kilka. Niemniej dwa z nich miały charakter kluczowy.

Po pierwsze w XIX w., częściowo już w ostatnim 20-leciu XVIII w. doszło do masowej utraty praw miejskich przez mniejsze, z reguły karłowate i często zruralizowane małe miasta. Część innych miast straciła także swoją osobowość prawną na skutek włączenia do innych miast. To zjawisko szczególnie zauważalne było na przełomie XVIII/XIX w., a stanowiło efekt wdrażanych reform miejskich i administracyjnych, zarówno przez istniejącą do 1795 r. I Rzeczpospolitą, jak i przez państwa zaborcze (szczególnie Prusy).

Upadek i znacząca skala degradacji formalnoprawnych setek miast Polski w XIX w. nakładały się jednocześnie na pierwsze etapy industrializacji oraz rozwoju nowoczesnego transportu i górnictwa. To te czynniki stanowiły odąd kluczowe wyznaczniki tempa urbanizacji, rozwoju miast w sensie demograficznym i przestrzennym oraz ich przyrostu liczebnego. Wiek XIX to okres całkowitej redefinicji podstaw rozwojowych miast i aglomeracji miejskich. Stąd też, także ich lokalizacji w obrębie granic współczesnej Polski. O ile w okresie feudalnym skupienia miast zdecydowanie dominowały w Polsce wschodniej i centralnej, o tyle od przełomu XIX i XX w. punkt ciężkości przesunął się generalnie w stronę pasa obejmującego współcześnie południową i środkową część kraju.

Zauważyć należy jednak, że w pierwszym, XIX-wiecznym okresie rozwoju industrializacji miał on relatywnie ograniczony wpływ na rozwój aglomeracji miejskich rozumianych jako skupiska miast ukonstytuowanych formalnoprawnie. Wynikało to z faktu, iż przeważająca część nowopowstających, silnie zurbanizowanych osiedli nie posiadała praw miejskich. To zaczęło się zmieniać dopiero w XX w., wraz z przyznawaniem praw miejskich większej grupie osiedli przemysłowych, górniczych, komunikacyjnych czy turystyczno-wypoczynkowych.

W XIX w. i na początku XX w. z mapy miast Polski zniknęły liczne skupienia i aglomeracje niewielkich dziś miejscowości o genezie feudalnej, a pojawiły się silne organizmy zespołów miejskich na pograniczu Górnego Śląska i Małopolski, w Sudetach, w rejonie Łodzi czy regionie świętokrzyskim. Składały się one w większości przypadków z całkiem nowych miejscowości, względnie silnie rozbudowanych na skutek procesów industrializacyjnych. Indywidualny

tryb rozwoju w ramach aglomeracji miejskich kontynuowało wiele dawnych dużych miast – Warszawa, Wrocław, Kraków, Poznań, aglomeracja trójmiejska.

Z uwagi na wzrost wielkości miast oraz zwiększenie się oddziaływań rdzeni aglomeracyjnych nastąpiło połączenie się pól miejskich wielu dużych i średnich miast, które utworzyły całkiem nowe formy (m.in. aglomeracja bydgosko-toruńska czy aglomeracja kalisko-ostrowska). Nowego wymiaru – regionalnego – nabrały także skupienia miejskie i aglomeracje wyrosłe na bazie wcześniejszych okręgów przemysłowych i górniczych, między innymi policentryczne aglomeracje w rejonie Rybnika i Jastrzębia Zdroju czy Legnicy i Głogowa.

Począwszy od lat 90. XX w. w rozwoju aglomeracji miejskich uwidacznia się pewien dualizm. To znaczy z jednej strony umacnia się rozwój aglomeracji miejskich wokół dużych silnych ekonomicznie miast (np. Warszawa, Poznań, Kraków, Wrocław), z drugiej strony natomiast, dostrzegalny jest regres niektórych zespołów miejskich, których geneza związana jest z XIX-wiecznym rozwojem górnictwa i przemysłu (konurbacja katowicka, region rybnicki, wałbrzyski czy łódzki). Paradoksem współczesnego umiastowienia Polski i przemian aglomeracyjnych jest w związku z tym fakt, że aglomeracje rozwijają się zarówno poprzez zwiększanie liczby całkiem nowych lub potencjalnie nowych miast w swoich strefach peryferyjnych (m.in. aglomeracja warszawska, krakowska, poznańska). Z drugiej zaś, zwiększa się liczba miast w zespołach miejskich doświadczających widocznego regresu lub zaawansowanej transformacji ekonomicznej (m.in. konurbacja katowicka czy region rybnicki).

Dawne feudalne aglomeracje miejskie na terytorium Polski i ich współczesny wymiar

Zdegradowane aglomeracje w Polsce mają dość specyficzne rozmieszczenie. Analizując ryc. 1. widać, że są one zlokalizowane w zdecydowanej przewadze w pasie Polski środkowej, od jej krańców zachodnich do wschodnich. Poza ich zasięgiem jest obszar współczesnych województw: zachodniopomorskiego, pomorskiego i podlaskiego w części północnej oraz podkarpackiego i opolskiego w części południowej. W 2014 r. występowało 79 wsi, będących w przeszłości miastami, tworzącymi na obszarze Polski feudalne aglomeracje miejskie. Natomiast liczba wszystkich byłych miast, nie będących obecnie częścią innego miasta wynosiła 832. Najwięcej feudalnych aglomeracji miejskich zlokalizowanych jest w województwach lubelskim (10), mazowieckim (8) i wielkopolskim (6). Ogółem na obszarze współczesnej Polski zlokalizowanych jest 38 zdegradowanych aglomeracji miejskich, z czego w trzech przypadkach są to zespoły liczące 3 lub więcej dawnych miast. Oprócz zaznaczonych i omówionych w dalszej części rozdziału zespołów miejskich na uwagę zasługują także inne, które nie mieszczą się w przyjętej we wstępie definicji,

Ryc. 1. Rozmieszczenie aglomeracji zdegradowanych w Polsce na tle byłych miast (w 2015 r.)

Oznaczenia:

- 1 – granice współczesnej Polski; 2 – granice współczesnych województw;
- 3 – miasta zdegradowane (obecnie wsie); 4 – aglomeracje dwuśrodkowe (miasta bliźniacze);
- 5 – zespoły osadnicze liczące trzy lub więcej zdegradowanych miast.

Źródło: opracowanie własne.

a których byt z różnych względów jest niemniej istotny. Chodzi tu między innymi o:

- zespoły miast zdegradowanych, w których odległość między poszczególnymi ośrodkami jest większa niż 3 km, ale mniejsza niż 5 km;

- zespoły osadnicze składające się z miast(a) zdegradowanego i miast(a) posiadających(ego) współcześnie prawa miejskie;
- aglomeracji zdegradowanych, które współcześnie zlokalizowane są w granicach administracyjnych większych miast. Niejednokrotnie, tak jak w przypadku Modrzejowa i Niwki w Sosnowcu niekoniernie związane z innym niegdyś przejściowo zdegradowanym miastem (Mysłowice), z którym współtworzyły aglomerację (tutaj w zasadzie konurbację feudalną) – (Krzysztofik 2008, 2010).

Specyfika rozmieszczenia aglomeracji zdegradowanych w Polsce jest efektem zarówno regionalnych różnic rozwoju urbanizacji w przeszłości, jak i tych które miały miejsce w ostatnich dziesięcioleciach. Determinanta rozwoju sieci miast w przeszłości związana była przede wszystkim z:

- relatywnie rzadszą siecią osadniczą w Polsce północnej. Układ ten miał zarówno podłoże przyrodnicze, jak i przede wszystkim antropogeniczne, związane z racjonalną polityką gospodarczą i miejską panujących;
- relatywnie bardziej rozproszoną (zdekoncentrowaną) siecią miast na obszarze, który przed 1772 r. (I rozbiór Polski) zlokalizowany był poza granicami Rzeczypospolitej. Uwaga ta dotyczy także Pomorza Gdańskiego i Ziemi Chełmińskiej. Podobnie jak w poprzednim przypadku był to efekt polityki panujących w lokalizacji nowych miast;
- dużym udziałem wielkich kompleksów leśnych części północnej, zachodniej i południowej Polski, co w wielu przypadkach powodowało nie tylko ograniczenia rozwoju sieci osadniczej w ogóle, ale także w pewnym stopniu utrudniało zjawiska aglomerowania się miast w bardzo bliskiej odległości. Sprzyjało natomiast tworzeniu się kordonów miast, które miały układy liniowe, a zlokalizowane w nich miasta dzieliła z reguły odległość 5–10 km. Kordony te powstawały w dolinach dużych rzek karpaccich oraz w różnych miejscach współczesnej Polski na granicy dużych kompleksów leśnych i obszarów dość intensywnie zagospodarowanych rolniczo.

Determinanta współczesnych uwarunkowań trwania w sieci osadniczej analizowanego typu zespołów osadniczych wynika z kolei z:

- dużej zbieżności koncentracji aglomeracji zdegradowanych z miastami zdegradowanymi w ogóle. Duże zagęszczenie miast zdegradowanych powoduje, że nie wszystkie będą mogły wejść na etap ponownego umiastowienia;
- lokalizacji w oddaleniu od dużych aglomeracji miejskich i zespołów miejsko-przemysłowych, co w wielu przypadkach opóźnia ponowną wieloaspektową urbanizację i ewentualną późniejszą prawno-administracyjną restytucję;
- peryferyjności lokalizacji w obrębie istniejących województw. Ponad połowa analizowanych zespołów miejskich znajduje się w najbliższym sąsiedztwie granicy województwa, w którym jest zlokalizowana. Szczególnie wi-

doczne są układy liniowe zdegradowanych aglomeracji miejskich na granicy województwa wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego, śląskiego i łódzkiego oraz małopolskiego i świętokrzyskiego;

- lokalizacji poza strefami współczesnej dyfuzji idei przywrócenia praw miejskich (Krzysztofik 2006; Szmytkie, Krzysztofik 2011). W strefach tych istnieje relatywnie duże prawdopodobieństwo umiastowienia miast zdegradowanych, nawet jeśli nie spełniają niektórych, szczególnie demograficznych kryteriów ponownego uzyskania praw miejskich.

Zdegradowane aglomeracje miejskie mają różny potencjał demograficzny. Znaczące różnice występują także w kwestii trwałości dawnych miejskich układów przestrzennych. Z jednej strony w analizowanym zbiorze znalazła się Miedzianka – *de facto* zintegrowana z dwóch niegdyś osobnych ośrodków – Miasta Górnego i Miasta Dolnego, która należy do grona miast nie tylko zdegradowanych, ale także (niemal kompletnie) opustoszałych. Z drugiej zaś liczący ponad 4 tys. mieszkańców zespół dawnych miast Kazimierz Biskupi – Krystianów, który współcześnie stanowi przestrzeń silnie zunifikowaną przestrzennie i infrastrukturalnie, czy liczący ok. 2 tys. mieszkańców Sulików. Niektóre spośród miejscowości, w tym między innymi Kazimierz Biskupi prawdopodobnie w najbliższej przyszłości opuści grono miast zdegradowanych. Zdecydowana większość zdegradowanych miast w obrębie dawnych aglomeracji miejskich liczy od 200 do 1000 mieszkańców. Taka wielkość populacji jest zresztą dość typowa dla zbioru miast zdegradowanych ogółem.

Bardzo zróżnicowany jest także układ przestrzenno-lokalizacyjny dawnych aglomeracji miejskich. Zarówno w kwestii specyfiki układu osadniczego stanowiącego dawną aglomerację, jak i stopnia zachowania tego układu czy posiadania lub nie małomiasteczkowych cech zabudowy.

Po pierwsze przypomnieć należy, że zdecydowana większość zespołów miejskich składała się jedynie z dwóch miast. Najbardziej rozbudowany był zespół miejski Rakowa, który integrował 4 ośrodki miejskie (Dębno, Raków, Raków Nowe Miasto i Rembów¹⁰¹). Odległości między poszczególnymi miejscowościami stanowiącymi niegdyś miasta są bardzo różne. Z jednej strony chociażby Ciechanowice odległe o 3 km od Miedzianki, z drugiej natomiast obszar dawnego miasta Granica, którego rynek zlokalizowany był o niecałe 200 m od rynku sąsiedniego miasta Gniewoszków. Obecnie zresztą terytorium Granicy zostało „wchłonięte” przez Gniewoszków, a *nomen omen* granica między dawną Granicą a Gniewoszowem jest niedostrzegalna z powodu relatywnie jak na obszar wiejski silnego zainwestowania (zabudowa mieszkaniowa i mieszkaniowo-usługowa).

Uwzględniając rozmieszczenie zdegradowanych miast w obrębie dawnych aglomeracji należy w tym miejscu także zaakcentować ich formalny sta-

¹⁰¹ Rembów oddalony był od Rakowa o 3,6 km.

tus administracyjny. Teoretycznie istnieć może kilka typów układów dawnych miast zlokalizowanych w skupieniach miejskich:

- dwie lub więcej wsi, z których co najmniej jedna zlokalizowana jest w innej gminie (względnie powiecie, województwie);
- dwie lub więcej wsi zlokalizowanych w tej samej gminie;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których żadne nie jest wsią gminną;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których współcześnie co najmniej jedno ma status wsi gminnej a pozostałe wsi sołeckich;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których żadne nie jest wsią gminną;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno współcześnie nie ma statusu wydzielonej miejscowości – stanowi część innej wsi, która także w przeszłości posiadała prawa miejskie;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno współcześnie nie ma statusu wydzielonej miejscowości – stanowi część innej wsi, która w przeszłości nie posiadała praw miejskich;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno stanowi przysiółek lub niezamieszkały obręb geodezyjny. Pozostałe jest (są) wsią sołecką lub wsią gminną;
- dwa lub więcej dawnych miast, które współcześnie stanowią przysiółki wsi sołeckich lub niezamieszkałe obręby geodezyjne.

W rzeczywistości geograficznej ziem współczesnej Polski lista ta jest ograniczona do trzech podstawowych typów, a mianowicie:

- dwie lub więcej wsi zlokalizowanych w tej samej gminie;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których współcześnie co najmniej jedno ma status wsi gminnej a pozostałe wsi sołeckich;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno współcześnie nie ma statusu wydzielonej miejscowości – stanowi część innej wsi, która także w przeszłości posiadała prawa miejskie.

Pozostałe typy dynamicznych układów osadniczych można wydzielić w Polsce jedynie rozszerzając zakres odległości pomiędzy poszczególnymi dawnymi miastami (do 5–7 km) lub uwzględniając wspomniane już wcześniej zespoły integrujące zarówno miejscowości pozbawione praw miejskich, jak i te, które je posiadały w 2015 r.

Zdecydowana większość zdegradowanych ośrodków miejskich posiada proste lub zbliżone do linii prostej połączenie drogowe z sąsiednią lub sąsiednimi miejscowościami. Kategoria dróg stanowiących te połączenia jest różna. Przeważają drogi gminne i powiatowe. Czasami najbliższe połączenie ma charakter drogi gruntowej (Raków Nowe Miasto – Dębno). W innych przypadkach (Kopanica – Lampartopol) jest to natomiast droga krajowa (nr 32).

Rozłączność dawnych miast w niektórych przypadkach zaakcentowana jest także niejednokrotnie barierą przyrodniczą. Najczęściej rzeką. Wśród ana-

lizowanych zespołów osadniczych najbardziej wyrazisty przykład stanowi zespół Izbicy i Tarnogóry, gdzie wymienione ośrodki miejskie oddziela dolina rzeki Wieprz oraz zespół dawnych miast Kazimierz – Lutomiersk rozdzielonych doliną rzeki Ner.

Różnice pomiędzy miejscowościami tworzącymi dawne aglomeracje miejskie akcentują się także w kwestii stanu zachowania pierwotnych układów osadniczych oraz stopnia intensywności zabudowy w ich obrębie. Kwestią osobną jest także zachowanie i stan zabudowań w obrębie dawnego rynku, jako punktu centralnego.

Analizowana sieć ośrodków miejskich tworzących dawne aglomeracje pod tym względem jest dość zróżnicowana. Generalnie dominują miejscowości, z układem przestrzennym zwartym, nawiązującym do dawnego układu miejskiego. W większości przypadków były to układy proste, składające się z placu rynkowego i kilku wybiegających z niego ulic. Rzadziej, tak jak w Lelowie czy Liwie, były to układy złożone cechujące się siecią uliczek równoległych do pierzei rynkowych.

W większości miast zachowały się także co najmniej trzy z czterech pierzei rynkowych. W niektórych miejscowościach jednak, tak jak w Granicy, plac rynkowy został tak zniekształcony, że nie jest bezpośrednio odczytywalny w terenie.

Osobną kategorię stanowią miejscowości, w których układ miejski został całkowicie zatarty. To znaczy próba jego rekonstrukcji opierać się może tylko o badania morfogenetyczne, historyczno-kartograficzne względnie materiał ilustracyjny. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim niemal opustoszałej Miedzianki, ale także zanikłego układu miejskiego w Rembowie czy Krystianowie. W tej grupie znajdują się także niektóre tzw. Stare Miasta (Staromieście czy Żarnowiec Stare Miasto), w których układy miejskie zostały zatarte już prawdopodobnie w okresie średniowiecznym. Współcześnie są trudno odtwarzalne nawet przy uwzględnieniu wspomnianych powyżej metod badawczych.

Specyfika powstania wybranych dawnych aglomeracji miejskich na obszarze Polski

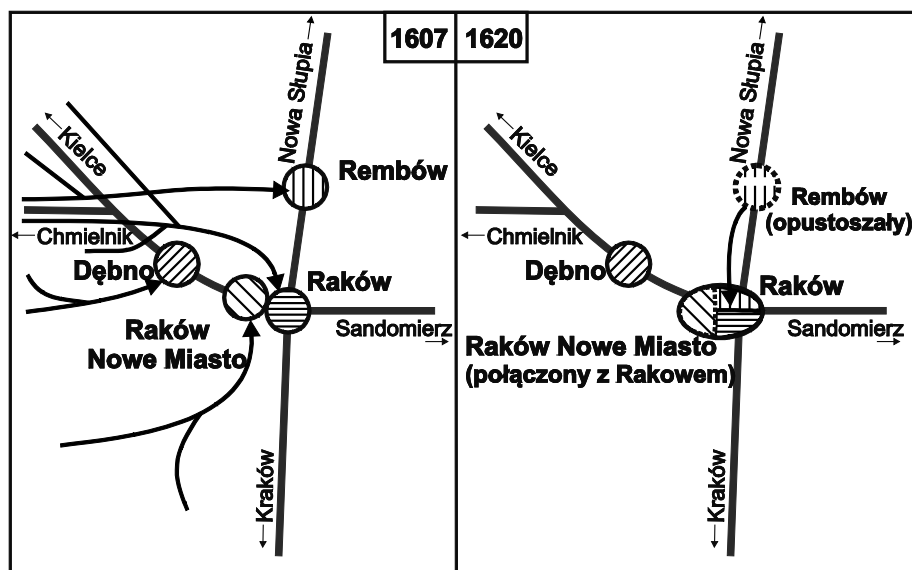
Agglomeracja Rakowa (woj. świętokrzyskie)

Zespół miejski Rakowa zaczął się tworzyć na przełomie XVI i XVII w. Jego istnienie zostało sformalizowane w wymiarze prawno-administracyjnym w 1607 r., kiedy to w sąsiedztwie lokowanego w 1567 r. Rakowa, zostały założone – Dębno (przed 1585), Rembów (1588) oraz Raków Nowe Miasto (1607). Poza Rakowem i Dębniem istnienie pozostałych miejscowości tej swoistej proto-konurbacji miejskiej miało charakter efemerydyczny. To znaczy pozostałe

dwie miejscowości – Raków Nowe Miasto i Rembów utraciły przywileje miejskie wkrótce po ich otrzymaniu (Krzysztofik 2007).

Istotą powstania i specyfiki rozwoju zespołu miejskiego Rakowa w II połowie XVI w. i połowie XVII w. były ruchy ludności pomiędzy tymi ośrodkami, a które to ruchy stymulowane były z kolei czynnikiem religijnym. Istnienie miasteczek w tym rejonie warunkowane było bowiem przemieszczaniem się grup Braci Polskich w obrębie dość ograniczonego obszaru w rejonie środkowego biegu rzeki Czarnej. Efektem przemieszczeń Arian w tym rejonie było ostateczne opustoszenie miasta Rembów (współcześnie istnieje tylko wieś Rembów nie związana fizjonomicznie z dawnym miastem) oraz ostateczna – przestrzenna i prawno-administracyjna integracja Nowego Miasta Raków z Rakowem (ryc. 2). Zespół miejski Rakowa stanowił zatem swoisty efekt zawirowań i fluktuacji lokalizacyjnych związanych z osiedleniem się dość heterogenicznej grupy wyznaniowej w tradycyjnym dla tego obszaru układzie wsi o katolickiej tradycji wyznaniowej.

Współcześnie tożsamość geograficzną posiadają tylko trzy spośród czterech dawnych miast wchodzących w skład omawianego zespołu miejskiego. Ośrodek główny stanowi Raków, w obrębie, którego, w części północno-zachodniej znajduje się także dawne Nowe Miasto Raków z charakterystycz-

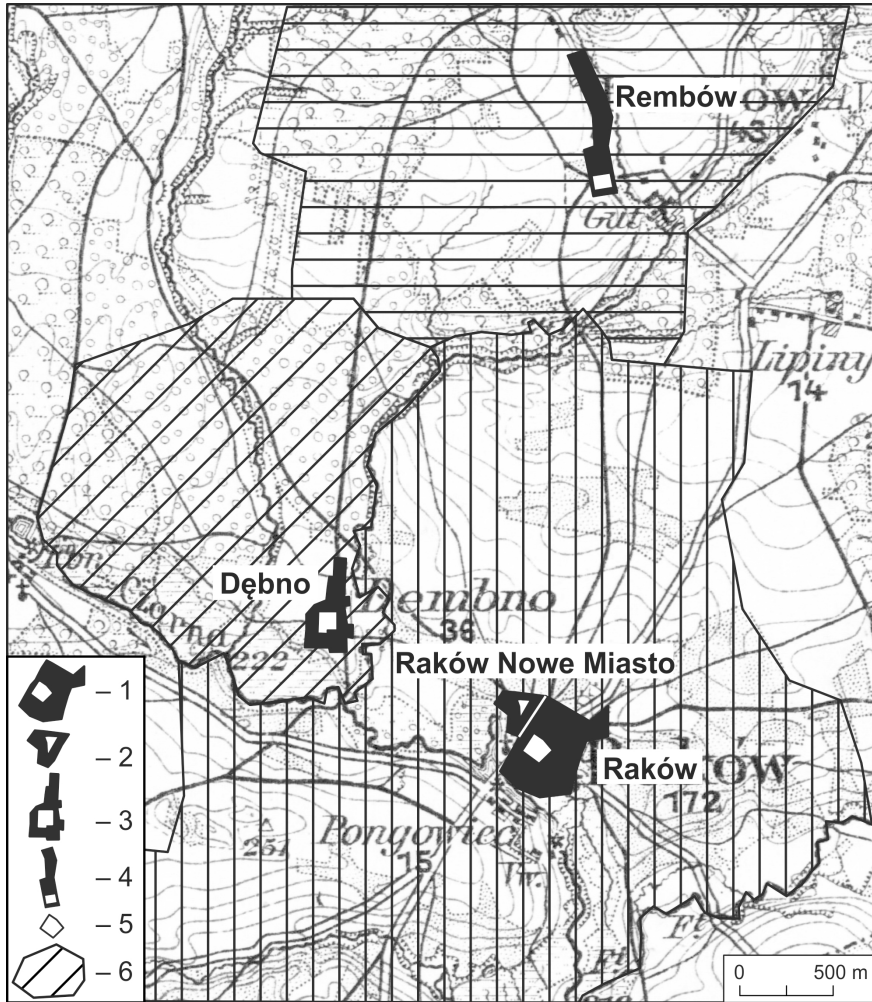
Ryc. 2. Układ lokalizacyjny zespołu miejskiego Rakowa na początku XVII w.

Objaśnienia:

Strzałki wydłużone wskazują na procesy osadnicze i przemieszczenia ludności w rejonie Rakowa na przełomie XVI/XVII stulecia

Źródło: opracowanie własne.

nym trójkątnym placem rynkowym. Raków posiada złożony układ urbanistyczny z dobrze zachowaną siecią ulic wokół placów rynkowych obu dawnych miast (ryc. 3). W najbliższym otoczeniu placów rynkowych przeważa zabudowa zwarta małomiasteczkowa, z reguły jedno lub dwukondygnacyjna o funkcjach handlowo-usługowo-mieszkaniowych (Raków) lub mieszkaniowych (Nowe Miasto).

Ryc. 3. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Rakowa

Oznaczenia:

- 1 - Raków - obszar zabudowany; 2 - Raków Nowe Miasto - obszar zabudowany;
- 3 - Dębno - obszar zabudowany; 4 - Rembów - obszar zabudowany;
- 5 - rynek dawnego miasta; 6 - terytorium dawnych miast.

Źródło: opracowanie na podstawie

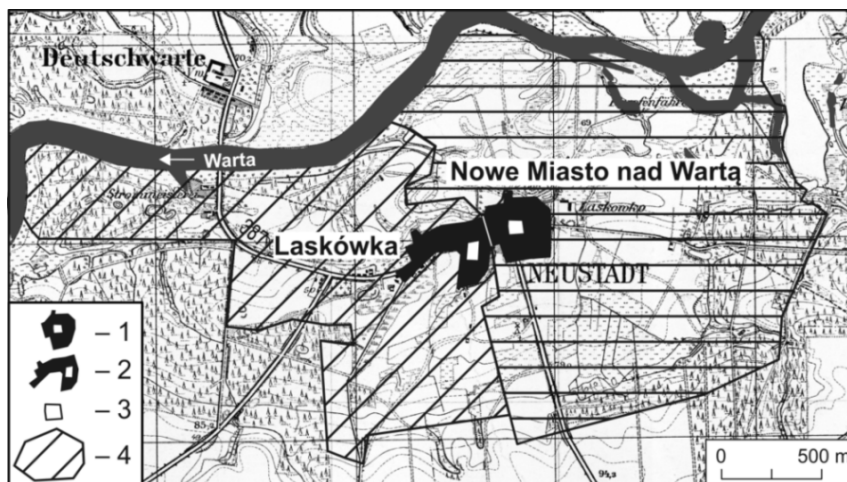
Karte des Westlichen Russlands 1:100 000, 1915, H39. Staszów.

Aglomeracja Nowego Miasta nad Wartą (woj. wielkopolskie)

Inną genezę funkcjonalną miało powstanie aglomeracji miejskiej Nowego Miasta nad Wartą, współcześnie zlokalizowanego w województwie wielkopolskim. Aglomeracja ta składała się z dwóch miast Nowego Miasta nad Wartą lokowanego w 1283 r. oraz wczesnonowożytnej Laskówki założonej w 1665 r. Aglomeracja miejska przestała formalnie istnieć przed 1800 r., kiedy to Laskówka utraciła prawa miejskie poprzez przyłączenie jej do Nowego Miasta nad Wartą. To zaś w 1934 r. straciło prawa miejskie i od tego czasu układ miast bliźniaczych ma charakter aglomeracji zdegradowanej.

Geneza funkcjonalna tego zespołu miejskiego miała charakter gospodarczo-społeczny. Jej istota wynikała z powstania tutaj zespołu miejskiego o charakterze interurbacji – dwóch ośrodków uzupełniających się funkcjonalnie, ale posiadających jednocześnie swoją własną miejską tożsamość i układ powiązań.

XIII-wieczne Nowe Miasto nad Wartą było znaczącym ośrodkiem wymiany handlowej, usług i lokalnej produkcji, którego rozwój w okresie feudalnym wzmacniany był lokalizacją na szlaku handlowym z Kalisza do Poznania w tym miejscu przekraczającym rzekę Wartę. Ta ostatnia była także istotnym śródlądowym szlakiem żeglugi towarowej. Funkcje Nowego Miasta predysponowały je do zdefiniowania jego roli w systemie osadniczym jako tzw. ośrodka centralnego. Odminną genezę posiadała Laskówka. Był to ośrodek o silnie

Ryc. 4. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Nowego Miasta nad Wartą

Oznaczenia:

- 1 – Nowe Miasto nad Wartą – obszar zabudowany; 2 – Laskówka – obszar zabudowany;
- 3 – rynek dawnego miasta; 4 – terytoria dawnych miast.

Źródło: opracowanie na podstawie Topographische Karte 1:25 000 (Meßtischblatt), 1940, 3970 Neustadt a. d. Warthe.

wyspecjalizowanej funkcji produkcyjnej (sukiennictwo) oraz rolniczej. Istotą bytu Laskówki w najbliższym sąsiedztwie Nowego Miasta nad Wartą były zatem rozłączne – uzupełniające się funkcje obu miast.

Różnice dotyczyły także kwestii społecznej. To znaczy Laskówka po lokacji w dużej części zasiedlona została protestancką ludnością niemieckojęzyczną. Nowe Miasto zamieszkiwała natomiast katolicka większość ludności polskiej.

Współcześnie układ przestrzenny dawnego zespołu miejskiego cechuje się bardzo dobrym stopniem zachowania (ryc. 4). Zabudowane są wszystkie pierzeje obu dawnych rynków. Dominuje zabudowa jedno, dwukondygnacyjna na rynku nowomiejskim i jednokondygnacyjna na rynku Laskówki. Oba miasta zintegrowane są zwartą zabudową wzdłuż ul. Poznańskiej. Cały układ ma charakter złożony, małomiasteczkowy. Zwraca jednak uwagę relatywnie słabe wykształcenie sieci punktów usługowo-handlowych wokół obu rynków.

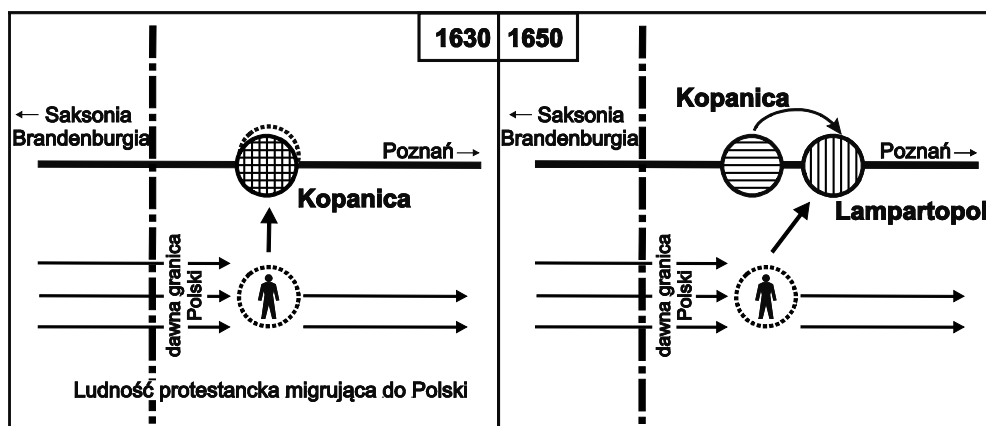
Zespół miejski Kopanica-Lampartopol (woj. wielkopolskie)

Genezę bardzo zbliżoną do aglomeracji Nowego Miasta nad Wartą miał zespół miejski Kopanica-Lampartopol zlokalizowany na obszarze dzisiejszego woj. wielkopolskiego. Powstał on w oparciu o dwa ośrodki miejskie – Kopanicę posiadającą prawa miejskie już przed 1479 r. oraz Lampartopol założony w 1641 r. Podobnie jak w Przypadku Nowego Miasta nad Wartą także tutaj miasto późniejsze zostało przed 1800 r. włączone w obręb wcześniejszego. Sama Kopanica straciła prawa miejskie w 1934 r. (Krzysztofik 2007).

Analogiczny był także kontekst funkcjonalny powstania zespołu miejskiego Kopanicy i Lampartopola. Kopanica stanowiła ośrodek centralny dla najbliższej okolicy. Lampartopol powstał jako miasto silnie wyspecjalizowane w produkcji sukienniczej. W okresie późniejszym funkcje miast zaczęły się upodabniać. Uwaga ta dotyczy jednak przede wszystkim Kopanicy, która również stała się ważnym ośrodkiem produkcyjnym. Interurbacja obu miast przetrwała jednak do końca XVIII w. (ryc. 5).

Ważnym atrybutem genezy omawianego zespołu miejskiego był też aspekt przestrzenny. Konkretyzując brak możliwości rozwoju przestrzennego Kopanicy, która mogła by przejąć migrantów napływających z państw niemieckich. Ograniczenia w tej sferze spowodowały potrzebę lokacji nowego miasta (Lampartopola) kilkaset metrów na wschód od Kopanicy.

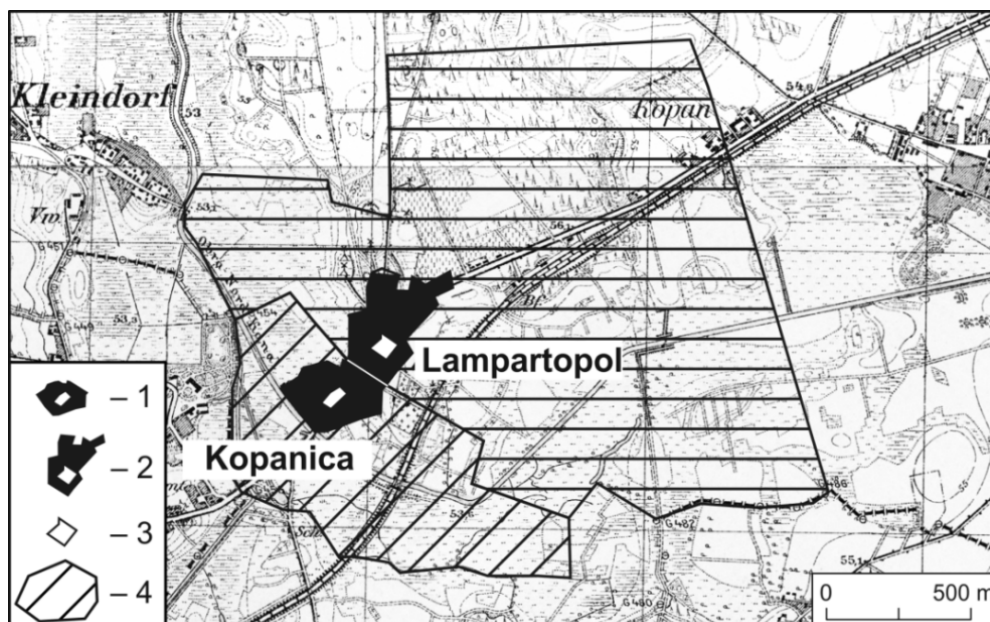
Współcześnie zespół ten tworzy układ prosty, rozciągnięty wzdłuż drogi krajowej nr 32 na odcinku Poznań – Zielona Góra. W układzie tym uwidacznia się duża zwartość zabudowy (ryc. 6). Zarówno wokół dwóch niedużych placów rynkowych, jak i łączącej je drogi głównej. Dawne place rynkowe posiadają współcześnie funkcje mieszkaniowo-usługowe. Ich układ zdecydowanie degraduje wizualnie oś przebiegającą przez nie drogi krajowej.

Ryc. 5. Model kształtowania się układu lokalizacyjnego zespołu miast

Kopanica – Lampartopol

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 6. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Kopanicy

Oznaczenia:

1 – Kopanica – obszar zabudowany; 2 – Lampartopol – obszar zabudowany;

3 – rynek dawnego miasta; 4 – terytorium dawnych miast.

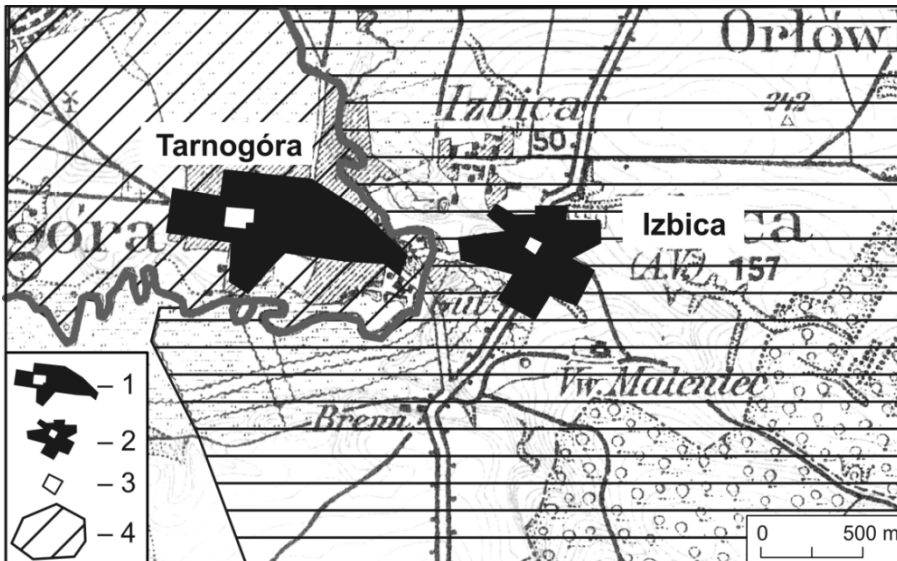
Źródło: opracowanie na podstawie Topographische Karte 1:25 000 (Meßtischblatt), 1938, 3961 Unruhstadt.

Zespół miejski Tarnogóra – Izbica (woj. lubelskie)

Zespół miejski Tarnogóra – Izbica powstał w 1750 r. wraz z lokacją tego drugiego miasta (ryc. 7). Tarnogóra prawa miejskie otrzymała w 1540 r. Formalno-prawny koniec tego zespołu miejskiego miał natomiast miejsce w 1869 r., kiedy to i Tarnogóra i Izbica utraciły status miast (Krzysztofik 2007).

U genezy zespołu miejskiego Tarnogóra – Izbica leżał czynnik społeczny. Wiązał się on z konfliktem chrześcijańsko-żydowskim, który miał miejsce w Tarnogórze około połowy XVIII w. W jego efekcie dla wygnanych z Tarnogóry Żydów lokowano w 1750 r. nowe miasto – Izbicę. Oba miasta rywalizowały o ten sam obszar obsługi, niemniej już w II połowie XVIII w. baza ekonomiczna obu miast zróżnicowała się. Tarnogóra stała się ośrodkiem rolniczo-usługowym, a Izbica ośrodkiem handlowo-usługowym. Niemniej rozproszenie potencjału miastotwórczego na dwa ośrodki miejskie nie sprzyjało im obu. W ciągu XIX w. rola obu miast w sieci osadniczej, szczególnie Tarnogóry znacząco spadała.

Izbica do II wojny światowej należała do nielicznej grupy tzw. *miasteczek żydowskich* w Polsce. Pod tą nazwą kryje się fakt lokacji w tradycyjnie chrześcijańskim i słowiańskim otoczeniu, *miasta żydowskiego* zamieszkiwanego przez wyznawców judaizmu w co najmniej 80%, i gdzie nigdy (do 1945 r.) nie wybu-

Ryc. 7. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Tarnobrzeg

Oznaczenia:

1 – Tarnobrzeg – obszar zabudowany; 2 – Izbica – obszar zabudowany;

3 – rynek dawnego miasta; 4 – terytorium dawnych miast.

Źródło: opracowanie na podstawie Karte des Westlichen Russlands 1:100 000, 1914, M38. Krasnostaw.

dowano świątyni chrześcijańskiej. Często, tak jak w przypadku Izbicy, miasteczka *żydowskie* stanowiły elementy aglomerowanych układów osadniczych. Albo jako miasta z formalno-prawnego punktu widzenia, albo częściej jako przedmieścia lub jurydyki.

Współcześnie analizowany zespół dawnych miast stanowią dwie wsie, z tym że Izbica jest wsią gminną. Cechuje je dość dobrze zachowany układ przestrzenny dawnego miasta. W Izbicy w strefie otoczenia placu rynkowego zdecydowanie przeważa zabudowa dwukondygnacyjna o charakterze mieszkaniowo-handlowo-usługowym. Działalność gospodarcza prowadzona jest w budynkach zlokalizowanych przy poszczególnych pierzejach.

W Tarnogórze pierzeje rynkowe obudowane są zabudową jednokondygnacyjną i dwukondygnacyjną o funkcjach zdecydowanie mieszkaniowych. Przestronny dawny plac rynkowy mieści jednak kilka obiektów usługowych i handlowych o swobodnej lokalizacji.

Dyskusja

Problem miast zdegradowanych we współczesnym piśmiennictwie naukowym ma wiele kierunków badawczych. W dużej części naświetlonych także w tej książce. Jak zasygnalizowano już wcześniej problemem pomijanym było w tym kontekście zjawisko aglomerowania się miast. Zagadnienie to rozpatrywano jedynie z perspektywy badań historycznych, w szerszym ujęciu i w odniesieniu do przeszłości historycznej miast (np. Nietyksza 1986; Słoń 2006; Kiryk 2012). Na tym polu badania polskie (m.in. Czacharowski 1990; Górski 1991; Czaja 1993; Nowak 1993; Nowak, Tandecki 1996) mają szczególnie wartościowy udział w ogólnoeuropejskiej dyskusji o istocie tzw. *nowych miast* i aglomerowania się w ogóle (m.in. *Stadterweiterung und Vorstadt...* 1969; Bacsai 1996; Blaschke 1970; Bosl 1983, Czeike 1983; Engeli 1983; Kořalka 1983; Ringrose 1983; Schultz 1996; Stott 2007). Głównie w zakresie próby odpowiedzi na zasadnicze pytanie dotyczące ich genezy – czy były one miastami konkurencyjnymi względem tzw. *starych miast* czy nie?

Problem zdegradowanych aglomeracji, a więc rozpatrywanych z punktu widzenia współczesności ma raczej znaczenie marginalne. Podejmowany był on raczej przy okazji omawiania szerszych pojęciowo zagadnień, takich jak np. analiza regionalnej sieci osadniczej, w tym sieci miast zdegradowanych (Siemiński 1989; Drobek 1999; Sokołowski 2011), czy analiza układów urbanistycznych lub funkcjonalnych miast (w tym zdegradowanych) na wybranym obszarze kraju (Münch 1946; Wróblewska 1977; Marcinkowski 1980; Górak 1990).

Marginalny charakter badań nad zdegradowanymi aglomeracjami miast w Polsce wynika zapewne z ograniczonego zbioru tych ośrodków. Często także

zlokalizowanych w strefach peryferyjnych, współczesnych aglomeracji miejskich.

Pytanie o zasadność podejmowania tego problemu rodzi się także z faktu, iż niektóre z tych zespołów funkcjonowały w tak odległej przeszłości historycznej (średniowiecze), że współcześnie stanowią jedynie fragment lokalnego, silnie zruralizowanego krajobrazu wiejskiego, gdzie zatarte zostały ślady dawnych miejskich dziejów. Dotyczy to jednego ośrodka (głównie w przypadku układów *translokacyjnych* – m.in. Lelowa czy Żarnowca), ale także obu dawnych miast, jak np. układu dawnych miast Kamion – Toporów. Współcześnie wiejski krajobraz osiedleńczy i funkcje rolnicze tych osiedli są generalnie słabym asumptem do podjęcia badań chociażby nad tożsamością miejsca w kontekście dawnych miejskich dziejów.

Z drugiej strony, istnienie zdegradowanych aglomeracji miejskich stawia pytanie o trwałość i kontynuacje omawianych form osadniczych. Na trwałość tą można spojrzeć dwojako.

Po pierwsze większość feudalnych aglomeracji miejskich już nie istnieje. To znaczy miasta wokół, którego powstawały włączyły w obręb swoich granic te mniejsze lub słabsze. Innym, chociaż rzadszym przypadkiem był fakt restytucji praw miejskich przez jeden ze zdegradowanych ośrodków, w związku z czym układ ten przestał mieć charakter dosłownej, tytułowej aglomeracji zdegradowanej. Odnosząc się zatem do takiego spojrzenia na kwestię trwałości stawiamy tezę o ograniczonej, ok. 30% trwałości form zaglomerowanych o genezie feudalnej.

Po wtóre, problem aglomeracji zdegradowanych odpowiada na zawarte we wstępie pytanie o trwałość pewnych form osadniczych w dziejach umiastowienia na terytorium Polski. Zbadane przez Autorów dawne aglomeracje miejskie na terytorium współczesnej Polski posiadały te same mechanizmy tworzenia swoich struktur, jak te, które powstawały w XX w. Problem ten szczegółowo wyjaśniony został w opracowaniu R. Krzysztofika (2014), gdzie uniwersalność tą wytłumaczono działaniem tych samych sił miastotwórczych – dośrodkowej i odśrodkowej. Zmienny charakter miały jedynie typy dóbr miastotwórczych oraz liczba mieszkańców. To sprawiało, że różna była wielkość aglomeracji i liczba je tworzących miast, stały natomiast był zawsze charakter powiązań międzymiejskich, którego efektem była i jest paleta policzalnych typów zespołów miejskich – aglomeracja monocentryczna, dosłowna aglomeracja policentryczna, konurbacja czy układ miast bliźniaczych.

Odnosząc się do powyższych rozważań, w rozdziale poprzez opis kilku studiów przypadków starano się zaprezentować nie tylko zarys współczesnego charakteru dawnych aglomeracji miejskich, ale także wyjaśnić genetyczne tło ich powstania. Podkreślić jednak należy, że prezentowane przykłady nie stanowią pełnego spektrum genetycznych ścieżek rozwoju aglomeracji. Nie tylko nie było to możliwe w tej publikacji z uwagi na ograniczoność tekstu, ale także

nie było celem samym w sobie. Celem tym było natomiast zaprezentowanie wybranych przykładów specyfiki towarzyszącej ich powstawaniu, w kwestii zasadniczej – mechanizmów wielocentryczności.

Literatura

- Bacsai V., 1996, Budapest and its Hinterland: the Development of Twin Cities 1720–1850, [w] Clark P., Lepetit B. (red.), *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe*, Soclar Press, Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., Brockfield, s. 183–197.
- Blaschke K., 1970, Altstadt-eustadt-Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsforschung, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 57, s. 350–362.
- Bosl K., 1983, Kernstadt, Burgstadt, Neustadt, Vorstadt in der europäischen Stadtgeschichte, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
- Czacharowski A., 1990, Die Gründung der „Neustädte im Ordensland Preussen, *Hansische Geschichtsblätter*, 108, s. 1–12.
- Czaja R., 1993, Nowy Rynek w Elblągu. Przyczynek do historii przemian urbanistycznych w miastach pruskich w drugiej połowie XVIII w., *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2, s. 321–326.
- Czeike F., 1983, Probleme Wiens in der Ringstrassenära, [w] Katzinger W. (red.), *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, Ludwig-Boltzmann-Institutes für Stadtgesichtsforschung, Linz, Donau, s. 127–138.
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski, Opole.
- Dymitrow M., 2013, Degraded towns in Poland as cultural heritage, *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), s. 613–631.
- Engeli C., 1983, Stadtweiterungen in Deutschland im 19. Jahrhundert, [w] Katzinger W. (red.), *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, Ludwig-Boltzmann-Institutes für Stadtgesichtsforschung, Linz, Donau, s. 47–72.
- Górak J., 1990, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Zamościu, Zamość.
- Górski K., 1991, Zagadnienie krzyżackiej „jurydyki” w Nowym Mieście Toruniu, [w] Wyrobisz A., Tymowski M. (red.), *Czas – Przestrzeń – Praca w dawnych miastach*, PWN, Warszawa, s. 57–60.
- Kiryk F., 2012, Skrzywno Opackie i Skrzywno Plebańskie – miasta bliźniacze i konkurencyjne (XIII–XVIII w.), [w] Bukowski W., Jurek T. (red.), *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, Kraków, s. 595–627.
- Kořalka J., 1983, Die Vorstädte und Vororte Prags im Lichte Neuerer Tchechischer Forschungen, [w] Katzinger W. (red.), *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, Ludwig-Boltzmann-Institutes für Stadtgesichtsforschung, Linz, Donau, s. 121–125.

- Krzysztofik R., 2006, Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2007, Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2008, Przygraniczne aglomeracje miejskie w rozwoju osadniczym Polski, [w] Kulesza M. (red.), Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej, Wydaw. Uniw. Łódzkiego, Łódź, s. 164–174.
- Krzysztofik R., 2010, Przed-industrialne konurbacje miejskie, rozwój i współczesność wybranych form z obszaru Polski i Słowacji, [w] Sitek S. (red.), "Stare i nowe" problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej, 1, Cieszyńskie Warsztaty z Geografii Społeczno-Ekonomicznej, PTG Oddział Katowicki, Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec, s. 63–71.
- Krzysztofik R., 2012, Umieszczenie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna, „Śląsk” Sp. z o.o. Wydawnictwo Naukowe, Katowice.
- Krzysztofik R., 2014, Geneza aglomeracji miast na obszarze Polski, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Marcinkowski S., 1980, Miasta Kielecczyzny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815–1869, PWN, Warszawa – Kraków, Komisja Wydawnicza Kieleckiego Towarzystwa Naukowego, Kielce.
- Münch H., 1946, Geneza rozplanowania miast wielkopolskich w XII–XIV w., B.W., Kraków.
- Nietyksza M., 1986, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1865–1914, PWN, Warszawa.
- Nowak Z. H., 1993, Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preussen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit, [w] Arnold U. (red.), Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich, „Elwert”, Marburg, s. 129–142.
- Nowak H. Z., Tandecki J., 1996, Inkorporacja Nowego Miasta Elbląga do Starego Miasta Elbląga, [w] Groth A. (red.), 750 lat praw miejskich Elbląga. Księga Pamiątkowa, Wydawnictwo „Marpress”, Gdańsk, s. 89–98.
- Ringrose D. R., 1983, Madrid and the Spanish Economy, 1560–1850, University of California Press, Berkeley.
- Schultz H., 1996, The Metropolis in the Sand-pit – Berlin and Brandenburg, [w] Clark P., Lepetit B. (red.), Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe, Soclar Press, Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., Brockfield, s. 168–182.
- Siemiński J. L., 1989, Wczorajsze i dzisiejsze problemy byłych miasteczek, Wiadomości Statystyczne, 11, s. 25–30.
- Słoń M., 2006, Dlaczego tylko jeden Wrocław? Próba porównania rozwoju aglomeracji miejskich Wrocławia, Pragi, Krakowa i Poznania, [w] Nodl K. (red.), Socialni svět středověkeho města, Colloquia mediaevalia Pragensia, 5, Praha, s. 119–131.
- Sokołowski D., 2011, Miasta zdegradowane w województwie kujawsko-pomorskim, [w] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), Koncepcje i problemy badawcze geografii osadnictwa. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Maikowi w 70-lecie urodzin, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 363–379.

- Stadterweiterung und Vorstadt. Protokoll über die VI. Arbeitstagung – Arbeitskreis für Südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung, 1969, opr. E. von Maschke, J. Sydow, „Kohlhammer“, Stuttgart.
- Stott G., 2007, Enhancing Status Through Incorporation: Suburban Municipalities in Nineteenth-Century Ontario, *Journal of Urban History*, 33(6), s. 885–910.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] Namyślak B. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Tom 2, Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, Wrocław, s. 25–39.
- Wróblewska G., 1977, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, PWN, Warszawa-Poznań.

Degraded towns and urban abandonment

Robert Szmytkie, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow,
Iwona Kantor-Pietraga, Jolanta Pełka-Gościniak,
Tomasz Spórna, René Brauer

One important element in the interaction between the natural and the human environment is the negative impact of the first on the latter when seen through the prism of urban destabilization. Within this scope, the issue of urban abandonment and disappearance holds an important place, the indirect cause of which are the specifics of local and regional natural subsystems. Small towns are especially susceptible to the negative forces of the natural environment. Since most cases of urban abandonment have happened in historical times, there is a linkage between abandonment and formal degradation, but this linkage, until now, has not been systematically approached in research.

The following chapter elaborates on the phenomenon of urban abandonment in the context of degraded towns in Poland. It draws from a large amount of empirical material, which served as the basis for a newly published (December 2015) article in *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, dedicated wholly to the interaction between environmental hazards and urban abandonment. This chapter focuses solely on the role of *degradation* within this interaction, an aspect, which – for reasons of delimitation – had to be omitted from the article. For a comprehensive theoretical walkthrough, however, we strongly remit the reader to the original article.¹⁰²

Applying a dynamic approach, i.e., analyzing the phenomenon in both historical and current times, the main method used was a large inventory of

¹⁰² Krzysztofik R., Dymitrow M., Szmytkie R., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościniak J., Spórna T., 2015, Environmental hazards and urban abandonment: Case studies and typological issues, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, Vol. 97, Issue 4, pp. 291–308. DOI: 10.1111/geob.12082.

known cases of urban abandonment in Poland subject to prior scholarly study. The inventory was compiled by systematically scouring numerous scholarly works and archival documents on the subject (altogether some 3,500 sources were used), covering the territory of present-day Poland. Since sites of urban abandonment often leave an imprint in the landscape, additionally, cartographic materials, satellite imagery and Google® street-view imagery was used. Departing from these data, four representative case studies were selected for in-depth scrutiny.

The problem of negative interactions between man and the natural environment was apparent already in the early medieval period. For the most part, these interactions were caused by environmental (i.e. natural and economic) factors, such as sterilization of cultivated land, excessive deforestation, decimation of forest game, etc. Many settlements, however, were abandoned due to natural factors only, among which the most common were: floods and rising river levels, destructive forces of the sea, and harsh climatic conditions. From the late Middle Ages, which coincided with the stabilization of human settlements by means of town privileges, instances of abandonment were fewer. The main reason for this was the separation of settlement functions. From then on, mostly settlements with closest links to the natural environment were subject to disappearance and abandonment, and these settlements were mainly rural. Degradations of towns ensued only when the foundations on which the towns were located became violated due to strong terraineal transformations.

While the feudal era (which lasted until the turn of the 19th century) was characterized by cases of urban abandonment caused by, interchangeably, natural (e.g. Old Łeba, Old Hel, Drohiczyń-Ruska Strona) and environmental (e.g. Old Olkusz) conditions, from the 19th century onwards, the causes were almost exclusively environmental (e.g. Miedzianka, Wapno, Bytom, Zbyszyce). This change was related to the stronger socio-economic role of towns within their respective settlement systems, and, accordingly, no case of complete urban abandonment due to natural drivers only has been reported from mid-19th century. Instead, only cases of *partial* urban abandonment can be found, both due to natural (e.g. Międzybrodzie Białskie) and environmental conditions (e.g. Miedzianka). Most cases of urban abandonment, however, were caused by mixed forces, related mainly to mining (e.g. Bytom, Wapno). Since mining significantly affects the environment and indirectly impacts human settlement forms, it can also contribute to the related phenomenon of urban shrinkage (Bytom).

Sometimes, however, environmental hazards can lead to *the translocation* of a settlement, which was the case with Wapno, discussed in detail in this chapter. While depopulation often accompanies an environmental hazard, the safely *translocated town* can actually experience population increase (e.g. Olkusz, Krasiczyn). Contrarily, if the environmental hazard persists and *trans-*

location is impossible due to geographic barriers, the endangered town begins to depopulate. Taking into account both spatial disintegration and depopulation, the following four scenarios could be identified in the wake of an environmental hazard:

- the whole town disintegrates and depopulates completely (Drohiczyn-Ruska Strona);
- the whole town disintegrates while its residents translocate to a new site (Old Łeba);
- part of a town disintegrates and only this part depopulates (Wapno);
- part of a town disintegrates but the whole town depopulates (Bytom) (Krzysztofik et al., 2015).

Departing from these scenarios, the relation between urban degradation and urban abandonment was further explored through four representative case studies:

- Old Łeba (translocated due to exposition to wind, sea water and waves);
- Drohiczyn-Ruska Strona (destroyed and depopulated due to cyclical floods);
- Miedzianka (depopulated due to irresponsible mining and health hazards);
- Wapno (severely damaged due to subsidence caused by the desiccation of the gypsum cap).

From these cases we draw that in order to avert unnecessary urban degradation we must pay greater attention to the dangerous relationship between humans and the natural environment, not least by drawing lessons from the past through the study of historical cases.

Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia

Robert Szmytkie, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow,
Iwona Kantor-Pietraga, Jolanta Pełka-Gościniak,
Tomasz Spórna, René Brauer

Wprowadzenie

Rozdział ten jest rozszerzeniem badań empirycznych (o rolę miasta zdegradowanego w kontekście procesów opustoszenia), do których odniesiono się w artykule opublikowanym w *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* (2015).¹⁰³

Interakcje pomiędzy środowiskiem przyrodniczym a funkcjonowaniem człowieka w przestrzeni geograficznej są jednym z kluczowych zagadnień podejmowanych przez naukę (por. Szponar 2003; Albińska 2005; McLeman 2011). Wśród wielu rozważanych na tym polu zagadnień rolę szczególną mają te kwestie, które nawiązują do sytuacji, kiedy niektóre komponenty środowiska przyrodniczego są w stanie naruszyć realny byt społeczeństw lokalnych (m.in. Dyer 1982; Gocłowski 1992; Myers 2002; Hunter 2005; Blaikie i in. 2006).

Jednym z ważniejszych zagadnień nawiązujących do tej tematyki jest problem negatywnego oddziaływania elementów środowiska przyrodniczego na możliwość destabilizacji funkcjonujących układów osadnictwa miejskiego. W ramach tego zagadnienia na pierwszy plan wysuwa się kwestia pustoszenia i zanikania miast, których co najmniej pośrednim czynnikiem jest specyfika lokalnych, ewentualnie regionalnych podsystemów przyrodniczych (El Masri 2002; Myers 2002).

¹⁰³ Krzysztofik R., Dymitrow M., Szmytkie R., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościniak J., Spórna T., 2015, Environmental hazards and urban abandonment: Case studies and typological issues, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, Vol. 97, Issue 4, s. 291-308. DOI: 10.1111/geob.12082.

Miasta zanikłe i opustoszałe są jednym z fenomenów relacji: człowiek – środowisko (Florin 1961; Brown 2000; England 2003). Fenomen ten wiąże się z faktem, iż w momencie początkowej ewolucji miasta zakłada się trwałość jego bytu. Cechami, które opisują przestrzeń miejską są raczej rozwój, ewentualnie zmiana funkcjonalna. Niezwykle rzadko następuje jego unicestwienie, szczególnie w czasach pokoju. W tym kontekście czynnik środowiskowy warunkujący degradację miasta jest szczególnie interesującym elementem relacji: człowiek – środowisko. Szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej czy na terytorium współczesnej Polski. Geneza omawianego zjawiska jest tożsama z okresem w jakim miasta pojawiały się na danym terytorium. W przypadku Polski okres ten przypada na XIII w. Wcześniej przyrodnicze uwarunkowania degradacji osadnictwa nierolniczego oddziaływały na grody.

Ponieważ z oczywistych względów na destrukcyjne oddziaływanie komponentów środowiska przyrodniczego najbardziej narażone są mniejsze miejscowości, stąd problem zanikania miast lub ich opustoszenia odnosi się głównie do czasów historycznych. Niemniej jednak okazuje się, że i w czasach współczesnych – w XX i XXI w. – zjawiska te pozostawiają trwałe ślady w przestrzeni geograficznej.

W powyższym kontekście, podstawowym celem niniejszego artykułu jest odpowiedź na pytanie o wpływ czynników środowiskowych na zanikanie miast w Polsce. Próba odpowiedzi zaprezentowana została w ujęciu dynamicznym, to znaczy wskazano specyfikę i rozmiar tego zjawiska w przeszłości i w czasach współczesnych. Podstawową bazę źródłową stanowiła analiza materiałów dotyczących rozwoju miast zlokalizowanych na obszarze współczesnej Polski. Lustracji podlegało ponad 1800 miejscowości, które posiadały status miasta lub osiedla miejskiego. Podstawą dokonanego przeglądu ośrodków miejskich była próba odpowiedzi na pytanie: czy na ich rozwoju mogły zawazyć czynniki o charakterze środowiskowym? Konkretyzując zasadniczy cel opracowania – w sposób szczególny poszukiwano odpowiedzi na pytanie czy czynniki te mogły zadecydować o pustoszeniu miast.

Zebrane informacje zagregowano w postaci zbioru miejscowości, których w określonym stopniu dotknęło zjawisko środowiskowo uwarunkowanego wyludniania czy pustoszenia. Zaprezentowane w artykule studia przypadków mają natomiast na celu pogłębienie wiedzy na temat obserwowanych zjawisk i interakcji.

Problematyka podejmowana w rozdziale jest przedmiotem zainteresowań wielu subdyscyplin naukowych: geografii miast, geografii fizycznej, fizjografii urbanistycznej, geologii, ekologii czy archeologii. Każda z nich zwraca uwagę na inny fragment zagadnienia, w związku z czym odczuwalny jest brak badań interdyscyplinarnych i syntetyzujących. Niniejsze studium jest jedną z prób zmierzających w kierunku komplementarności ujęcia, w odniesieniu do współczesnego terytorium Polski (por. Krzysztofik i in. 2015).

Procesy pustoszenia miast w Polsce

Problem negatywnych interakcji na osi: człowiek – środowisko pojawił się już w okresie wczesnośredniowiecznym. To właśnie czynnikami przyrodniczymi archeologia próbuje wyjaśniać upadek i zanik wielu ośrodków grodowych na obszarze Polski i Europy Środkowo-Wschodniej. W większości przypadków były to jednak czynniki środowiskowe (przyrodniczo-ekonomiczne) powiązane z wyjąłowieniem uprawianej ziemi, nadmiernym karczunkiem lasów, zubożeniem lasów w zwierzynę łowną itp. Wiele osad opustoszało jednak w efekcie działania wyłącznie elementów przyrodniczych. Do najczęstszych przypadków zaliczyć należy: powodzie i wezbrania rzek, niszczycielską działalność morza, surowe warunki klimatyczne.

Od okresu późnego średniowiecza wraz ze stabilizacją procesów osadniczych miast, konstytuowanych tzw. prawem miejskim, przypadki regresu miast spowodowane działaniem elementów środowiska przyrodniczego były rzadsze. Główną przesłanką tego faktu było wyraźne rozdzielenie funkcji osadnictwa. Na zanik i pustoszenie częściej narażone było osadnictwo wiejskie, ściślej powiązane uwarunkowaniami przyrodniczymi. Zmieniające się uwarunkowania środowiska przyrodniczego (warunki hydrologiczne, warunki klimatyczne), mogły w pewnych okolicznościach spowodować opustoszenie wsi (Fokt 2009). Ten element procesu zanikania osiedli ma charakter przyrodniczo-systemowy.

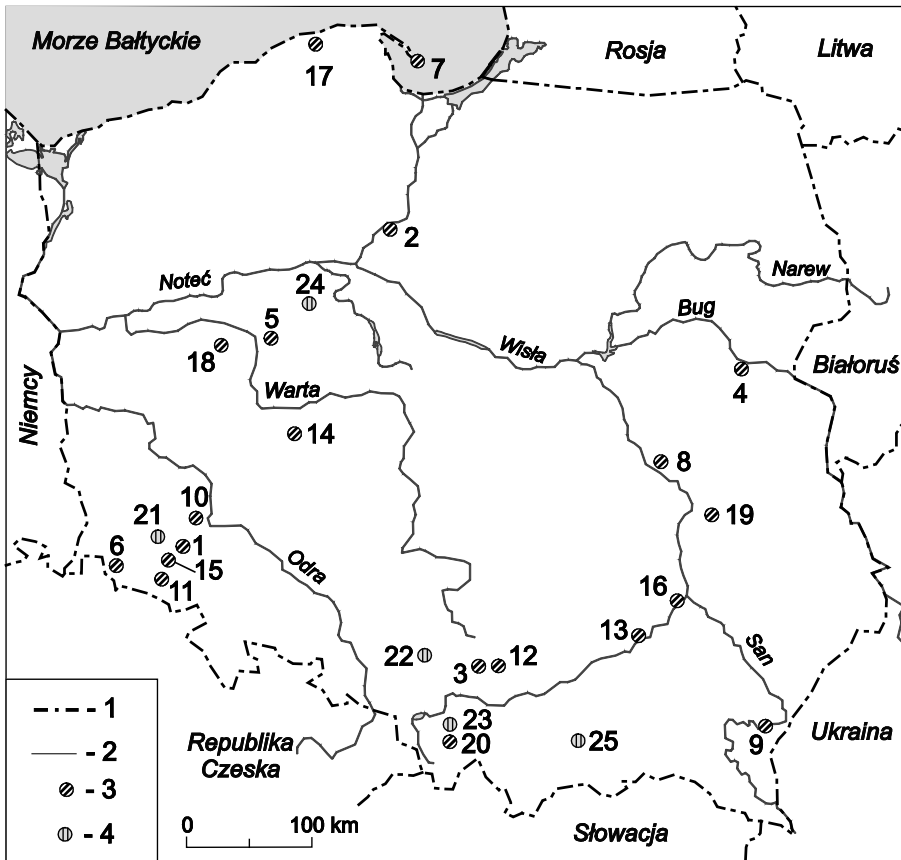
Degradacja miast na obszarze współczesnej Polski miała miejsce w zasadzie tylko wtedy, gdy zostały naruszone ich podstawy lokalizacyjne, a co uzewnętrzniła się silnymi przeobrażeniami terenu, na którym miasto było umiejscowione. Ten element w procesie zaniku osadnictwa występował także w przypadku wsi. Można go określić jako element fizjograficzny.

O ile w epoce feudalnej (do przełomu XVIII i XIX w.) dominujące znaczenie w procesie pustoszenia miast miały uwarunkowania przyrodnicze (Stara Łeba, Hel Sary, Drohiczyń Ruska Strona) i przyrodniczo-ekonomiczne (m.in. Stary Olkusz), to od XIX i XX w. rolę wiodącą miały czynniki niemal wyłącznie przyrodniczo-ekonomiczne (m.in. Miedzianka, Wapno, Bytom). Fakt ten wiązał się w głównej mierze z silnym ekonomiczno-społecznym umocowaniem miast w systemie osadniczym. Charakterystyczny jest na przykład *casus* miasta Bogatynia, które co najmniej kilka razy w każdym stuleciu doświadcza niszczycielskiej powodzi (Kasprzak 2010, s. 108–109), ale niezmiennie trwa i jest odbudowywane. Fakt ten determinowany jest rolą tego miasta w przestrzeni geograficznej.

Od połowy XIX w. nie notuje się na obszarze dzisiejszej Polski faktu kompletnego opustoszenia miasta na skutek wyłącznie zagrożeń przyrodniczych. Obserwowane zjawiska polegają na:

- opustoszeniu miejscowości, ale na skutek bardziej ogólnych uwarunkowań środowiskowych (Miedzianka),
- częściowym opustoszeniu miejscowości na skutek zagrożeń wyłącznie naturalnych (Międzybrodzie Bialskie).

Najwięcej przypadków dotyczy zjawisk pośrednich, a więc częściowego opustoszenia miejscowości w efekcie bardziej ogólnych uwarunkowań środowiskowych, głównie związanych z górnictwem (Bytom, Wapno). Zagrożenia te w istotny sposób zmieniają nie tylko uwarunkowania środowiskowe, ale także oddziałują pośrednio na lokalne układy osiedleńcze. Przykład Bytomia pokazuje, że mogą nawet współtworzyć szersze pojęciowo zjawisko kurczenia się miasta.

Ryc. 1. Zdegradowane miasta i wybrane miejscowości podlegające procesowi opustoszenia

Objaśnienia:

- 1 – granice państwowe; 2 – główne rzeki; 3 – miejscowości podlegające procesom pustoszenia;
- 4 – inne przykłady miejscowości podlegających procesom pustoszenia.

Objaśnienia numeracji miejscowości: 1 – Chełmiec (Jerzyków), 2 – Chełmno-Rybaki, 3 – Czyżówka, 4 – Drohiczyn Ruska Strona, 5 – Dzwonowo, 6 – Gierczyn, 7 – Hel Stary, 8 – Kochów, 9 – Krasiczyn, 10 – Las, 11 – Miedzianka, 12 – Olkusz Stare Miasto, 13 – Połaniec Stare Miasto, 14 – Półkpie, 15 – Radzimowice, 16 – Sandomierz Stare Miasto, 17 – Stara Łeba, 18 – Szamotuły Stare Miasto, 19 – Wąwolnica Stare Miasto, 20 – Żywiec Stare Miasto, 21 – Iwiny, 22 – Karb (Bytom), 23 – Międzybrodzie Białskie, 24 – Wapno, 25 – Zbyszyce.

Źródło: opracowanie na podstawie Krzysztofik i in. 2015.

Jednak w pewnych okolicznościach dochodzi jedynie do lokalnej relokacji osadnictwa, czego przykładem jest omówiony szerzej przypadek Wapna. Po początkowych zniszczeniach i wynikającej z tego depopulacji, miejscowość taka „rekonstruuje się” częściowo w innym, nie zagrożonym miejscu (w poprzednich okresach historycznych taka sytuacja miała miejsce np. w przypadku: Olkusza i Krasiczyna). W takim przypadku liczba ludności może nawet wzrosnąć. Jednak jeśli zagrożenia środowiskowe są trwałe, a proces relokacji nie jest możliwy z powodu różnych barier geograficznych miasto stopniowo się wyludnia.

Rzeczywiste interakcje, w których uwzględniono zasięg przestrzenny oddziaływania zagrożeń środowiskowych i procesu wyludniania się przedstawia poniższe zestawienie (ryc. 1):

- zagrożenie ujawnia się i destabilizuje obszar całego miasta – następuje jego całkowite wyludnienie (Drohiczyn Ruska Strona);
- zagrożenie ujawnia się i destabilizuje obszar całego miasta – następuje jednak tylko częściowe wyludnienie, w niektórych spośród części miasta lub jego relokacja (Stara Łeba);
- zagrożenie ujawnia się i destabilizuje część miasta i to ona się wyludnia (Wapno);
- zagrożenie ujawnia się i destabilizuje część miasta, ale wyludnia się całe miasto (Bytom) (Krzysztofik i in. 2015).

Zdegradowane miasta opustoszałe w Polsce

Uwarunkowania degradacji i pustoszenia miast w aspekcie środowiskowym przedstawia szczegółowo cykl czterech *case studies*.

Degradacja i opustoszenie miasta na skutek sztormów

A. Lokalizacja miejscowości

Stara Łeba jest miastem całkowicie zanikłym. Zlokalizowane było ono w obrębie granic administracyjnych współczesnego miasta Łeba w województwie pomorskim.

B. Uwarunkowania środowiskowe

Łeba położona jest na obszarze Pobreży Południowobałtyckich – w mezoregionie Wybrzeża Słowińskiego, które stanowi część Pobreża Koszalińskiego (Kondracki 2002), pod kątem geomorfologicznym zaś – w obrębie Nizin Nadmorskich na Wybrzeżu Słowińskim (Augustowski 1972). Budowa geologiczna utworów powierzchniowych badanego obszaru jest mało zróżnicowana. Najpospolitszym materiałem, zwłaszcza na mierzajach, są piaski akumulacji morskiej osadzone od schyłku plejstocenu do dnia dzisiejszego i trans-

portowane przez wiatr na zaplecze brzegu. Pod warstwą piasku zalegają miejscowo postglacjalne utwory organogeniczne (torfy, gytie). Występują tu też gliny zwałowe (Miszański 1973). Na krajobraz okolic Łeby składają się: plaża, obszary wydumowe na mierzejach (Mierzeja Łebska, Mierzeja Sarbska), nadbrzeżne jeziora (Łebsko, Sarbsko) i bagna, dolina i ujście rzeki Łeby oraz elementy rzeźby polodowcowej (wysoczyzny morenowe, pradolina, moreny czołowe) (Augustowski 1972). Jest to specyficzny obszar, na którym ścierają się oddziaływania łądu i morza. Dużą rolę odgrywają tutaj wiatry: sztormy oraz bryzy morskie i łądowe. Falowanie, będące efektem działalności wiatru, powoduje szybko zachodzące zmiany linii brzegowej, abrazję, transport rumowiska i akumulację. Wiatr przyczynia się również do rozwoju procesów eolicznych: deflacji i akumulacji, w wyniku czego powstają m.in. wydmy (Miszański 1973; Schwartz 1982; Kondracki 2002).

W rejonie położonym na zachód od Łeby występuje strefa czynnych wydym. Wydmy nadmorskie powstawały od momentu wyłonienia się z morza powierzchni piaszczystych i kształtowania ich przez wiatry (głównie SW i W) (Miszański 1973). Na Mierzei Łebskiej występują typowe wydmy nadmorskie na zapleczu brzegu o charakterze akumulacyjnym. Ruchome wydmy występują jedynie na 20 km odcinku na zachód od Łeby na obszarze Słowińskiego Parku Narodowego. Czynne wydmy wędrują generalnie w kierunku wschodnim z różnymi prędkościami (od 3,4 do 9,7 m na rok), wkraczając na obszar leśny i powodując jego obumieranie. Na pozostałej części mierzei występują wydmy martwe (Leśniak 1997).

C. Wpływ czynników środowiskowych na procesy pustoszenia

Lokalizacja Starej Łeby jako punktu osadniczego była narażona na niebezpieczeństwa przyrodnicze. Położona wśród pozbawionych roślinności obszarów wydumowych, tuż przy szerokiej plaży Bałtyku i ujściu rzeki Łeby wystawiona była na działanie wiatru, wody morskiej i falowania. Potężne sztormy pustoszyły miasto w latach: 1396, 1439, 1449, 1467, 1497 i 1558 r. Pierwszy znany wielki sztorm w Łebie, połączony z burzą piaskową miał miejsce 17 stycznia 1396 r. W dniach 15–17 września 1497 r. pod wpływem działania fal morskich i wiatrów niosących piasek nastąpiło zasypanie koryta ujścia rzeki Łeby. Rzeka dopiero po pewnym czasie znalazła nowe koryto na wschód od dotychczasowego (Szulka 2000).

Obserwowane zjawiska, powodując dekompozycję dotychczasowych elementów środowiska przyrodniczego, oddziaływały także na lokalny układ osadniczy. Oddziaływania trzech czynników: fal morskich, piasku i wywołanych przemieszczeń gruntu na obszarach nadmorskich dobrze znane są z innych regionów europejskich (Jutlandii, Anglii). Mieszkańcy tej pierwszej na przykład w przeszłości mieli problemy z przemieszczaniem się piasków i zasypaniem osad. Największy problem powstał w rejonie miasta Skagen, gdy

wzdłuż zachodniego wybrzeża wycięto na potrzeby produkcji stoczniowej całe zwarte, nadmorskie kompleksy leśne. Od początku XVI w. ruchome piaski pod wpływem silnych wiatrów wiejących z zachodu zasypywały wsie. Ludność zmuszona była do przemieszczania się coraz bardziej na wschód. Dopiero w XIX w. opanowano niszczące działanie wiatrów i piasków, sadząc na całym zachodnim wybrzeżu roślinność wydmową i kosodrzewinę.

Analogiczna sytuacja w Europie miała miejsce w rejonie Dunwich (Parker 1965). Przypadek tego, niegdyś jednego z głównych portów wschodniego wybrzeża Anglii, stanowi modelowy przykład oddziaływań omawianych czynników przyrodniczych, które miały miejsce na obszarze Polski w rejonie Łeby i Helu.

D. Skutki czynników środowiskowych

Miasto Łeba zostało założone w 1357 r. W efekcie wspomnianych oddziaływań elementów środowiska przyrodniczego w II połowie XVI w. doszło do relokacji przestrzennej miasta. Proces *translokacji miasta* na nowe miejsce był jednym z kilku najbardziej charakterystycznych wydarzeń związanych z bezpośrednim i trwałym oddziaływaniem czynników naturalnych na układ osadniczy, jaki miały miejsce na terytorium Polski. Bezpośrednim czynnikiem *translokacji* Starej Łeby było jej kolejne zniszczenie, na skutek trzydniowej nawałnicy, która rozpoczęła się 11 stycznia 1558 r. (Szultka 2000). Silny wiatr zdezastował lokalne drzewostany oraz uszkodził ogół zabudowań – mieszkalnych i gospodarczych. Innym problemem były podtopienia zabudowań i osadzanie w zagłębieniach naniesionego piasku morskiego. Wskutek poniesionych strat podjęto decyzję o przeniesieniu miasta w latach 1570–1572 na prawą stronę rzeki (Szultka 2000). Nowa lokalizacja była korzystniejsza od umiejscowienia Starej Łeby. Znane z późniejszych dziejów przykłady oddziaływania czynników przyrodniczych na Nową Łebę nie stanowiły już takiego zagrożenia. Jedyną pozostałością po Starej Łebie jest fragment ściany ołtarzowej kościoła św. Mikołaja, znajdujący się przy ulicy Turystycznej.

Degradacja i opustoszenie miasta na skutek powodzi

A. Lokalizacja miejscowości

Drohiczyn Ruska Strona jest współcześnie przysiółkiem wsi Bużyska pod nazwą Ruska Strona. Osada zlokalizowana jest w gminie Korczew (powiat siedlecki) w województwie mazowieckim.

B. Uwarunkowania środowiskowe

Ruska Strona położona jest w obrębie jednostki fizycznogeograficznej Niziny Środkowopolskiej, na Nizinie Południowopodlaskiej w mezoregionie

Podlaski Przełom Bugu, który stanowi granicę między Wysoczyzną Siedlecką na południu i Wysoczyzną Drohiczyńską na północy (Kondracki 2002). Na obszarze tym dolina Bugu przecina obszar wysoczyznowo-nizinny o rzeźbie powstałej w czasie zaniku lądolodu podczas stadiału warciańskiego zlodowacenia środkowopolskiego. Powierzchnia terenu jest tu płaska lub lekko falista, wyniesienia osiągają wysokość 125–168 m n.p.m. Cechą charakterystyczną wysoczyzny jest kilkudziesięciometrowa stroma krawędź rozcięta wcięciami erozyjnymi, opadająca ku dolinie rzeki Bug i jego dopływów. Wysokości względne wzgórz morenowych dochodzą do 10 m. Dolina Bugu w najszerszym miejscu osiąga wartość ok. 6 km, natomiast w najwęższym – ok. 1,3 km. Głębokość wcięcia doliny w otaczające ją wysoczyzny wynosi od 30 do 60 m. Na jej zboczach widoczne są terasy rzeczne. Dno doliny zajmuje szeroka terasa zalewowa, w obrębie której występują starorzecza, wypełnione w różnym stopniu gruntami organicznymi i namułami. Piaszczysta terasa nadzalewowa wznosi się 4–8 m ponad zwierciadło wody. W jej obrębie występują nieliczne wydmy i pola piasków przewianych (Kondracki 2002; Szwajgier i in. 2002).

Bug jako rzeka nieuregulowana i dzika charakteryzuje się zmienną szerokością koryta i zróżnicowanymi poziomami głębokości, jak również bardzo szybkim i zmieniającym się nurtem. Występują tu liczne rozlewiska i płycizny. Bug posiada złożony, śnieżno-deszczowy reżim opadowy z wyraźną dominacją wiosennych wezbrań roztopowych (Michalczyk i in. 2002; Ostrowski 2003; Kusznerczuk, Hołub 2008).

Zatem główne cechy krajobrazu naturalnego doliny Bugu w otoczeniu Drohiczyzna Ruskiej Strony to naturalne koryto rzeczne z licznymi wysokimi skarpami, mieliznami, wypami, starorzeczami, zwanymi bużyskami oraz wysokie krawędzie wysoczyzny morenowej (Szwajgier i in. 2002; *Program...* 2007).

C. Wpływ czynników środowiskowych na procesy pustoszenia

Dolinę rzeki w okolicy Drohiczyzna cechuje asymetryczny profil. Północny, wyżej położony brzeg opada stromą skarpą do rzeki. Brzeg południowy jest niski i płaski. Lewobrzeżny Drohiczyzn (Ruska Strona) został założony wewnątrz zakola rzeki po stronie wypukłej – niskiej i płaskiej, gdzie następuje akumulacja osadów rzecznych, natomiast Drohiczyzn prawobrzeżny – na wysokiej skarpie, na wklęsłym stromym brzegu, stale podcinanej przez nurt Bugu. W trakcie corocznych, wiosennych wezbrań Ruska Strona była zalewana, natomiast wysoki brzeg Drohiczyzna skutecznie chronił miasto przed powodzią, choć był podcinany i narażony na osuwanie się materiału ze skarpy. Bezpośrednim powodem wyludnienia Drohiczyzna Ruskiej Strony były klęski żywiołowe, które nawiedziły to miasto w I połowie XIX w. Najpoważniejszym czynnikiem destabilizującym funkcjonowanie miasta był cykl powodzi, z których

najgroźniejsza była ta z 1813 r. Powodzie na obszarze zalewowym Ruskiej Strony miały i mają charakter roztopowy i zatorowy.

Powodzie z XIX w. miały wyjątkowo niszczycielski charakter. Podważyły istnienie w tym miejscu zwartej osadnictwa miejskiego z trzech zasadniczych powodów:

- okresu występowania powodzi,
- skali powodzi,
- permanentności zjawisk.

Zimowa i wiosenna pora występowania powodzi, biorąc pod uwagę nie-trwałą drewnianą zabudowę ówczesnego miasta, powodowała nie tylko bezpośrednie zniszczenia i straty materialne. Destabilizowała również możliwości odtworzenia miejscowej bazy ekonomicznej w znacznej części opartej na rolnictwie.

Równie istotna była skala powodzi, która kompletnie pokrywała się z przestrzenią miasta ulokowanego na terasie zalewowej. Miejsca nienawiedzane powodziami zlokalizowane były w odległości około kilkuset metrów od zwartej zabudowy miasta. Ten kierunek stał się także podstawą późniejszej *translokacji miasta*.

Ostatni czynnik związany z opustoszeniem miasta to stałość zjawisk powodzi. Źródła podają informacje o nich dla XIX i XX w. (Weremiej 1938), jednak już sam fakt założenia Drohiczyzna Starego Miasta na drugim nie zagrożonym brzegu, świadczył o tym, że zjawisko systematycznych powodzi na „Ruskim” brzegu było zauważalne w średniowieczu.

D. Skutki czynników środowiskowych

Co najmniej od uzyskania miejskiej samodzielności w 1795 r. Drohiczyzn Ruska Strona systematycznie wyludniał się. Jeszcze w 1861 r. liczył 315 mieszkańców (Weremiej 1938). Po II wojnie światowej liczba ludności przysiółka nie była większa niż 50 osób, okresowo osada była nawet bezludna. Na skutek depopulacji i zagrożeń naturalnych destabilizujących rozwój miasta w 1863 r. Drohiczyzn Ruską Stronę pozbawiono praw miejskich (*Słownik...* 1880–1914). Po II wojnie światowej miejscowość straciła nawet status wsi, stała się formalnie przysiółkiem nowolokowanej wsi Góry. Ta ostanina była miejscem translokacji mieszkańców Drohiczyzna Ruskiej Strony jeszcze w XIX w. W 2006 r. na obszarze dawnego miasta zlokalizowane były trzy rozproszone gospodarstwa wiejskie. Całkowicie zatarty został dawny układ urbanistyczny oraz sieć uliczna miasta. Miejscowość zdominowana jest przez użytki rolnicze ze szczególnym uwzględnieniem łąk i pastwisk oraz wtórne lasy łęgowe i zbiorowiska nadrzeczne.

Degradacja i opustoszenie miasta na skutek eksploatacji górniczej

A. Lokalizacja miejscowości

Miedzianka jest aktualnie wsią zlokalizowaną w gminie Janowice Wielkie, powiecie jeleniogórskim (województwo dolnośląskie).

B. Uwarunkowania środowiskowe

Miedzianka położona jest na północnym skraju Rudaw Janowickich (Sudety Zachodnie), powyżej doliny Bobru. Tereny, na których położona jest miejscowość, zbudowane są z metamorficznych skał okrywy granitowego masywu karkonosko-izerskiego (dewońskie łupki kwarcowo-skaleniowe, fyllity grafitowo-serycytowe, fyllity łuszczkowe, zieleńce i amfibolity). Na prawym brzegu Bobru (Góry Ołowiane) występują młodopaleozoiczne perydotyty hornblendowe, kambryjskie łupki zieleńcowe z żyłami staropaleozoicznych łupków kwarcowo-chlorytowo-albitowych. Strefa kontaktowa tych formacji jest bogato okruszczowana (występował tu m.in. malachit, hematyt, magnetyt, chryzokola i złoto) oraz zasobna w polimetaliczne złoża zawierające: rudy miedzi, arsenu, manganu i uranu. Zawartość *Cu* w miejscowych rudach dochodziła do 35% (Teisseyre 1968; Zimnoch 1978; Staffa 1998).

C. Wpływ czynników środowiskowych na procesy pustoszenia

Miedzianka wzmiankowana była dopiero w 1311 r. jako *Cuprifodina in montibus*, mimo iż niektóre źródła podają, że miejscowość została założona już w 1156 r. przez *Laurentiusa Angelusa*, legendarnego mistrza górniczego z Walonii, który miał odkryć miejscowe złoża (por. Staffa 1998; Makuch, Stolarczyk 2013). W 1370 r. powstał tu kościół parafialny, a z 1369 r. pochodzi pierwsza wzmianka o istniejącej tu sztolni i miejscowych górnikach. Na początku XVI w. Miedzianka była czołowym ośrodkiem górniczym w Sudetach. W tym czasie powstały tu nowe sztolnie, huta, a miejscowość otrzymała prawa miasta górniczego. W 1539 r. Justus Decjusz, kolejny właściciel miejscowości, wydał specjalny ordunek górniczy dla Miedzianki (Staffa 1998; Madziarz 2010; Springer 2011; Makuch, Stolarczyk 2013).

W szczytowym okresie rozwoju w Miedziance działało 160 szybów i sztolni oraz kilka hut i kuźnic. W obliczu wyczerpywania się złóż bracia Hellmann, kolejni właściciele miejscowości, w 1543 r. uzyskali od cesarza austriackiego Ferdynanda koncesję na produkcję witriolu. Po wojnie trzydziestoletniej w Miedziance działało 5 kopalń. W XVIII w. miasto stało się siedzibą urzędu górniczego, co przyczyniło się do ożywienia prac górniczych (powstały nowe sztolnie, a stare odwodniono). W połowie XVIII w. w Miedziance były czynne trzy kopalnie, miejscowość była też znacznym ośrodkiem tkactwa chałupniczego. Jednak złoża się wyczerpywały. Miasto nie zdołało się rozwinąć poza

pierwotny układ urbanistyczny; zmniejszyła się też liczba mieszkańców (z 856 osób w 1816 r. do 639 osób w 1825 r.) (Staffa 1998; Madziarz 2010; Springer 2011; Makuch, Stolarczyk 2013).

W XIX w. i na początku XX w. podejmowano próby intensyfikacji prac górniczych, jednak okazywały się one niedochodowe i w 1927 r. wszystkie kopalnie w Miedziance zatrzymano.

Miedziankę ominęły działania wojenne, jednak w 1945 r. miejscowość pozbawiono praw miejskich. Miedzianką zainteresowała się Armia Czerwona, która w 1948 r. rozpoczęła tu poszukiwania i wydobywanie rud uranu. W latach 1949–1954 w Miedziance wykonano w sumie kilkadziesiąt km odwiertów, sztolni i chodników. Stało się to jednak przyczyną zagłady miasta, ponieważ roboty prowadzono w sposób rabunkowy, bez odpowiednich zabezpieczeń. Ponadto nałożyły się one na stare sztolnie i chodniki. Po pracach z lat 50. XX w. pozostały również widoczne do dzisiaj liczne hałdy i wykopy wokół miasta (Staffa 1998; Madziarz 2009, 2010; Springer 2011; Makuch, Stolarczyk 2013). Mimo to aż do końca lat 80. XX w. informacje na temat prowadzonych tu prac górniczych i wydobywania uranu były utajnione (Mazurski 1976; Szoka 1986). W sumie w latach 1948–1952 w Miedziance (kopalnia „Obiekt nr 2”) wydobyto 14967,4 kg uranu (Madziarz 2009, 2010).

D. Skutki czynników środowiskowych

Po zakończeniu poszukiwań rud uranu, kopalnie w Miedziance podlegały Zakładowi Górniczemu „Lena” w Wilkowie k. Złotoryi. Przeprowadzono tu prace poszukiwawcze rud miedzi, w trakcie których stwierdzono istnienie 12 poziomów starych chodników na głębokości od 22 do 220 m oraz ogromną ilość małych szybów, które były główną przyczyną tworzenia się niewielkich zapadlisk o charakterze lejów (Staffa 1998; Madziarz 2010; Springer 2011; Makuch, Stolarczyk 2013).

Pierwsze szkody górnicze w Miedziance zaczęły pojawiać się już w okresie międzywojennym, kiedy to zawaliła się kuźnia, a na ścianach wielu domów pojawiły się rysy po zapadnięciu się sztolni. Często też dochodziło do awarii rurociągu doprowadzającego wodę do miasteczka (Springer 2011). Na większą skalę szkody zagrażające budynkom mieszkalnym zaczęły się pojawiać w trakcie prac prowadzonych w latach 50. W 1950 r. w Miedziance stało ponad 100 domów, w 2002 r. pozostało ich zaledwie 17, przy czym w okresie powojennym nie powstał tu żaden dom, a większość z istniejących budynków (16 z 17) powstała przed 1918 r. Miejscowość uległa także stopniowemu wyludnieniu, zwłaszcza po 1972 r., kiedy podjęto decyzję o likwidacji miejscowości, spora część mieszkańców została przesiedlona do Jeleniej Góry. W końcu zaniechano pomysłu likwidacji miejscowości. Obecna liczba ludności Miedzianki stanowi

zaledwie ok. 13,5% jej stanu z 1933 r. i wynosi 62 osoby (Staffa 1998; Springer 2011; Makuch, Stolarczyk 2013).

Opuszczone domy szybko popadały w ruinę lub były rozbierane. Część budynków po prostu się zapadła lub zawaliła w wyniku szkód górniczych. Zniszczeniu uległo całe centrum miasta (z zabudowy przyrynkowej pozostał tylko jeden budynek), dawny kościół ewangelicki, tzw. zamek, folwark oraz browar. W latach 60. XX w. wydano zakaz prowadzenia remontów. Doprowadziło to do zatarcia się pierwotnego układu urbanistycznego, a na dawnych ulicach i działkach budowlanych pojawiała się sukcesja roślinności.

Bezpośrednim czynnikiem opustoszenia miasta były negatywne skutki eksploatacji górniczej. Jednak zaznaczający się już wcześniej spadek liczby ludności spowodowany był także wyczerpywaniem się miejscowych surowców naturalnych. Rozwój dawnego miasta w latach 50. XX w. miał charakter incydentalny.

Degradacja i opustoszenie osiedla miejskiego na skutek katastrofy górniczej

A. Lokalizacja miejscowości

Wapno jest wsią gminną w powiecie wągrowieckim, w województwie wielkopolskim.

B. Uwarunkowania środowiskowe

Pod względem geologicznym miejscowość położona jest na obszarze antyklinorium kujawskiego, stanowiącej centralną część antyklinorium pomorsko-kujawskiego (środkowopolskiego) (Karnkowski 2008). Na obszarze Regionu Środkowopolskiego stwierdzono występowanie 11 wysadów solnych o różnej powierzchni i głębokości zalegania. Jeden z wysadów solnych zalega pod miejscowością Wapno. Wysad solny w Wapnie jest najmniejszy w rejonie kujawskim (0,3 km² powierzchni), a jego zwierciadło solne zalega na głębokości ok. 170 m. Całość przykryta jest czapą anhydrytowo-gipsową (ryc. 2). Wysad w Wapnie stanowi wyniesienie z większej struktury solnej, której strop zalega na głębokości ok. 1500 m (Ślizowski, Kortas 1981; Garlicki, Szybist 1988; Ślizowski, Saługa 1996; Jaworska, Ratajczak 2008).

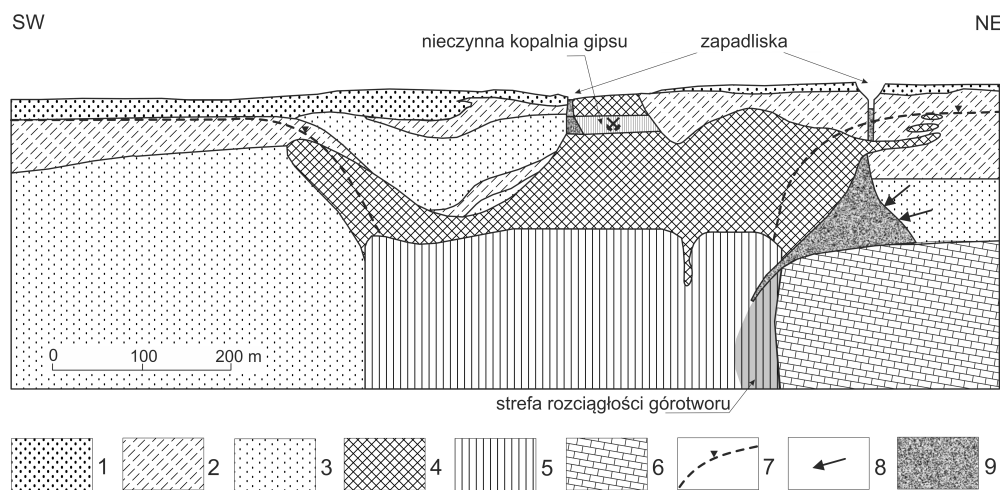
C. Wpływ czynników środowiskowych na procesy pustoszenia

W 1828 r. w Wapnie rozpoczęta została eksploatacja gipsu, a w 1871 r. odkryto wierceniem złoża soli kamiennej. W 1911 r. belgijski koncern Solvay rozpoczął budowę kopalni i eksploatację soli. W 1933 r. doszło do zatopienia kopalni gipsu. W latach 1950–1965 kopalnia soli w Wapnie była największym producentem soli kamiennej w Polsce (Lisiecki 2007). Eksploatacja soli przy-

czyniła się do rozbudowy samej miejscowości (w latach 1945–1978 powstało tu 315 nowych mieszkań, głównie w zabudowie wielorodzinnej blokowej) i wzrostu liczby ludności. W 1956 r. Wapno otrzymało status osiedla miejskiego, który utraciło w 1972 r. (*Miasta...* 1967).

Kopalnia soli w Wapnie była uważana za bezpieczną, mimo to dość często dochodziło w niej do przecieków wody i ługu z czapy gipsowej (m.in. w 1912, 1921, 1931, 1961, 1966 i 1970 r.), która stanowiła zasobny zbiornik wody i solanki (jego pojemność szacowano na 2,5 mln m³). W sierpniu 1972 r. wystąpił wyciek ługu z powierzchni o wydajności 0,2 l/min. Mimo prób zlikwidowania wycieku, w lipcu i sierpniu 1976 r. nastąpił wzrost jego wydajności do 5,6 l. 15 września 1976 r. wprowadzono w kopalni stan akcji ratowniczej i powołano specjalistyczne zespoły ratownicze. Akcja ratownicza nie doprowadziła do zahamowania wycieku. W okresie od marca do czerwca 1977 r. pojawiły się nowe wycieki w rejonie akcji ratowniczej. 1 lipca 1977 r. łączny wpływ solanki ze wszystkich wycieków wynosił już 50–60 l/min, a 18 lipca 127 l/min. 3 sierpnia wyciek wzrósł do 530 l/min, przekraczając tym samym wielkość krytyczną (0,5 m³/l), dlatego też podjęto decyzję o całkowitym wstrzymaniu wydobycia (Lisiecki 2007).

Prowadzono tylko akcję ratowniczą, a także ewakuację urządzeń i sprzętu z wyrobisk podziemnych. 4 sierpnia wypływ wody zwiększył się do

Ryc. 2. Szkic hydrogeologiczny stropowej części i nadkładu wysadu solnego w Wapnie

Objaśnienia:

- 1 – czwartorzędowe piaski i gliny zwałowe; 2 – neogeńskie ropy poznańskie;
- 3 – piaski neogeńskie; 4 – czapa gipsowa; 5 – złoża soli; 6 – kredowe skały zwięzłe;
- 7 – zwierciadło wody piętra neogeńskiego; 8 – kierunek wtargnięcia wód;
- 9 – przemieszczony materiał skalny.

Źródło: Ślizowski, Kortas (1981).

2 m³/min, a następnie do 5 m³/min. W nocy z 4 na 5 sierpnia nastąpiło katastrofalne przerwanie się znacznych mas wody w rejonie komory 36. Natychmiast wycofano na powierzchnię pozostałych pracowników i członków ekip ratowniczych. Nikt nie zginął, ani nie odniósł ran. Według szacunkowych obliczeń przyjęto, że w ciągu 15 minut do wyrobisk wdarło się około 30 tys. m³ wody (2000 m³/min), a w ciągu doby wypływ wyniósł średnio 300 m³/min. Prawdopodobnie zapadła się lub popękała ochronna półka solna. Z powierzchni ziemi w pobliżu kopalni zniknęła woda ze zbiornika po dawnej kopalni gipsu. Woda zaczęła spływać z poziomu III na niższe poziomy (Lisiecki 2007).

W wyniku wdarcia się wody do kopalni nastąpiło odwodnienie czapy gipsowej i skał zalegających wokół wysadu. Spowodowało to wytworzenie się leja depresyjnego i pustych przestrzeni pod ziemią. 5 sierpnia w wyniku osiadania gruntu na powierzchni powstało 6 zapadlisk, które miały kształt lejów o średnicy od 2 do 20 m i głębokości do 7 m. Pierwsze zapadliska powstały w rejonie zbiornika wodnego po dawnej kopalni gipsu. Zapadliska powstały także w pobliżu przedszkola. Częściowo zapadły się garaże stojące na tyłach przedszkola. Podjęto ewakuację ludności z zagrożonych obiektów. Powołano sztab akcji ewakuacyjnej. Ewakuowano 324 osoby z 21 budynków, wstrzymano ruch kolejowy i samochodowy. Przedszkole, pocztę, centralę telefoniczną, ośrodek zdrowia i aptekę przeniesiono do pomieszczeń szkoły podstawowej (Lisiecki 2007).

Do ponownych osiadań gruntu doszło 16 sierpnia i 8 września 1977 r., tym razem poza obszarem bezpośredniego zagrożenia. Powstał lej o głębokości kilku metrów. Do powstania kolejnych deformacji powierzchni w postaci osiadania dużych powierzchni terenu, zapadlisk, szczelin i niszczenia obiektów mieszkalnych doszło w nocy z 28 na 29 października. Dzięki natychmiastowej akcji ratowniczej ewakuowano wszystkich mieszkańców zagrożonych budynków.

D. Skutki czynników środowiskowych

W efekcie katastrofy swoje domy musiało opuścić ponad 1000 osób. Powstało duże obniżenie terenu na trasie linii kolejowej Gniezno-Nakło n. Notecią. Zniszczeniu uległy tory kolejowe. Deformacje powierzchni wystąpiły jeszcze w styczniu 1978 r. (Lisiecki 2007).

W wyniku akcji ratowniczej ewakuowano łącznie 1402 osoby, a prawie cała zabudowa centrum Wapna (47 budynków) uległa zniszczeniu lub uszkodzeniu. W ewakuacji brały udział oddziały wojska, a cały teren zabezpieczała milicja. Ewakuowaną ludność kierowano do kwater zastępczych w kilku miastach województwa piłskiego (Piła, Wągrowiec, Złotów, Czarnków, Wronki oraz Trzcianka). W Wapnie pozostała jednak połowa jego mieszkańców. Usuwanie skutków katastrofy trwało kilka następnych lat. Rozebrano budynki

nienadające się do remontu i zamieszkania (w sumie 100 domów), a dawne centrum wsi zadrzewiono. Realizowano budownictwo zastępcze i zagospodarowanie istniejących budynków i pomieszczeń. Wykonano drogi dojazdowe i objazdowe. Zdemontowano urządzenia i maszyny w obiektach naziemnych kopalni oraz wieże wyciągowe. Dokonano rekultywacji terenu szkód oraz naprawy instalacji podziemnych i naziemnych, a wyrobisko zalano wodą z pobliskiego Jeziora Czeszewskiego. W latach 1977–1984 na usuwanie szkód wydatkowano łącznie około 410 mln zł. Po ustaniu zagrożenia część mieszkańców wróciła do swoich domów. Część pracowników kopalni zatrudniono w kopalni soli w Kłodawie i zakładach chemicznych w Janikowie. Rozpoczęto też przygotowania do uruchomienia zakładów remontowych dla potrzeb przemysłu chemicznego (Mazur 2006; Lisiecki 2007). W wyniku katastrofy doszło także do przeobrażenia warunków hydrogeologicznych w otoczeniu wysadu (jak np. do migracji zasolonych wód z dolnych partii wysadu) (Rasała 2006).

Procesy osiadania gruntu występują w Wapnie w dalszym ciągu, stąd też wymagają stałego monitoringu (Wilk, Kulma 2004). W kwietniu 2007 r. po 30 latach od katastrofy doszło do kolejnego zapadnięcia się ziemi. 8 października 2010 r., w wyniku badań geologicznych we wsi powstało pęknięcie w ziemi, długie na 18 m i szerokie na kilka mm. Na krótko ewakuowano mieszkańców dwóch bloków (67 osób) i przedszkole. Szczelina została zalana mieszanką betonową (Demiński 2010). Na skutek zaistniałych problemów liczba mieszkańców w latach 1970–1988 zmniejszyła się z 2451 do 1666 osób. W 2009 r. wynosiła 1697 osób.

O ubytku liczby ludności w Wapnie w równym stopniu zadecydowały czynniki związane z katastrofą górniczą, jak i powiązane z tym problemy na lokalnym rynku pracy. Problemy górnicze w Wapnie są też istotną barierą dla potencjalnego osadnictwa.

Podsumowanie

Opustoszenie miasta na skutek oddziaływania czynników środowiskowych jest jednym z ważniejszych zjawisk określających interakcje komponentów przyrodniczych i antropogenicznych na Ziemi. Na obszarze Polski oddziaływania te współcześnie w większym stopniu dotyczą pewnych fragmentów miast. Jednak z uwagi na skalę urbanizacji i stopień zagospodarowania przestrzennego mogą one być nawet bardziej szkodliwe niż całkowita degradacja osiedla o charakterze wiejskim.

W ciągu ostatnich kilku dziesięcioleci najbardziej zauważalnymi czynnikami pustoszenia miast (częściowego i kompletnego) na obszarze Polski były powodzie (m.in. Bogatynia, Opole, Sandomierz, Wrocław), uwarunkowania geologiczne związane z eksploatacją górniczą (m.in. Bytom, Miedzianka, Wap-

no) oraz osuwiska zanotowane w wielu zurbanizowanych miejscowościach wypoczynkowych na terenach górskich.

W odniesieniu do przeszłości ziem Polski, niemal zaniknął natomiast problem destrukcyjnego oddziaływania fal morskich i jego konsekwencji. Wskazać należy, że w okresie feudalnym był to czynnik zaniku co najmniej dwóch miast: Starej Łeby i Helu Starego.

W odniesieniu do zjawisk obserwowanych na świecie (por. Blaikie i in. 1994; El-Masri, Tiplle 2002; McLeman 2011) skala zjawiska opustoszenia jest o wiele mniejsza. Mimo to dwie tendencje: zmiany klimatyczne i ich wieloa-spektowe konsekwencje środowiskowe oraz brak zrównoważonego rozwoju obszarów górniczych i pogórnicych mogą w przyszłości zwiększyć zakres negatywnego oddziaływania czynników środowiskowych na miasta i większe skupiska ludności. Symptomem tych zagrożeń jest stale nie malejąca liczba opustoszałych miejsc i miast.

Na koniec pozostaje jeszcze odnieść się do kwestii miast zdegradowanych względem zjawiska opustoszenia miast wskutek oddziaływania czynników środowiskowych. Przyjmujemy, że współcześnie oddziaływania te mogą mieć pewne znaczenie zarówno przy ewentualnej degradacji miast. Oddziaływania te musiałyby mieć charakter permanentny i skierowany w stronę relatywnie małych miast. Czynnikiem, który najbardziej uprawdopodobnia taką sytuację są gwałtowne powodzie dużych rzek. Niekorzystna lokalizacja może być w tym przypadku przesłanką za ostateczną translokacją miasta na nowe miejsce. Ten sam czynnik może też stać się paradoksalnie tym, który spowoduje restytucję miasta. Mieszkańcy miasta zniszczonego mogą bowiem przenieść się do miejscowości, która aktualnie jest pozbawiona praw miejskich. W efekcie jej rozbudowy i wzrostu liczby ludności realnym scenariuszem mogą być starania o odzyskanie praw miejskich, których wcześniej miejscowość taka nie miałaby szans odzyskać. Taki scenariusz niewątpliwie wzmacnia fakt, iż znaczną część (może nawet większość) mieszkańców stanowiliby przesiedleńcy z opustoszałego miasta, którzy nadal chcieliby być „mieszczanami”. Oczywiście zaprezentowane projekcje mają w tej chwili wymiar teoretyczny, niemniej w kontekście prognozowanego wzrostu gwałtowności ekstremalnych zjawisk klimatycznych – także w Polsce – nie można wykluczać, że staną się one w przyszłości faktem.

Literatura

- Albińska E., 2005, Człowiek w środowisku przyrodniczym i społecznym, KUL, Lublin.
Augustowski B., 1972, Niziny Nadmorskie (Pobrzeże Bałtyckie), [w] Galon R. (red.), Geomorfologia Polski. T.2., PWN Warszawa, s. 111–125.

- Blaikie P., Kennann T., Davis I., Wisner B., 1994, *At risk: natural hazards, people's vulnerability, and disasters*, Routledge, London.
- Brown K., 2000, *Ghost Towns Tell Tales of Ecological Boom and Bust*, Science, 290 (5489), 35.
- El-Masri S., Tipple G., 2002, *Natural Disaster, Mitigation, and Sustainability: The case of Developing countries*, International planning Studies, 7(2), s. 157–175.
- Dembiński A., 2010, *W Wapnie znów pęka ziemia!*, Głos Wielkopolski, 11.10.2010.
- Dyer C., 1982, *Deserted medieval villages in the West Midland*, Economic Historical Review, 35, 19.
- England L., 2003, *Ghost towns*, [w] Christensen K., Levinson D. (red.), *Encyclopedia of community. From the village to the virtual world*, Sage Publishing Group LLC, Thousand Oaks, London, s. 551–552.
- Florin L., 1961, *Western ghost towns*, Superior Publishing, Seattle.
- Fokt K., 2009, *Opuszczone średniowieczne osady wiejskie wschodnich Górnych Łużyc a przyrodnicze czynniki lokalizacji osadnictwa – zarys problemu*, [w] Domańska L., Kittel P., Forysiak J. (red.) *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa. Środowisko – Człowiek – Cywilizacja. T. 2*, Poznań, s. 207–214.
- Garlicki A., Szybist A., 1988, *Charakterystyka przemysłu solnego w Polsce i jego możliwości produkcyjne z uwzględnieniem rozszerzenia zasobów o sól występującą jako surowiec towarzyszący w złożach innych kopalni*, Zadanie w ramach tematu CPBR nr 1.7.12.B, AGH, Kraków.
- Gocłowski A., 1992, *The relationship between natural condition and location of settlement*, Miscellanea Geographica, 5, 125.
- Hunter L. M., 2005, *Migration and environmental hazards*, Population and Environment, 26(4), 273.
- Jaworska J., Ratajczak R., 2008, *Budowa geologiczna struktury solnej Wapna w Wielkopolsce*, Prace PIG, 190.
- Karnkowski P. H., 2008, *Regionalizacja tektoniczna Polski. Niż Polski*, Przegląd Geologiczny, 56(10), s. 895–903.
- Kasprzak M., 2010, *Wezbrania i powódzie na rzekach Dolnego Śląska*, [w] Migoń P. (red.), *Wyjątkowe zdarzenia przyrodnicze na Dolnym Śląsku i ich skutki*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego, 14, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 81–140.
- Kondracki J., 2002, *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., Szymytkie R., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościński J., Spórna T., 2015, *Environmental hazards and urban abandonment: Case studies and typological issues*, Geografiska Annaler: Series B, Human Geography, 97 (4), s. 291–308.
- Kusznierzuk M., Hołub B., 2008, *Rola powodzi w kształtowaniu równiny zalewowej doliny Bugu pod Janowem Podlaskim (Podlaski Przełom Bugu)*, Landform Analysis, 8, s. 49–52.
- Leśniak T., 1997, *Materiały pomocnicze do geologicznej praktyki nadmorskiej*, Wydawnictwa AGH, Kraków.
- Lisiecki M., 2007, *Kopalnia wczoraj i dziś. Zarys dziejów Kopalni Soli w Wapnie (1911–1991)*, Wydawnictwo M-Druk, Wągrowiec.

- Madziarz M., 2009, Stan rozpoznania historycznie eksploatowanych sudeckich złóż polimetalicznych w świetle wyników powojennych prac geologiczno-poszukiwawczych, *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa PWR*, 128, seria: *Studia i Materiały*, 36.
- Madziarz M., 2010, „Cuprifodina in montibus”. O historii i pozostałościach dawnych robót górniczych w rejonie Miedzianki – miasta zrodzonego i unicestwionego przez górnictwo, [w] Zagożdżon P. P., Madziarz M. (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, 3, Wrocław, s. 258–287.
- Makuch M, Stolarczyk T, 2013, *Miedzianka. 700 lat dziejów górniczego miasta*, Muzeum Miedzi w Legnicy, Legnica.
- Mazur N., 2006, Wieś zanikła 30 lat temu, teraz rozkwita, *Gazeta Wyborcza*, 158, 8–9 lipca 2006.
- Mazurski K., 1976, Likwidacja i rekultywacja Miedzianki, *Wierchy*, 45, s. 246–249.
- McLeman R. A., 2011, Settlement abandonment in the context of global environmental change, *Global Environmental Change*, 21(Sup. 1), s. 108–120.
- Miasta Polski w tysiącleciu. T. 2, 1967, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Michalczyk Z, Kovalchuk I, Makarewicz A., Piszcz J., Turczyński M., 2002: Hydrological characteristic of the Bug river basin and the water quality, [w] Dombrowski A. et al. (red.), *Bug river valley as the ecological corridor: state-threats – protection*, IUCN Office for Central Europe (Foundation IUCN Poland), Warsaw, s. 23–40.
- Miszalski J., 1973, *Współczesne procesy eoliczne na Pobrzeżu Słowińskim. Studium fotointerpretacyjne*, Instytut Geograficzny PAN, Warszawa.
- Myers N., 2002, Environmental refugees: a growing phenomenon of the 21st century, *Philosophical Transactions of The Royal Society, Biological Sciences (B)*, 357, 609.
- Ostrowski J, 2003, Dynamika i wieloletnie tendencje zmian zasobów wodnych, [w] Dojlido J., Kowalczewski W., Miłaszewski R., Ostrowski J. (red.), *Rzeka Bug, zasoby wodne i przyrodnicze*, IMGW, Warszawa, s. 36–55.
- Parker R., 1979, *Men of Dunwich: the story of a vanished town*, Holt, Rinehart and Winston.
- Program rozwoju produktu turystycznego i kreacji marki obszaru gmin dorzecza nadbużańskiego, 2007, Polska Agencja Rozwoju Turystyki S.A, Warszawa.
- Rasała M., 2006, Problemy modelowania matematycznego przepływu wód podziemnych w rejonie wysadów solnych na przykładzie struktury Wapna, *Geologos*, 10 (2006), s. 215–225.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 2, 1880–1914, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego Warszawa.
- Schwartz M. L. (red.), 1982, *The Encyclopedia of beaches and coastal environments*, Hutchinson Publishing Company, Stroudsburg, Pennsylvania.
- Springer F., 2011, *Miedzianka. Historia zanikania*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Staffa M. (red.), 1998, *Rudawy Janowickie, Słownik Geografii Turystycznej Sudetów*, 5, Wydawnictwo I-BIS, Wrocław.
- Szoka H., 1986, *Miedzianka. Miasto, które przestało istnieć*, Karkonosze. Kultura i turystyka, 3/103, s. 33–35.
- Szponar A., 2003, *Fizjografia urbanistyczna*, PWN, Warszawa.

- Szultka Z., 2000, Szkice historyczne o dawnej Łebie, Instytut Kaszubski w Gdańsku i Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, Oddział w Łebie, Gdańsk-Łeba.
- Szwajgier W., Kovalchuk I, Michalczyk Z., Turczyński M., 2002, Physiographical characterization of the Bug River Valley and its basin, (in) Dombrowski A. et al. (red.), Bug river valley as the ecological corridor: state-threats-protection, IUCN Office for Central Europe (Foundation IUCN Poland), Warsaw, s. 5–22.
- Ślizowski K., Kortas G., 1981, Zagrożenie powierzchni spowodowane eksploatacją wy-sadów solnych na przykładzie kopalni soli im. T. Kościuszki w Wapnie, Ochrona Terenów Górniczych, 51.
- Ślizowski K., Saługa P., 1996, Surowce chemiczne. Sól kamienna, [w] Ney R. (red.) Surowce mineralne Polski, Wydawnictwo CPPGSMiE PAN, Kraków.
- Teisseyre J., 1968, Budowa geologiczna wschodniej części pokrywy granitu Karkonoszy w okolicach Miedzianki, Geologia Sudetica, 4.
- Weremiej F. Z., 1938, Stolica Jaćwieży: Monografia miasta Drohiczyzna nad Bugiem w zarysie historycznym, Drohiczyn.
- Wilk Z., Kulma R. (red.), 2004, Hydrogeologia polskich złóż kopalin i rejonów górniczych, 3, AGH, Kraków.
- Zimnoch E., 1978, Mineralizacja kruszcowa złoża Miedzianka w Sudetach, Biuletyn Instytutu Geologicznego, 308(1), s. 91–134.

Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations

Elżbieta Przesmycka

The processes transforming small towns in Poland gained momentum in the second half of the 20th century. Tragic fates of people brought by the Second World War (including those of ethnic minorities), attempts to destroy relics pertaining to the heritage of previously co-existent cultures, as well as forced implementation of new and unfamiliar forms of economic life, have all left a visible imprint on the appearance of small Polish towns and on their relations with their surroundings.

Since Poland's accession to the European Union, changes observed in the visual appearance of small Polish towns have been just as dramatic as in the post-war years. EU-membership has unleashed access to funds that have led to significant and often questionable changes to the character of public spaces, at the same time affecting the cultural value of the architectural heritage. Paradoxically, these changes were not made to avert some regressive tendencies, but conducted in line with current pro-developmental strategies, which follow internationally recognizable idioms of cultural identity through the use of global heritage patterns. In the Polish context, the problem lies in the selective, clumsy, overly conservative or – conversely – exaggerated manner of applying these patterns, largely to the detriment of the final result.

The aim of this chapter is to discuss and to respond to the abovementioned problems in the context of small degraded and restituted towns of the Lublin region in eastern Poland. Using these towns as examples, I explore the issue of durability in the context of old historic towns along with their monumental connotations attached to their specific material fabric. The desire to extract and to emphasize the esthetic and utilitarian value of that fabric is considered today an important economic factor for the local communities. Properly designed new elements added to the public space not only enrich the lives of the inhabitants in the "esthetic" dimension, but also attract tourists, which in

turn can make a significant impact on the development of the town. In this chapter, all these considerations are touched upon and confronted with the more intricate reality, with special focus on degraded and restituted towns.

The first part of this chapter provides a research overview of works dedicated to small towns in Poland as a whole, and in the Lublin region specifically. Next follows an elaboration on the origins of the latter, with special focus on 19th- and 20th-century degradations. In the following section, I discuss the transformations of small towns in two temporal demarcations, using the Second World War as a caesura. The first demarcation focuses on the different forms of small-town morphologies and their connection to construction laws to the background of incumbent socio-economic and ethnic conditions. The second demarcation pays greater attention to the role of economic factors influencing the physical transformations of small towns.

In the last part I draw a number of conclusions. Firstly, I point to the so-called "cultural value" of small towns, whose transformations, I argue, should take place gradually, over generations, in order to prevent the destruction of traditions, local culture and identity of places. In the context of small Polish towns, however, the fluidity of natural changes has many times been disrupted by historical events, making the towns structurally disjointed. In the last half-century, the historic architectural and spatial structures of the smallest of towns have seen the greatest devastation and degradation. This is mostly due to the demolition of old traditional buildings and the addition of new ones, which deviate excessively from local traditions in terms of scale and shape, and with disregard for the consequences on the surrounding landscape.

Spatial and architectural transformations of small towns in the Lublin region between 1995 and 2015, regardless of their classification as 'degraded' or 'restituted', have been similar. The fewest changes can be seen in their historical urban layouts, while most transformations occur in the so-called 'third dimension' – the visual realm. An important role here play: advertising, new building materials, fashionable vegetation, various communication solutions, as well as the inventiveness and taste of individual residents as the function of small towns changes (from agricultural and trade to residential and recreational). Moreover, representative spaces, such as market squares, seem today more adapted to the needs of the local elites, whose personal sense of esthetic comes to shape the image of towns.

Striving to improve the local living conditions by imitating solutions common in the big cities, has many times resulted in misconceptions and botched compromises within the public spaces of small towns. For the most part, we are experiencing a mix of 'pro-ecological solutions' with new forms of decoration, aggressive colors and an overall lack of respect for the cultural heritage imbedded in the towns' architectural assets, traditional technology and local materials.

Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny

Elżbieta Przesmycka

Wstęp

Procesy przekształcające małe miasta postępowały w Polsce w drugiej połowie XX w. w tempie przyśpieszonym. Na obliczu polskich miasteczek i ich powiązaniach z otoczeniem najbardziej odczuły się w tym okresie tragiczne wojenne i powojenne losy ludności, dramaty mniejszości narodowych, próby całkowitej likwidacji relikwów dziedzictwa różnych współżyjących tu niegdyś kultur, siłowe narzucanie nowych, obcych form gospodarki.

Zmiany przestrzenne i architektoniczne w równie dramatycznym stopniu co w latach powojennych, objęły miasteczka po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Możliwość pozyskiwania funduszy unijnych spowodowała zmiany w charakterze przestrzeni publicznych oraz wpłynęła na jakość kulturową dziedzictwa architektonicznego.

Większość polskich miast zachowała stare ośrodki mieszczące się w pojęciu miasta zabytkowego. Zespoły te należy uznać za zabytkowe obszary budownictwa miejskiego o zróżnicowanej strukturze. Dążenie do wydobycia i podkreślenia wartości estetycznych i użytkowych zabudowy miasta odgrywa obecnie szczególnie ważną rolę z punktu widzenia czynnika gospodarczego. Prawidłowo zaprojektowane nowe elementy w zagospodarowaniu przestrzeni miejskich nie tylko wzbogacają życie mieszkańców miasta pod względem „estetycznym”, lecz zarazem przyciągają ludzi z zewnątrz, co wpływa na wzmoczenie ruchu turystycznego i może mieć duże przełożenie na rozwój danej miejscowości.

Przykładem takiego miasteczka, w którym estetyka przestrzeni i jakość architektury ma wymierny wpływ na aspekt finansowy jest ciągle jeszcze Kazimierz Dolny. Wynika to przede wszystkim ze starań o zachowanie tożsamości historycznej zabudowy. Już na początku XX w. odkryto piękno krajobrazu małego miasta, a dzięki osiedlaniu się w nim osób związanych z kulturą i sztuką – artystów i architektów, udało się ochronić większość wartości krajobrazowych Kazimierza Dolnego. Ciekawym przykładem jest też Zakopane, „odkryte” w końcu XIX w., które podobnie jak Kazimierz Dolny przyciągało pięknem architektury i przyrody. Jednak zbyt duża popularność i brak właściwej ochrony prawnej, doprowadziły do zatracenia wartości kulturowego dziedzictwa architektonicznego Zakopanego i wpłynęło na nadmierny, niekontrolowany rozrost jego struktury przestrzennej.

Już w okresie międzywojennym spotykamy zainteresowanie architekturą w kontekście prawidłowego kształtowania krajobrazu zbudowanego. Wyprzedzając epokę, H. Jasiński (1929) twierdził, że *„...konieczność dostosowania budynku do otoczenia, czy też zharmonizowania go z otoczeniem zaczyna się stawać utartym frazesem, który wszyscy jednakowo powtarzają, ale który, jak zwykle w podobnych wypadkach, każdy rozumie na swój odrębny sposób, zależnie od stopnia i rodzaju wykształcenia”*. Autor zwraca uwagę na znaczenie *„ciągłości tradycji”*, *„różnych lokalnych tradycji budowlanych”*. Są to jakże aktualne problemy, z którymi borykamy się obecnie. Dziś wielu Autorów zwraca uwagę na tzw. „wartość kulturową” miast, której proces zmian powinien odbywać się stopniowo w ciągu pokoleń, aby nie uległa zniszczeniu tożsamość miejsca, tradycji i kultury, wzbogacając ją o nową zabudowę, wpisującą się w kontekst przestrzenny miasta. W polskich miastach wystąpiły jednak liczne zaburzenia płynności zmian naturalnych, spowodowane głównie wydarzeniami historycznymi. Współczesne obszary zurbanizowane nie są strukturalnie jednolite. Posiadają zarówno cechy miasta zabytkowego z przełomu stuleci oraz współczesne elementy urbanizacji.

W ostatnim pięćdziesięcioleciu historyczna zabudowa oraz struktura przestrzenna najmniejszych miast uległa największej dewastacji i degradacji, wskutek ubywania starej tradycyjnej zabudowy i powstawania nowej, odbiegającej od miejscowych tradycji, zarówno w skali i formie, a także nowego budownictwa lokalizowanego bez powiązania z istniejącym układem ulic i bez względu na skutki dla krajobrazu.

Małe miasta w literaturze

Typ małego miasta polskiego opisywany był w literaturze wielokrotnie. Pierwsze opracowania sięgają początku XX wieku. Głównym ośrodkiem wydawniczym był niewątpliwie Kraków i tamtejsze *Grono Konserwatorów*. Tu też można mówić o powstaniu myśli wskazujących na potrzebę ochrony i kształ-

towania kulturowego dziedzictwa architektonicznego w skali miasta. W 1915 r., w czasie trwającej pierwszej wojny światowej, Koło Architektów wraz z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości zorganizowały wystawę *Architektury Polskiej*, której przyświecały patriotyczne cele, zwracające uwagę na polskie tradycje kulturowe narodu, który przez 132 lata nie istniał na mapie politycznej Europy. Twórcy wystawy, celem „zrozumienia wszystkich pierwiastków polskości w architekturze” wydali w Warszawie jeszcze podczas wojny w 1916 r., tom w postaci albumu zatytułowany „*Wieś i Miasteczko – Materiały do architektury polskiej*”. Zawierał on 316 fotografii różnych budowli wiejskich i małomiasteczkowych. Ważnymi opracowaniami były liczne ówczesne publikacje architektów: R. Felińskiego (1916), J. Gałęzowskiego (1916, 1918), L. Drexlera (1916) i A. Kuncewicza (1929). Wydana tuż po pierwszej wojnie światowej we Lwowie praca inż. A. Kühnela (1918) – „*Zasady budowy miast małych i miasteczek*”, poświęcona została zasadom kształtowania elementów przestrzennych małych miast, takich jak: domy, ulice, drogi, place, ogrody itp. Autor w sposób przystępny opisuje istniejące elementy miast galicyjskich, podkreślając istniejące nieprawidłowości i zjawiska typowe dla okresu powojennego. Były one podobne także dla miast w zaborze rosyjskim. Problem uporządkowania przestrzeni miast był już wtedy niezwykle aktualny. Dotyczył poszczególnych elementów struktury urbanistycznej miasteczek, w szczególności rynku. Autor zwracał uwagę na zmiany jego funkcji: „...[rynek] nie służy już do wszystkiego, lecz przeznaczenie jego ulega pewnym ograniczeniom. Usunięcie targów ze śródmieścia, z rynku, na umyślne, odpowiednio położone i urządzone targowice, konieczne jest ze względów licznych”. Autor przytacza wiele powodów, z których najważniejsze to: bezpieczeństwo publiczne, bezpieczeństwo własności, względy sanitarne, względy estetyczne. Jak można sądzić z powyższego, problem zaśmiecania placów (rynków) był aktualny w przeszłości, a w okresie odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych powszechny.

W połowie lat trzydziestych pojawiły się w kraju liczne prace z zakresu geografii osadnictwa, podejmujące zagadnienia małego miasta. W. Ormicki (1932) definiując geografie miast podaje, iż „...zajmuje się krajobrazem miejskim, dążąc do wykrycia prawideł rządzących jego powstaniem, rozwojem, fizjonomią i zróżnicowaniem oraz związkami z otoczeniem (bliższym i dalszym)”. Tego typu badania geograficzne rozwinęły się najbardziej w ośrodku wileńskim, gdzie pod kierunkiem prof. M. Limanowskiego (1919) powstały monograficzne opracowania dotyczące Braśławia, Berezy Kartuskiej, Trok i Zastrowiczów, jak też częściowo opublikowane opracowania z geografii osadnictwa miejskiego przedwojennej północno-wschodniej Polski. Dane statystyczne dotyczące spisu ludności w 1931 r. oraz analiza osiedli miejskich pod względem materiałów budowlanych przedstawione zostały natomiast w pracach K. Deszczki (1932) i S. Gorzuchowskiego (1936). Zainteresowanie trady-

cyjną architekturą miasteczek i wsi zaowocowało kreowaniem w architekturze stylu narodowego. Wyrazem tego były wydane przez Ministerstwo Robót Publicznych materiały architektoniczne, zalecające do stosowania projektów budowlanej użyteczności publicznej dla wsi i miasteczek. Dużym zainteresowaniem cieszyło się również budownictwo regionalne. Miasteczko rozpatrywane było w dwóch płaszczyznach – początkowo w odniesieniu do poszczególnych za- bytków, uwzględniając kryterium budulca i nim się kierując w klasyfikacji na budownictwo ludowe, aż po kryteria stylistyczne zaliczając obiekty do konkretnej epoki. Architektura małomiasteczkowa oparta była na kryterium skali kubaturowej bądź przynależności do odpowiednio zakwalifikowanego zespołu urbanistycznego. Po wojnie problem ten powrócił (Tołwiński 1948, 1963; Wejchert 1947, 1948, 1950).

Wyodrębniono wówczas typ polskiego miasteczka rolniczego, ukształtowanego w toku procesu historycznego i gospodarczego (Tłoczek 1959, 1976). Najczęściej wszystkie małe miasta traktowane były, jako „ogniwo pośrednie” w migracji ludności ze wsi do miast. Wynikało to przede wszystkim z faktu powojennego wyludnienia miasteczek wskutek eksterminacji ludności żydowskiej przez Niemców w trakcie II wojny światowej. W pierwszych latach po wojnie głównym ośrodkiem badań osadnictwa w Polsce stał się utworzony w 1945 r. Główny Urząd Planowania Przestrzennego. Powstają wtedy liczne opracowania, które jednak z powodu czerpania terminologii z historiografii burżuazyjnej są w następnych latach negowane. Od 1953 r. w pracach skrytylizowano podejście naukowe uwzględniające zasady marksizmu-leninizmu, w tym pojęcia ustalone w radzieckiej polityce planowania miast, zwłaszcza w zakresie ekonomii politycznej.

W latach 50. i 60. XX wieku problem małych miast jest zauważany głównie przez środowisko urbanistów i ukazuje się szereg publikacji, głównie na łamach miesięcznika *Miasto* (nr 4, 8, 12, 1956 rok). W latach 60. powstała potrzeba opracowania przez Wojewódzkie Pracownie Urbanistyczne właściwych metod tworzenia planów ogólnych zagospodarowania przestrzennego małych miast. Problem był poważny, bowiem na ogólną liczbę 849 miast, 629 liczyło poniżej 10 tys. mieszkańców. Problemom małych miast poświęcona była rubryka „Z miast i osiedli” (*Miasto*, Rocznik 1960). Okres ten był niestety niekorzystny dla rozwiązywania problemów małych miast, bowiem została narzucona koncepcja radziecka określania „optymalnej wielkości” miasta, co miało duży wpływ na polską myśl urbanistyczną tego okresu.

Od 1973 r., po przywróceniu gminom funkcji podstawowych jednostek administracyjnych, badacze chętnie zajmują się problematyką rozwoju małych miast. Doceniano rolę miasteczek, jako ośrodków historycznie uwarunkowanych do funkcji usługowej dla otaczających je obszarów rolniczych i stanowiących podstawę lokalnych więzi społecznych, kulturotwórczych i gospodar-

czych. Wyodrębniono typ polskiego miasteczka rolniczego, ukształtowanego w toku procesu historycznego i gospodarczego.

Lata 80. i 90. XX w. obfitowały w szeroko zakrojone badania nad małymi miastami Polski. Wymienić tu należy takich Autorów jak: S. Gzell (1987, 1991, 1996), T. Kachniarz (1987, 1989, 1993), H. Zaniewska (1978, 1998, 1998), J. Koziński i in. (1961), a także A. Wyżykowski (1985), J. Siemiński (1991, 2000) i T. Sumień (1989). Są to głównie badania poświęcone urbanistyce i przeobrażeniom przestrzennym, ale zawierają istotne materiały pomocne w badaniach nad formami zabudowy architektury monumentalnej, budownictwa mieszkaniowego i innych rodzajów zabudowy, mających znaczenie dla określenia tożsamości kulturowej miast.

Badania miast regionu Lubelszczyzny

Problematyka Lubelszczyzny (ryc. 1) cieszyła się już od XIX w. dużym zainteresowaniem badaczy, czego przejawem była spora ilość opracowań historycznych, geograficznych i ekonomicznych.

Należy wymienić opracowania dotyczące wielokulturowości żyjących tu narodowości, powstałe w licznych pracach W. Ćwika (1966, 1967), J. Morgensterna (1960), T. Opasa (1968) i A. Trzcńskiego (1995).

Architektura i urbanistyka na tych terenach omawiana była w nielicznych cząstkowych i szczegółowych publikacjach dotyczących najczęściej pojedynczych obiektów architektonicznych i urbanistycznych, jak np. opracowania J. Górkę (1967), P. Patoczki (1984) i A. Pawłowskiej-Wielgus (1972).

Ogólne problemy zachowania zabudowy zespołów urbanistycznych omawiali np. J. Górkę (1977, 1990, 1996), S. Gzell (1987), W. Kalinowski (1952, 1970, 1986), A. Miłobędzki (1996, 1998) czy M. Pizun (1999).

Dzieje Lubelszczyzny doczekały się także licznych opracowań archeologicznych, historycznych, geograficznych i etnograficznych, ale brak było opracowań przekładających wyniki tych badań na przeobrażenia architektury i urbanistyki regionu.

Powstało wiele opracowań dotyczących miast z punktu widzenia geografii, urbanistyki, ale nie ma wielu poświęconych ich zabudowie i jej specyficznym formom wykształconym na przestrzeni wieków, tworzonej przez pokolenia mieszkańców odzwierciedlającej wielokulturowość terenów pogranicza kultur. W 2001 r. Autorka opracowała publikację książkową (Przesmycka 2001), opisującą ogólnie stan zachowania zabudowy tych terenów do początku XXI w. Badania nad miasteczkami Polski (w tym także Lubelszczyzny) w kontekście zachodzących w nich procesów i zjawisk przestrzennych podejmują również geografowie, m.in. R. Szmytkie (2003a, 2003b), R. Krzysztofik (2006, 2014), R. Krzysztofik i R. Szmytkie (2011) oraz M. Dymitrow (2012, 2013, 2014).

Ryc. 1. Obszar badań na tle granic Polski z okresu międzywojnia i obecnych
 Źródło: opracowanie własne.

Przedmiot i cel badań

Przedmiotem badań są wybrane małe miasta Lubelszczyzny, które w trakcie swojej historii utraciły prawa miejskie, ale zachowały cechy typowe dla małych miast. Drugą grupę badanych miast stanowią te, które w ostatnich latach odzyskały status miasta. Stanowią one nadal poważny udział procentowy w ogólnej ilości miejscowości tego regionu. W przekroju czasowym sytuacja Lubelszczyzny była wyjątkowa, co wyraża się skomplikowanym splotem zdarzeń historycznych, politycznych i gospodarczych, mających istotny wpływ na obraz tzw. Polski „B”. Małe miasta po wejściu do struktur Unii Europejskiej otrzymały szansę na dokonanie zmian w celu wyrównania poziomu życia mieszkańców wschodniej Polski do standardów europejskich. Wskutek zmian zachodzących w gospodarce kraju i regionu następują zmiany w strukturze

zabudowy układów miejskich, dawniej związanych głównie z handlem, rzemiosłem i rolnictwem. Celem podjętych badań jest określenie zakresu zmian zachodzących w ostatnich 20 latach w obrazie miasteczek zdegradowanych i restytuowanych. Przeanalizowano zmiany zachodzące w ich układach urbanistycznych, stopniu zachowania tradycyjnej zabudowy, jej przeobrażeń, jak też nowych realizacji architektonicznych w strukturach badanych miasteczek.

Metodyka badań

Przeprowadzone przez Autorkę badania ujęto w opracowaniu wielokierunkowo, tzn. przeprowadzono analizy rozwiązań urbanistycznych, osadniczych, funkcjonalnych, architektonicznych i technologiczno-budowlanych. Umożliwiło to przedstawienie badanych zjawisk w możliwie najszerszym obszarze wpływów. W studiach nad układami przestrzennymi, prowadzonymi na tle historycznym wykorzystano metody stosowane w badaniach historycznych, to jest: wyszukiwania i grupowania źródeł, ich porównywanie i wnioskowanie poprzez analizy rozwiązań osadniczych, budowlanych, funkcjonalnych i architektonicznych. Podstawową część badań stanowiły badania terenowe prowadzone na wybranych do szczegółowej analizy miastach. Obejmowały one: studia literaturowe, archiwalne, dokumentację fotograficzną, inwentaryzację zabudowy mieszkaniowej z okresu międzywojennego i powojennego, z początku lat 90. XX w. i po 2004 r., mające podstawowe znaczenie dla przeprowadzenia analizy porównawczej zmian zachodzących w ciągu 20 ostatnich lat.

Do wyboru cech diagnostycznych zastosowano metodę eksplikacyjną w połączeniu ze statystyczną. Na podstawie zebranych materiałów archiwalnych, rejestracji stanu obecnego, wytypowano cechy wspólne i różnorodne dla poszczególnych typów zabudowy. Na tej podstawie określono charakter zmian zabudowy i stopień zachowania dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego i ich wpływ na obraz badanych miast regionu.

Dla zilustrowania zagadnienia współczesnych przeobrażeń historycznego osadnictwa miejskiego w dobie nowych paradygmatów zrównoważonego projektowania miast zastosowano metodę zrównoważonej rekonwersji kulturowego dziedzictwa miejskiego.

Geneza degradacji miast Lubelszczyzny

W Królestwie Polskim miasta dzieliły się na narodowe (rządowe – wywodzące się z dawnych miast królewskich i poduchownych) i prywatne – rządzone przez dziedziców. Przynależność miast ulegała zmianom, np. w 1807 r. Czartoryscy sprzedali rządowi Siedlce, zaś w 1821 r. Stanisław Zamoyski sprzedał Zamość.

Pierwsze likwidacje statusu miejskiego na terenie województwa lubelskiego (w XIX w.) miały miejsce w wyniku postanowienia Namiestnika Królestwa Polskiego, gen. J. Zajączka z 1818 r., które nakazywało kategorycznie dziedzicowi utrzymywanie burmistrza z własnych środków, a w przypadku gdy miasto nie posiadało funduszy, pod rygorem zamiany miasta na wieś. Nasiłiło to proces likwidacji ustroju miejskiego, przy czym inicjatorami byli najczęściej dziedzice. W oparciu o te zarządzenia miastami przestały być w 1820 r.: Drażgów, Nowodwór, Okrzeja, Pratulin, Urszulin i Rawa. W 1821 r. pozbawiono praw miejskich Bożą Wolę, Hanę, Seroczyn, Siedliszcze i Wojcieszków, zaś w 1822 r. status miasta straciły Komarówka Podlaska, Skierbieszów, Sosnowica, Świerże i Wysokie. Dwa lata później – w 1824 r. – zdegradowane zostały Chodel, Kraśniczyn, Prawno i Wrzelowiec.

Likwidacja ustroju miejskiego w danej miejscowości powodowała w tym okresie zaprzestanie targów tygodniowych i jarmarków. Ludność trudniąca się handlem musiała emigrować nie znajdując dla siebie pracy. Ustawał też obowiązek płacenia podatków konsumpcyjnych (mięso, wódka) i składek przeciwpożarowych.

Do próby ograniczenia liczby miast w Królestwie Polskim, doszło ponownie za czasów cara Mikołaja I, który w dużej liczbie miast i jarmarków upatrywał źródeł pijaństwa ludności. Powodowało to brak nadających się do wcielenia rekrutów. W 1846 r., naczelnik wojenny guberni radomskiej raportował, że w Płońsku w każdy poniedziałek odbywa się jarmark na bydło i trzodę, w każdy wtorek na konie i że z tej przyczyny włościanie z bliższych wsi przez 104 dni w roku chodzą na te jarmarki oddając się próżniactwu i pijaństwu (Ćwik 1967).

Planowano pozbawić praw miejskich 225 miasteczek na ogólną liczbę 452. Rada Administracyjna Królestwa, sprzeciwiła się tym planom stwierdzając, że likwidacja większej ilości miast powodowałaby pozbawienie dużej części ludności możliwości zarobkowania.

W guberni lubelskiej znaczny odsetek ludności miast stanowili Żydzi. W 1869 r. stanowili oni średnio 52,7% ludności miast, przy czym np. w Izbicy stanowili 100% mieszkańców, a w Opolu Lubelskim, Sarnakach, Terespolu, Konstantynowie ich udział wynosił 89% ogólnego zaludnienia (Nietyksza 1986).

Po powstaniu styczniowym władze carskie postanowiły zlikwidować odrębność ustrojową Królestwa, przyśpieszyć rusyfikację i doprowadzić do unifikacji ziem polskich z Cesarstwem. W dniu 11 lipca 1867 r. powołano Specjalny Komitet do Reorganizacji Zarządu Miast i Gospodarki Miejskiej, działający przy Komitecie Urządzającym. Komitet ustalił kryteria likwidacji ustroju miejskiego w małych miastach. Pozbawieniu praw miejskich miały podlegać:

- miasta liczące poniżej 3 tys. mieszkańców;

- miasta, w których liczba rolników wynosiła co najmniej 50% wszystkich zamieszkujących w nim właścicieli nieruchomości;
- miasta posiadające dochód roczny niższy niż 1600 rubli w srebrze (Nietysza, 1986).

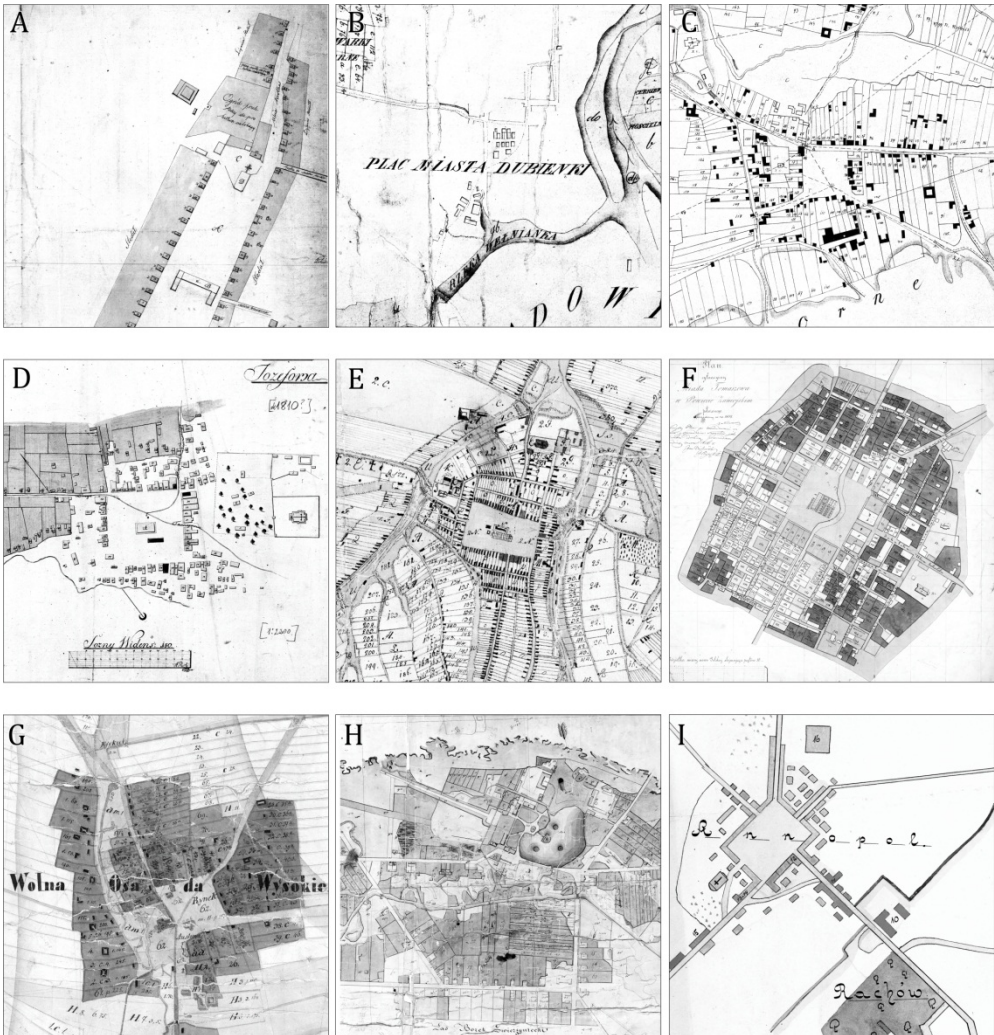
W wyniku reformy przeprowadzonej w latach 1869–1870, na terenie obecnego województwa lubelskiego pozostało 17 miast, zaś 67 przekształcono na osady (por. fot. 1, ryc. 2 i fot. 2). W efekcie postanowień z lat 1869–1870 prawa miejskie straciły: Adamów, Anopol, Baranów, Bełżyce, Biskupice, Bobrowniki, Bychawa, Chodel, Czemierniki, Dokudów, Firlej, Frampol, Głusk, Goraj, Gorzków, Grabowiec, Horodło, Izbica, Janowiec, Janów Podlaski, Jarczów,

Fot. 1. Miasta Lubelszczyzny: zdegradowane i restytuowane

A – Chodel; B – Wrzelowiec; C-D – Tarnogród; E-F – Turobin.

Autor: E. Przesmycka.

Ryc. 2. Fragmenty historycznych planów miast Lubelszczyzny (kopie)

A – Adamów; B – Dubienka; C – Wąwolnica; D – Józefów (k. Zamościa); E – Tarnogród;

F – Tomaszów Lubelski; G – Wysokie; H – Zwierzyniec; I – Annopol.

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół Akt: 35/636/0 – Zbiór planów różnych urzędów.

Józefów (koło Zamościa), Józefów (nad Wisłą), Kamionka, Kazimierz Dolny, Kock, Kodeń, Komarów, Konstantynów, Końskowola, Krasnobród, Kryłów, Kurów, Łaszczów, Łysobyki (Jeziorzany), Łomazy, Markuszów, Michów, Modliborzycze, Opole Lubelskie, Orchówek, Ostrów Lubelski, Pawłów, Piaski, Piszczac, Puchaczów, Rejowiec, Rossosz, Sarnaki, Sawin, Serokomla, Stężyca, Stoczek Łukowski, Tarnogóra, Tarnogród, Tuchowicz, Turobin, Tyszowce, Uchanie,

Fot. 2. XVI-wieczne miasteczka Lubelszczyzny

A-B – Baranów; C-D – Bełżyce, E-F – Bobrowniki.

Autor: E. Przesmycka.

Urzędów, Wąwolnica, Wieniawa, Wisznice, Wołyń, Wojstawice, Żółkiewka¹⁰⁴. W 1906 r. nadano z kolei prawa miejskie Puławom (Nowej Aleksandrii), a w 1916 r. włączono Wieniawę do Lublina (Przesmycka 2012). Z powodu braku źródeł mało wiarygodny jest natomiast fakt degradacji Kraśnika w 1878 r.

¹⁰⁴ Ponadto zdegradowano w tym okresie Krzeszów i Zaklików, które współcześnie jednak zlokalizowane są na obszarze województwa podkarpackiego.

Zastosowanie sztywnych kryteriów wyłączyło z życia gospodarczego wiele ośrodków mających przed sobą perspektywy rozwoju. W zdegradowanych miasteczkach władze sprawowali wójtowie lub podporządkowano je wójtom okolicznych gmin.

Restytucje miast Lubelszczyzny

Pierwsze restytucje miast na obszarze Lubelszczyzny miały miejsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. W 1919 r. prawa miejskie odzyskały: Janów Podlaski, Kock, Kraśnik? (fot. 3), Ostrów Lubelski i Stoczek Łukowski, a w 1927 r. Kazimierz Dolny. Janów Podlaski utracił prawa miejskie podczas okupacji w 1940 r. Odzyskał je już po wyzwoleniu w 1944 r. i definitywnie utracił w 1946 r.; podobnie jak Dubienka.

Za czasów PRL, przed 1980 r. prawa miejskie odzyskały 4 miejscowości (tab. 1), w większości w latach 50. i 80 XX w. (fot. 4, fot. 5).

W okresie Polski Ludowej na Lubelszczyźnie powstawały też nowe miasta. Wiązało to się najczęściej z rozwojem przemysłu maszynowego, browarnictwa, a w jednym przypadku (Nałęczowa) z rozwojem funkcji uzdrowiskowej. Łącznie w regionie powstało 7 nowych miast, niemniej jedno z nich – Kraśnik Fabryczny – wkrótce straciło ten status (por. tab. 2).

Tab. 1. Miasta Lubelszczyzny restytuowane w latach 50. XX w.

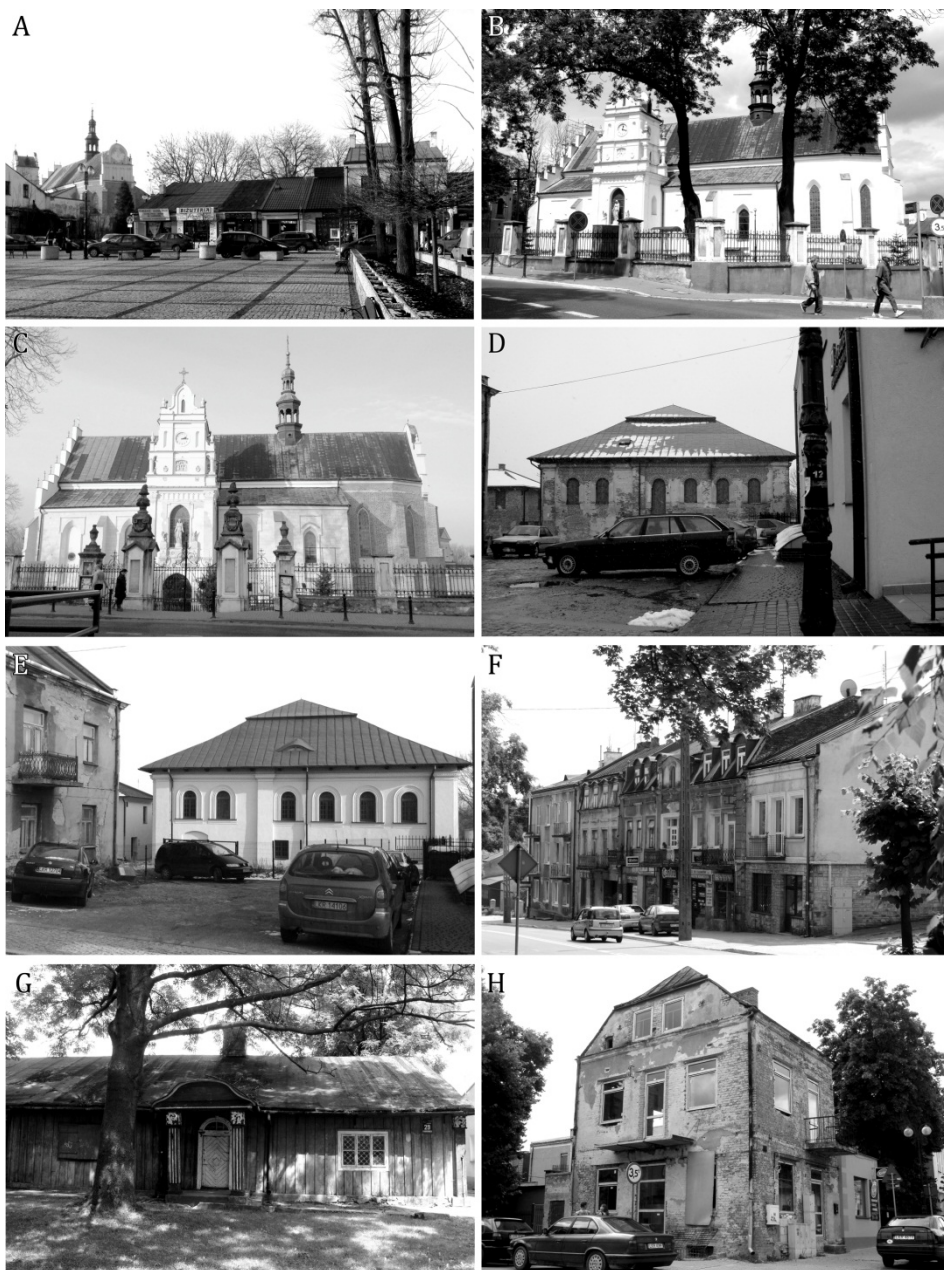
Przywrócenie praw miejskich	Miasto	Lokacja	Utrata praw miejskich	Obecna liczba mieszkańców
1957	Opole Lubelskie	1418	1870	8 860
1958	Bychawa	1537	1870	5 178
1958	Bełżyce	1417	1870	6 765
1958	Ryki	1734	1803	8 855

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 2. Nowopowstałe (i zdegradowane) miasta na Lubelszczyźnie po II woj. światowej

Nadanie praw miejskich	Miasto	Liczba ludności w 2013 r.
1954	Dęblin	17 057
1954	Świdnik	40 710
1954–1975	Kraśnik Fabryczny	ok. 20 000
1962	Poniatowa	9 541
1962	Rejowiec Fabryczny	4 474
1963	Nałęczów	3 968
1990	Zwierzyniec	3 476

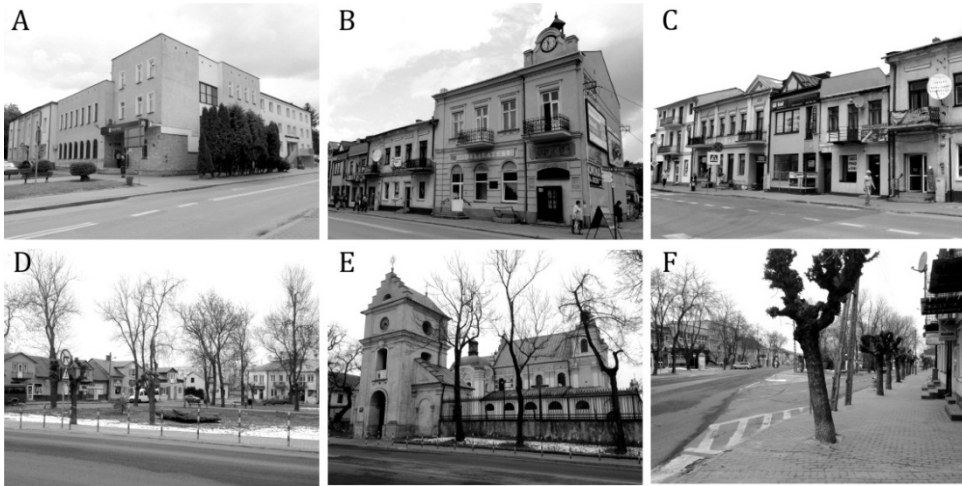
Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS, 2014.

Fot. 3. Kraśnik – miasto w województwie lubelskim

A – Rynek; B – kościół parafialny (2009 r.); C – kościół parafialny po konserwacji (2015 r.);
D – dawna Wielka Synagoga z XVII w. (stan w 2008 r.); E – dawna Wielka Synagoga z XVII w.
(stan w 2015 r.); F – zwarta zabudowa ulicy przyrynkowej; G – modrzewiowy dworek
(dawny szpital dla ubogich); H – remont zabudowy przyrynkowej (2015 r.).

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 4. Miasta restytuowane w latach 50. XX wieku

A-B-C – Bychawa; D-E-F – Opole Lubelskie.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 5. Annopol i Tarnogród – miasta restytuowane w latach 80. i 90. XX w.

A-B-C – Annopol; D-E-F – Tarnogród.

Autor: E. Przesmycka.

Restytucje praw miejskich na większą skalę w analizowanym regionie miały miejsce jednak dopiero po 1980 r. Po 1985 r. na terenie Lubelszczyzny restytuowano jak dotąd 10 miast (tab. 3, fot. 6, fot. 7). Od 1 stycznia 2016 r. miastami zostaną natomiast ponownie Lubycza Królewska¹⁰⁵, Siedliszcze i Urzędów.

¹⁰⁵ Lubycza Królewska jest dawnym miastem galicyjskim, współcześnie zlokalizowanym w granicach województwa lubelskiego.

Tab. 3. Miasta Lubelszczyzny restytuowane po 1980 r.

Przywrócenie praw miejskich	Miasto	Lokacja	Utrata praw miejskich	Liczba ludności w 2013 r.
1987	Tarnogród	1567	1870	3 461
1988	Józefów	1725	1870	2 418
1993	Frampol	1738	1870	1 411
1993	Piaski	1418	1870	2 634
1994	Krasnobród	XVI w.	1870	3 136
1996	Annopol	1761	1870	2 679
2000	Tyszowce	1419	1870	2 136
2010	Łaszczów	1549	1870	2 202
2014	Modliborzyce	1642	1870	1 426
2014	Zaklików	1569	1870	3 010

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS, 2014.

Fot. 6. Józefów – miasto restytuowane w 1987 r.

A – zabudowa pierzei rynku; B – rynek – fontanna; C – dawna synagoga.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 7. Frampol – miasto restytuowane w 1993 r.

A – neogotycki kościół parafialny (XIX w.); B – pozostałości zabudowy drewnianej;

C – ulica Stodolna.

Autor: E. Przesmycka.

Obraz miasteczek – przyczyny degradacji miast od XIX – XX w.

Tło gospodarczo-społeczne i narodowościowe

Obszar Lubelszczyzny był zróżnicowany, zarówno pod względem ustrojowym, narodowościowym, jak i kulturowym. Na terenach dawnego powiatu brzeskiego obowiązywało prawo litewskie, uznające osobowość prawną zborów ewangelickich, cerkwi prawosławnych i unickich na równi z kościołami katolickimi. Na terenach wschodnich, w miasteczkach żyła ludność polska i ruska oraz Żydzi, stanowiący znaczącą grupę społeczności. Pozbawienie tak dużej liczby miasteczek w końcu XIX w. praw miejskich skutkowało tym, że przepisy policyjne dotyczące porządku budowlanego, bezpieczeństwa publicznego, wygody i estetyki miast ich nie objęły, podobnie jak nie obejmowały również wsi.

Na wygląd miasteczek Lubelszczyzny poważny wpływ miał ukaz carski z 5 czerwca 1862 r. udzielający Żydom praw obywatelskich. Zniósł on także dotychczasowy zakaz nabywania nieruchomości w miastach i ograniczenia w zasiedlaniu dzielnic. Nowa sytuacja prawna spowodowała masowy napływ ludności żydowskiej do miast. Liczba Żydów w miastach zwiększyła się o 31%. Nic więc dziwnego, że społeczność żydowska odegrała poważną rolę w tworzeniu obrazu miast Lubelszczyzny. W dzielnicach zamieszkałych przez ludność żydowską zniknęły budynki gospodarcze typowe dla obejścia rolniczego, zaś zabudowa zagęściła się na skutek sprzedaży części działek i podziału ich w drodze dziedziczenia. W budownictwie zaczęły pojawiać się odmienne formy architektoniczne. Pojawiły się ganki, zewnętrzne schody, dobudówki, piętra, kryte i otwarte galerie, wykonane zazwyczaj z drewna z powodu braku środków finansowych.

W 1845 r. spośród 22742 domów w miastach tylko 2103 były murowane (por. fot. 8, fot. 9). Jeszcze w 1857 r. w niektórych miastach nie było ani jednego domu mieszkalnego murowanego (np. Dubienka, Firlej, Frampol, Horodło, Puchaczów). Jedyne budynki murowane w miastach były kościoły, klasztory, pałace bądź dwory i bóżnice. Drewniana zabudowa i liczne strzechy były przyczyną częstych pożarów. W Hrubieszowie w 1838 r. spłonęło 328 budynków, w 1848 r. w Chełmie – 236, a w Dubience – 196. Pożary i spowodowany tym brak dachu nad głową był przyczyną licznych migracji. W 1861 r., najwięcej domów poza Lublinem posiadały Biłgoraj i Hrubieszów (ok. 600), najmniej Jarczów (Ćwik 1967). Miasta i miasteczka Lubelszczyzny były na ogół zaniedbane, większość z nich miała charakter rolniczy, ewentualnie rzemieślniczo-usługowy. W niektórych branżach miasteczka eksportowały swoje wyroby na inne rynki lokalne, przy czym poszczególne rzemiosła reprezentowane były w sposób zróżnicowany.

Fot. 8. Zabudowa drewniana miasteczek Lubelszczyzny

A – Goraj – nieistniejąca zabudowa; B–C – Wojsławice; D – Pawłów; E – Dęblin; F – Frampol;
G – Józefów (k. Zamościa); H – Biłgoraj; I – Parczew; J–K – Lubartów; L – Czemierniki;
M–N – Wysokie; O – Józefów nad Wisłą.

Autorzy: fot. 8A – Zbiory Teatru NN; fot. 8B – [1]; fot. 8C–8O – E. Przesmycka (2015 r.).

W Bełżycach w 1860 r. rzemiosło opierało na dwóch branżach: szewskiej (57 osób) i bednarstwie (47 osób). Pozostałe zawody liczące 161 osób nie odgrywały ponadlokalnej roli. W Kurowie rozwinęło się szewstwo (55 osób), bednarstwo (46), kuśnierstwo (24), rzeźnictwo (18) i krawiectwo (14). W Opolu wiodącym rzemiosłem było: szewstwo (65 osób) i sukiennictwo (34 osoby). W Końskowoli głównym zawodem było murarstwo, którym trudniło się 42 rzemieślników; liczna też była grupa szewców (36), rzeźników (22), powroźników (16) i krawców (10). Działo tu również 5 fabrykantów płótna. Specyficzne zawody rozwinęły się w miasteczkach nadrzecznych, związanych z transportem towarów. W Kazimierzu działało 10 szyprow, 58 flisaków i oryli. W Annopolu przy budowie tratw zatrudniano sezonowo 290 osób (Nietyksza 1986).

W niektórych miasteczkach pod koniec XIX w. handel odgrywał rolę marginalną lub go nie było w ogóle. Na przykład w Bobrownikach mieszkało tylko 3 kramarzy i 3 handlarzy solą na około 120 rolników i 29 rzemieślników.

Większość miasteczek niezależnie od przyczyn ich powstania i struktury przestrzennej, w okresie po wojnach szwedzkich i przy dalszym upadku życia gospodarczego pozostała nadal właściwie wsiami. Głównym zajęciem mieszkańców było rolnictwo. Handel i rzemiosło (chałupnicze) były zaś jedynie zajęciami ubocznym części ludności. Dominacja rolników spowodowała powstanie zarówno charakterystycznych cech planów małych miast, jak też układu przestrzennego i architektury.

W czasie II Rzeczypospolitej większość małych miast znajdowała podstawy rozwojowe w zapleczu rolniczym. Miasteczko było dla okolicznych rolników miejscem zbytu nadwyżek produktów rolnych oraz ośrodkiem różnego rodzaju usług rzemieślniczych i produkcyjnych. Dla niektórych miast, fakt pełnienia funkcji administracyjnych takich jak siedziba powiatu był dodatkowym czynnikiem miastotwórczym.

Największe zmiany w wyglądzie miasteczek wywarła II wojna światowa. Od października 1942 r. Niemcy rozpoczęli eksterminację ludności żydowskiej. Niektóre miasteczka straciły w ten sposób od 30 do 60% ogółu mieszkańców. Powojenna repatriacja ludności do ZSSR z Lubelszczyzny dotyczyła 193,4 tys. osób. Całkowity napływ ludności do województwa do 1948 r. wyniósł 87,3 tys. osób. Koniec okupacji społeczność małych miast przyjęła z ulgą. Najwartościowsze jednostki zagrożone aresztowaniem przez nową władzę i deportacją do ZSSR, niejednokrotnie emigrowały do innych regionów kraju, nie przyznając się do wykształcenia i pochodzenia. Szacuje się, że wraz z repatriacją Lubelszczyzna utraciła do 1950 r. aż 520 tys. osób.

W największym mieście regionu – Lublinie, w 1931 r. mieszkało 112 tys. osób. Po wojnie w 1945 r. – 99,5 tys. Zakładając, że praktycznie doszło do całkowitej eksterminacji ludności żydowskiej, która przed wojną stanowiła 50% mieszkańców miasta, widać jaki procent nowych, napływowych obywateli,

Fot. 9. Formy zabudowy drewnianej miast i miasteczek Lubelszczyzny

A – Wysokie – dawny dom zajezdny; B – Turobin – piętrowa zabudowa drewniana po remoncie;

C – Parczew – zabudowa drewniana pierzejowa; D – Parczew – willa drewniana z XIX w.;

E – Bychawa – reliktowa zabudowa drewniano-murowana; F – Biłgoraj – zabudowa sitarska;

G – Wąwolnica – piętrowa zabudowa drewniana; H – Kamionka – zabudowa;

I – Fampol – zabytkowy drewniany dom.

Autor: E. Przesmycka.

stanowili ludzie nie związani z istniejącą wcześniej kulturą tego ośrodka miejskiego. Podobna sytuacja wystąpiła we wszystkich miejscowościach regionu. Pustki w wyludnionych miastach zostały zapełnione szybko przez byłych fornalni i wiejską biedotę szukającą tu poprawy warunków życia i upatrującą awansu społecznego.

Przejęcie przez aparat państwowy kontroli nad produkcją przemysłową i rolniczą, upaństwowienie wielu zakładów przemysłowych, majątków ziemskich, wprowadzenie ścisłej reglamentacji surowców czy spowodowało zastój w drobnej wytwórczości, rzemiośle i w drobnym handlu. Ogłoszona w 1948 r. tzw. „bitwa o handel” miała za zadanie zniszczenie indywidualnego kupiectwa na rzecz rozwoju handlu państwowego i spółdzielczego. Małe miasta straciły podstawy swojej dotychczasowej egzystencji. Prowadzona polityka spowodowała zastój w życiu gospodarczym miasteczek. Młodzi ludzie zaczęli emigrować, bądź dojeżdżać do pracy w większych ośrodkach miejskich.

Formy zabudowy

Zabudowę miejską stanowią przede wszystkim domy mieszkalne w zwartej zabudowie w blokach przyrynkowych oraz obrzeżna zabudowa zagrodowa. Dziś istniejąca zabudowa większości miast utrzymała dawne zróżnicowanie formy na zwartych działkach siedliskowych.

Większość miasteczek Lubelszczyzny jeszcze przed II wojną światową posiadała w przeważającej części budynki drewniane. Jak podaje K. Wejchert (1946), cały obszar wschodniej Polski posiadał ponad 80% budynków drewnianych, przy czym w niektórych z miast odsetek ten był większy. Przykładowo w Berezie Kartuskiej ilość budynków murowanych w stosunku do wszystkich domów wynosiła 1,9%. W części środkowej kraju, między Wisłą a Wartą budynki drewniane stanowiły 40–60%. Budownictwo miejskie charakteryzowało się pewnymi odrębnymi cechami regionalnymi. Wynikało to z wpływu cech budownictwa wiejskiego, stosowania lokalnych odrębnych materiałów oraz oddziaływania większych, bogatszych miast na mniejsze w okresie rozwoju różnych form stylowych.

Z historycznej zabudowy podcieniowej opisywanej przez wielu Autorów, jako charakterystycznej dla miasteczek zwłaszcza południowej Lubelszczyzny pozostały nieliczne ślady w postaci pojedynczych budynków, np. w Łęcznej, Tarnogórze, Grabowcu, Tarnogrodzie, Frampolu, Wojsławicach i Wysokiem. Według J. Góraka (1996), w co najmniej 32 dawnych miasteczkach Lubelszczyzny istniały domy podcieniowe.

Osiemnaście miasteczek posiadało rynki z pierzejami o zabudowie podcieniowej, a w niektórych występowały pojedyncze domy podcieniowe. Domy te tworzyły zwarte zespoły mieszkalno-gospodarcze, łącząc się bramami i furtkami (Górak 1996). Podcienia gankowe występowały przeważnie w ulicach – podcienia krużgankowe dominowały przy rynkach. Budynki z podcieniem krużgankowym usytuowane w rynku występowały między innymi w Urzędowie i Zamościu, a przy ulicy – w Izbicy. Podcienia gankowe w rynku występowały w Goraju i Józefowie, zaś gankowe w ulicy, między innymi w Wąwolnicy i Biłgoraju. Domy podcieniowe wznoszone były zarówno w układzie szczytowym, jak i kalenicowym, o dachach różnych typów takich jak: naczółkowy, łamany polski, krakowski, mansardowy, półszczytowy, dwuspadowy i czterospadowy. Podcienia wspierane były przeważnie na pięciu słupach (Józefów), bądź trzech (Krasnobród). Niektóre domy usytuowane szczytowo były wyposażone w attyki (Czemierniki, Chodel, Kazimierz, Radzyń, Włodawa). Są miasteczka, które posiadały nie spotykane gdzie indziej domy o specjalnym przeznaczeniu, jak np. tkackie (Frampol) czy sitarskie (Biłgoraj).

Dawna zabudowa drewniana rynków przestała istnieć po kolejnych pożarach i od połowy XIX w. zastępowana była stopniowo domami murowanymi (fot. 10–13). W rejonach, gdzie występował kamień budowlany (opoka, pia-

skowiec czy też kamienie narzutowe), kamień miejscowy stał się podstawowym materiałem budowlanym. Do naszych czasów w centralnej części Lubelszczyzny dotrwały budynki powstałe na przełomie XIX i XX w. Wapienny kamień budowlany ukształtował szczególny wyraz architektoniczny takich miast jak: Piaski, Biskupice, Anopol (fot. 11), Janowiec, Wąwolnica, Kazimierz czy Szczepieszyn.

W układach urbanistycznych występowało przemieszanie budynków mieszkalnych o typie miejskim i wiejskim z budynkami gospodarczymi (między innymi stodołami). Domy mieszczan – rolników otrzymywały formę architektoniczną domów wiejskich, wywodzącą się z przekazanych ze wsi zasad wznoszenia i zdobienia budynków mieszkalnych. Drewniane domy posiadały przeniesione cechy regionalne, których tradycje zdobnicze zostały zachowane w niewielu miasteczkach (Adamczewska 1950). Konieczność wytworzenia dojazdów gospodarczych spowodowała w wielu przypadkach powstanie wąskich uliczek dojazdowych, niekiedy bardzo licznych. Z biegiem czasu dominująca funkcja rolnicza miasteczek spowodowała powstanie ulic stodołnych, lub całych dzielnic stodołnych, charakterystycznych dla wielu miasteczek Lubelszczyzny.

Rozwój zabudowy mieszkaniowej w znaczącym stopniu wzmacniała dobra dostępność do linii kolejowych. Czynnikiem ten uwydatniany był także ogólnie złym stanem sieci dróg. W latach 1874–1877 wybudowano Kolej Nadwiślańską, łączącą Warszawę z Lublinem. Późniejsze połączenia z Chełmem i Dorohuskim zaktywizowały tereny będące w zasięgu tej linii kolejowej, przyczyniając się jednocześnie do upadku miasteczek, które zlokalizowane były w oddaleniu od niej (np. Biskupice, Łęczna).

Tradycyjne dominanty krajobrazu małego miasta były widoczne z daleka. Była to wieża kościoła, cerkwi bądź gmach synagogi. W wielu miasteczkach Lubelszczyzny te trzy elementy widoczne były jednocześnie (np. w Tarnogrodzie).

Koniec XIX w. wzbogacił panoramy miasteczek o nowe dominanty krajobrazowe, którymi stały się ceglane kominy licznych zakładów przemysłowych.

W późniejszym okresie istniejące panoramy miasteczek „uzupełniane” były przez budowle przemysłowe i publiczne. Szczególnie widoczne stało się to w końcu XIX w., wraz z rozwojem przemysłu, który nawet w miasteczkach rolniczych pozostawił po sobie: młyny, spichlerze, browary, gorzelnie, cukrownie, cegielnie i inne obiekty kubaturowe. Na początku XX w. wskutek rozwijania się ruchu spółdzielczego w wielu miejscowościach powstały: budynki banków, domy ludowe, sklepy, mleczarnie i remizy strażackie. Budynki te uzupełniały najczęściej zabudowę stref centralnych. W okresie międzywojennym dochodziły budynki szkół publicznych, zespoły dworców kolejowych, magistraty, szpitale i inne obiekty użyteczności publicznej.

Fot. 10. Współczesna zabudowa rynków miast Lubelszczyzny

A–B – Józefów (k. Zamościa); C – Bobrowniki; D – Wysokie; E – Janów Lubelski;
F – Józefów nad Wisłą; G – Modliborzyce; H – Chodel; I – Kock.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 11. Annopol

Autor: E. Przesmycka.

Dużą grupę budynków użyteczności publicznej stanowią szkoły, zarówno te najstarsze (np. zespół szkół pijarskich z XVIII w. w Opolu), jak też XIX-wieczne szkoły elementarne należące do najstarszych w kraju. Najwięcej szkół pochodzi z końca XIX i początków XX w. Szczególną rolę w kształtowaniu kra-

jobrazu mają szkoły pochodzące z okresu międzywojennego, które w przeciwieństwie do niewielkich szkół powszechnych posiadają znaczną kubaturę.

Podstawową formą zabudowy miasteczek były budynki mieszkalne. Najstarsze, nieliczne drewniane, zachowały się w większości miasteczek, najczęściej na ich obrzeżach, często w zmienionych już dziś formach. Nie dotrwały do naszych czasów szeroko opisywane w okresie międzywojennym, a obejmujące całą południową część Lubelszczyzny, domy szeroko frontowe z podcieniem kalenicowym lub wąsko frontowe z podcieniem wspartym na słupach lub nadwieszonym. Spotyka się jeszcze relikty zabudowy mieszanej, o przyziemiach murowanych z nadwieszonym piętrem wspartym na końcach belek stropowych, wypuszczonych poza obrys domu (Wysokie, Bełżyce, Bychawa).

W miasteczkach, w których odbywały się kilkudniowe jarmarki wykształcił się specyficzny typ zabudowy zajezdnej. Był to typ budynku z obszerną sienią zamkniętą wrotami usytuowaną z boku budynku. Pozostałości tych domów można spotkać w Łęcznej i Józefowie. Również karczmy i stacje pocztowe są dziś często jedyną pozostałością dawnych szlaków komunikacyjnych. Z najstarszych tego typu budynków zachowało się niewiele, głównie w Bełżycach, Kraśniku, Lubartowie.

Większość miasteczek Lubelszczyzny jeszcze przed II wojną światową posiadała w przeważającej części budynki drewniane (Wejchert 1947). Budownictwo miejskie charakteryzowało się pewnymi odrębnymi cechami regionalnymi. Wynikało to z wpływu cech budownictwa wiejskiego, rozwoju użycia lokalnych odrębnych materiałów oraz oddziaływania większych, bogatszych miast na mniejsze w okresie rozwoju różnych form stylowych.

W niektórych tylko małych miastach Lubelszczyzny, jak chociażby w Łęcznej, Końskowoli, Kocku, Markuszowie, zachowały się ratusze. W wielu miastach nie było ratusza od momentu ich lokacji, bowiem właściciele prywatnych miast nie byli zainteresowani wprowadzaniem instytucji władz miejskich, obciążających ich finansowo.

Wiele miasteczek, pomimo licznych zniszczeń a nawet masowych pożarów niszczących całe ich partie, aż do połowy XIX w. zachowywało ustalony wcześniej typ zabudowy i było odbudowywane „na stary sposób”. Po akcie uwłaszczeniowym ludności miejskiej w 1866 r., wiele miast zaczęło rozwijać się bezplanowo i spontanicznie w tych kierunkach gdzie nadane grunty nadawały się do uprawy.

Największe zmiany przestrzenne następowały w wyniku wtórnych podziałów bloków przyrynkowych, wielokrotnych zniszczeń pierwotnej zabudowy drewnianej i jej wtórnej odbudowy w innej formie.

Charakter miejski osiedli Lubelszczyzny, szczególnie tych najmniejszych, cechuje regularność założeń urbanistycznych. Położenie miasta przy ważnych szlakach handlowych wyznaczało jego charakter. Zachował się on w różnym stopniu we wszystkich miastach, głównie w formie planu rynku wraz z zabu-

dową ulic przyrynkowych oraz w charakterze zabudowy mieszkalno-usługowej. Splendoru miasteczkom dodawały obiekty sakralne, kościoły, synagogi i cerkwie, lokalizowane w centralnych rejonach miast, stając się tym samym szczególnym znakiem rozpoznawczym miasta – dominantą w otaczającym je krajobrazie.

W pierwszych latach powojennych zaczęły zniknąć drewniane parterowe domki o tradycyjnych formach lokalnego budownictwa, a powstawały murywane prostopadłościennymi bryły, kryte płaskimi blaszanymi dachami. O regresie w budownictwie miasteczek można mówić do lat 50. XX wieku. Ożywienie ruchu budowlanego nastąpiło dopiero po 1956 r.

Począwszy od 1957 r. zaczęto stosować typową dokumentację projektową dla inwestorów indywidualnych. Wydano katalog 18 projektów, zaś w roku następnym rozszerzono go o kolejne 42. Rzutowało to na formy architektoniczne nowo wznoszonego budownictwa.

W latach 60. i 70. XX w. zaszły zasadnicze zmiany w charakterze większości miasteczek. Następowo było powiększanie obszaru objętego inwestycjami poprzez wytyczanie nowych parceli budowlanych. W wielu miasteczkach pojawiły się wielokondygnacyjne budynki mieszkalne przeznaczone głównie dla pracowników istniejących w danej miejscowości urzędów i przedsiębiorstw, realizowane w technologiach uprzemysłowionych według projektów typowych.

Oprócz wielorodzinnej zabudowy wznoszono w tym okresie nowe budynki przeznaczone dla władz terenowych, pawilony handlowe, szkoły, mleczarnie, piekarnie, magazyny pasz, obiekty użyteczności publicznej i restauracje. Taka struktura zabudowy przetrwała do 1989 r., czyli do upadku ustroju socjalistycznego w Polsce.

Wpływ ustaw budowlanych na obraz miast i ich zabudowy

Na kształt i obraz zabudowy danego wieku wpływa wiele czynników stymulujących i ograniczających możliwości budowania. Do podstawowych czynników należy zaliczyć obowiązujące prawo budowlane. Na przestrzeni XVIII, XIX i XX w. prawo to ulegało na ziemiach Królestwa Polskiego licznym zmianom, i to nie wynikającym jedynie z naturalnego rozwoju tych przepisów, podążających za przeobrażeniami w budownictwie czy też formułujących te zmiany w myśl jakiegoś sprecyzowanego kierunku.

W ostatnim dziesięcioleciu XVIII w. nastąpiła pewna poprawa wyglądu niektórych miast prywatnych Lubelszczyzny. W wielu ordynacjach zaczęto porządkować finanse miejskie, poprawiać warunki higieniczne, wprowadzać przepisy przeciwpożarowe, zakładać szkoły itp. Znane są miejskie reformy księżnej Anny Jabłonowskiej przeprowadzone w Kocku; reformy ostatniego wojewody lubelskiego Kajetana Hryniewieckiego, dziedzica Markuszowa;

ostatniego kasztelana lubelskiego Piotra Potockiego dziedzica Józefowa nad Wisłą; Ignacego Potockiego – dziedzica klucza kurowskiego; Tarłów z Opola, ordynacji zamojskiej i wielu innych. W tym czasie ulega rozbudowie Zaklików, Kraśnik, Końskowola oraz Markuszów. Pierwsze przepisy dotyczące bezpośrednio budownictwa wiejskiego pojawiły się w 1917 r., w czasie I wojny światowej; zostały wydane przez generał-gubernatora warszawskiego i dotyczyły jedynie obszarów pod panowaniem Niemców. Dopiero od lutego 1928 r. wprowadzono w całym kraju jednolite prawo budowlane.

Po likwidacji gmin w 1954 r. nastąpiła degradacja miasteczek, która trwała do lat siedemdziesiątych. Dopiero w 1973 r. po wejściu ustawy przywracającej gminy jako podstawowe jednostki podziału terytorialnego, rozpoczyna się okres szerszego zainteresowania architektów i urbanistów problemami zagospodarowania terenów wiejskich i kreowaniem centrów ich obsługi. Miasta do 5 tys. mieszkańców stały się siedzibami gmin miejsko-wiejskich, a niektóre miasta zdegradowane – gmin wiejskich, W obu przypadkach zostały one lokalnymi ośrodkami administracji państwowej.

Okres powojenny, gospodarka socjalistyczna 1945–1990

Po II wojnie światowej dewastacja i ubytek dawnej tkanki budowlanej był tylko konsekwencją zachodzących w Polsce przemian politycznych, społecznych i gospodarczych. Pozorna kontynuacja „wiecznie trwałych” form zabudowy miasteczka, jego procesu trwania, uległa przerwaniu na wiele lat, po części ze względu na zmianę struktury społeczno-narodowościowej mieszkańców, po części na skutek odrzucenia tradycyjnego sposobu życia, wyeksploatowania i zużycia fizycznego substancji budowlanej i po części, na skutek negowania odwiecznych zasad polskości i kultury narodowej przez ustrój socjalistyczny. Te wszystkie przyczyny, które spowodowały zmiany wyrazu miasteczek trwają nadal i mogą stać się w przyszłości odpowiedzialne za nową tożsamość krajobrazu całej Polski.

Nowoczesność oznaczała stosowanie bez względu na warunki klimatyczne płaskich dachów, „dowolne” rozmieszczanie otworów okiennych i drzwiowych itp. Od tego momentu miasteczka zaczęły stopniowo tracić swoje cechy regionalne.

O dzisiejszej unikatowej wartości małych miast decydowała drobna skala zabudowy mieszkalnej budynków wtopionych w zieleń ogrodów i jej niewielkie rozmiary podkreślające skalę dominant krajobrazowych. Niestety, te dawne „małe domki”, nawet po wyremontowaniu, nie mogą zaspokoić potrzeb i aspiracji obecnych pokoleń. Jest to przyczyną powstawania już od połowy XX w. w ich bezpośrednim sąsiedztwie dużych jednorodzinnych budynków. Jak to trafnie zauważyła B. Bartkovicz (1997) „... obecny obraz miasteczek stanowi

przykład brutalnej konfrontacji dwóch epok, w której przegrywa prostota i jej historyczne piękno z niedopracowanym postępowaniem technicznym”.

Koniec XX w., po transformacji ustrojowej (1990), spowodował wiele zmian w gospodarce Polski. Prawa rządzące budzącą się gospodarką rynkową podporządkowywały sobie role istniejących innych planów. Administracja państwowa, niedojrzałe samorządy, początkowo skupiały się na sprzedaży zarówno ziemi, jak też upadłych przedsiębiorstw i niepotrzebnych obiektów zabytkowych. Zmiany gospodarcze nie zachodziły równomiernie na terenie całego kraju. Na terenach mniej atrakcyjnych gospodarczo, jakimi stały się peryferyjne obszary Polski, transformacja rolnictwa, rzemiosła i handlu, oraz starzenie się ludności stało się często bezpośrednią przyczyną wielu negatywnych procesów zachodzących w przestrzeni małych miast. Sytuacja małych miast wciąż była niezadawalająca. Upadek wielu gałęzi przemysłu związanych z rolnictwem, zmiany w strukturze rolnictwa pomału wpływały na ich sytuację. Wiele obiektów było niewykorzystanych i ulegało zniszczeniu. Budownictwo mieszkaniowe także nie wiele się zmieniało. Dopiero wstąpienie Polski w strukturę Unii Europejskiej przyspieszyło procesy przeobrażeń miasteczek. Przez ponad dziesięć lat tworzyły się podstawy nowego funkcjonowania społeczeństwa w ustroju demokratycznym. Wymagało to stworzenia nowych ram prawnych. W 1994 r. uchwalono pierwszą ustawę o zagospodarowaniu przestrzennym. Uwzględniała ona walory ekonomiczne przestrzeni oraz prawo własności. Transformacja ustrojowa sprawiła, że w gospodarce pojawiły się zupełnie nowe i dla wielu nieznane wcześniej mechanizmy i możliwości. Pojawiła się własność prywatna, w tym prawo do posiadania nieruchomości i stanowienia o nich. Ustawa ta zmieniała się wielokrotnie, a ostatnim dokumentem jest *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* z dnia 23 marca 2003 r. Zachowuje ona trójstopniowy system w zakresie planowania przestrzennego (z wyłączeniem szczebla powiatowego).

Dostępność funduszy przeznaczonych na różne inwestycje przy aktywności społeczności lokalnych umożliwia realizację wielu przedsięwzięć związanych z poprawą jakości życia małych ośrodków. Zwrócono uwagę na zasoby kulturowe miasteczek, ich stan zachowania.

Należy pamiętać, że w istniejących układach urbanistycznych małych miast znajduje się większość zabytków kultury materialnej naszego dziedzictwa narodowego, takich jak: kościoły, plebanie, synagogi, ratusze, budynki mieszkalne, cmentarze, założenia dworskie, zamki, obiekty przemysłowe, handlowe, kultu religijnego, obronne, itd. Można rzec, że jest to „krajobraz wielopokoleniowy i wielokulturowy”. Często spotykamy tu kilka generacji budowli sąsiadujących ze sobą o różnych formach architektury z różnych epok, także często jeszcze nie zabytków w sensie prawnym, ale tworzących charakter krajobrazu miejskiego. Są to pozostałości budownictwa zaborców, budownictwo okresu międzywojennego, okresu okupacji, tymczasowe mieszkalnictwo

Fot. 12. Współczesne zagospodarowanie przestrzeni publicznych (placze miejskie i rynkowe)

A – Markuszów – rynek (2001 r.); B – Markuszów – rynek (2015 r.); C – Markuszów – nieużytkowany drewniany ratusz; D – Józefów nad Wisłą – nowy plac targowy; E – Józefów nad Wisłą – rynek; F – Czemierniki – rynek po rewitalizacji; G – Końskowola; H – Kurów – rynek po rewitalizacji; I – Tarnogród – pomnik papieża Jana Pawła II; J – Lubartów – plac przed Halą Targową po rewitalizacji; K – Kurów – rynek po rewitalizacji przed pawilonem handlowym z lat 70.; L – Biłgoraj – udana rewitalizacja Placu Solidarności.

Autor: E. Przesmycka.

pookupacyjne, resztki zabudowań służby dworskiej i domów żydowskich, budownictwo spółdzielni, Państwowych Gospodarstw Rolnych, budownictwo okresu „Polski Ludowej” i budownictwo współczesne.

Fot. 13. Zabudowa miasteczek Lubelszczyzny

A – Kock; B – Zwierzyniec; C – Parczew; D – Michów; E – Modliborzyce;
F – Końskowola; G – Józefów nad Wisłą; H – Kazimierz; I – Lubartów.

Autor: E. Przesmycka.

Zmiany, które w ostatnich latach zachodzą w kształcie przestrzennym i obrazie architektonicznym miasteczek, pomimo licznych działań mających w swym założeniu poprawić ich wygląd gubią dawną różnorodność zabudowy, pozbawiają historycznego charakteru, a wprowadzanie nowych rozwiązań materiałowych wpływa na nowy obraz dziedzictwa kulturowego regionu (por. Przesmycka 2001, 2008). Mechanizmy tych działań oraz zależności zachodzące między nimi wymagają poznania, dla zabezpieczenia lub odtworzenia walorów urbanistycznych miasteczek (fot. 12, fot. 13). Lokalne społeczności starają się o wydobywanie wartości kulturowych, które mogą wpłynąć na rozwój ekonomiczny ich miasteczek, z różnym tego skutkiem.

Transformacje gospodarcze

Przywrócenie małym miastom zdolności funkcjonowania odpowiadającej z jednej strony oczekiwaniom mieszkańców, z drugiej zaś pokazanie spo-

łecznościom lokalnym korzyści płynących z zachowania wartości historycznych układów przestrzennych i kształtu zabudowy powinna być podstawą tych działań. Umiejętność utrzymania istniejących struktur przestrzenno-funkcjonalnych, zapobieganie niekontrolowanym i bezplanowym działaniom modernizacyjnym, zarówno w skali przestrzennej, jak i w skali pojedynczego obiektu jest podstawą do zachowania wartości.

Zmiana sposobu gospodarki rolnej w ciągu ostatnich dwóch dekad jest ogromna i wywarła chyba największy wpływ na wygląd miasteczek. Upadek rolnictwa małoobszarowego, spowodował odpływ ludności wiejskiej do większych ośrodków. Dostępność szkolnictwa, w tym także wyższego, przyczyniła się do tego, że młodzież nie szuka tu zatrudnienia. Upadek niektórych gałęzi przetwórstwa rolnego pogłębia ten fakt.

Na Lubelszczyźnie likwidacja przemysłu cukrowniczego, tytoniowego, i innych pokrewnych gałęzi spowodowała opuszczenie wielu obiektów przemysłu rolnego, ich wyburzenia, bądź adaptacje na inne cele. Również dawne instytucje kulturalne takie jak np. domy ludowe czy kina przestały pełnić swoją funkcję. Na ich miejsce powstało wiele obiektów nowych, najczęściej zlokalizowanych poza układem przestrzennym miasteczek, takich jak: stacje benzynowe, supermarkety, domy weselne i hotele o formach obcych miejscowej zabudowie. Łatwość pozyskiwania środków unijnych na budowę sieci drogowej, w tym obwodnic, wprowadziła nowe rozwiązania komunikacyjne. Całkowite wyparcie transportu konnego dopełnia wizerunku współczesnego miasteczka.

Mieszkańcy małych miast w większości posiadają dziś własny transport samochodowy. Rozwój sieci handlowej nie zmusza już do upraw ogrodów przydomowych, czy do utrzymania tradycyjnych sadów. Upadek powszechnej drobnej hodowli inwentarskiej sprawił, że dawna tradycyjna zabudowa działek siedliskowych staje się zbędna i ulega przekształceniom. Stodoły i budynki inwentarskie znikają z obrazu miasteczek.

Likwidacja sadów, przedogródków z rodzimymi roślinami ozdobnymi staje się powszechna. Zastępowana jest nowymi gatunkami roślin, wypierając tradycyjne gatunki drzewostanu liściastego: lip, kasztanowców, jesionów. Dzieje się to także dzięki rozporządzeniom związanym z modernizacją dróg, przy których usuwa się istniejące drzewa, zaś nowe nasadzenia stają się rzadkością. Mieszkańcy na swoich działkach najczęściej sadzą różne gatunki żywotników, które po kilku latach całkowicie przesłaniają zabudowę.

Procesy tzw. rewitalizacji realizowane przez miejscowe władze obejmują głównie tereny publiczne – rynki, okolice zabytkowej zabudowy sakralnej, budynki lokalnej administracji, szkół i przestrzeni placów miejskich (fot. 14). Pierwsze rewitalizacje rozpoczęto na początku XXI w. Obejmowały z reguły wymianę nawierzchni na modne kostki betonowe, układane najczęściej w „kratkę”. Zyskiwało to aprobatę społeczności lokalnych i służb konserwatorskich, które najczęściej sprzyjały likwidacji drzewostanu z przestrzeni rynków,

Fot. 14. Dominujące rozwiązania nawierzchni rynków i ciągów komunikacyjnych w ich obrębie w miasteczkach Lubelszczyzny
A – Krasnobród; B – Janów Lubelski; C – Urzędów; D – Modliborzycze.

Autor: E. Przesmycka.

tak aby odtwarzać ich pierwotne funkcje handlowe. Zapominano przy tym, że dziś już nie ma targów koni i bydła, zaś starzejące się społeczeństwo woli właściwie zagospodarowane przestrzenie użytkowe.

Początkowo dominowało głównie przyzwolenie na tworzenie parkingów. W ostatnich latach można zauważyć pojawiające się rozwiązania ambitniejsze, z zastosowaniem projektowanej roślinności, różnych form małej architektury, fontann, placów zabaw oraz pomników. Świadomość dobrej przestrzeni publicznej staje się potrzebą lokalnych społeczności.

Ostatnie realizacje dotyczą ożywiania handlu miejscowego, głównie nowych targowisk. Są to inwestycje kosztowne, często nietrafione, bowiem funkcja rzemieślniczo-handlowa już nie istnieje we współczesnych małych miastach. Możliwość zdobycia funduszy na różne inwestycje często mija się z racjonalnym rachunkiem ekonomicznym, a wprowadzana w przestrzeń chaotycznie unowocześnianej zabudowy mieszkaniowej dopełnia wrażenia braku powiązania z charakterem i kontekstem istniejącej tradycyjnej architektury

(np. Józefów). Od tej świadomości zależy w wielu przypadkach wygląd miasteczek. Dużą rolę odgrywają zarządzający zabytkami architektury sakralnej, mający decydujący wpływ na utrzymanie wartości zabytkowej dziedzictwa architektonicznego i jego bezpośredniego otoczenia.

Przeobrażenia budownictwa sakralnego i użyteczności publicznej

W skali małego miasta głównymi dominantami w sensie historycznym i krajobrazowym były na tych ziemiach zawsze kościoły, cerkwie i synagogi (fot. 15, fot. 16). Położenie Lubelszczyzny na pograniczu kultur Wschodu i Zachodu pozostawiło po sobie oprócz kościołów katolickich nieliczne już dzisiaj relikty budowli sakralnych wyznań reformowanych (Piaski), jak też cerkwi prawosławnych i unickich (Tomaszów, Dęblin). Znaczącą grupą budowli związanych z kulturą społeczności żydowskiej są występujące tu jeszcze liczne synagogi, bóżnice i domy modlitwy.

W latach 90. XX w. wiele z nich już nie pełniło swych funkcji, niszczało bądź pełniło i pełni do dziś różne, doraźne funkcje. Pojawienie się nowych sieci

Fot. 15. Synagogi w miasteczkach Lubelszczyzny

A – Modliborzyce – przed konserwacją; B – Modliborzyce – po konserwacji;
C – Tarnogród; D – Bychawa.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 16. Kościoły w miasteczkach Lubelszczyzny

A – Czemierniki; B – Turobin; C – Janów Podlaski; D – Michów; E – Kurów; F – Markuszów.

Autor: E. Przesmycka.

supermarketów i dyskontów, lokalizowanych na uboczu, dostępnych dla wszystkich z niezbędnymi parkingami stało się konkurencją dla dawnego drobnego handlu.

Dopełnieniem współczesnego obrazu miasteczek są nowe zabudowania szkół, bądź renowacja historycznych, międzywojennych obiektów o ciekawej architekturze. Okres międzywojenny pozostawił wiele pięknych realizacji, które niestety nie zostały jeszcze objęte ochroną i wiele z nich bezpowrotnie ulega zniszczeniu i daleko idącym przekształceniom.

Dwory, usytuowane z reguły na obrzeżach miasteczek, po wojnie przeznaczane na inne funkcje (m.in. urzędy gminne, PGR-y, szkoły, obiekty biurowego zamieszkania), dziś już nie spełniają wymagań norm budowlanych i często opuszczane zwracane są dawnym właścicielom, ale najczęściej sprzedawane przez gminy. Otaczające je tereny parków, dewastowane przez pół wieku, wypełniane jednorodziną zabudową i blokami PGR-owskimi nie zawsze odzyskują swą dawną formę. Nowa prywatyzacja dawnych dworów odebranych właścicielom nie zawsze zmusza ich do odrestaurowania nabytych zabytków, najczęściej zdegradowanych przez lata użytkowania. Procesy prywatyzacji mające w swym założeniu ochronę historycznego dziedzictwa architektonicznego napotykać na przeszkody związane głównie z brakiem funduszy na ich właściwą konserwację i eksploatację. Dotyczy to także zabudowy dworcowej, folwarcznej i towarzyszącej im zabudowy mieszkalnej.

Zabudowa współczesna

Dostęp do współczesnych materiałów budowlanych, których w poprzednim okresie z reguły brakowało, moda na termorenowacje stała się główną przyczyną zatracenia historycznych wartości kulturowych w przypadku zabudowy miejskiej. Mieszkańcy niewielkich osiedli, przyzwyczajeni do samodzielnego gospodarczego remontowania własnych małych domów obecnie wykazują niezwykłą inwencję w unowocześnianiu budynków i ich otoczenia. Powszechna wymiana stolarki okiennej i drzwiowej wprowadziła drastyczne zmiany w architekturze tradycyjnej zabudowy. Powszechny w całej Polsce sposób dociepleń budynków styropianem, pokrywanym kolorowymi tynkami, ujednolicił artykulację fasad, zatracających swoje miejscowe cechy architektoniczne i materiałowe.

Z reguły zabudowa mieszkaniowa nie podlega ochronie konserwatorskiej i właściciele mogą realizować ją według swojego gustu. Ocieplanie zabudowy drewnianej powoduje całkowite zatarcie tożsamości sztuki i technologii budowania, jego lokalnych sposobów dekoracji i stosowanej kolorystyki. Co ciekawe, zjawisko to dotyczy także obiektów sakralnych i użyteczności publicznej (np. kino we Wrzelowcu).

Nowoczesne pokrycia dachowe, tynki o niespotykanej dawniej kolorystyce dominują wszędzie. Nie omijają nawet takich miasteczek jak Kazimierz Dolny nad Wisłą (fot. 17), który do lat 90. rygorystycznie objęty był ochrona konserwatorską, a dziś zmienia swój wygląd poprzez przebudowy i renowacje istniejącej tu kamiennej i drewnianej zabudowy.

Wprowadzana w latach 70. XX w. zabudowa wolnostojąca w formie nowoczesnych domów jednorodzinnych zlokalizowana jest z reguły w centrach miasteczek, zaś na ich obrzeżach dominuje współczesna zabudowa w formie rozległych domów jednorodzinnych o katalogowej architekturze. Ich stylistyka rozpina się między „amerykańskimi posiadłościami” a „pseudo-domami” z na-

Fot. 17. Kazimierz Dolny – zabytkowa zabudowa miasta

Autor: E. Przesmycka.

leciałościami dworu polskiego z wbudowanym od frontu garażem.

Łatwość zdobycia od 2004 r. funduszy z różnych programów unijnych spowodowała powstanie wielu nietrafionych obiektów oraz modernizacji niektórych spośród istniejących. Dawna zabudowa po PGR-ach niszcząca przez kilkanaście lat czasem jest adaptowana głównie na cele handlowe, orliki, szkoły czy sale gimnastyczne.

Podsumowanie

Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne małych miast Lubelszczyzny w latach 1995–2015, niezależnie od ich zaszeregowania jako zdegradowane bądź restytuowane przebiegają podobnie. Najmniej zmian można zaobserwować w ich historycznych układach urbanistycznych. Najwięcej przeobrażeń występuje w „trzecim wymiarze” – wizualnym. Dążność do poprawy warunków życia, naśladowanie rozwiązań spotykanych w miastach dużych, spowodowała przekształcenia zarówno form zabudowy, ich skali oraz przeobrażeń przestrzeni publicznych, w tym funkcjonalnych. Rynki są obecnie przekształcane zgodnie z potrzebami i wyobrażeniami władz lokalnych. To głównie od wykształcenia miejscowych elit oraz ich poczucia estetyki zależy kształtowanie wizerunku miasteczek. Dawna funkcja rolniczo-handlowa ulega przekształceniom w mieszkalno-rekreacyjną. Duży wpływ na obraz miasteczek odgrywają media, reklamy nowych materiałów budowlanych, modnej roślinności, standardowe rozwiązania komunikacyjne, oraz inwencja i gust mieszkańców. Przeniesione wzorce z dużych miast nie zawsze powinny być stosowane w skali małego miasteczka. Widać to szczególnie w procesach rewitalizacji przestrzeni rynków, otoczenia świątyń czy budynków administracji państwowej i użyteczności publicznej. W większości jest to mieszanka „proekologicznych” rozwiązań z nową formą zdobnictwa, agresywnej kolorystyki i brakiem poszanowania kulturowego dziedzictwa architektonicznego – jego skali, tradycji technologicznych i materiałów miejscowych.

Literatura

- Adamczewska H., 1950, Cechy narodowe polskich miasteczek, *Architektura*, 3–4, s. 96–100.
- Bartkowicz B., 1977, Modernizacja zabytkowych śródmieść i jej aspekt współczesny, *Teka Komisji UiA PAN Kraków*, s. 147–151.
- Ćwik W., 1966, Ludność żydowska w miastach królewskich Lubelszczyzny w II połowie w. XVIII, *Żydowski Instytut Historyczny*, 59.

- Ćwik W., 1967, Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815–1866 (stan gospodarczo-społeczny), *Rocznik Lubelski*, 10, s. 229–247.
- Deszczka K., 1931, Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce, *Kwartalik Statystyczny*, 8, Warszawa, s. 879–900.
- Drexler L., 1916, Odbuowa, wsi i miast na ziemi naszej, Lwów.
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Wydawnictwo Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 2005, Najmniejsze miasta w Polsce (1989–2003), [w] Heffner K (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 53–58.
- Dymitrow M., [2010] 2012, *Degraderade städer: en studie av urbanitet hos städer Polen som förlorat sina stadsrättigheter*, University of Gothenburg, Gothenburg.
- Dymitrow M., 2013, Degraded towns in Poland as cultural heritage, *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), s. 613–631.
- Dymitrow M., 2014, The effigy of urbanity or a rural parody? A visual approach to small-town public space, *Journal of Cultural Geography*, 31(1), s. 1–31.
- Feliński R., 1916, Budowa miast, z ilustracjami i planami miast, Księgarnia Gubrynowicza i Syna, Lwów.
- Gałęzowski J., 1916, Odbudowa polskiego miasteczka, *Projekty domów*, Kraków.
- Gorzuchowski S., 1936, Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody, Warszawa.
- Górak J., 1977, Budownictwo drewniane Lubelszczyzny, Lublin.
- Górak J., 1990, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, OBiDZ, Zamość.
- Górak J., 1996, Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny, PSOZ, Zamość.
- Gzell S., 1987, Fenomen małomiejskości, IUiP Politechnika Warszawska, Warszawa.
- Gzell S., 1991, Co z przyszłością miasteczka?, [w] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, PWN, Warszawa, s. 63–73.
- Gzell S., 1996, Determinant rozwoju miast polskich – na przełomie wieków, *Biuletyn KPZK PAN*, 175, Warszawa.
- Jasieński H., 1929, Ochrona przyrody a kultura materialna, *Ochrona Przyrody*, Kraków, 9, s. 1–16.
- Kachniarz T., 1987, Małe miasta, *Człowiek i środowisko*, 3, s. 281–315.
- Kachniarz T., 1989, O kryzysie planowania przestrzennego, *Miasto*, 8, s. 1–3.
- Kachniarz T., 1993, zagospodarowanie przestrzenne małych miast, *instytut gospodarki Przestrzennej i Komunalnej*, Warszawa.
- Kalinowski W., 1952, Odbudowa zabytkowych miast w Polsce. Teoretyczne podstawy i realizacja na przykładzie Gdańsk, [w] *Ochrona dziedzictwa kulturowego zachodnich i północnych ziem Polski*, Warszawa, s. 55–72.
- Kalinowski W., 1970, Zagadnienia prawne ochrony i przebudowy miejskich ośrodków historycznych, *Biuletyn Informacyjny PKZ*, 17, s. 12–20.
- Kalinowski W., 1986, Rozwój miast, [w] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Miasta Historyczne*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa, s. 16–47.
- Koziński J., Gelperyn Z., Kowalski T., 1961, Sławków – małe miasto, *Miasto*, 10, s. 4–13.

- Krzysztofik R., 2006. Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii. Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2014, Umiastowienie obszaru Polski w okresie od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice.
- Krzysztofik R., Szmytkie R., 2011, Studia nad procesami i strukturami osadniczymi sieci miast w Polsce Południowej, WNoZ Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Kuncewicz A., 1929, Plany przeglądowe miast polskich, Warszawa.
- Kühnel A., 1918, Zasady budowy miast małych i miasteczek, Polskie Towarzystwo Politechniczne, Lwów.
- Limanowski M., 1919, Zniszczenia wojenne w budowlach b. Królestwa Polskiego, Warszawa.
- Miłobędzki A., 1996, Zabytki, polityka, kultura i architektura, [w] Twórczość i konserwatorstwo w architekturze, Warszawa, s. 17–20.
- Miłobędzki A., 1998, Współczesność i przyszłość w ochronie zabytków: kilka refleksji, [w] Odbudowa miast historycznych, Elbląg, s. 234–239.
- Morgensztern J., 1960, Udział Żydów w życiu gospodarczym Kraśnika i włości kraśnickich do połowy XVII w., Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 36, s. 3–40.
- Nietysza M., 1986, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914, Polska XIX i XX wieku. Dzieje Społeczne, PWN, Warszawa.
- Opas T., 1968, Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich w województwie lubelskim w XVIII wieku, Biuletyn Żydowskiego Instytut. Historycznego, 6/7, s. 12–40.
- Ormiccki W., 1932, Miasto jako przedmiot badań geografii, Wiadomości geograficzne, Kraków, 1–2, s. 31–33.
- Pizun M., 1999, Miasto i gmina Józefów, PUW Rokšana, Krosno.
- Przesmycka E., 2001, Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Przesmycka E., 2008, Lubelszczyzna, wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Przesmycka E., 2013, Rynki małych miast Lubelszczyzny, Architektura Krajobrazu, Wrocław.
- Przesmycka N., 2012, Lublin. Przeobrażenia urbanistyczne 1815–1939, Politechnika Lubelska Lublin.
- Siemiński J., 1991, Teraźniejszość i przyszłość byłych miasteczek. Wiadomości Statystyczne, 9, s. 26–29.
- Siemiński J., 2000, Byłe (zdegradowane) miasteczka w Polsce. Przestrzeń. Informator planowania przestrzennego, 11, 2.
- Sumień T., 1989, Kreacja i percepcja architektury miasta, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Szmytkie R., 2003a, Próba zastosowania kryterium fizjonomicznego w procedurze nadawania praw miejskich. Czasopismo Geograficzne, 74 (4), s. 345–353.
- Szmytkie R., 2003b, Znaczenie osiedli miejskich w kształtowaniu systemu osadniczego Polski w okresie powojennym, Czasopismo Geograficzne, 74(1–2), s. 59–77.
- Szmytkie R., 2006, Stopień rozwoju cech miejskich w małych miastach Polski, Czasopismo Geograficzne, 77(1–2), s. 69–82.

- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] Namyślak B. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. T. 2. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 20, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 25–40.
- Tłoczek I., 1959, Miasteczko w Polsce, *Architektura*, 3–4, s. 71–72.
- Tłoczek I., 1950, Refleksje o zabudowie polskich wsi i miasteczek, *Miasto*, 4, s. 28–31.
- Tołwiński T., 1948, *Urbanistyka I i II*, Warszawa.
- Tołwiński T., 1963, *Urbanistyka III*, Warszawa.
- Trzeciński A., 1990, Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie, *Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie*, Lublin.
- Wejchert K., 1947, Miasteczko polskie jako zagadnienie urbanistyczne, *Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy*, 8, Warszawa.
- Wejchert K., 1948, Miasteczko polskie jako zagadnienie urbanistyczne, *Dom. Osiedle. Mieszkanie*, 1–2, Warszawa.
- Wejchert K., 1948, O kompozycji najmniejszych zespołów urbanistycznych, *Architektura*, 3–4, s. 112–116.
- Wyżykowski A., 1985, *Podstawy działań przestrzennych i programowych w procesie rewaloryzacji miast zabytkowych*, 2, Politechnika Krakowska.
- Zaniewska H., 1978, Rola małych miast w kształtowaniu wiejskiej sieci osadniczej, *Miasto*, 1, s. 11–17.
- Zaniewska H., 1998, *Polskie miasteczka w okresie transformacji ustrojowej*, Warszawa.
- Zaniewska H., 1998, Zasoby mieszkaniowe byłych PGR w małych miastach, *Sprawy Mieszkaniowe*, 3, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, s. 114–122.

Materiały archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie: Zespół Akt: 35/636/0 – Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 75, 96, 143, 147, 164, 237, 343, 438.

Strony internetowe

[1] www.shtetlroutes.eu/pl/ksiega-pamieci-wojswawic/

Functional differentiation of degraded and restituted towns to the background of other similarly sized towns and villages in Eastern Poland

Dariusz Sokołowski

Economic functions constitute a particularly important element of a town's life cycle as they often determine its emergence, its favorable or unfavorable location, and then its growth or demise. Numerous towns in Poland have lost their town privileges due to economic reasons, enlarging in that way the category of settlements referred to as 'degraded towns'. For many decades, small towns have been facing various crises. The economic functions of degraded towns constitute the main research topic of this paper, which departs from the following research hypothesis: degraded towns, in view of their determinants of growth, have a functional structure more similar to towns rather than to villages.

The study covers towns which simultaneously meet two criteria: they have a particular size (2.000–4.999 inhabitants) and perform administrative functions (serve as the seat of the municipality). For reasons of demarcation, only towns located in the five provinces of eastern Poland have been taken into account. Within this group, the following subgroups of towns have been discerned for the sake of comparison (on account of their current and historical formal status):

- M – towns (localities that gained or regained urban status prior to 1980 and have retained it ever since);
- N – 'new' towns (localities that gained urban status for the first time after 1980);
- R – restituted towns (localities that regained urban status after 1980);

- Z – degraded towns (localities that have had urban status in the past but have not regained it between 1980 and 2015);
- W – villages (localities that have never had urban status).

The study has uncovered a range of regularities across the outlined settlement categories, enabling to draw statistical conclusions. The fact that localities within particular categories differ significantly also points to the necessity to adopt an individualized approach.

In terms of economic functions, 'degraded towns' do not differ much from villages performing administrative functions. The similarity is largely the result of upgrading the latter in terms of increased multifunctionality. As a result of this, differences between localities performing administrative functions are becoming increasingly smaller, while differences between localities *not* performing such functions become greater and greater – regardless of their formal status (i.e. urban or rural). Some degraded towns reach high index values in the economic dimension; some of them have already been upgraded to the category of formal towns (R), a move, which at the same time contributes to the lowering of average parameters among the remaining degraded towns (Z) as a group. An improved economic situation is likely to contribute to a positive evaluation of an appeal for restitution. Apart from aspects such as economic function and infrastructure – i.e., factors, which cease to polarize the above-mentioned groups of towns – the differences between degraded towns and other villages remain especially in the morphological and social dimensions.

In this article, I have confirmed and identified some of the factors that determine the nature and level of growth of local economies in the analyzed categories. Besides the administrative function, I have found locations in the vicinity of bigger cities to have favorable effects. Of note is also the spatial layout of a town, as its lack implies that agrarian functions can remain significant.

The fragility of some local economies corroborates the small-town crisis, as reflected in, for instance, few workplaces, high unemployment and emigration of young inhabitants – with all the negative consequences these phenomena incur. To a large extent, the crisis is an overall reflection of a weak Polish economy, which tends to affect small towns more than cities. This is mostly due to the devolution of minor food and agriculture industry, handicraft, and various small businesses, which fail to compete with large supermarket chains. The condition of some small towns, including that of degraded towns, shows that crises can be overcome. This, however, can only happen through external support, mostly in the form of economic investments.

Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej

Dariusz Sokołowski

Wprowadzenie

Terminem „miasta zdegradowane” określane są zazwyczaj miejscowości formalnie wiejskie, które w pewnym momencie swojej historii posiadały prawa miejskie, a następnie, na mocy decyzji administracyjnej, zostały ich pozbawione (por. Sokołowski 2015). Jest to grupa jednostek osadniczych zajmujących zwykle „pośrednie” miejsca na skali wiejsko-miejskiego kontinuum, spośród których liczne lokują się w większości aspektów miejskości obok małych miast (por. Sokołowski 1999), inne natomiast – nie dorównują im pod względem określonych parametrów. Niejednorodność w ramach kategorii jest konsekwencją m.in. znacznego zróżnicowania wielkościowego i odmiennej przeszłości historycznej poszczególnych jednostek składających się na tę liczną grupę. Największy stopień degradacji z punktu widzenia cech uważanych za miejskie (funkcje, morfologia, infrastruktura itp.) cechuje zwykle miejscowości bardzo małe, często liczące po kilkuset mieszkańców oraz (co często się łączy) te, które nie pełnią aktualnie funkcji administracyjnych (siedziby gminy). Niektóre miejscowości posiadały prawa miejskie bardzo krótko i utraciły je wcześniej (przed II połową XIX w.), w związku z czym zatraciły większość cech miasta.

Znaczną część miast zdegradowanych wyróżniają określone cechy, uzasadniające ich szczególną rolę w wiejskiej sieci osadniczej:

- zaliczają się one do grupy największych pod względem zaludnienia miejscowości wiejskich;

- posiadają zwykle dobrze rozwinięte więzi z zapleczem, stanowiąc silne, w skali lokalnej, miejsca centralne;
- są na ogół dobrze wyposażone w urządzenia infrastruktury technicznej i społecznej;
- wiele z nich (w określonej kategorii wielkościowej nawet większość) ma miejski układ przestrzenny i miejską fizjonomię;
- są często miejscowościami uprzemysłowionymi lub wielofunkcyjnymi, lepiej rozwiniętymi od większości pozostałych wsi z punktu widzenia bazy ekonomicznej;
- część miejscowości tej kategorii ma szanse formalnoprawnego zaliczenia do kategorii miast (Sokołowski 2011a).

Większość wymienionych wyżej cech była weryfikowana w oparciu głównie o dane z przełomu lat 80. i 90. XX w. (np. Drobek, Heffner 1992; Drobek 1999; Sokołowski 1999). Niektóre opracowania uwzględniały też nowsze źródła informacji (np. Sokołowski 2014). Na podstawie tych badań można stwierdzić prawdziwość określonych stwierdzeń w odniesieniu do dużej części większych jednostek w kategorii miast zdegradowanych, co ma określone znaczenie z punktu widzenia ewentualnej restytucji praw miejskich.

Literatura na temat miast zdegradowanych w Polsce jest bogata. W licznych opracowaniach były one rozpatrywane jako część zbioru miast. Najbardziej obszerną pozycją, charakteryzującą wszystkie miasta Polski – w tym zdegradowane – jednostkowo, było dwutomowe dzieło *Miasta Polski w tysiącleciu* (1966–1967). Jako część osadnictwa wiejskiego rozpatrywano je m.in. w badaniach M. Chilczuka (1963), czy W. Drobka i K. Heffnera (1992), a jako część osadnictwa miejskiego, np. w pracach R. Krzysztofika (2009, 2012). W niektórych badaniach traktowano je jako część zbioru małych jednostek osadniczych o zróżnicowanym statusie administracyjnym – jako elementy kontinuum wiejsko-miejskiego (np. Sokołowski 1996, 1999, 2008; Szmytkie 2014), lub też jako wyodrębniony zbiór jednostek osadniczych (np. Drobek 1999; Sokołowski 2008, 2011a, 2011b, 2015; Szmytkie, Krzysztofik 2011).

Funkcje gospodarcze są niezwykle istotnym elementem życia małego miasta, decydującym często o jego powstaniu, udanej bądź nieudanej lokacji, a później o jego rozwoju lub upadku. Liczne miejscowości utraciły w Polsce w przeszłości status miejski z przyczyn gospodarczych, powiększając kategorię miast zdegradowanych. Od wielu dziesięcioleci obserwujemy zjawiska kryzysowe w małych miastach, do której to kategorii należy zaliczyć między innymi miasta zdegradowane, niezależnie od ich – aktualnego czy przeszłego – formalnoprawnego statusu. Zjawiska kryzysowe w tej kategorii jednostek osadniczych dostrzegano już w połowie XX w. (np. Kostrowicki 1953; Kiełczewska-Zaleska 1957), poszukując przy tym sposobów ich łagodzenia.

Z funkcjami gospodarczymi miast zdegradowanych wiąże się główny problem badawczy poruszany w niniejszym opracowaniu, prowadzący do

sformułowania hipotezy badawczej: miasta zdegradowane, ze względu na ich uwarunkowania rozwoju, mają strukturę funkcjonalną bardziej zbliżoną do miejskiej, niż do wiejskiej. Możliwe są również sytuacje, kiedy miasta zdegradowane przypominają – z punktu widzenia struktury gospodarki – jednostki typowo wiejskie (tj. nigdy nie posiadające praw miejskich), dotyczy to jednak przede wszystkim miejscowości małych i nie pełniących funkcji administracyjnej (jednostki wyłączone z niniejszego badania) oraz tych, w których nigdy nie wykształcił się miejski układ przestrzenny (dominacja wiejskiej zabudowy zagrodowej).

Zakres przestrzenny opracowania stanowi obszar Polski Wschodniej, który, zgodnie z obowiązującymi dokumentami strategicznymi, został określony jako składający się z pięciu województw: warmińsko-mazurskiego, podlaskiego, lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego. Ujęcie przestrzenne sprowadzone do granic administracyjnych, jest dużym uproszczeniem z punktu widzenia uwarunkowań historycznych, czy funkcjonalnych, jednak w przypadku niniejszej pracy taka delimitacja spełnia swoje zadanie, pozwalając na wyznaczenie zbioru jednostek osadniczych odpowiedniego do badania statystycznego. Zbiór badanych miejscowości ograniczono z punktu widzenia wielkości zaludnienia i aktualnego statusu administracyjnego, mając na uwadze decydujący wpływ tych czynników na strukturę gospodarki poszczególnych jednostek.

Założenia metodologiczne, źródła

Badanie opiera się na ujęciu określonych jednostek w dwóch płaszczyznach: grupowej i indywidualnej. Pierwsza z nich umożliwi badanie statystyczne, polegające na określeniu różnic i podobieństw między wyróżnionymi kategoriami miejscowości, druga, w oparciu o indywidualne zróżnicowanie poszczególnych jednostek – umożliwi wskazanie miejscowości słabiej i lepiej rozwiniętych. Podstawą wnioskowania statystycznego będzie test *t* (Studenta); zastosowanie metody kartograficznej umożliwi natomiast porównania indywidualne.

Wartość empiryczną *t* obliczono według wzoru:

$$t = \frac{\bar{X}_1 - \bar{X}_2}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{N_1} + \frac{\sigma_2^2}{N_2}}}$$

gdzie:

\bar{X}_1 i \bar{X}_2 – średnie arytmetyczne porównywanych prób zmiennej *X*,

σ_1^2 i σ_2^2 – wariancje prób zmiennej *X*,

N_1 i N_2 – liczba obserwacji prób zmiennej *X*.

Charakterystyka gospodarcza miejscowości oparta będzie przede wszystkim na miernikach względnych odnoszących się do ogółu liczby podmiotów gospodarczych, liczby podmiotów działających w zakresie obsługi ludności oraz liczby pracujących.

Dane o liczbie, strukturze i wielkości podmiotów gospodarczych pochodzą z bazy REGON, która zawiera uzyskiwane w oparciu o jednolitą metodologię, a zatem porównywalne, informacje dotyczące gospodarki jednostek administracyjnych i osadniczych w skali ogólnokrajowej. Jego niedokładności wynikają z dwóch przyczyn. Pierwszą z nich jest pewien stopień dezaktualizacji, wynikający m.in. z nienadążania stanu udokumentowanego za dynamicznie zmieniającą się sytuacją gospodarczą. Druga przyczyna wiąże się ze zróżnicowaniem wielkościowym poszczególnych podmiotów gospodarczych, na temat którego informacje nie są udostępniane; utrudnia to określenie wielkości zatrudnienia w wybranych działach, czy nawet sekcjach gospodarki w skali jednostek osadniczych. Błąd pomiaru wynikający z korzystania z bazy danych REGON można uznać za systematyczny – w tym sensie, że obciąża on poszczególne jednostki w podobnym stopniu. W związku z tym zbiory jednostek, rozpatrywane ze statystycznego punktu widzenia, powinny być porównywalne, natomiast wnioski dotyczące różnic pomiędzy poszczególnymi jednostkami, które indywidualnie są obciążone większym lub mniejszym błędem pomiaru, powinny być wysuwane z ostrożnością.

Charakterystyka badanego zbioru jednostek

Obszar badania jest niejednorodny z historycznego punktu widzenia – obejmuje on terytoria wchodzące w przeszłości w skład trzech państw zaborczych. Obszar województwa warmińsko-mazurskiego dość dobrze pokrywa się z obszarem dawnego zaboru pruskiego, a w okresie międzywojennym znajdował się on w granicach Niemiec. Obszar województwa podkarpackiego wchodził w skład zaboru austriackiego, a pozostałe województwa – zaboru rosyjskiego, przy czym w większej części było to Królestwo Kongresowe, z wyjątkiem wschodniej części województwa podlaskiego (z Białymstokiem), która w latach 1807–1915 wchodziła w skład Imperium Rosyjskiego. W aspekcie gospodarczym miejscowości położone na obszarze wszystkich województw objętych badaniem cechują podobne problemy, wynikające m.in. ze względnie – rozpatrując na tle średniej krajowej – wysokiego poziomu bezrobocia, niskiego stopnia uprzemysłowienia, relatywnie niskiego PKB itp. Uznanie całego tego obszaru za cechujący się pewnym „zapóźnieniem” z punktu widzenia poziomu rozwoju gospodarczego i społecznego, skutkuje między innymi tym, że w dokumentach strategicznych (zob. *Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej*) ujmowane są one pod wspólną nazwą Polski Wschodniej i objęte

są wspólnym programem mającym na celu zmniejszenie stopnia tego „zapóźnienia”.

Zróżnicowana przeszłość historyczna, w tym odmienność uwarunkowań kulturowych i gospodarczych, jakich doświadczyły omawiane obszary przez większość XIX i część XX w., a w pewnym stopniu także niejednorodność warunków środowiska naturalnego, skutkują wykształceniem sieci osadniczej o zróżnicowanych cechach strukturalnych. Odrębną kwestią są odmienne warunki rozwoju poszczególnych części Polski w okresie po drugiej wojnie światowej, jednak w obrębie omawianych obszarów różnice te nie były tak duże, jak w skali ogólnokrajowej. Niejednorodność struktury sieci osadniczej jest tutaj rozumiana głównie w kontekście wielkościowym (przeciętna wielkość jednostki osadniczej), zróżnicowania gęstości sieci miast, w tym miast zdegradowanych oraz dużych miejscowości wiejskich, a także wzajemnych relacji ilościowych pomiędzy wyodrębnionymi kategoriami (tab. 1, ryc. 1). W całym badanym zbiorze jednostek proporcje ilościowe są w przybliżeniu wyrównane, a ich liczebność umożliwia wyciąganie statystycznie istotnych wniosków na temat określonych różnic i podobieństw.

Wszystkie badane miejscowości spełniają jednocześnie dwa warunki: wielkościowy i administracyjny – ich zaludnienie¹⁰⁶ zawiera się w przedziale 2000–4999 mieszkańców, przy czym są one siedzibą gminy. Pozwoliło to wyodrębnić grupy porównawcze, związane z ich aktualnym i dawnym statusem formalnoprawnym.

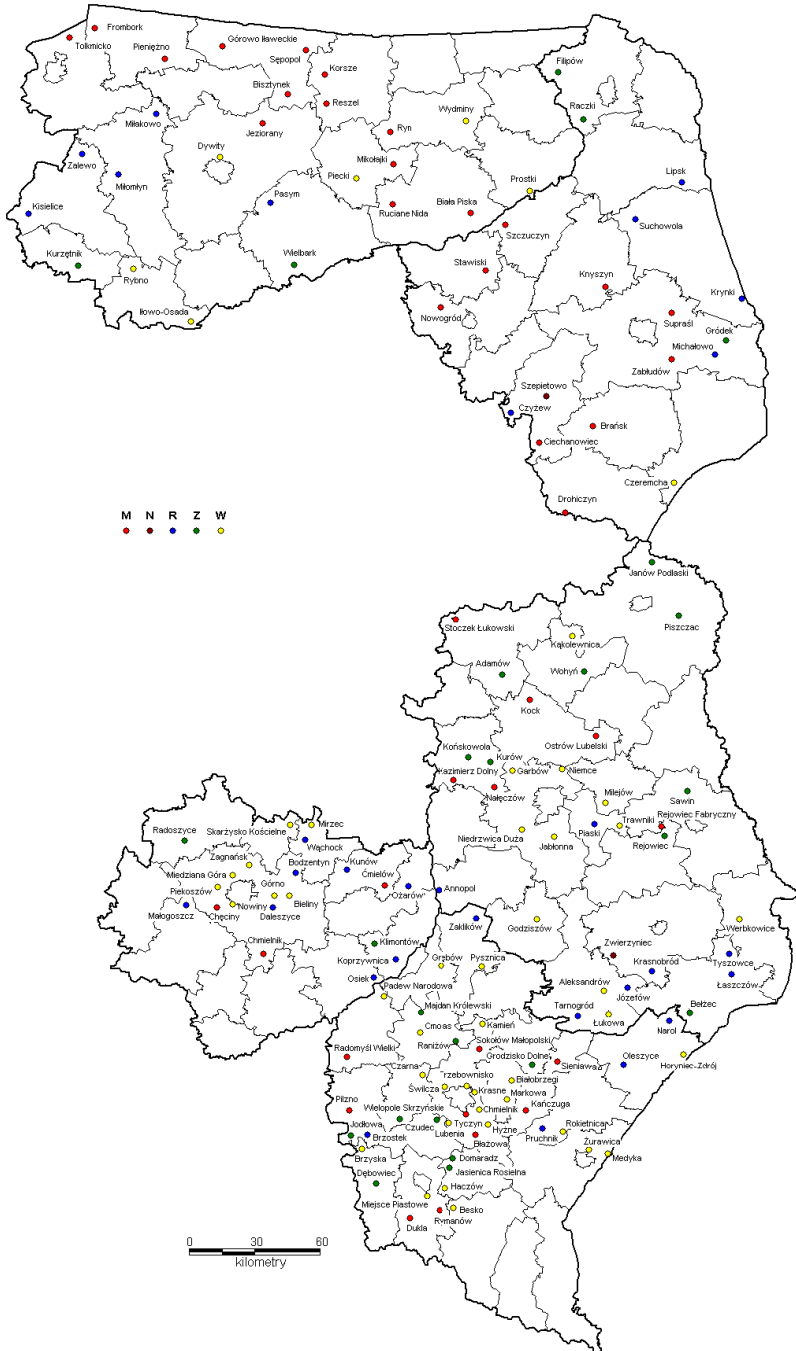
Analizowany zbiór tworzą zatem następujące kategorie miejscowości:

- M – miasta (miejscowości, które uzyskały po raz pierwszy bądź odzyskały status miasta przed 1980 r. i od tej pory posiadają go nieprzerwanie);
- N – miasta „nowe” (miejscowości, które uzyskały status miasta po raz pierwszy po 1980 r.);
- R – miasta restytuowane (status miejski odzyskany po 1980 r.);
- Z – miasta zdegradowane (do 1.01.2015 nie odzyskały posiadanego wcześniej statusu miasta);

Tab. 1. Status administracyjny badanych miejscowości w układzie województw

Województwo	Miasta [M]	Miasta nowe [N]	Miasta restytuowane [R]	Miasta zdegradowane [Z]	Miejscowości wiejskie [W]
lubelskie	6	1	7	9	11
podkarpackie	9	–	5	9	22
podlaskie	9	1	5	3	1
świętokrzyskie	3	–	8	2	8
warmińsko-mazurskie	12	–	6	2	6
Razem	39	2	31	25	48

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 1. Zróżnicowanie statusu administracyjnego badanych miejscowości

Objaśnienia: M – miasta; N – miasta „nowe”; R – miasta restytuowane;
Z – miasta zdegradowane; W – miejscowości wiejskie.

Źródło: opracowanie własne.

– W – miejscowości wiejskie (nie posiadające nigdy statusu miasta).

Najważniejsze, z punktu widzenia realizacji celu badania, są kategorie „R” i „Z”; uwzględnienie pozostałych służy celom porównawczym. Z uwagi na liczebność nie pozwalającą na wyciąganie wniosków o charakterze statystycznym, kategoria „N”, obejmująca Szepietowo i Zwierzyniec, nie będzie uwzględniana w obliczeniach.

Wynikające z założeń ograniczenia wielkościowe skutkują wyłączeniem z badania m.in. miejscowości wiejskich o zaludnieniu co najmniej 2000 mieszkańców nie będących siedzibami gmin, które są szczególnie liczne w województwie podkarpackim (85 wsi, w pozostałych województwach jest ich łącznie 14); w tym samym województwie jest też 6 miejscowości wiejskich o statusie gminy liczących 5000 i więcej mieszkańców (Gorzyce, Rakszawa, Krościenko Wyżne, Jeżowe, Korczynna i Żołyńia), z których dwie ostatnie są miastami zdegradowanymi.

Rezultaty badań

Liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych jest w poszczególnych miejscowościach silnie zróżnicowana. Pomijając sekcję A, obejmującą rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo¹⁰⁷ zawierała się ona w 2013 r. w przedziale od 94 do 530, a w przeliczeniu na 1000 mieszkańców – od 36 do 194.

Zakresy zmienności wielkości relatywnej w poszczególnych kategoriach miejscowości wynoszą: M – 36–194, R – 43–121, Z – 41–137, W – 36–171. Zestawienie średnich arytmetycznych i odchyłeń standardowych zawiera tab. 2. Duży stopień zróżnicowania w ramach kategorii sprawia, że w skład każdej z nich wchodzi zarówno miejscowości lepiej, jak i słabiej rozwinięte gospodarczo. Z tego samego, między innymi, powodu nie jest możliwe określenie parametrów wzorcowych miasta i wsi, które by odpowiadały badanemu zbiorowi jednostek.

Analizując różnice statystyczne (test t) przyjęto poziom istotności $\alpha=0,05$ dla testu jednostronnego, sugerując tym samym określoną sekwencję wielkości poszczególnych parametrów: $M > R > Z > W$.

Na podstawie wyliczeń (tab. 3) stwierdzono, że z punktu widzenia pierwszego badanego parametru – liczby pozarolniczych podmiotów gospodarczych na 1000 ludności – występują statystycznie istotne różnice między miastami (M) i miastami restytuowanymi (R), a także między każdą z dwóch wymienionych kategorii i miastami zdegradowanymi (Z) oraz wsiami gminnymi (W). Te dwie ostatnie nie różnią się natomiast – jako zbiory jednostek –

¹⁰⁷ Nie będzie ona uwzględniana w zestawieniach i obliczeniach z uwagi na pominięcie większości gospodarstw rolników indywidualnych.

między sobą. Wskazuje to na lepiej rozwinięte „miejskie” funkcje gospodarcze w kategorii miast, następnie miast restytuowanych, a dopiero w następnej kolejności – miast zdegradowanych i wsi gminnych. Jest to w pewnym stopniu zgodne z oczekiwaniami, wskazując, że czas posiadania statusu miasta koreluje dodatnio z rozwojem określonych funkcji gospodarczych (pozarolniczych). Może to także oznaczać, że miejscowości z wykształconymi funkcjami pozarolniczymi wcześniej zostały uznane za „dojrzałe” do zmiany statusu formalno-prawnego z wiejskiego na miejski, co wyjaśniałoby różnicę między grupami miast restytuowanych i zdegradowanych. Niezgodność z oczekiwaniami dotyczy braku różnicy statystycznej między miastami zdegradowanymi i wsiami gminnymi.

W związku z tym, że najwyższą średnią liczbę podmiotów gospodarczych na 1000 ludności odnotowano w miastach (M), które są jednocześnie największymi miejscowościami w badanym zbiorze (ich średnie zaludnienie jest o około 500–900 osób większe niż w pozostałych kategoriach miejscowości) weryfikowano roboczą hipotezę, zgodnie z którą wielkość analizowanego parametru związana jest z wielkością zaludnienia. Nie znalazła ona jednak empirycznego potwierdzenia: zależność korelacyjna między liczbą ludności i względną liczbą podmiotów gospodarczych (bez sekcji A) w całym zbiorze badanych jednostek wynosi zaledwie 0,031 i jest statystycznie nieistotna.

Tab. 2. Wartości średnich arytmetycznych i odchyłeń standardowych dla wybranych zmiennych dla poszczególnych kategorii miejscowości

Kategoria miejscowości	Liczba miejscowości	Ludność	Miara	Podmioty gospodarcze ogółem na 1000 ludności (bez sekcji A)	Szacowana liczba pracujących (poza rolnictwem indywidualnym) na 1000 ludności	Liczba podmiotów gospodarczych w sektorach o charakterze centralnym (węzłowość bezwzględna)	Liczba podmiotów gospodarczych w sektorach o charakterze centralnym na 1000 ludności (węzłowość względna)
M	39	3426	A	89,7	366	186	54
			S	23,5	108	84	21
R	31	2768	A	80,6	329	142	51
			S	18,7	95	49	14
Z	25	2546	A	71,2	291	112	44
			S	20,7	104	45	17
W	48	2911	A	70,2	291	125	43
			S	25,9	169	52	17
N	2	2850	A	73,0	324	175	61

Objaśnienia:

A – średnia arytmetyczna; S – odchylenie standardowe.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Tab. 3. Macierze istotności różnic

Kategoria miejscowości	M	R	Z	W
podmioty gospodarcze ogółem (bez sekcji A) na 1000 ludności				
M	–	1	1	1
R		–	1	1
Z			–	0
W				–
szacowana liczba pracujących poza rolnictwem indywidualnym na 1000 ludności				
M	–	0	1	1
R		–	0	0
Z			–	0
W				–
liczba podmiotów gospodarczych w sektorach o charakterze centralnym na 1000 ludności (węźłowość względna)				
M	–	0	1	1
R		–	1	1
Z			–	0
W				–

Objaśnienia:

0 – różnica statystycznie nieistotna; 1 – różnica statystycznie istotna ($\alpha=0,05$).

Źródło: obliczenia własne.

W drugiej kolejności rozpatrywano szacowaną¹⁰⁸ liczbę pracujących poza rolnictwem indywidualnym na 1000 ludności. W tym przypadku największa wartość cechowała miasta, następnie miasta restytuowane przed miastami zdegradowanymi i wsiami, przy czym między ostatnimi dwoma grupami jednostek nie było żadnej różnicy. Statystycznie istotna różnica dotyczyła tylko grup: M i Z–W.

Trzecia płaszczyzna analizy dotyczy działalności o charakterze centralnym. Na potrzeby opracowania wytypowano grupę sekcji (w układzie PKD 2007), które w dużej części wiążą się z funkcjami centralnymi: G (handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych), H (transport i gospodarka magazynowa), I (działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi), J (informacja i komunikacja), K (działalność finansowa i ubezpieczeniowa), M (działalność profesjonalna, naukowa i techniczna),

¹⁰⁸ Liczbę pracujących oszacowano na podstawie danych dotyczących struktury wielkościowej podmiotów gospodarczych, które to dane odnoszą się do wszystkich sekcji PKD (również sekcji A, przy czym sekcja A nie uwzględnia na ogół rolnictwa indywidualnego). Podmioty w systemie REGON grupowane są w następujące przedziały: 1–9, 10–49, 502–49, 250–999 oraz 1000 i więcej pracujących. Na potrzeby oszacowania sumarycznej liczby pracujących przyjęto, że w każdym przedziale jest rozkład dodatnio asymetryczny i średnia wielkość przypada w 1/3 przedziału. W kolejnych przedziałach przyjęto zatem odpowiednio: 2, 20, 100 i 500 pracujących. Przy obliczaniu średnich (tab. 2, 3) nie uwzględniono miejscowości posiadających zakłady przemysłu cementowego (Ożarów, Małogoszcz, Rejowiec Fabryczny), które wyróżniają się znacznie wielkością zatrudnienia – trudną do oszacowania i jednocześnie mogącą spowodować znaczne przeszacowanie średnich w swoich kategoriach.

O (administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne), P (edukacja), Q (opieka zdrowotna i pomoc społeczna), R (działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją). Mając na uwadze, że mianem centralności określa się funkcje pełnione „na zewnątrz” miejscowości, natomiast ogół działalności o charakterze centralnym – zarówno w części skierowanej „na zewnątrz” jak i na obsługę własnych mieszkańców miejscowości – określa się – za W. Christallerem – mianem węźlowości (szerzej na ten temat zob. Nowosielska 1992; Sokołowski 2005, 2006), przyjęto, że w niniejszym opracowaniu właściwe jest zastosowanie drugiego z tych terminów. Należy też podkreślić, że celem tej części pracy nie jest precyzyjny pomiar centralności/węźlowości, a jedynie wyodrębnienie określonej grupy działalności gospodarczych służących rozpoznaniu pewnych cech struktury gospodarek lokalnych. W związku z tym użycie terminu „węźlowość” jest w konkretnym przypadku dopuszczalnym uproszczeniem.¹⁰⁹

Pomiar węźlowości bezwzględnej (tab. 2) szereguje określone kategorie miejscowości następująco: $M > R > W > Z$, przy znacznej dyspersji w poszczególnych grupach jednostek. Można przyjąć, że powyższy parametr określa stopień rozwinięcia funkcji obsługi, a w pewnym stopniu (uwzględniając różnicę między węźlowością i centralnością) stopień oddziaływania poszczególnych jednostek na obszary otaczające. Mając na uwadze zróżnicowaną przeciętna wielkość zaludnienia miejscowości przypisanych do poszczególnych kategorii, istotność różnic między nimi testowano tylko w odniesieniu do wielkości względnych (tab. 2, 3). Porównywane grupy jednostek układają się tu parami, gdzie różnice między M i R oraz między Z i W są statystycznie nieistotne, natomiast obydwie pary różnią się istotnie między sobą ($M \text{ i } R > Z \text{ i } W$).

Wszystkie badane płaszczyzny analizy pozwalają na wyciągnięcie wniosku, że określone cztery grupy miejscowości tworzą swego rodzaju dwie grupy wyższego rzędu jednostek podobnych do siebie z punktu widzenia średnich wielkości parametrów. Są to, co było najlepiej widoczne w przypadku węźlowości: M–R oraz Z–W. Większe podobieństwo miast zdegradowanych do wsi gminnych niż do miast restytuowanych dotyczy całych grup jednostek. Znaczne zróżnicowanie parametrów opisujących miejscowości w ramach poszczególnych kategorii uzasadnia indywidualne rozpatrywanie poszczególnych przypadków.

Względnie wysokie wartości średnie badanych wskaźników w kategorii miejscowości wiejskich (W), umiejscawiające je na odpowiednich skalach kontinuum obok miast zdegradowanych (Z), można uzasadnić dwoma czynnikami. Po pierwsze, gospodarka lokalna podlega bardziej dynamicznym przemianom

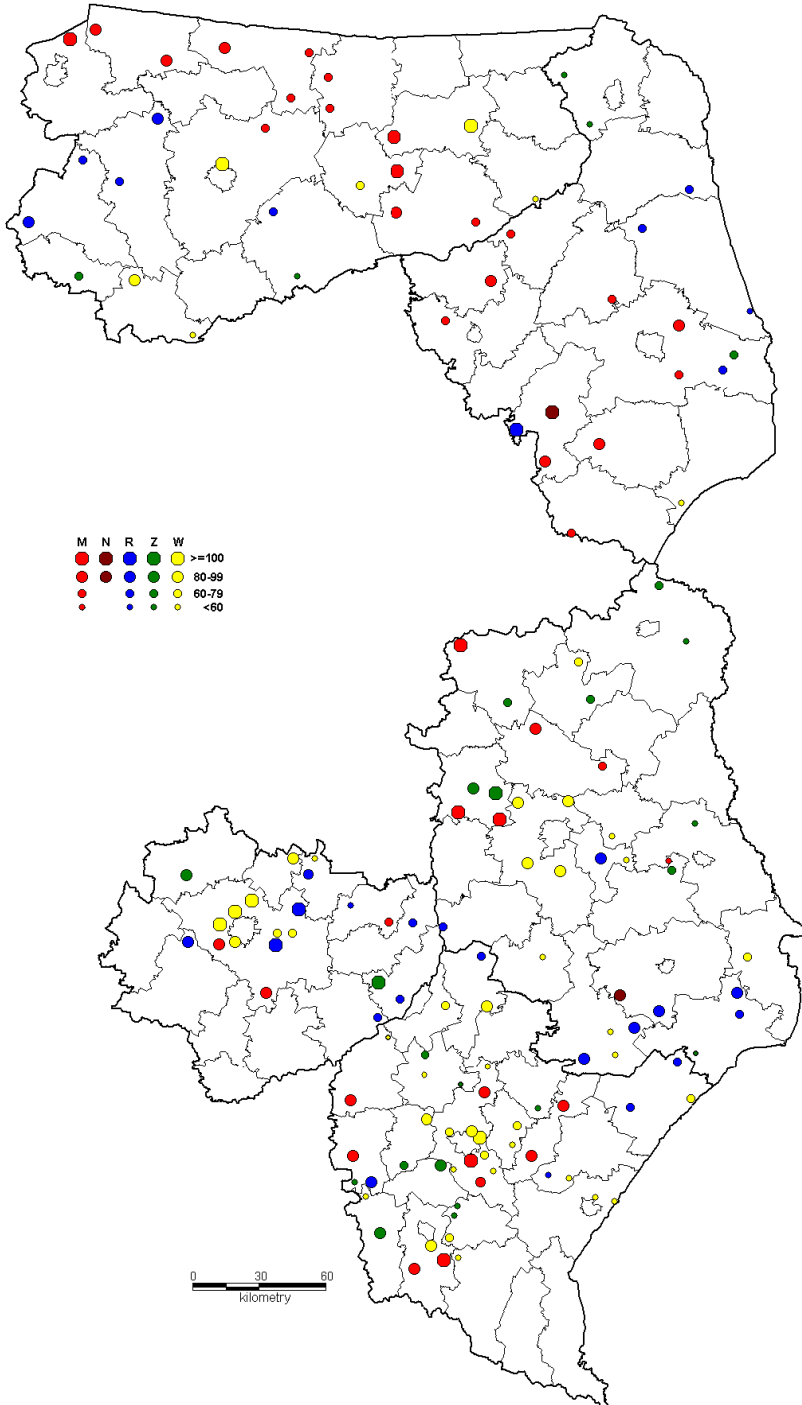
¹⁰⁹ Bardziej precyzyjny pomiar centralności lub węźlowości powinien uwzględnić szczegółowy podział gospodarki w ramach określonych sekcji. Ponadto – wzorem wielu innych opracowań tego rodzaju – przyjmuje się, że dokładniejsze wyniki uzyskuje się badając liczbę pracujących zamiast liczby podmiotów gospodarczych. Dostęp do tego rodzaju informacji na podstawie bazy REGON jest w praktyce bardzo ograniczony.

(w porównaniu do np. morfologii), dostosowującym daną miejscowość do aktualnych warunków, a jej charakter i poziom rozwoju wiąże się między innymi z pełnioną funkcją administracyjną i wielkością miejscowości liczoną wraz z jej obszarem obsługi. Liczba mieszkańców obszarów obsługiwanych przez poszczególne miejscowości nie jest silnie zróżnicowana (wszystkie badane miejscowości są siedzibami gmin i pod względem większości pełnionych funkcji zasięg ich oddziaływania domyka się w przybliżeniu w granicach tych jednostek), stąd też zróżnicowanie pod względem określonych parametrów jest mniejsze pomiędzy kategoriami miejscowości, a większe w przypadku poszczególnych miejscowości.

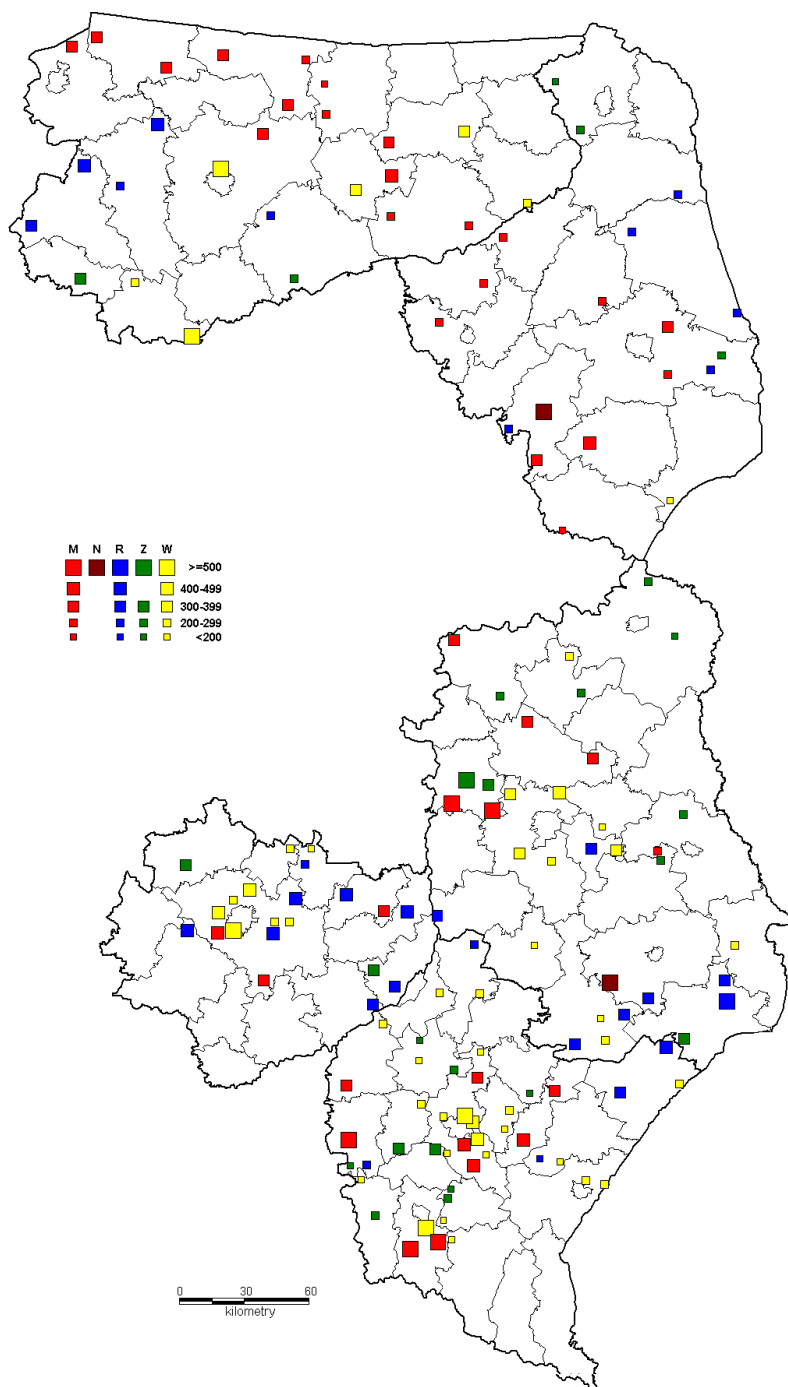
Po drugie, wysokie wartości wskaźników gospodarczych niektórych miejscowości wiejskich dotyczą przede wszystkim jednostek położonych w bliskim sąsiedztwie miast wojewódzkich. Są to: Dywity koło Olsztyna, Miedziana Góra, Nowiny, Piekoszów i Zagnańsk koło Kielc, Chmielnik, Krasne, Świlcza i Trzebownik koło Rzeszowa, Garbów, Jabłonna, Niedrzwica Duża i Niemce koło Lublina. Położenie w obrębie stref podmiejskich wiąże się z większym niż w przypadku przeciętnych gmin wiejskich zaludnieniem obszarów obsługi oraz zwiększoną liczbą podmiotów gospodarczych o charakterze produkcyjnym, co jest konsekwencją względnie wysokiej atrakcyjności inwestycyjnej tych terenów. Wyłączenie tej podgrupy miejscowości z obliczeń skutkuje uporządkowaniem badanych kategorii jednostek w pełni zgodnym z oczekiwaniami, tj. $M > R > Z > W$.

Na podstawie map (ryc. 2–5) można wyróżnić też pewien podzbiór miast zdegradowanych (Z), które pod względem określonych parametrów nie ustępują miejscowościom posiadającym prawa miejskie – osiągając, a niekiedy przewyższając, średnie wielkości w kategoriach M i R. Są to: Kurów i Końskowola w woj. lubelskim, Radoszyce i Klimontów w woj. świętokrzyskim, Czudec i Wielopole Skrzyńskie w woj. podkarpackim oraz Kurzętnik w woj. warmińsko-mazurskim.

Nieco niżej lokują się: Gródek w woj. podlaskim i Janów Podlaski – w lubelskim. Warto zauważyć, że wszystkie wymienione miejscowości wyróżniają się zachowanym miejskim układem urbanistycznym i – przynajmniej częściowo – charakterystyczną dla małych miast zabudową. Jest to w dużym stopniu konsekwencją utrzymywania przez nie statusu miasta przez długi czas, w każdym przypadku liczony w stuleciach. Z drugiej strony, należy wymienić kilka miejscowości zakwalifikowanych do kategorii miast zdegradowanych, które status miejski posiadały bardzo krótko lub z innych przyczyn nie zdołały one w pełni wykształcić typowych atrybutów miasta. Miejscowości takie nie wykazują cech miejskiego rozplanowania, a ich zabudowa ma charakter przeważnie zagrodowy. Typowy dla wsi układ przestrzenny tych miejscowości jest dostosowany do pełnienia funkcji rolniczych, z czym wiąże się duży udział lub nawet przewaga określonych rodzajów działalności w ich gospodarce lokalnej.

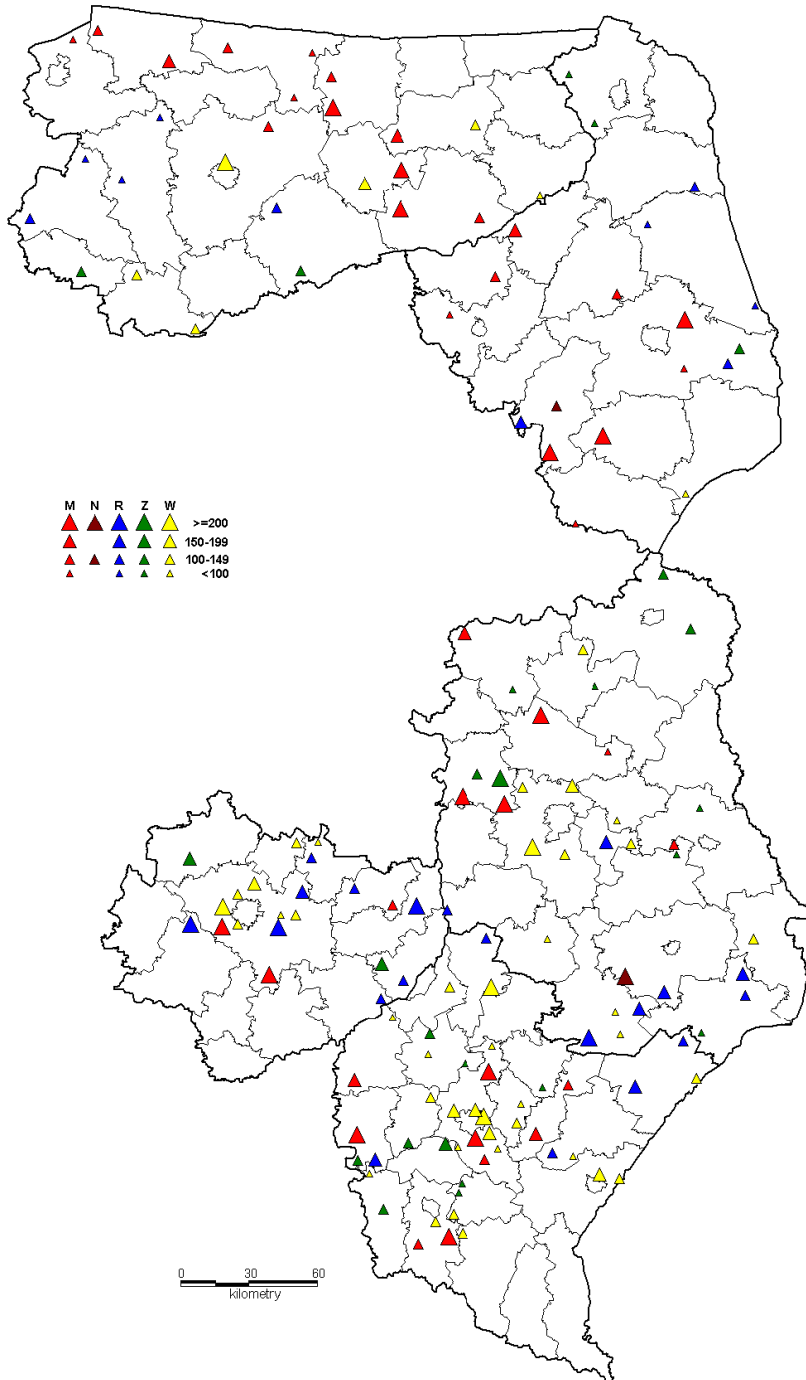

Ryc. 2. Podmioty gospodarcze ogółem na 1000 ludności w 2013 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

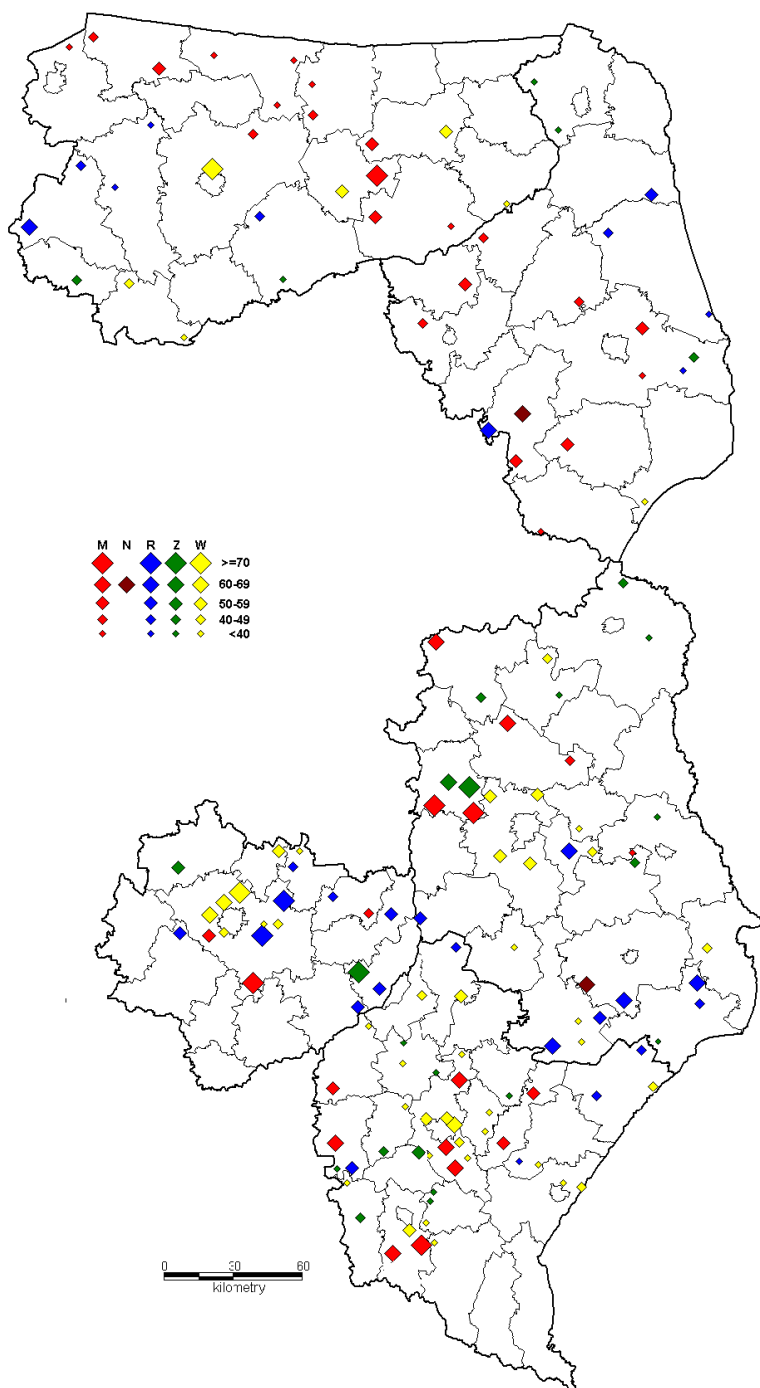
Ryc. 3. Szacowana liczba pracujących poza rolnictwem indywidualnym na 1000 ludności w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 4. Liczba podmiotów gospodarczych w sektorach o charakterze centralnym (węzłowość bezwzględna) w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 5. Liczba podmiotów gospodarczych w sektorach o charakterze centralnym na 1000 ludności (węzłowość względna) w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Do tej grupy zaliczają się głównie miejscowości położone w południowej części badanego obszaru: Domaradz, Grodzisko Dolne, Jasienica Rosielna i Jodłowa w woj. podkarpackim oraz Bełżec – w lubelskim. Ponadto jest też pewna grupa jednostek, które zachowały miejski układ urbanistyczny, jednak z gospodarczego punktu widzenia wyróżniają się w badanej grupie niskimi wartościami badanych wskaźników. Można tu wymienić: Filipów w woj. podlaskim, Piszczac i Sawin w lubelskim oraz Raniżów i Majdan Królewski w podkarpackim.

Słabsze gospodarczo jednostki występują również w kategorii miast restrytuowanych (R), a także miast (M) – dłużej posiadających określony status formalnoprawny. W pierwszej grupie wymienić należy przede wszystkim: Krynki, Michałowo i Suchowolę w woj. podkarpackim oraz Pruchnik – w podkarpackim. Najwięcej słabszych gospodarczo miast znajduje się na terenie województw północnych – warmińsko-mazurskiego: Biała Piska, Bisztynek, Jeziorany Korsze, Sępole, oraz podlaskiego: Drohiczyn, Knyszyn, Nowogród, Zabłudów. Wydaje się, że w przypadku tych miejscowości najsilniej uwidacznia się słaba kondycja gospodarcza regionów, w których są położone. Drugą przyczyną takiego stanu rzeczy może być niewielkie zaludnienie terenów Polski Północno-Wschodniej, warunkujące niższą niż przeciętna wielkość obszarów obsługi i analogiczne ograniczenie popytu na określone dobra i usługi.

Wnioski

Badanie ujawniło szereg prawidłowości dotyczących całych kategorii jednostek osadniczych, pozwalając na wyciągnięcie określonych wniosków o charakterze statystycznym, a także wykazało celowość podejścia jednostkowego, które wynika ze znacznego zróżnicowania miejscowości w poszczególnych zbiorach.

Jako kategoria, miasta zdegradowane nie różnią się istotnie od wsi gminnych pod względem funkcji gospodarczych. Wiąże się to ze swego rodzaju awansem tych drugich w ostatnich dekadach, polegającym na zwiększeniu się stopnia ich wielofunkcyjności, co potwierdzają liczne badania z okresu transformacji systemowej, a nawet wcześniejsze (zob. m.in. Stola 1987; Kłodziński 1996; Stasiak 2000). Ten awans funkcjonalny wiąże się z pełnieniem określonego rodzaju funkcji gospodarczych i funkcji obsługi dla swojego bezpośredniego zaplecza, co sprzyja zacieraniu się różnic między miejscowościami o różnym statusie formalno-prawnym (prawa miejskie), przy jednoczesnym ekspozowaniu różnic wynikających z odmienności statusu administracyjnego (siedziba gminy). Konieczne jest odnotowanie, że pominięcie w zestawieniu dużych wsi podmiejskich, wyróżniających się na ogół szczególnie korzystną sytuacją gospodarczą, przywraca „tradycyjną” kolejność na skali kontinuum wiejsko-miejskiego. Należy też zauważyć, że część miast zdegradowanych cechują

wysokie wartości wskaźników opisujących stan i strukturę gospodarki lokalnej (umiejscawiając je na odpowiednich skalach między miastami), a niektóre z nich już zostały wyróżnione awansem do kategorii miast (R), co wpływa na obniżenie średnich parametrów pozostałych miast zdegradowanych (Z) jako grupy. Dobra sytuacja gospodarcza powinna być jednym z argumentów przemawiających za restytucją praw miejskich w określonych przypadkach. Poza sferą funkcjonalno-gospodarczą oraz infrastrukturalną, które przestają być cechami polaryzującymi poszczególne kategorie miejscowości, różnice między miastami zdegradowanymi i pozostałymi wsiami gminnymi utrzymują się szczególnie w sferze morfologicznej i społecznej (chodzi tu zwłaszcza o swoistą „świadomość miejskości”).

Potwierdzono i zidentyfikowano niektóre czynniki warunkujące zróżnicowanie charakteru i stopnia rozwoju lokalnych gospodarek w badanych kategoriach miejscowości. Obok pełnionej funkcji administracyjnej¹¹⁰, potwierdzono znaczenie lokalizacji względem dużych miast, zwłaszcza wojewódzkich. Miejscowości wiejskie położone w strefach podmiejskich są względnie dobrze rozwinięte i przewyższają pod względem parametrów gospodarczych miasta zdegradowane, które są zwykle bardziej oddalone od dużych miast. Innym czynnikiem zasługującym na wymienienie jest układ przestrzenny miejscowości, co ma szczególne znaczenie w przypadku badanych kategorii jednostek osadniczych z uwagi na ich silne pod tym względem zróżnicowanie. Miejskie cechy rozplanowania warunkują rozwój gospodarki lokalnej charakteryzującej się zdecydowaną przewagą działalności nie związanych bezpośrednio z rolnictwem, natomiast brak miejskiego układu przestrzennego (w określonych przypadkach był to zazwyczaj układ wielodrożny z przewagą zabudowy zagrodowej) sprzyja zachowaniu znacznego udziału funkcji rolniczych.¹¹¹

Słabość niektórych gospodarek lokalnych jest potwierdzeniem tezy o kryzysie małych miast, który w Polsce ma charakter permanentny. Jego istota wiąże się nie z proporcjami zatrudnienia (przewaga lub duży udział funkcji rolniczej w relacji do funkcji pozarolniczych), a z brakiem miejsc pracy, wysokim bezrobociem, czy emigracją ludzi młodych, ze wszystkimi negatywnymi konsekwencjami tych zjawisk. Kryzys ten jest w znacznym stopniu odzwierciedleniem słabości polskiej gospodarki, przy czym zjawiska niekorzystne na ogół mocniej dotknęły małe miasta niż duże. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest w dużym stopniu likwidacja części drobnego przemysłu rolno-spożywczego (m.in. skutek wprowadzenia niektórych regulacji unijnych), a także rzemiosła, którego upadek ma genezę znacznie starszą (wymieniane jest ono

¹¹⁰ W niniejszym opracowaniu nie była ona bezpośrednio badana; jej duże znaczenie potwierdzają jednak liczne wcześniejsze badania, w tym między innymi część wymienionych wyżej.

¹¹¹ Związek morfologii z funkcjami nie jest ścisły – w niektórych przypadkach miejscowości o miejskim układzie morfologicznym wykazywały słabszy rozwój pozarolniczych funkcji gospodarczych, co ma związek z lokalnymi uwarunkowaniami.

wśród przyczyn kryzysu małych miast już w opracowaniach z lat 50. XX w.) i części drobnego handlu, który nie wytrzymał konkurencji z sieciami supermarketów i dyskontów. Sytuacja niektórych małych miast, w tym zdegradowanych, pokazuje, że zjawiska kryzysowe mogą być przewyciężone. Zwykle jednak zasoby własne miejscowej ludności są zbyt małe, żeby zainicjować procesy rozwojowe i uruchomić efekty mnożnikowe. Konieczne jest zatem wsparcie z zewnątrz, głównie w postaci inwestycji gospodarczych.

Literatura

- Chilczuk M., 1963, Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce, Prace Geograficzne IG PAN, 45, Warszawa.
- Drobek W., Heffner K., 1992, Infrastrukturalne i funkcjonalne czynniki zmian ludnościowych wsi Śląska Opolskiego, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, Opole.
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, Opole.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1957, Problemy geograficzno-gospodarcze małych miast w Polsce w świetle dokonanych opracowań, [w] Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast, Prace Geograficzne IG PAN, 9, Warszawa, s. 37–60.
- Kłodziński M., 1996, Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Kostrowicki J., 1953, Problematyka małych miast w Polsce, w związku z badaniami nad warunkami ich aktywizacji, Przegląd Geograficzny, 25(4), s. 12–52.
- Krzysztofik R., 2009, Układ lokalizacyjny miast typu system – sieci na obszarze Polski, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2012, Umieszczenie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Krzysztofik R., Szmytkie R., 2011, Studia nad procesami i strukturami osadniczymi sieci miast Polski Południowej, Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, 68, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Miasta polskie w tysiącleciu. T. I, 1966, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Miasta polskie w tysiącleciu. T. 2, 1967, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Nowosielska E., 1992, Teoria Christallera – prawda i mity, Dokumentacja Geograficzna, 3, Ossolineum, Warszawa-Wrocław-Kraków.
- Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013. Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007–2011. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Sokołowski D., 1996, Struktura kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce a proces kreowania "nowych miast", [w] Domański R. (red.), Nowa generacja w badaniach gospodarki przestrzennej, Biuletyn KPZK PAN, 174, Warszawa, s. 387–407.
- Sokołowski D., 1999, Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 2005, Centralność a węzłowość większych miast w Polsce, Przegląd Geograficzny, 77(4), s. 507–526.

- Sokołowski D., 2006, Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 2008, Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce, [w] Jezierska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 63–78.
- Sokołowski D., 2011a, Miasta zdegradowane w województwie łódzkim, [w] Kaczmarek S. (red.), Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin profesora Stanisława Liszewskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 95–113.
- Sokołowski D., 2011b, Miasta zdegradowane w województwie kujawsko-pomorskim, [w] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), Konceptje i problemy badawcze geografii, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 349–365.
- Sokołowski, D., 2014, New towns in Poland, Bulletin of Geography. Socio-economic Series, 23, Toruń, s. 149–160.
- Sokołowski, D., 2015, Urbanizacja wsi na przykładzie miast zdegradowanych województwa świętokrzyskiego, Studia Obszarów Wiejskich, 37, Warszawa, s. 195–216.
- Stasiak A. (red.), 2000, Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską, Studia KPZK PAN, 110, Warszawa.
- Stola W., 1987, Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna, Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Szmytkie R., 2014, Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.

Restituted towns in the face of 21st-century demographic changes

Weronika Dragan, Marta Chmielewska

The problem of demographic transformations is one of the most important research topics of contemporary geography. Today, we witness a host of unfavorable demographic phenomena, such as the problems of aging population and depopulation, both of which can be traced back to transformations in the demographic make-up of individual settlements.

In this article, our aim is to focus on the demographic transformations of restituted towns in post-socialist Poland, by pointing out some general trends and their spatial differentiation in the 21st-century. 50 towns were subject to analytical scrutiny, i.e. all towns in Poland restituted between 1990 and 2003. Quantitative methods were used, both basic relative indicators (population density, natural growth, migration balance) and coefficients (demographic load, demographic age, demographic aging and feminization). For towns restituted between 2003 and 2013, due to incomplete data, J. Webb's typology of demographic development was employed instead.

The majority of analyzed towns (66%) are located in 5 voivodeships: Silesian (24%), Holy Cross (12%), Lublin, Lesser Poland and Masovian (at 10% each). 98% of the researched towns are small (under 20,000 inhabitants), of which nearly 80% have less than 5,000 inhabitants and exhibit mixed rural-urban features. The towns are very diverse in terms of occupied area (between 4 and 68 km²), population density (between 29 and 1461 inhabitants/km²) and the year of restitution.

The results point to two negative trends: depopulation and population aging (accompanied by gender imbalance), although they do not apply to all towns to the same extent.

In terms of changes in population numbers, 68% of restituted towns have experienced decline from 2010 onwards. In addition, the negative demographic situation of these towns was confirmed employing a component analysis of the actual population growth, which revealed that actual population loss was annotated in 76% of the towns between 2003 and 2013, of which 52% succumbed to permanent depopulation. The problem of depopulation affected mostly restituted towns in the agricultural areas of Eastern Poland (Holy Cross and Lublin voivodeships).

In addition, negative trends could be observed in the towns' age and sex structures through so-called *systematic population aging*, which often exhibits an imbalanced gender structure. This phenomenon is associated with new demographic trends that lead up to deformations in the age structure. Moreover, they also show a distinct spatial diversity and varied dynamics.

Positive population changes apply to a relatively small group of restituted towns, usually characterized by a convenient location in terms of transportation and landscape values. The biggest influx of people, however, is typical of towns located within the influence zone of large cities and urban agglomerations. This is related to the reversal of migration trends and the development of suburbanization processes at the expense of de-urbanizing large cities.

In conclusion, our results show that restitution must not imply positive demographic changes. Conversely, intensified demographic regression seems to be a more likely trend.

It manifests itself both in the form of actual population loss and in the lack of balance in the age and sex structures. The most important conditions affecting these adverse trends include: industrial functions; strong urbanization (of both individual units and whole regions); location amidst agricultural areas; and peripheral location within the settlement system.

Population loss often leads to the socio-economic weakening of a small town within the region, with increased demographic load and a necessity to adapt the infrastructure and the market to the needs of the elderly as plausible consequences. In this scenario, new solutions must be sought for in the so-called *silver economy*, which is likely to become a field for strategic actions.

Miasta restytuowane w obliczu przemian demograficznych w XXI wieku

Weronika Dragan, Marta Chmielewska

Wprowadzenie

Problem przemian demograficznych jest jednym z ważniejszych zagadnień badawczych geografii miast. Niekorzystne tendencje dotyczą zarówno potencjału ludnościowego jednostek osadniczych, jak i struktur wieku i płci. Przekształcenia te powodują, iż niejednokrotnie jesteśmy świadkami nasilających się niekorzystnych zjawisk demograficznych, takich jak starzenie się społeczeństw oraz depopulacja niektórych części krajów (Kinsella, Phillips 2005; Haub Gribble 2011; Ponnappalli et al. 2013). Wskazują na to również ogólnopolskie tendencje mające swój początek w połowie lat 90. XX w., od kiedy to następuje spadek liczby mieszkańców większości miast (Szymańska, Grzelak-Kostulska 2005; Kurek 2008; Szymańczak 2012; Kantor-Pietraga 2014) oraz stopniowy wzrost liczby mieszkańców na znacznej części obszarów wiejskich (Bański 2002; Okólski, Fihel 2008). Obserwuje się także postępujący proces starzenia się społeczeństwa (Kwiatek-Sołtys 2006), który przybiera na sile od końca XX w. (Wierchosławski 1999). Zjawiskami tymi objęte są wszystkie klasy wielkościowe miast, w tym miasta małe, a wśród nich restytuowane. Podkreśla to między innymi K. Heffner (2008) pisząc, iż po okresie transformacji gospodarczej dynamika najmniejszych miast cechuje się stagnacją, bądź wręcz regresem demograficznym. Niekorzystne przemiany demograficzne, a zwłaszcza te zachodzące w małych miastach, stanowią poważny problem, gdyż jak podaje A. Jelonek (2012), to właśnie liczba ludności jest jednym z zasadniczych atrybutów osiedli miejskich. Niejednokrotnie stanowi ona podstawę do uznania danej jednostki osadniczej za miasto. Ponadto potencjał ludnościowy świadczyć może również o poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru (Męczyński i in. 2010).

W rozdziale poruszono problematykę przemian demograficznych miast restytuowanych w Polsce po 1990 r., a więc po transformacji ustrojowej. Przy takim doborze kierowano się założeniami, iż każdy system miejski składa się z podsystemów urbanistycznego i społecznego, pozostających we wzajemnych relacjach i posiadających skomplikowaną strukturę ukształtowaną przez ciągi zdarzeń historycznych (Wallis 1972). Ponadto odniesiono się do głównych prawidłowości demograficznych, a zatem rozwoju ludności w konkretnych warunkach gospodarczych i społecznych badanego terytorium. Analizę miast restytuowanych pod kątem przemian demograficznych przeprowadzono dla okresu 2003–2013. W tym przedziale czasu zidentyfikowano łącznie 50 miast restytuowanych.

Celem artykułu jest przedstawienie przemian demograficznych miast restytuowanych wraz ze wskazaniem głównych tendencji w XXI w. oraz ich zróżnicowanie przestrzenne. Dynamika zmian liczby miast następuje pod wpływem oddziaływującej grupy czynników sprawczych, takich jak czynniki: polityczne, historyczne, przyrodnicze, gospodarcze i społeczno-demograficzne. Z punktu widzenia poruszanej problematyki szczególnie ważna jest ostatnia grupa, do której między innymi zaliczyć można: przemiany demograficzne, zasoby pracy i kwalifikacje zawodowe, poziom bezrobocia, przekwalifikowanie i doskonalenie zawodowe, poziom i warunki życia ludności oraz stosunek mieszkańców do zmian społeczno-gospodarczych w mieście (Konecka-Szydłowska 2003). Wskazane czynniki odpowiadają za rozwój miast, ich stagnację, bądź regres. Z kolei zmiany dokonujące się pod ich wpływem rzutują na pozycję ośrodka miejskiego w regionie oraz przekształcenia sieci osadniczej regionu. Zmiany te stanowią bowiem nieodzowny element rozwoju społecznego, który w różnych okresach sprzyjając jednemu ośrodkom działa na niekorzyść innych (Kosiński, Jelonek 1959).

Metody badań

Demografia, jako nauka dostarczająca podstawowych informacji o ludności, pozwala na uchwycenie heterogeniczności dokonującego się podziału, tj. podziału ludności na podzbiory (Xie 2000). W związku z powyższym postępowanie badawcze opierało się o zbiór procedur umożliwiających w sposób ilościowy przedstawić dynamikę przemian demograficznych. Do tego celu wykorzystano szereg wskaźników i współczynników określających potencjał ludnościowy miasta oraz charakteryzujących jego strukturę wieku i płci. Poza podstawowymi względnymi wskaźnikami, takimi jak: gęstość zaludnienia, przyrost naturalny, saldo migracji, zastosowano również szereg współczynników pozwalających na określenie procesu starzenia się mieszkańców miast. Były to:

- wskaźnik obciążenia demograficznego – jako relacja między ekonomicznymi grupami w wieku produkcyjnym a grupami w wieku nieprodukcyjnym (dzieci, osoby starsze);
- współczynnik starości demograficznej – czyli stosunek ludności starej do ogólnej liczby ludności, wraz z odwołaniem do skali zaproponowanej przez E. Rosseta (Runge A., Runge J. 2008);
- wskaźnik starzenia się demograficznego – im jego wartość jest wyższa, tym starzenie się społeczeństwa jest bardziej dynamiczne. Uwzględnia on różnice pomiędzy najstarszą i najmłodszą grupą wiekową ludności w dwóch przekrojach czasowych (Długosz 2006, Kurek 2008);
- współczynnik feminizacji – określa liczbę kobiet przypadającą na 100 mężczyzn. Jak podaje J. Bański (2002) za sytuację problemową uważa się odchylenie od współczynnika wynoszącego 105. W ten sposób współczynnik ten pomocniczo posłużyć może przy próbie określania procesu starzenia się społeczeństwa miast restytuowanych;
- typologia J. Webba jako najbardziej uniwersalna metoda uwzględniająca specyfikę przemian demograficznych (Runge 2007).

Charakterystyka analizowanych miast restytuowanych

Przemiany demograficzne, jakie zachodzą w ośrodkach miejskich, w znacznej mierze zależą od lokalizacji w regionie, zwłaszcza umiejscowienia w sieci osadniczej. Większość badanych miast zlokalizowana jest w pięciu województwach (66%): śląskim (24%), świętokrzyskim (12%), lubelskim, małopolskim i mazowieckim (po 10%) (tab. 1). Na sytuację demograficzną miast restytuowanych wpływa również specyfika układów osadniczych, w którym są zlokalizowane.

Najbardziej zróżnicowany i w zasadzie unikalny w skali Polski układ osadniczy posiada województwo śląskie. Cechuje się ono znacznym zurbanizowaniem, zwłaszcza w części centralnej (konurbacja katowicka) oraz południowo-zachodniej (konurbacja rybnicka). Czynnikiem ten wpływał zarówno na charakter restytucji, gdzie 75% miast odzyskało prawa miejskie na drodze wydzielenia się z innego ośrodka miejskiego (tab. 1), jak i na ich sytuację demograficzną. Paradoksalnie w województwie śląskim położone jest jedyne w badanym zbiorze miasto restytuowane (Bieruń), które stało się po 1999 r. siedzibą władz powiatu ziemskiego.

W przypadku pozostałych województw badane miasta z reguły nie znajdują się w bezpośredniej strefie oddziaływania aglomeracji. Część z nich położona jest niedaleko dużych miast wojewódzkich i mogą posiadać z nimi bezpośrednie związki społeczno-gospodarcze. np. Piaski (koło Lublina), Tykocin (koło Białegostoku) czy Tarczyn (koło Warszawy). Jednakże znaczna część miast restytuowanych położona jest na obszarach użytkowanych rolniczo,

w szczególności w województwach wschodnich. Do tej grupy należą m.in.: Anopol, Frampol, Kleszczele, Narol, Koprzywnica, Osiek.

Badany zbiór miast jest zróżnicowany nie tylko ze względu na ich lokalizację, ale także pod względem wielkościowym. Miasta te należą do grupy małych ośrodków miejskich, dla których przyjęto górną granicę wielkościową 20 tys. mieszkańców. Jedynymi wyjątkami są Rydułtowy, posiadające zarówno w momencie restytucji praw miejskich, jak i w 2013 r. ponad 21 tys. mieszkańców oraz Bieruń, którego liczba ludności przekroczyła granicę 20 tys. (tab. 1). Ponadto dla usprawnienia analizy empirycznej dokonano podziału zbioru miast na 5 podklas wielkościowych (w 2013 r.) (ryc. 1):

- I podklasa w przedziale 1,0–1,9 tys. mieszkańców – należy do niej 12,2% badanych miast z województw: lubelskiego, mazowieckiego, opolskiego, podlaskiego, śląskiego;
- II podklasa w przedziale 2,0–4,9 tys. mieszkańców – znajduje się w niej ponad połowa miast restytuowanych (67,4%), które leżą we wszystkich badanych województwach;
- III podklasa w przedziale 5,0–9,9 tys. mieszkańców – należy tu zaledwie 8,2% miast, głównie z województwa śląskiego (3 miasta), a także łódzkiego (1);
- IV podklasa w przedziale 10,0–19,9 tys. mieszkańców – udział miast w tej grupie wielkościowej wynosi 10,2% i dotyczy on wyłącznie miejscowości w województwie śląskim;
- V podklasa powyżej 20 tys. mieszkańców – tworzy ją jedno miasto (Rydułtowy) również z województwa śląskiego (2%).

Najwięcej, bo prawie 80% analizowanych miast w 2013 r. posiadało poniżej 5 tys. mieszkańców. Jak stwierdza A. Runge (2013, s. 24), są to ośrodki miejskie „które formalnie, tj. według statusu prawnego, są miastami małymi, lecz znajdują się na pograniczu miejskości, stanowiąc często formy miejsko-wiejskie. (...) Być może część takich miejscowości uzyskała status prawny miasta na wyrost”.

Miasta restytuowane wykazują również zróżnicowanie pod względem zajmowanej powierzchni – największym badanym ośrodkiem jest Miasteczko Śląskie (68 km²), najmniejszym zaś Obrzycko (4 km²). Ponadto do większych ośrodków miejskich można zaliczyć Kleszczele i Bieruń (47 i 40 km²), a także Lędziny i Tykocin (ok. 30 km²). Jednakże największy odsetek miast posiada obszar administracyjny do 20 km² (80%), a cecha ta nie wykazuje wyraźnych prawidłowości przestrzennych. Ośrodki te wykazują natomiast silne zróżnicowanie przestrzenne pod względem gęstości zaludnienia, która średnio w badanym zbiorze miast wynosi 389 os./km². Powyżej średniej znalazło się 34% miast, z czego 4 przekroczyły 1000 os./km²: Działoszyn, Radzionków, Radlin i Rydułtowy (tab. 1).

Tab. 1. Miasta restytuowane po 1989 r. – podstawowe informacje

Lp.	Miasto	Województwo**	Restytucja praw	Gęstość zaludnienia [osoby/km ²]		Liczba ludności		
				2003	2013	RP	2003	2013
1	Prusice	dolnośląskie	2000	202	208	2 299	2 206	2 274
2	Piotrków Kujawski	kujawsko-pom.	1998	465	491	4 951	4 435	4 448
3	Skępe	kujawsko-pom.	1997	458	456	3 400	3 461	3 669
4	Annopol	lubelskie	1996	352	345	2 676	2 726	2 664
5	Frampol	lubelskie	1993	312	317	1 607	1 456	1 482
6	Krasnobród	lubelskie	1994	432	446	2 847	3 019	3 117
7	Piaski	lubelskie	1993	319	317	2 720	2 694	2 672
8	Tyszowce	lubelskie	2000	127	117	2 278	2 347	2 171
9	Lubniewice	lubuskie	1994	161	168	1 910	1 944	2 040
10	Torzym	lubuskie	1993	274	285	2 519	2 498	2 597
11	Działoszyn	łódzkie	1994	1 293	1 250	6 712	6 389	6 173
12	Kamieńsk	łódzkie	1993	234	241	2 460	2 811	2 890
13	Alwernia	małopolskie	1993	381	386	3 382	3 382	3 425
14	Ciężkowice	małopolskie	1998	240	249	2 478	2 400	2 483
15	Czchów	małopolskie	2000	155	167	2 220	2 188	2 346
16	Nowy Wiśnicz	małopolskie	1994	536	555	2 558	2 706	2 757
17	Ryglice	małopolskie	2001	111	115	2 850	2 790	2 880
18	Biezuń	mazowieckie	1993	159	158	1 993	1 922	1 911
19	Drobin	mazowieckie	1994	312	210	3 139	3 007	2 992
20	Kosów Lacki	mazowieckie	2000	187	189	2 264	2 159	2 187
21	Myszyniec	mazowieckie	1993	279	295	2 691	2 999	3 170
22	Tarczyn	mazowieckie	2003	734	789	3 845	3 845	4 127
23	Korfantów	opolskie	1993	190	185	1 852	1 939	1 893
24	Narol	podkarpackie	1996	173	170	2 054	2 145	2 110
25	Kleszczele	podlaskie	1993	32	29	1 716	1 498	1 345
26	Suchowola	podlaskie	1997	88	88	2 477	2 280	2 274
27	Tykocin	podlaskie	1993	66	70	2 089	1 908	2 014
28	Bieruń*	śląskie	1991	492	486	21 200	19 841	19 696
29	Imielin*	śląskie	1994	280	308	7 553	7 858	8 621
30	Krzanowice	śląskie	2001	702	713	2 740	2 240	2 195
31	Lędziny*	śląskie	1991	514	529	16 200	15 948	16 737
32	Miasteczko Śl.*	śląskie	1994	108	110	7 552	7 407	7 463
33	Pilica	śląskie	1993	236	237	2 144	1 941	1 948
34	Pszów*	śląskie	1994	690	697	14 846	14 094	14 252
35	Radlin*	śląskie	1997	1 411	1 435	18 460	17 674	17 984
36	Radzionków*	śląskie	1998	1 322	1 290	18 280	17 390	17 025
37	Rydułtowy*	śląskie	1992	1 462	1 461	23 900	21 926	21 847
38	Sośnicowice	śląskie	1996	153	159	1 949	1 785	1 853
39	Wojkowice*	śląskie	1992	748	712	10 270	9 546	9 107
40	Bodzentyn	świętokrzyskie	1994	263	263	3 045	2 274	2 274
41	Koprzywnica	świętokrzyskie	2001	143	144	2 344	2 565	2 575
42	Kunów	świętokrzyskie	1990	430	427	2 950	3 134	3 098

Lp.	Miasto	Województwo**	Restytu- cja praw	Gęstość za- ludnienia [osoby/km ²]		Liczba ludności		
				2003	2013	RP	2003	2013
43	Małogoszcz	świętokrzyskie	1996	410	406	4 240	3 937	3 929
44	Osiek	świętokrzyskie	1994	110	115	2 066	1 911	2 004
45	Wąchock	świętokrzyskie	1993	177	179	3 038	2 829	2 865
46	Miłakowo	warmińsko-maz.	1998	309	303	2 855	2 678	2 653
47	Miłomłyn	warmińsko-maz.	1998	183	196	2 306	2 267	2 431
48	Pasym	warmińsko-maz.	1997	167	167	2 549	2 538	2 536
49	Nekla	wielkopolskie	2000	159	183	3 151	3 154	3 621
50	Obrzycko	wielkopolskie	1990	579	637	2 224	2 153	2 384

Oznaczenia:

* – miasta wydzielone z większych ośrodków miejskich;

** – jednostki osadnicze uszeregowane według województw;

RP – liczba ludności w momencie restytucji praw miejskich;

liczba porządkowa w tabeli odpowiada sygnaturom numerycznym na mapach.

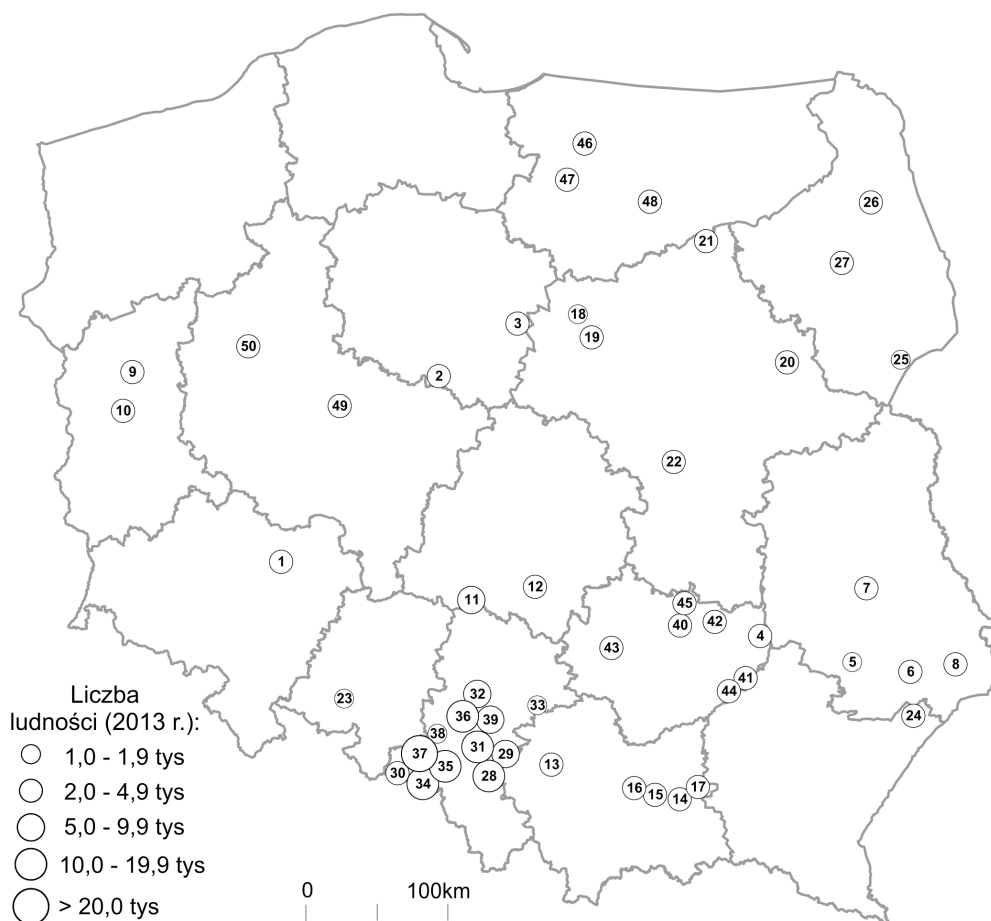
Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS.

Odnosząc gęstość zaludnienia w badanych ośrodkach do województw, najbardziej zaludnione miasta restytuowane zlokalizowane są w województwach śląskim i łódzkim, a także w kujawsko-pomorskim i wielkopolskim. Najniższy wskaźnik posiadają miejscowości województwa podlaskiego – od 29 os./km² (Kleszczewo) do 88 os./km² (Suchowola). Słabą gęstością zaludnienia cechują się także miasta województwa warmińsko-mazurskiego (Pasym, Miłomłyn) oraz lubuskiego (Torzym, Lubniewice).

Rezultaty badawcze

Analizując sytuację demograficzną polskich miast restytuowanych w pierwszej kolejności zwrócono uwagę na zmiany liczby ich ludności. Zestawiono dane dla poszczególnych lat z przedziału 2003–2013 i zauważono ogólny trend wzrostu liczby mieszkańców w 62% miast oraz trend spadku liczby mieszkańców w 36% miast. Jedno miasto (co stanowi 2% ogółu) – Bodzentyn wykazywało w analizowany okresie niezmienną liczbę mieszkańców. Wśród miast, które zyskują mieszkańców znalazły się wszystkie miasta restytuowane z woj. małopolskiego, woj. kujawsko-pomorskiego i woj. wielkopolskiego. W pozostałych województwach sytuacja jest zróżnicowana.

Oprócz ogólnego określenia tendencji zmian obliczono również procentowy przyrost, bądź ubytek liczby ludności w poszczególnych miastach. Największy procentowy przyrost (14,81%) zanotowano w Nekli, zaś największy ubytek (-7,50%) w Tyszowcach. Wśród pozostałych zdecydowanie (u 46%

Ryc. 1. Podział wielkościowy miast restytuowanych (2013 r.)

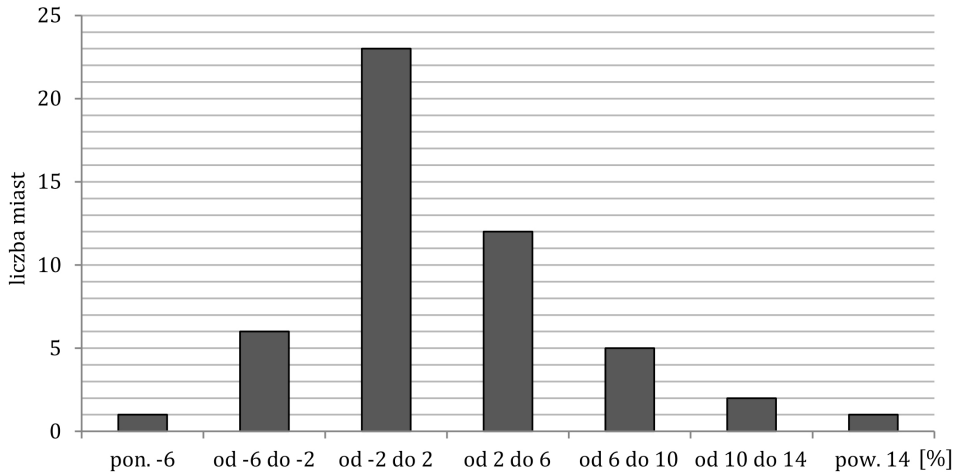
Objaśnienia:

numery od 1 do 50 oznaczają liczbę porządkową miasta w tab. 1.

Źródło: opracowanie własne.

badanych obiektów) dominuje przyrost/ubytek mieszkańców na poziomie $\pm 2\%$ (ryc. 2). Większy ubytek zanotowano w 14% analizowanych ośrodków. Z kolei 20% miast restytuowanych zwiększyło swoją populację o więcej niż 2%.

Porównując liczbę mieszkańców miast restytuowanych w 2013 r. z liczbą mieszkańców jakie miało miejsce w momencie odzyskania przez nie praw miejskich, zauważyć można, że w 74% przypadków zachowana jest tendencja zmian podobna do tej z okresu 2003–2013 r. W 20% przypadków liczba mieszkańców była w momencie restytucji większa niż jest obecnie. Pomimo, iż liczba ta wzrasta od 2003 r., oznacza to, że między ponownym ustanowie-

Ryc. 2. Zmiany liczby ludności miast restytuowanych w latach 2003–2013

Źródło: opracowanie własne.

niem miasta a 2003 r. nastąpił spadek liczby ludności ośrodka. Odwrotnie zaś jest jedynie w 6% przypadków, gdzie liczba ludności pierwotnie była niższa niż jest obecnie, choć w międzyczasie do 2003 r. wzrosła, po czym zaczęła maleć.

Ze zmianą liczby ludności miasta nieodzownie związane są takie wskaźniki, jak ruch naturalny i saldo migracji (tab. 2). W 2003 r. wśród miast restytuowanych przeważały ośrodki miejskie notujące ubytek naturalny ludności (było ich 60%), przy czym ponad 1/4 miała ten ubytek na wysokim poziomie (poniżej -5‰), zaś najniższą wartość ubytku naturalnego osiągnął Tykocin (-10‰). Z kolei przyrost naturalny notowano w 40% miast, w tym względnie wysoki (powyżej 5‰) w 10% miast, a najwyższą wartość przyrostu naturalnego ($9,6\text{‰}$) zanotowano w Pilicy. Analizując rozmieszczenie miast zaliczanych do wyżej wyszczególnionych grup. Zauważyć można jedynie, że wszystkie miasta restytuowane w województwie małopolskim notowały wtedy przyrost naturalny, zaś wszystkie tego typu ośrodki w województwie mazowieckim – ubytek naturalny. W 2013 r. udział procentowy miast z ubytkiem naturalnym (62%) i przyrostem naturalnym (38%) niemalże nie uległ zmianie. Jednak zupełnie inne ośrodki miejskie niż w 2003 r. przyczyniły się do takiej struktury w 2013r. (tab. 2). W 54% ośrodków nastąpiła poprawa sytuacji poprzez wzrost wartości wskaźnika przyrostu naturalnego, przy czym w 16% przypadków było to przejście od ubytku do przyrostu naturalnego. Maksymalną wartość przyrostu naturalnego ($7,9\text{‰}$) zanotowano w Prusicach, gdzie wskaźnik ten w okresie 10 lat wzrósł o $8,3\text{‰}$. Największy ubytek ludności zanotowano z kolei w Korfantowie ($-12,7\text{‰}$), gdzie od 2003 r. analizowany wskaźnik spadł o $6,6\text{‰}$. Warto podkreślić jest, że w porównaniu z rokiem 2003 r., miasta

restytuowane w województwie małopolskim w 2013 r. nadal odnotowywały przyrost naturalny (z wyjątkiem Alwerni – ubytek $-2,6\text{‰}$), ale znacznie niższy niż 10 lat wcześniej. Z kolei w miastach woj. mazowieckiego we wszystkich analizowanych przypadkach nastąpiła poprawa wskaźnika przyrostu naturalnego (z wyjątkiem Bieżunia, gdzie spadł on do $-10,4\text{‰}$), przy czym w dwóch miastach – Myszyńcu i Tarczynie nastąpiło przejście od ubytku (odpowiednio: $-2,6\text{‰}$ i $-6,1\text{‰}$ w 2003r.) do przyrostu naturalnego (odpowiednio: $6,7\text{‰}$ i $4,1\text{‰}$ w 2013 r.).

Analogicznie postąpiono w przypadku danych dotyczących salda migracji. W 2003 r. ponad połowa (56%) miast restytuowanych w Polsce charakteryzowała się dodatnim saldem migracji. Najwyższy wskaźnik zanotowano w Kamieńsku ($13,8\text{‰}$), a najniższy w Bieżuniu (-13‰). Z kolei w 2013 r. już tylko 26% miast posiadało saldo dodanie, przy czym najwyższy wskaźnik ($10,5\text{‰}$) zanotowano w Imielinie, zaś najniższy w Działoszynie ($-17,2\text{‰}$). Aż 64% badanych obiektów w latach 2003–2013 odnotowało spadek salda migracji, wśród nich wszystkie miasta restytuowane w województwach: dolnośląskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim. W wielu przypadkach były to spadki o znaczną wartość; największe stwierdzono w: Nowym Wiśniczu (o $18,9\text{‰}$), Tyszowcach (o $16,7\text{‰}$) i Kunowie (o $13,5\text{‰}$). Z drugiej strony były też miasta, które w analizowanych latach odnotowały znaczny wzrost salda migracji, były to: Biezuń (o $11,4\text{‰}$), Obrzycko (o $8,6\text{‰}$) i Sośnicowice (o $6,3\text{‰}$).

Ruch naturalny i saldo migracji stanowią składowe ruchy rzeczywistego ludności. Aby zbadać wskaźnik demograficzny posłużono się wykresem J. Webba, a wyniki zestawiono w tabeli 2. W efekcie miasta restytuowane zostały podzielone na grupy zgodnie z typami od A do H, uwzględniając typy pośrednie, osobno dla 2003 r. (ryc. 3) i 2013 r. (ryc. 3). W 2003 r. najwięcej miast reprezentowało cztery grupy (w każdej po 16% miast): D (z przewagą przyrostu migracyjnego nad ubytkiem naturalnym), E (z przewagą ubytku naturalnego nad przyrostem migracyjnym), F (z przewagą ubytku naturalnego nad ubytkiem migracyjnym) i H (z przewagą ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym). Pozostałe miasta znalazły się w typach B i G (po 10%), C (8%) i po 2% w pośrednich A/B, B/C, E/F i G/H.

W 2013 r. sytuacja znacznie się zmieniła, przeważająca liczba miast reprezentowała typy G (30%) i H (24%), a zatem były to miasta z przewagą ubytku migracyjnego nad odpowiednio ubytkiem (G) i przyrostem (H) naturalnym. Inne ośrodki znalazły się w pozostałych typach: 12% – F, 10% – D, 8% – B, po 6% – A i E, oraz po 2% w pośrednich E/F i F/G. Porównując sytuację w 2003 r. i 2013 r. zauważyć można, że 20% miast nadal znajduje się w tym samym typie, zaś w pozostałych rozkład wpływu poszczególnych składowych warunkujących ruch rzeczywisty ludności uległ zmianie.

Tab. 2. Wskaźniki demograficzne miast restytuowanych (1)

Lp.	Miasto	Typ J. Webba		Ruch naturalny [%o]		Saldo migracji [%o]	
		2003	2013	2003	2013	2003	2013
1	Prusice	F	H	-1,4	7,9	-0,9	-9,2
2	Piotrków Kujawski	E	D	-5,8	-1,1	1,3	2,9
3	Skępe	C	G	1,4	-0,3	3,4	-3,0
4	Annopol	H	H	3,3	3,8	-7,0	-4,1
5	Frampol	F	G	-6,6	-4,1	-4,1	-9,5
6	Krasnobród	D	D	-8,6	-6,1	11,6	7,4
7	Piaski	F	G	-6,7	-1,9	-3,0	-7,5
8	Tyszowce	D	H	-7,5	0,5	8,9	-7,8
9	Lubniewice	D	B	-0,5	1,0	6,7	0,5
10	Torzym	H	D	0,4	-0,8	-11,1	2,7
11	Działoszyn	H	H	2,3	0,6	-5,9	-17,2
12	Kamieński	D	H	-4,7	1,0	13,8	-1,4
13	Alwernia	A-C	G	5,4	-2,6	0,0	-6,1
14	Ciężkowice	C	H	3,7	1,6	3,8	-4,9
15	Czchów	C	H	6,0	1,3	7,4	-1,7
16	Nowy Wiśnicz	C	H	5,1	0,7	11,7	-6,2
17	Ryglice	B	H	5,4	1,0	1,4	-2,1
18	Biezuń	G	F	-9,3	-10,4	-13,0	-2,6
19	Drobin	G	F	-5,2	-3,0	-6,9	-2,0
20	Kosów Lacki	G	F	-1,8	-1,4	-4,6	-0,5
21	Myszyniec	E	B	-2,6	6,7	0,3	2,9
22	Tarczyn	F	A	-6,5	4,1	-6,2	-1,5
23	Korfantów	E	F	-6,1	-12,7	3,6	-7,9
24	Narol	B	A	2,8	1,4	0,9	-1,0
25	Kleszczele	H	G	2,6	-4,4	-4,0	-8,2
26	Suchowola	D	G	-2,2	-1,3	2,6	-4,4
27	Tykocin	E	D	-10,0	-2,0	3,1	8,9
28	Bieruń	H	H	4,6	4,3	-7,3	-6,2
29	Imielin	D	D	-1,0	-0,5	11,4	10,5
30	Krzanowice	F	E-F	-6,7	-5,4	-6,2	0,0
31	Lędziny	B	A	1,0	4,3	0,4	-3,0
32	Miasteczko Śląskie	H	H	1,1	1,1	-4,7	-4,0
33	Pilica	B	F-G	9,6	-4,1	1,0	-4,1
34	Pszów	F	G	-1,8	-1,0	-1,5	-1,8
35	Radlin	H	G	0,1	-1,2	-2,3	-3,1
36	Radzionków	F	G	-1,7	-1,3	-0,4	-5,8
37	Rydułtowy	G-H	G	0,0	-1,5	-4,4	-5,6
38	Sońców	G	G	-2,8	-2,2	-11,7	-5,4
39	Wojkowice	F	F	-5,2	-7,0	2,6	-1,5
40	Bodzentyn	E	F	-2,2	-9,3	-1,3	-2,2
41	Koprzywnica	E	E	-4,7	-3,1	4,6	1,5
42	Kunów	D	G	-1,3	-7,1	2,9	-10,6
43	Małogoszcz	H	G	3,0	-1,0	-10,1	-7,8

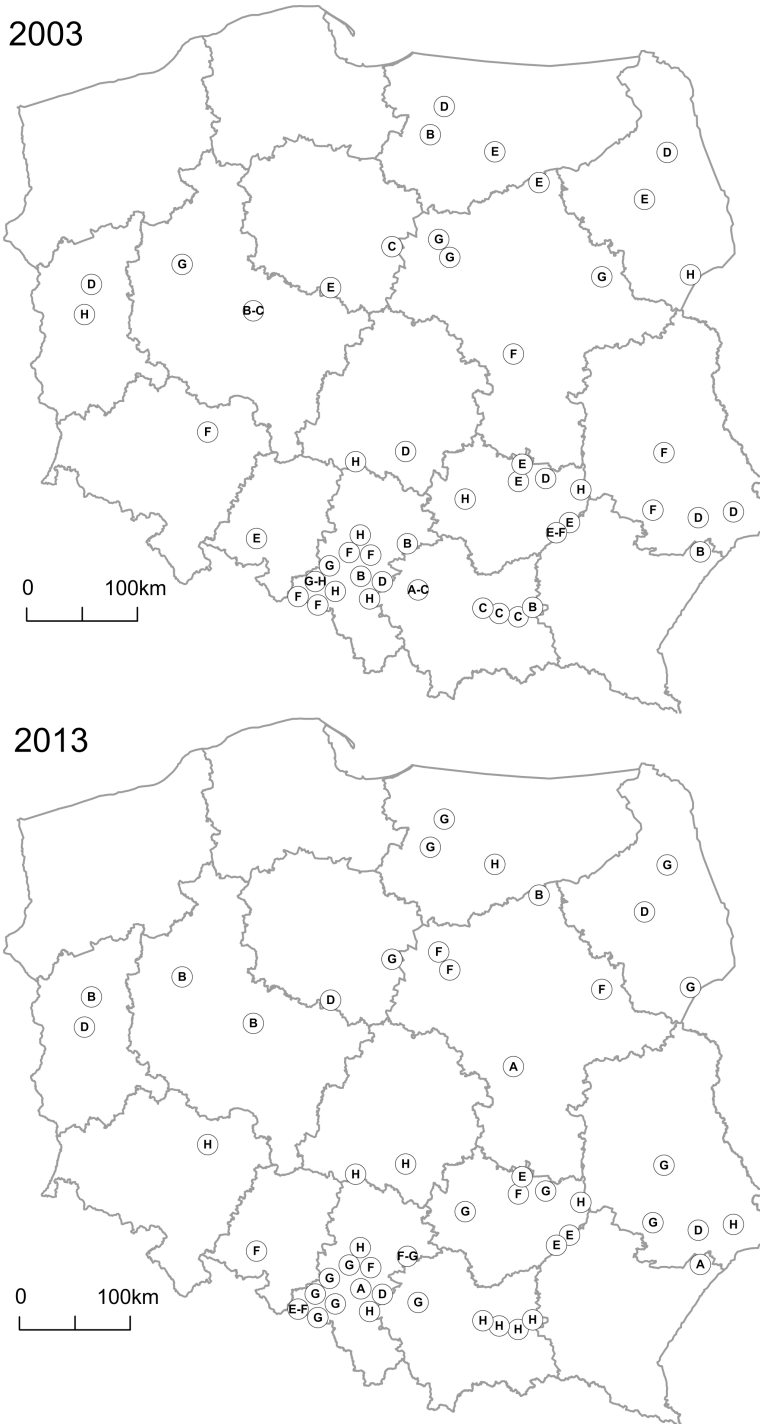
Lp.	Miasto	Typ J. Webba		Ruch naturalny [‰]		Saldo migracji [‰]	
		2003	2013	2003	2013	2003	2013
44	Osiek	E-F	E	-4,1	-2,5	0,0	1,5
45	Wąchock	E	E	-5,3	-8,0	4,6	1,4
46	Miłakowo	D	G	-1,8	-0,8	3,0	-3,8
47	Miłomłyn	B	G	4,4	-1,7	3,1	-2,1
48	Pasym	E	H	-3,6	2,0	2,0	-3,1
49	Nekla	B-C	B	3,5	2,5	3,5	1,1
50	Obrzycko	G	B	-4,1	3,4	-6,9	1,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS.

Ponadto stwierdza się, że przejście z jednego typu do typu sąsiedniego nie zaznacza się tak silnie, jak przejścia do typu o diametralnie inne sytuacji demograficznej. Widoczne są zarówno pojedyncze sytuacje jak w miastach: Skępe z C do G, Tyszowce z D do H, Pilica z B do F/G, ale i ogólne tendencje jak w woj. małopolskim (ryc. 3). W tym przypadku wszystkie miasta restytuowane w okresie 10 lat znacząco zmieniły swoją sytuację demograficzną przechodząc z typu C (B – Ryglice) do H, czy jak w przypadku Alwerni z A/B do G (tab. 2; ryc. 3). Miasta te cechowały się przyrostem rzeczywistym, a stały się miastami z ubytkiem rzeczywistym. Tylko w nielicznych ośrodkach notuje się pozytywne trendy jak w przypadku Łędzin – przejście z B do A, czy w Obrzycka – przejście z G do B.

W dalszej kolejności zbadano strukturę płci i wieku pod kątem określenia procesu starzenia się mieszkańców miast restytuowanych. Do analizy wybrano współczynnik obciążenia demograficznego, współczynnik starości demograficznej, wskaźnik starzenia się demograficznego i współczynnik feminizacji.

Biorąc pod uwagę relację liczby osób w wieku nieprodukcyjnym (tj. przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym) do liczby osób w wieku produkcyjnym, obliczono współczynnik obciążenia demograficznego. W 2003 r. wyniósł on średnio 62,57% i przyjmował wartości z zakresu między 45,3% dla Małogoszczy, a 88,7% dla Tyszowiec. W 2013 r. współczynnik ten zasadniczo uległ obniżeniu, średnio wynosząc 55,39%, oraz zmniejszyło się jego zróżnicowanie: wahał się już tylko między 47,0% w Bieruniu, a 64,2% w Piaskach. Generalnie spadek wartości tego wskaźnika w 2013 r. w stosunku do 2003 r. zanotowało 84% miast, rząd wielkości tego spadku jest jednak mocno zróżnicowany: od obniżenia o 0,4% (Nekla) do obniżenia o 31,5% (Tyszowce). Z kolei w 16% przypadków miast współczynnik obciążenia demograficznego wzrósł, a zmiana ta wahała się między wzrostem o 0,4% (Pasym) a wzrostem o 8,5% (Małogoszcz) (tab. 3).

Ryc. 3. Miasta restytuowane według typów J. Webba w 2003 r. i 2013 r.
Źródło: opracowanie własne.

Tab. 3. Wskaźniki demograficzne miast restytuowanych (2)

Lp.	Miasto	Obciążenie demograficzne [%]		Wsp. starości demograficznej [%]		Wsp. feminizacji		W _{SD} 2003-2013
		2003	2013	2003	2013	2003	2013	
1	Prusice	51,6	49,2	12,56	16,67	101	102	9,85
2	Piotrków Kujaw.	60,5	51,2	14,09	19,76	109	106	14,67
3	Skępe	64,0	55,1	16,12	20,20	110	108	4,24
4	Annopol	56,0	48,9	11,92	15,84	100	102	5,04
5	Frapol	68,1	56,8	18,34	23,75	101	102	5,37
6	Krasnobród	72,2	57,6	18,81	20,53	104	105	3,80
7	Piaski	59,0	64,2	18,41	24,06	118	113	14,91
8	Tyszowce	88,7	57,2	21,13	19,48	106	102	16,25
9	Lubniewice	51,8	51,3	14,66	22,65	106	105	9,65
10	Torzym	56,1	51,7	13,09	18,17	108	110	6,63
11	Działoszyn	58,2	54,1	14,29	20,98	101	103	25,47
12	Kamieńsk	65,0	52,3	14,69	18,48	104	102	4,91
13	Alwernia	49,4	48,3	13,28	18,89	102	104	24,74
14	Ciężkowice	66,8	58,0	17,21	20,30	107	107	4,42
15	Czchów	70,4	62,0	16,73	19,57	104	101	9,60
16	Nowy Wiśnicz	67,1	60,1	13,86	18,61	106	107	8,44
17	Ryglice	74,2	64,1	17,89	19,76	102	101	4,00
18	Biezuń	70,7	53,2	17,85	20,15	111	107	6,12
19	Drobin	59,4	55,5	14,53	17,51	109	107	3,05
20	Kosów Lacki	77,8	56,4	18,53	20,21	104	102	10,51
21	Myszyniec	68,0	47,2	13,80	15,02	102	103	11,40
22	Tarczyn	57,2	61,9	16,33	21,52	112	115	4,35
23	Korfantów	56,8	51,7	16,09	23,45	111	111	1,73
24	Narol	65,5	50,8	15,48	17,39	99	98	3,24
25	Kleszczele	80,3	64,0	24,23	28,62	106	105	10,72
26	Suchowola	74,2	59,1	20,83	22,87	102	107	7,10
27	Tykocin	69,9	56,6	18,82	20,90	107	113	8,21
28	Bieruń	51,9	47,0	12,13	16,60	101	102	7,98
29	Imielin	62,2	58,3	18,52	20,14	105	103	1,53
30	Krzanowice	60,5	51,9	21,16	21,23	108	111	1,86
31	Lędziny	60,2	51,0	14,28	17,17	103	101	9,34
32	Miasteczko Śl.	56,8	59,1	18,35	22,55	104	107	17,66
33	Pilica	71,8	58,2	21,54	25,67	110	100	18,99
34	Pszów	60,4	55,2	18,11	21,01	107	104	11,04
35	Radlin	56,8	57,9	16,61	20,75	108	106	13,96
36	Radzionków	53,6	56,8	16,80	22,63	106	106	15,92
37	Rydułtowy	55,4	57,4	17,68	22,53	108	107	15,53
38	Sośnicowice	54,7	50,2	17,93	21,59	125	129	6,28
39	Wojkowice	59,4	56,3	21,20	24,60	111	110	4,03
40	Bodzentyn	64,2	54,1	19,66	21,94	108	104	4,10
41	Koprzywnica	72,8	58,4	20,00	22,52	105	105	5,48
42	Kunów	64,4	59,4	18,38	23,89	103	99	13,65
43	Małogoszcz	45,3	53,8	10,01	20,82	103	105	12,37

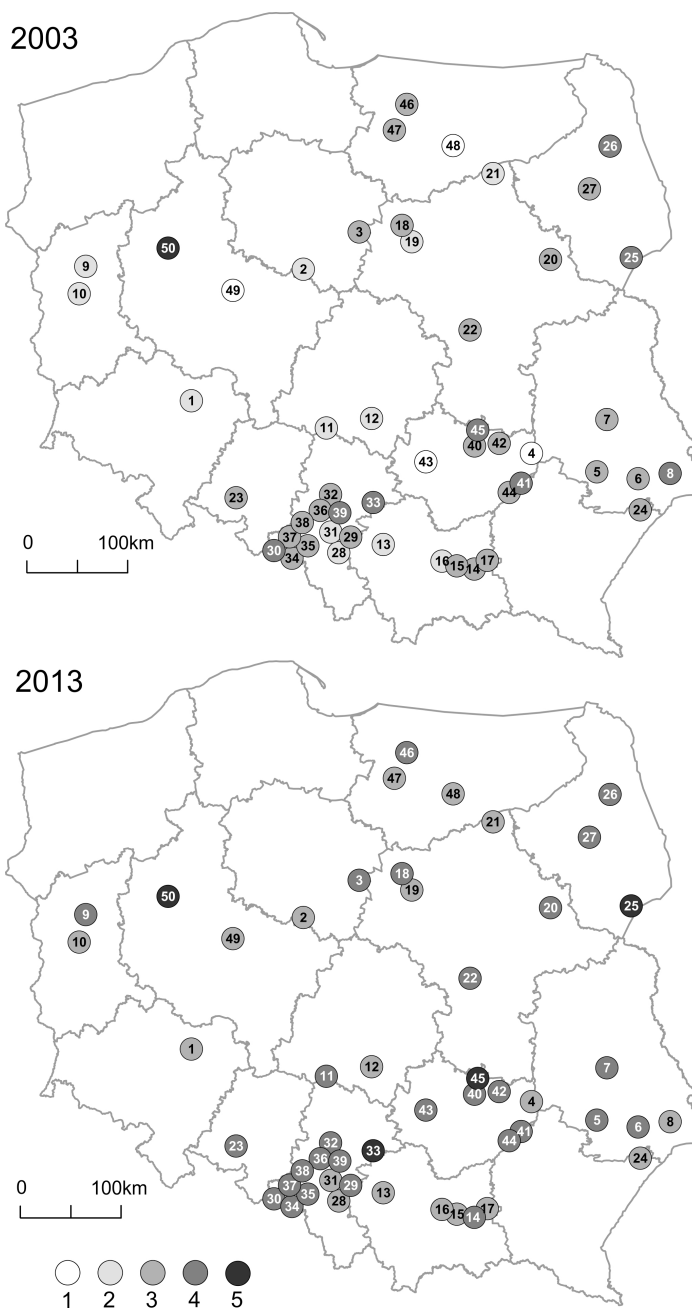
Lp.	Miasto	Obciążenie demograficzne [%]		Wsp. starości demograficznej [%]		Wsp. feminizacji		W _{SD} 2003-2013
		2003	2013	2003	2013	2003	2013	
44	Osiek	67,8	58,8	18,89	21,06	97	104	4,77
45	Wąchock	67,2	58,5	23,44	25,38	104	105	3,22
46	Miłakowo	64,9	56,0	16,06	21,07	104	105	8,05
47	Miłomłyn	59,8	55,2	15,00	18,88	106	103	2,26
48	Pasym	51,8	52,2	11,86	18,69	105	103	12,14
49	Nekla	52,9	52,5	11,22	16,27	100	102	4,36
50	Obrzycko	53,5	52,1	28,70	32,68	103	107	8,84

Objaśnienia: WSD – wskaźnik starzenia się demograficznego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS.

Kontynuując analizę zagadnienia starzenia się społeczeństwa miast restytuowanych porównano współczynnik starości demograficznej – rozumiany jako procentowy udział osób starszych (powyżej 60 roku życia) w ogólnej liczbie ludności, wyznaczony dla 2003 r. i 2013 r. (tab. 2). W 2003 r. analizowane miasta przyjmowały wartości tego współczynnika z zakresu 10,01%–28,70%, średnio 16,95%. Zgodnie z jego interpretacją przedstawioną przy omawianiu metod badawczych, połowa badanych miast znalazła się w zaawansowanym stanie starości demograficznej, 24% z nich była w początkowym stadium tego zjawiska, a 8% znajdowała się na przedpolu starości. Z kolei pozostałe miejscowości prezentowały wysoki (16%) i anormalnie wysoki (2%) stan starości demograficznej (ryc. 4). W 2013 r. sytuacja przedstawiała się jeszcze mniej korzystnie, średnia wartość współczynnika wyniosła już 20,83%, a jego rozpiętość: od 15,02% aż do 32,68%. Ponadto w 2013 r. miasta ujawniały zdecydowanie mniejsze zróżnicowanie jeśli chodzi o reprezentowane kategorie: 56% miast wykazywało wysoki stan starości demograficznej, 36% – zaawansowany stan tego zjawiska, a pozostałe 8% anormalnie wysoki stan starości demograficznej (ryc. 4). Należy zauważyć, że wartość współczynnika nie wzrasta tak samo szybko we wszystkich miastach. Potwierdza to też wskaźnik starzenia się demograficznego, który pokazuje dynamikę zmian udziału osób starszych populacji. Analiza tego wskaźnika dla miast restytuowanych w Polsce (tab. 3, ryc. 5) pozwala zauważyć, że najszybciej postępuje starzenie Działoszyna, Alwerni oraz Pilicy. Najwolniej zaś dążą do starości Imielin, Korfantów i Krzanowice.

Ostatnim z analizowanych aspektów był współczynnik feminizacji, świadczący o równowadze, bądź jej zachwianiu między udziałem kobiet i mężczyzn w społeczeństwie. W pewnym sensie jest on efektem deformacji struktur wieku. W 2003 r. współczynnik ten wahał się między wartością 97 a 125, przyjmując średnio 105,8. Ponad połowa miast (52%) osiągnęła wynik poniżej średniej, zaś pozostałe 48% miast przekroczyło tą granicę. Z kolei w 2013 r. współczynnik feminizacji przyjmował wartości między 98 a 129, jednakże praktycznie zmianie nie uległa średnia, która wyniosła 105,5 (tab. 3).

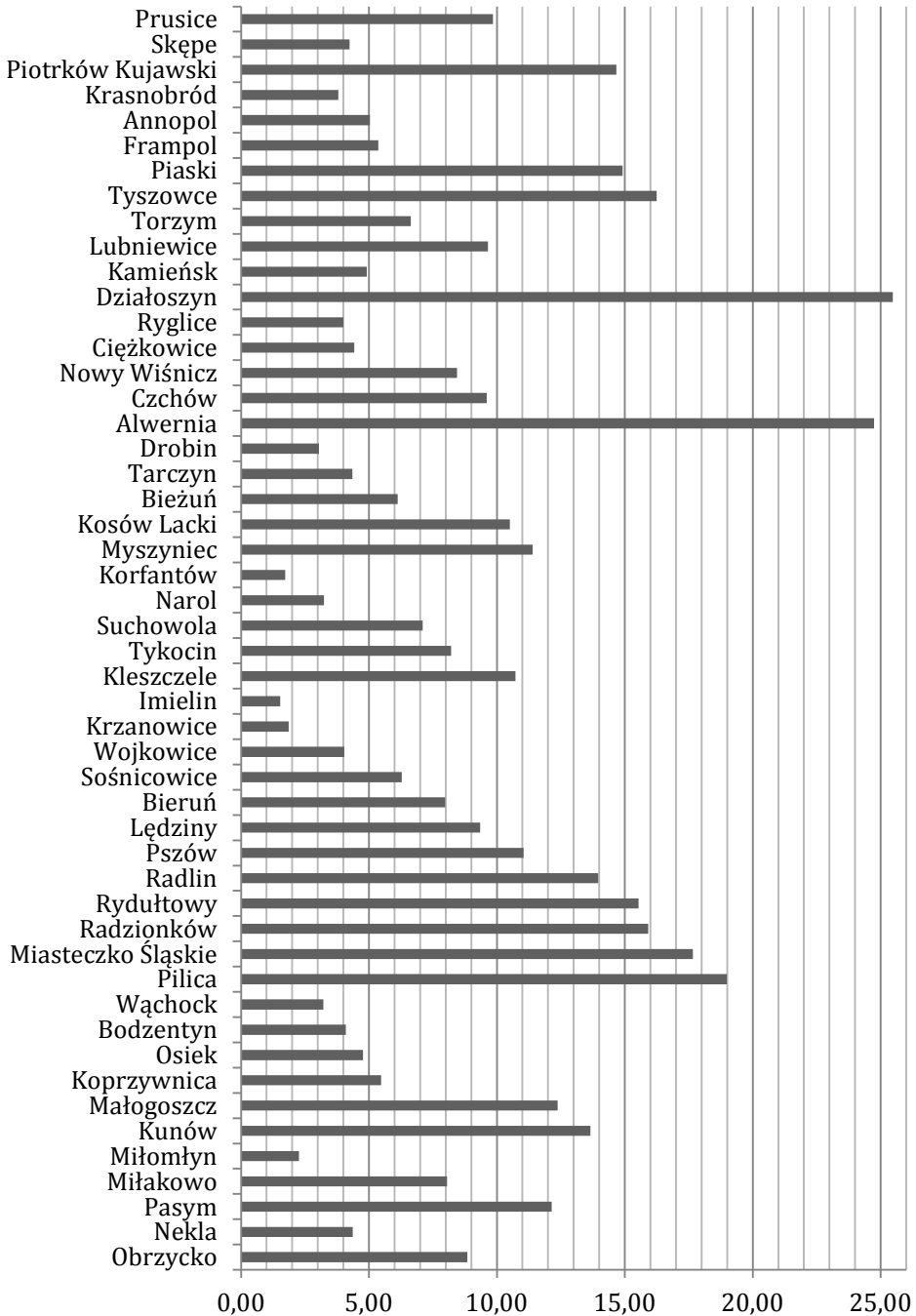

Ryc. 4. Miasta restytuowane wg współczynnika starości demograficznej w 2003 r. i 2013 r.

Oznaczenia w legendzie:

- 1 - przedpole starości; 2 - początkowy stan starości; 3 - zaawansowany stan starości;
- 4 - wysoki stan starości; 5 - anormalnie wysoki stan starości.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 5. Wzrost wartości wskaźnika starzenia się demograficznego miast restytuowanych w latach 2003–2013

Źródło opracowanie własne.

Miasta restytuowane – pomiędzy ubytkiem a przyrostem liczby ludności

Restytucja statusu miejskiego nie zawsze, jak już wspomniano, tożsama jest pozytywnym trendem demograficznym. To istotny problem, który ma także wymiar praktyczny w polityce regionalnej i lokalnej. W latach 2003–2013 ubytek ludności miał miejsce bowiem w aż 36% miast restytuowanych. Omawiane zjawisko jeszcze bardziej niekorzystnie wygląda jeśli wziąć pod uwagę okres po 2010 r., w którym to spadek liczby mieszkańców zanotowało aż 68% miast restytuowanych. Ponadto negatywną sytuację demograficzną tych miast potwierdza analiza składowych ruchów rzeczywistego, z której jasno wynika, iż w latach 2003–2013 ubytek rzeczywisty zanotowało 76%, z czego 52% podlega permanentnemu wyludnianiu się.

Przekłada się to także na negatywne tendencje w strukturze wieku i płci, a mianowicie zaobserwowano systematyczne starzenie się społeczeństwa (we wszystkich badanych miastach wskaźnik starzenia się demograficznego był dodatni), nierzadko posiadającego zachwianą strukturę płci. Zjawiska te wiążą się z nowymi trendami ludnościowymi prowadzącymi do deformowania się struktur wieku. Ponadto problemy te wykazują wyraźne zróżnicowanie przestrzenne, co prawda na tle Polski doszło do zatarcia się wyraźnych różnic między zachodem i wschodem, lecz zauważalne jest wewnątrzregionalne (w ramach województw) zróżnicowanie demograficzne.

Problem wyludniania się miast dotyczy w największym stopniu miast restytuowanych położonych w województwach tzw. ściany wschodniej, zwłaszcza świętokrzyskiego i lubelskiego. Największy ubytek ludności w latach 2003–2013 zanotowały miasta zlokalizowane wśród obszarów rolniczych. Potwierdzają to prace poświęconych tym terenom (Dams-Lepiarz 2003, Kurek 2008, Celińska-Janowicz i in. 2010), gdzie depopulacją cechują się małe miasta położone na obszarach rolniczych. Jednakże problemowa sytuacja wystąpiła przede wszystkim w województwie świętokrzyskim, gdzie systematycznie wyludniają się wszystkie miasta restytuowane. Ponadto, jak wskazuje M. Mularczyk (2005) ubytek ludności trwa nieprzerwanie od 1994 r., zaś w najmniejszym stopniu dotyczy on małych miast o dogodnym położeniu komunikacyjnym m.in. Osiek czy Kunów.

Problem spowolnienia dynamiki ludności, a także depopulacji miasta restytuowanych oddziałuje na kształtowanie się zdeformowanych struktur wieku i płci. Ta niekorzystna sytuacja występuje zwłaszcza w obszarach najsilniej zurbanizowanych (Długosz 2002). Jak podają Z. Długosz i in. (2011) obecnie jest to jeden z poważniejszych problemów dotyczący miast, również tych najmniejszych, zlokalizowanych przede wszystkim w województwie dolnośląskim, opolskim, świętokrzyskim i śląskim oraz wzdłuż tzw. ściany wschodniej (Kurek 2008; Celińska-Janowicz i in. 2010). Przeprowadzona analiza zmian demograficznych miast restytuowanych potwierdza powyższe wyniki innych

badaczy w odniesieniu do zbioru miast małych. Największym udziałem osób starszych – powyżej 60 roku życia, charakteryzowały się ośrodki miejskie obszarów silnie zurbanizowanych, bądź związanych z funkcją przemysłową. Najmniej korzystne wskaźniki posiadają miasta województwa śląskiego. Praktycznie wraz z początkiem nowego stulecia liczba ludności miast stale maleje, doszło do regresu demograficznego, co stało się charakterystycznym zjawiskiem tego regionu (Kantor-Pietraga, Krzysztofik 2009; Runge 2010). Ponadto ośrodki te cechują się zachwianą strukturą wieku – poza Łędzinami i Bieruniem, społeczeństwo miast restytuowanych tego województwa (83%) cechuje się wysokim wskaźnikiem starości demograficznej. Wynika to z nieatrakcyjności miast województwa jako potencjalnych miejsc zamieszkania Drobek 2002; Zuzńska-Żyśko 2006).

Pozytywne skutki zmian ludnościowych dotyczą relatywnie niewielkiej grupy miast restytuowanych z reguły cechujących się dogodnym położeniem komunikacyjnym czy krajobrazowym. Jednakże największym napływem ludności cechują się małe miasta zlokalizowane w strefach oddziaływania dużych miast oraz aglomeracji, zwłaszcza aglomeracji krakowskiej, poznańskiej, warszawskiej i gdańskiej (Kwiatek-Sołtys 2006; Heffner 2008; Zborowski 2014). Ma to związek z odwróceniem trendów migracyjnych i rozwojem procesu suburbanizacji, kosztem dezurbanizacji dużych miast. Spośród miast restytuowanych w okresie 10 lat permanentnie zaludnia się Nekla (z przyrostem mieszkańców o 14,81%) zlokalizowana w strefie oddziaływania aglomeracji poznańskiej. Miasto to od końca lat 90. XX w. zyskuje głównie na powiązaniach i dobrym skomunikowaniu z Poznaniem (Męczyński i in. 2010). Interesującym przykładem miasta odbiegającego od ogólnych tendencji, które można uogólnić stwierdzeniem, że depopulacja postępuje za peryferyzacją jest z kolei Narol. Zlokalizowany jest on peryferyjnie (przy granicy z Ukrainą) na obszarze zdominowanym funkcjami rolniczymi, a pomimo to następuje jego permanentne zaludnianie.

Wnioski

Zaobserwowane w XXI w. zjawiska ludnościowe, przede wszystkim odwrócenia trendu migracji oraz spadku reprodukcji ludności, pozwalają wysunąć wniosek, iż restytucja praw nie musi oznaczać pozytywnej ścieżki przemian demograficznych. Przegląd tendencji jakim podlegają miasta restytuowane w ostatnich latach wskazuje na ich generalnie pogłębiający się regres demograficzny. Przejawia się on zarówno w postaci ubytku rzeczywistego mieszkańców, jak i zachwianiem struktur wieku i płci. Do ważniejszych uwarunkowań wpływających na powyższe niekorzystne tendencje dotyczące miast restytuowanych, zaliczyć można: posiadanie funkcji przemysłowych, silne zur-

banizowanie jednostek miejskich, jak i regionu, lokalizacja wśród obszarów rolniczych czy peryferyjne położenie w systemie osadniczym.

Wymienione uwarunkowania powodujące depopulację miast będą coraz częściej prowadzić do zadawania bardziej ogólnych pytań o sens zabiegów dotyczących odzyskania praw miejskich, ale także o to czy restytucja statusu miejskiego może te trendy wyhamowywać. Zaprezentowane w niniejszym rozdziale fakty stanowią jedynie pewien punkt wyjścia do dalszych obserwacji i formułowania założeń przyszłych polityk lokalnych względem takich zjawisk jak depopulacja czy starzenie się społeczeństw. Jest to o tyle ważne, że jak pokazano w poprzednim podrozdziale zjawiska te mają dość wyraźną specyfikę regionalną i rozwiązania na poziomie krajowym mogą być nieprzydatne.

Ostatni problem, który pośrednio pojawia się w przeprowadzonych analizach, to kwestia istnienia kryterium demograficznego przy rozpatrywaniu wniosków o restytucję. Kryterium, które zresztą zwłaszcza po 2010 r. jest notorycznie ignorowane. Obserwowane zjawiska demograficzne i przemiany ludnościowe w obrębie miast restytuowanych wskazują raczej na potrzebę weryfikacji tego kryterium; na pewno względem oczekiwanego zaludnienia na poziomie 2 tys. osób.

Literatura

- Bański J., 2002, Typy ludnościowych obszarów problemowych, [w] Bański J., Rydz E. (red.), Społeczne problemy wsi, *Studia Obszarów Wiejskich*, 2, Warszawa, s. 41–52.
- Celińska-Janowicz D., Mischczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., 2010, Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej, Raporty i analizy Euroreg, 5.
- Dams-Lepiarz M., 2003, Małe miasta w sieci osadniczej województwa lubelskiego w okresie transformacji ustrojowej w Polsce, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio B*, 58(7), s. 157–172.
- Długosz Z., Kurek S., Kwiatek-Sołtys A., 2011, Stan i perspektywy starzenia się ludności w Polsce i Europie, [w] Soja M., Zborowski A. (red.), Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 11–26.
- Długosz Z., 2006, Stan i perspektywy starzenia się ludności w Europie w latach 2004–2025, [w] Kowaleski J. T., Szukalski P. (red.), Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 420–423.
- Drobek W., 2002, Polskie nowe miasta (1977–2001), [w] Słodczyk J. (red.), Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 71–83.
- Haub C., Gribble J., 2011, The world at 7 billion, *Population Bulletin*, 66(2).
- Heffner K., 2008, Funkcjonowanie miast małych w systemie osadniczym Polski w perspektywie 2033 r., [w] Saganowski K., Zagrzejewska-Fiedorowicz M., Żuber P.

- (red.), *Ekspertyzy do koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju 2008–2033*, T. I, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 281–333.
- Jelonek A., 2012, *Demografia miasta*, [w] Liszewski S. (red.), *Geografia urbanistyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 107–140.
- Kantor-Pietraga I., 2014, *Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., 2009, *Rozwój demograficzny miast na obszarze województwa śląskiego od XII do XXI wieku*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Kiatek-Sołtys A., 2006, *Migration attractiveness od small towns in the Małopolska province*, *Bulletin of Geography, Series Socio-Economic*, 5, s. 155–160.
- Kinsella K., Phillips D. R., 2005, *Global aging: The Challenge of Success*, *Population Bulletin*, 60(1), s. 3–42.
- Konecka-Szydłowska B., 2003, *Rozwój społeczno-gospodarczy Nowego Tomyśla w okresie transformacji systemowej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kosiński L., Jelonek A., 1959, *Geografia zaludnienia i osadnictwa*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Kwiatk-Sołtys A., 2006, *Dynamika zaludnienia a zmiany w użytkowaniu przestrzeni małych miast w Polsce*, [w] Słodczyk J., Klimek R. (red.), *Przemiany przestrzeni miast i stref podmiejskich*, Wydaw. Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 223–229.
- Malikowski M., 1998, *Socjologiczne problemy miasta*, Wydawnictwo „Mana”, Rzeszów.
- Męczyński M., Konecka-Szydłowska B., Gadziński J., 2010, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i klasyfikacja małych miast w Wielkopolsce*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Mularczyk M., 2005, *Przemiany społeczno-zawodowe w małych miastach woj. świętokrzyskiego w latach 1995–2004*, [w] Heffner K., Marszał T. (red.), *Uwarunkowania rozwoju małych miast*, *Biuletyn KPZK PAN*, 226, s. 94–103.
- Okólski M., Fihel A., 2002, *Bilans demograficzny Polski do roku 2033*, [w] *Ekspertyzy do koncepcji i przestrzennego zagospodarowania kraju 2008–2033*, T. IV, Warszawa, s. 239–290.
- Ponnappalli R., K. M., Ponnappalli, Subbiah A., 2013, *Explaining global patterns of population aging in 2012 by the demographic transition model*, *International Journal of Asian Social Science*, 3(2), s. 345–352.
- Runge A., 2010, *Procesy i struktury ludnościowe w województwie śląskim*, [w:] *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, *Urząd Statystyczny w Katowicach*, Katowice, s. 31–82.
- Runge A., 2013, *Rola miast średnich w kształtowaniu systemu osadniczego Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Runge A., Runge J., 2008, *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*, *Videograf Edukacja*, Katowice.
- Runge J., 2007, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii*, *wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

- Skubiak B., 2011, Wykorzystanie metod statystycznych w analizach regionalnych – zarys teoretyczny, *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych Zarządzania*, 24, s. 133–152.
- Szymańczak J., 2012, Starzenie się polskiego społeczeństwa – wybrane aspekty demograficzne, *Studia Biura Analiz Sejmowych*, 2(30), s. 9–28.
- Szymańska D., Grzelak-Kostulska E., 2005, Małe miasta w Polsce – zmiany ludnościowe i funkcjonalne w drugiej połowie XX wieku, [w] Heffner K. (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice, s. 59–90.
- Wallis A., 1977, *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa.
- Wierzchosławski S. 1999, Demograficzne aspekty procesu starzenia się ludności Polski, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1, s. 19–56.
- Xie Y., 2000, Demography: Past, Present, and Future, *Journal of the American Statistical Association*, s. 670–673.
- Zborowski A., 2014, Przemiany demograficzne w małych i średnich miastach w Polsce w latach 1995–2010, [w] Korzeniak G. (red.), *Małe i średnie miasta w policentrycznym rozwoju Polski*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków, s. 27–52.
- Zuzańska-Żyśko E., 2006, *Małe miasta w okresie transformacji. Studium w regionie śląskim*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.

Strony internetowe

http://stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks

Degraded towns in Poland as potentially new towns

Robert Szmytkie

The large number of towns deprived of their urban status in Poland, as well as the direction of contemporary administrative changes (a steady increase in the number of towns since 1978, mainly as a result of restitution of urban status), have served as the point of departure for undertaking a study on the issue of degraded towns seen as potentially new towns. The main objective of this study, hence, is to highlight a set of degraded towns, which, due to their high degree of preservation of urban features, should recover urban status.

According to the legal and administrative criterion applied in Poland, a town is a settlement that possesses official urban status. The application for urban status should include information about the future town's demographic, social and infrastructural situation, as well as information about the town's morphological make-up. Lastly, the application must be supported by the local community. These guidelines, however, are not mandatory in the process of evaluation. There is also no legal ground or specification of conditions that must be met by a settlement seeking to obtain urban status. In practice, the postulated criteria are treated rather freely and arbitrarily. Having analyzed a set of towns established in Poland in the years 1980–2015, it can be deduced that the main aspects leading to a successful evaluation of an application for urban status are:

- possession of urban status or urban-type settlement status in the past (a total of 82.3% of towns established in the analyzed period had it),
- certain demographic potential (84.1% of new towns had a population of over 2,000 inhabitants at the time of application);
- administrative function at the municipal level (only Borne Sulinowo, Czarna Woda and Siechnice were not municipal seats at the time of application);

- lobbying activity of local communities (as it seems, the latter is the main factor for initiating the process of obtaining urban status by a rural unit).

Taking into account the degree of preservation of urban features, degraded towns may be divided into three main groups:

- failed towns (unsuccessful locations and settlements that had municipal rights for a short period of time and, as such, failed to transform into fully fledged towns);
- proper degraded towns – towns that have lost urban status due to subsiding urban character (settlements, whose formal degradation was a confirmation of the actual loss of urbogenic functions or settlements deprived of their urban status relatively a long time ago, and whose urban character has been blurred);
- apparently degraded towns – towns deprived of urban status, which nonetheless continue to serve as de facto towns (towns, whose formal degradation did not result from the loss of town-forming functions).

The first two groups include units that have not developed or those that have lost their urban character. Hence, in the context of restitution, possible contenders for future restitutions can only be found in the third group, i.e. towns, which continue to play the role of towns. This group includes towns that have had urban traditions for a significant period of time, while the loss of urban status had taken place relatively recently. It is also important that they have an appropriate demographic potential.

Due to the considerable similarity between degraded towns to very small (formal) towns, in this study, the analysis was reduced to population numbers (the quantitative criterion), at the same time treating other aspects of urbanity (qualitative criteria) as auxiliary (and hence excluded from the analysis). Due to the large size-related regional diversity amongst settlements in Poland, I have used the relative size of a settlement as an analytical indicator. Relative size should be understood as the number of residents of any given settlement in relation to a population threshold value, adopted for the region (here: *powiat*) where the town is located. The threshold value, in turn, is dependent of the ratio between a medium sized village in the region and the national average.

Having analyzed the population of the smallest Polish towns, I determined that the relative threshold value of a settlement suitable for restitution equals 0.80. This condition is met by 98 degraded towns, which can be considered potentially new towns. To this group I have also included some settlements with values lower than 0.80, provided they display a relatively high level of other urban features. In effect, the number of potentially new towns was expanded to 111.

The proposed administrative changes may contribute to the growth of the economic potential and to the activation of local communities once restitution is granted. It may also contribute to fairly significant changes in the structure of regional settlement patterns (in terms of density of urban units, especially in the sparsely urbanized eastern regions).

Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta

Robert Szmytkie

Wprowadzenie

Parafrazując zdanie, że „*Miasto jest niczym innym jak wsią, której się powiedło...*” (Beaujeu-Garnier, Chabot 1971), można stwierdzić, że miasto zdegradowane jest miastem, któremu „zabrakło szczęścia”. Zabrakło szczęścia, bo w pewnym momencie utraciło ono swoje czynniki rozwojowe (funkcje miastotwórcze) lub utraciło status miasta w wyniku odgórnej decyzji politycznej. Taka sytuacja miała miejsce m.in. w 1945 r. kiedy praw miejskich zostało pozbawionych 63 miejscowości leżących głównie na tzw. Ziemiach Zachodnich i Północnych lub w latach 1869–1870, kiedy to na mocy ukazu carskiego 338 miejscowości w Królestwie Polskim zostało zdegradowanych do rangi wsi i to niezależnie od wielkości czy pełnionych funkcji (por. Nietyksza 1986, Drobek 1999; Krzysztofik, Szmytkie 2011). Fakt utraty praw miejskich, a w przypadku niektórych miast zdegradowanych także okoliczności tej degradacji, mogą działać stymulująco na społeczność lokalną i przyczyniać się do działań zmierzających do odzyskania statusu miasta. Procesy restytucji praw miejskich w Polsce nasiliły się w szczególności ostatnich latach. W okresie od 1978 do 2015 r. prawa miejskie uzyskało 113 miejscowości, w tym 77 na zasadzie restytucji (68,1%) i 3 jednostki (2,7%), które w okresie powojennym posiadały status osiedla miejskiego (Szmytkie 2012). Zagadnienie awansu administracyjnego z grona miast zdegradowanych do kategorii miast uprawomocnionych zostało omówione m.in. przez W. Drobka (1999, 2002), R. Krzysztofika (2006), B. Miszewską (2007), D. Sokołowskiego (2008, 2011a, 2011b), R. Szmytkie i R. Krzysztofika (2011), M. Dymitrowa (2012) i R. Szmytkie (2012), natomiast zagadnienie nowych miast w sieci osadniczej m.in. przez D. Szymańską (1996), W. Drobka (2002), R. Krzysztofika (2006), B. Jokiel i B. Miszewską (2008),

D. Sokołowskiego (2008), R. Szmytkie i R. Krzysztofika (2011), B. Konecką-Szydłowską (2012) i R. Szmytkie (2012).

Mimo sporej liczby prac dotyczących odzyskiwania statusu miejskiego przez miasta zdegradowane, wydaje się jednak, że zagadnienie to wymaga dalszych analiz, zwłaszcza w kontekście ciągle dużej liczby miejscowości pozbawionych praw miejskich (w sumie jest to ok. 620 miejscowości – por. Krzysztofik, Szmytkie 2011) oraz współczesnych trendów zmian administracyjnych miast w Polsce (Szmytkie, Krzysztofik 2011; Szmytkie 2012; Lisowska, Szmytkie 2014). Głównym celem niniejszego opracowania jest zatem wytypowanie zbioru miast zdegradowanych, które z uwagi na stopień zachowania cech miejskich powinny odzyskać miejski status (zbiór ten należy traktować jako zbiór potencjalnych nowych miast). Analizę przeprowadzono w nawiązaniu do kryteriów miejskości stosowanych w ostatnich latach w procedurze administracyjnej (analiza uzasadnień dla rozporządzeń stanowiących wykonanie upoważnienia dla Rady Ministrów do dokonywania zmian w podziale terytorialnym stopnia gminnego). W pracy wykorzystano dane z Banku Danych Lokalnych GUS, w szczególności dane na temat liczby ludności w miejscowościach statystycznych z NSP 2011.

Procedura identyfikacji miast w Polsce

W myśl stosowanego w Polsce kryterium prawno-administracyjnego miastem jest każda miejscowość posiadająca status miasta, nadany normatywnym aktem prawnym. *Ustawa o samorządzie gminnym* z 1990 r. (Dz.U. 2006) precyzuje również, że status miasta nadawany jest w drodze rozporządzenia Rady Ministrów na wniosek zainteresowanej gminy. Wniosek taki powinien uwzględniać informacje na temat: infrastruktury społecznej i technicznej oraz charakteru zabudowy i układu urbanistycznego miejscowości, przy czym musi być on akceptowany przez społeczność lokalną. Wymagane jest ponadto, by jednostka starająca się o status miasta miała uporządkowaną sytuację w zakresie planowania przestrzennego i sytuację geodezyjno-przestrzenną. Jako uzasadnienie wniosku przedstawiana jest dokumentacja zawierająca podstawowe dane na temat miejscowości, dotyczące jej sytuacji demograficznej, sposobu zagospodarowania przestrzennego, zatrudnienia mieszkańców oraz infrastruktury komunalnej (Szlachta 1984; Drobek 1996, Sokołowski 2008).

W ostatnich kilku latach w procedurze nadawania praw miejskich uwzględniane były następujące grupy kryteriów (Szmytkie, Krzysztofik 2011):

1. Przestrzenno-urbanistyczne:

- posiadanie odpowiedniej infrastruktury techniczno-komunalnej (miejscowość musi być zgazyfikowana, zwodociągowana i skanalizowana, musi posiadać m.in. oczyszczalnię i selektywną zbiórkę odpadów);

- posiadanie uchwalonego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, który przewiduje możliwość rozbudowy miasta;
- posiadanie miejskich cech funkcjonalno-przestrzennych (takich jak zwarta zabudowa typu miejskiego, chodniki, oświetlenie ulic, itp.);
- w obszarze zwartej zabudowy nie powinna być widoczna zabudowa typu zagrodowego;

2. Historyczno-administracyjne:

- posiadanie w przeszłości praw miejskich (np. herbu) lub stanowienie ważnego lokalnego ośrodka administracyjnego;
- posiadanie dostatecznej liczby instytucji pełniących ponadlokalne funkcje o charakterze miastotwórczym;

3. Demograficzne:

- posiadanie odpowiedniej liczby ludności (przyjęte kryterium to 2000 mieszkańców);
- przynajmniej 2/3 ludności musi być zatrudniona poza rolnictwem;

4. Społeczne:

- poparcie lokalne (w konsultacjach przeważająca liczba ludności projektowanego miasta oraz otaczającej je gminy musi opowiedzieć się za nadaniem statusu miejskiego).

Unormowania prawne dotyczące szczegółowej procedury zmierzającej do nadania statusu miasta (Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 sierpnia 2001 r.¹¹²), precyzują też, że wniosek powinien zawierać (Lisowska, Szmytkie 2014):

- treść proponowanej zmiany wraz z uzasadnieniem;
- stanowisko wnioskodawcy dotyczące spełnienia odpowiednich przesłanek przeprowadzenia konsultacji z mieszkańcami, opinii rad gmin objętych wnioskiem, poprzedzonych przeprowadzeniem przez te rady konsultacji z mieszkańcami;
- podstawowe dane statystyczne dotyczące liczby ludności na terenie objętym wnioskiem, a także powierzchni tego terenu;
- określenie szacunkowych kosztów jednorazowych i stałych wprowadzenia proponowanej zmiany;
- określenie szacunkowych planów dochodów i wydatków w następnym roku budżetowym gmin objętych wnioskiem;
- wyniki konsultacji z mieszkańcami.

Do wniosku należy dołączyć także następujące dokumenty:

¹¹² Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie trybu postępowania przy składaniu wniosków dotyczących tworzenia, łączenia, dzielenia, znoszenia i ustalania granic gmin, nadawania gminie lub miejscowości statusu miasta, ustalania i zmiany nazw gmin i siedzib ich władz oraz dokumentów wymaganych w tych sprawach z dnia 9 sierpnia 2001 r. (Dz.U. 2001, nr 86, poz. 943).

- zaświadczenie właściwego starosty potwierdzające zgodność danych statystycznych, dotyczących liczby ludności na terenie objętym wnioskiem, a także powierzchni tego terenu oraz uchwałę wnioskodawcy w sprawie przeprowadzenia konsultacji z mieszkańcami;
- uchwały organów stanowiących zainteresowanych jednostek samorządu terytorialnego, zawierające opinie rad gmin objętych wnioskiem wraz z wynikami konsultacji z mieszkańcami lub informację o ich braku;
- mapę topograficzną w skali 1:10000, 1:25000, 1:50000 z zaznaczeniem dotychczasowych granic gminy lub gmin objętych wnioskiem i siedzib ich władz oraz proponowanych zmian;
- opinię wojewódzkiego inspektora nadzoru geodezyjnego i kartograficznego potwierdzającą przebieg dotychczasowych granic gminy lub gmin objętych wnioskiem z rejestrem granic i powierzchni jednostek zasadniczego podziału terytorialnego kraju;
- wypis z miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy lub gmin objętych wnioskiem uwzględniający infrastrukturę techniczną i społeczną, układ urbanistyczny i komunikacyjny oraz sposób zagospodarowania terenu;
- inne dokumenty mogące mieć wpływ na rozpatrzenie wniosku;
- rys historyczny gminy lub miejscowości objętej wnioskiem;
- informację dotyczącą zabytków architektonicznych, kulturowych, wyznaniowych, charakteru i stanu technicznego zabudowy;
- informacje dotyczące struktury zatrudnienia w gminie;
- inne dokumenty lub publikacje, które zawierają informacje o gminie lub miejscowości, takie jak monografie, szkice czy foldery.

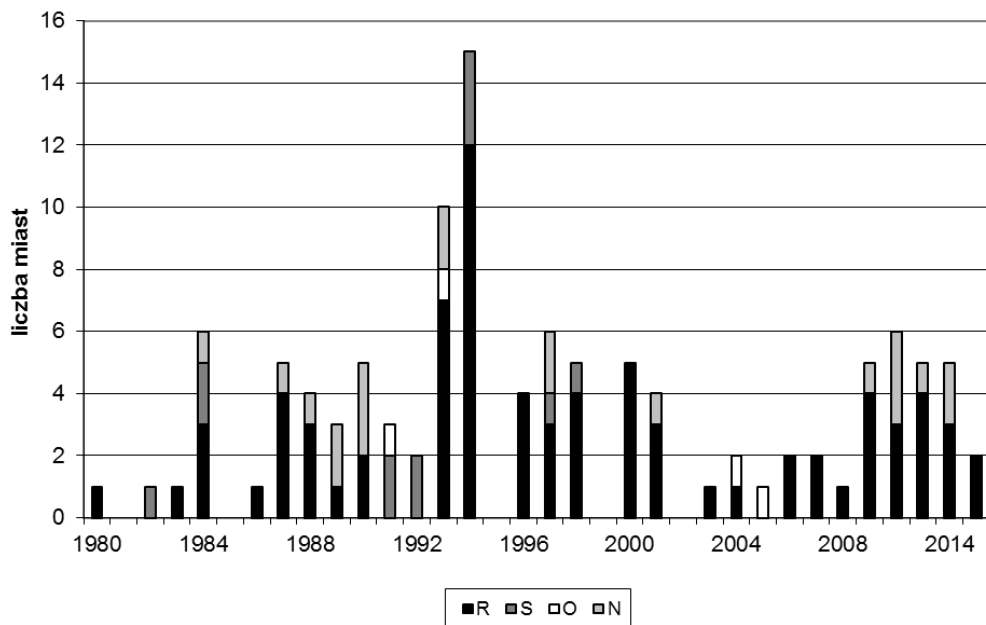
Ustawodawca nigdzie i w żaden sposób nie zastrzega określonych w ustawie wytycznych jako obowiązujących przy rozpatrywaniu wniosków. Ponadto brak jest prawnego umocowania i doprecyzowania warunków, jakie powinna spełniać miejscowość lub gmina starająca się o uzyskanie statusu miasta.

Kryteria miejskości – dyskusja

Analizując tekst wspomnianych aktów prawnych określających tryb postępowania przy składaniu wniosków dotyczących zmian podziału terytorialnego na szczeblu lokalnym można stwierdzić, że kryteria miejskości stosowane w procedurze administracyjnej są nie tylko mało precyzyjne, ale mają również charakter głównie jakościowy (a nie ilościowy). Analiza poszczególnych uzasadnień do wniosków rozpatrywanych w latach 2005–2015 (por. Szmytkie, Krzysztofik 2011; Lisowska, Szmytkie 2014) pozwala stwierdzić, że kryteria stawiane jednostkom ubiegającym się o nadanie statusu miasta w rzeczywistości traktowane są dość dowolnie i mają charakter arbitralny (por. Drobek 1999).

W praktyce administracyjnej można jednak znaleźć wiele odstępstw od przyjętych w zapisach ustawowych wytycznych. Analizując zbiór miast ustanowionych w Polsce w latach 1980–2015 (por. Drobek 1999, 2002; Krzysztofik 2006; Jokiel, Miszewska 2008; Sokołowski 2008; Szmytkie, Krzysztofik 2011), można natomiast stwierdzić, że głównymi czynnikami przyczyniającymi się do nadania statusu miasta są:

- tradycje miejskie przejawiające się posiadaniem w przeszłości praw miejskich lub statusu osiedla (które posiadało w sumie 82,3% miast ustanowionych w analizowanym okresie¹¹³) (ryc. 1);
- potencjał demograficzny miejscowości (84,1% nowych miast w momencie nadania statusu miasta liczyło ponad 2000 mieszkańców) (ryc. 2);
- pełnienie funkcji administracyjnych (tylko 3 nowe miasta: Borne Sulinowo, Czarna Woda i Siechnice, w momencie uzyskania statusu miasta nie były siedzibą gminy);
- aktywność społeczności lokalnych.

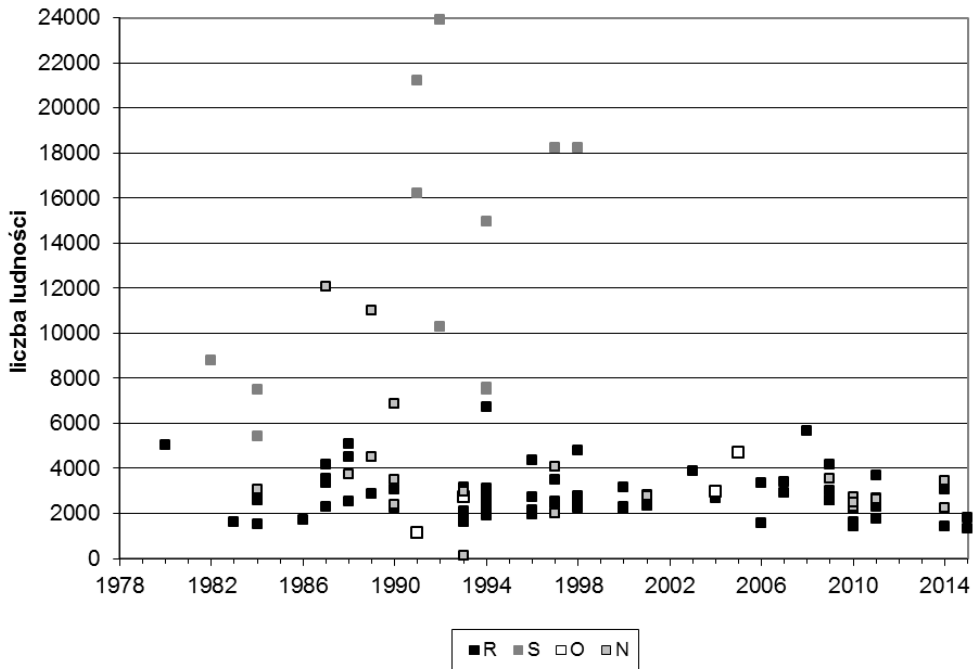
Ryc. 1. Typy miast ustanowionych w latach 1980–2015

Objaśnienia: R – miasta, które odzyskały prawa miejskie na zasadzie restytucji; S – miasta, które odzyskały samodzielność administracyjną w wyniku secesji; O – miasta, które posiadały status osiedla w latach 1954–1973; N – miasta nieposiadające tradycji miejskich (miasta zupełnie nowe).

Źródło: opracowanie własne.

¹¹³ Do tego grona zostały miejscowości, które uzyskały prawa miejskie na zasadzie restytucji (nadanie praw miejskich miastom zdegradowanym lub byłym osiedlom miejskim) lub secesji (w wyniku odzyskania samodzielności administracyjnej).

Wydaje się także, że w funkcjonującym od 1990 r. systemie samorządności lokalnej, głównym czynnikiem inicjującym starania o nadanie jednostce osadniczej statusu miasta jest faktycznie lobby lokalnej społeczności lub władz lokalnych. Świadczy o tym m.in. dyfuzyjny charakter procesów umiastowienia (Krzysztofik 2006; Szmytkie, Krzysztofik 2011), dzięki czemu można stwierdzić, że bycie miastem dla społeczności lokalnej zamieszkującej daną miejscowość ma wymiar ambicjonalny. W procedurze administracyjnej dużo miejsca zwraca się także na kwestie przestrzenno-urbanistyczne i historyczne, a niewiele miejsca poświęca się na zagadnienia potencjału ludnościowego i funkcjonalnego, zwłaszcza w odniesieniu do bazy ekonomicznej (Dziewoński 1967; Maik 1992; Liszewski, Maik 2000; Szymańska 2009), które należy utożsamiać jako podstawy funkcjonowania i czynniki rozwojowe potencjalnych nowych miast i które są uwzględniane w większości opracowań podejmujących pro-

Ryc. 2. Liczba ludności miast ustanowionych w latach 1980–2015 w roku uzyskania praw miejskich

Objaśnienia:

- R – miasta, które odzyskały prawa miejskie na zasadzie restytucji;
- S – miasta, które odzyskały samodzielność administracyjną w wyniku secesji;
- O – miasta, które posiadały status osiedla w latach 1954–1973;
- N – miasta nieposiadające tradycji miejskich (miasta zupełnie nowe).

Źródło: opracowanie własne.

blematykę kryteriów miejskości (por. np. Drobek 1999; Sokołowski 1999; Szmytkie 2006; Dymitrow 2012). Kompletnie pomijane jest także zagadnienie zróżnicowania regionalnego sieci osadniczej, co wpływa na specyfikę osadnictwa miejskiego w poszczególnych regionach kraju oraz kształtuje hierarchię ośrodków lokalnych i relacje zachodzące między nimi (por. Sokołowski 1998).

Miasta zdegradowane a kryteria miejskości

Z uwagi na stopień zachowania cech miejskich miasta zdegradowane można podzielić na trzy zasadnicze grupy:

- miasta nieudane (lokacje nieudane i miejscowości, które posiadały prawa miejskie przez krótki okres czasu i nie zdołały przeobrazić się w miasta);
- miasta zdegradowane faktycznie – miejscowości posiadające w przeszłości prawa miejskie, które utraciły miejski charakter (miejscowości, dla których degradacja formalnoprawna była potwierdzeniem faktycznej utraty funkcji miastotwórczych lub miejscowości pozbawione praw miejskich stosunkowo dawno, w których doszło do zatarcia się miejskiego charakteru);
- miasta zdegradowane pozornie – miejscowości pozbawione praw miejskich, które nadal pełnią faktyczną rolę miast (miejscowości, w których degradacja formalnoprawna nie wynikała z utraty funkcji miastotwórczych).

Pierwsze dwie grupy obejmują jednostki, które nie wykształciły bądź straciły miejski charakter, natomiast w kontekście procesów restytucji praw miejskich na uwagę zasługują miejscowości o miejskim rodowodzie, które mimo formalnej utraty miejskiego statusu nadal pełnią faktyczną rolę miast w systemie osadniczym i to właśnie w tej grupie miejscowości należy szukać potencjalnych nowych miast. Uznano, że warunkiem koniecznym do zaliczenia danej jednostki osadniczej do grupy miast zdegradowanych o dobrze wykształconym (a zarazem dobrze zachowanym) miejskim charakterze jest posiadanie tradycji miejskich przez dość długi okres czasu (minimum 100 lat), przy czym utrata statusu miasta powinna mieć miejsce stosunkowo niedawno (maksymalnie 300 lat temu). Dzięki temu wykluczono miejscowości, których miejskość była krótkotrwała lub które od długiego już czasu funkcjonują jako wsie. Przyjęto również założenie, że by pełnić rolę miast jednostki powinny posiadać odpowiedni potencjał demograficzny, niemniejszy niż najmniejsze obecnie polskie miasta (czyli minimum 900 mieszkańców, co odpowiada wielkości najmniejszego miasta w Polsce, czyli Wyśmierzyc w powiecie białobrzeskim, które w 2011 r. liczyły 914 mieszkańców).

Nawiązując do powyższych założeń do dalszych analiz przyjętych zostało 269 miast zdegradowanych, z których najwięcej położonych jest w województwach: lubelskim (42), wielkopolskim (32) i mazowieckim (31), natomiast najmniej w województwach: pomorskim (1), opolskim (2) i zachodniopomorskim (3). Wstępne analizy w zakresie morfologii i fizjonomii w regionie poł-

dniowo-zachodnim (z wykorzystaniem wskaźnika gęstości zaludnienia netto, wskaźnika rozwinięcia grafu i wskaźnika zabudowy – Szmytkie 2014) wykazały niewielkie zróżnicowanie w obrębie analizowanego zbioru miejscowości, a także duże podobieństwo miast zdegradowanych do miast bardzo małych (miast liczących poniżej 5000 mieszkańców). Podobne wnioski przyniosły również analizy w zakresie innych aspektów miejskości (aspektu funkcjonalnego, potencjału gospodarczego, stopnia centralności, wielkości obszaru obsługi, wyposażenia w infrastrukturę techniczną czy rangi komunikacyjnej). Istotnym czynnikiem różnicującym w przypadku każdego z aspektów miejskości okazała się natomiast wielkość osiedla wyrażona liczbą mieszkańców, co nawiązuje do założenia o nabieraniu przez jednostkę osadniczą miejskiego charakteru wraz ze wzrostem liczby ludności (por. Maik 1992; Liszewski, Maik 2000).

Z uwagi na znaczne podobieństwo miast zdegradowanych do miast bardzo małych uznano, że analizę rozwoju cech miejskich w ich przypadku można w zasadzie ograniczyć do analizy wielkości zaludnienia (kryterium ilościowe), jednocześnie traktując pozostałe aspekty miejskości (kryteria jakościowe) jako kryteria pomocnicze. Z uwagi na duże zróżnicowanie regionalne wiejskiej sieci osadniczej w Polsce posłużono się wskaźnikiem względnej wielkości osiedla. Takie podejście zostało zaproponowane przez D. Sokołowskiego (1998), który wskazał na konieczność stosowania regionalnych kryteriów miejskości.

Przez względną wielkość osiedla należy rozumieć liczbę ludności w danej jednostce osadniczej w stosunku do progowej liczby ludności, przyjętej dla regionu, w którym położona jest dana miejscowość [1]. Progowa liczba ludności zależna jest od współczynnika średniej wielkości wsi w danym regionie w przeliczeniu do średniej krajowej [2]. Przyjęto, że średnia progowa wielkość zaludnienia będzie odpowiadać przyjętej w procedurze administracyjnej liczbie ludności, jaką powinna posiadać jednostka by zostać miastem (2000 mieszkańców). Przyjmując wartość współczynnika kontrastu zdecydowano się znacząco „spłaszczyć” różnice między poszczególnymi regionami wynikające z dużego zróżnicowania średniej wielkości osiedli wiejskich, co jednak nie znajduje odzwierciedlenia w regionalnym zróżnicowaniu miast zdegradowanych, stąd też przyjęto wartość 8 (por. Sokołowski 1998). Jako przestrzenną jednostkę odniesienia przyjęto powiat, stwierdzając znaczące zróżnicowanie sieci osadniczej w obrębie poszczególnych województw, a nawet subregionów.

$$[1] \quad W_i = \frac{L_i}{2000 * W_l}$$

gdzie:

W_i – względna wielkość osiedla i ,

L_i – liczba ludności osiedla i ,

W_l – współczynnik średniej wielkości wsi w danym regionie.

$$W_l = \left(\frac{L_r}{L_x} \right)^{\frac{1}{c}}$$

[2]

gdzie:

- W_l – współczynnik średniej wielkości wsi w danym regionie,
 L_r – średnia liczba ludności osiedli wiejskich w danym regionie,
 L_x – średnia liczba ludności osiedli wiejskich w kraju,
 c – współczynnik kontrastu.

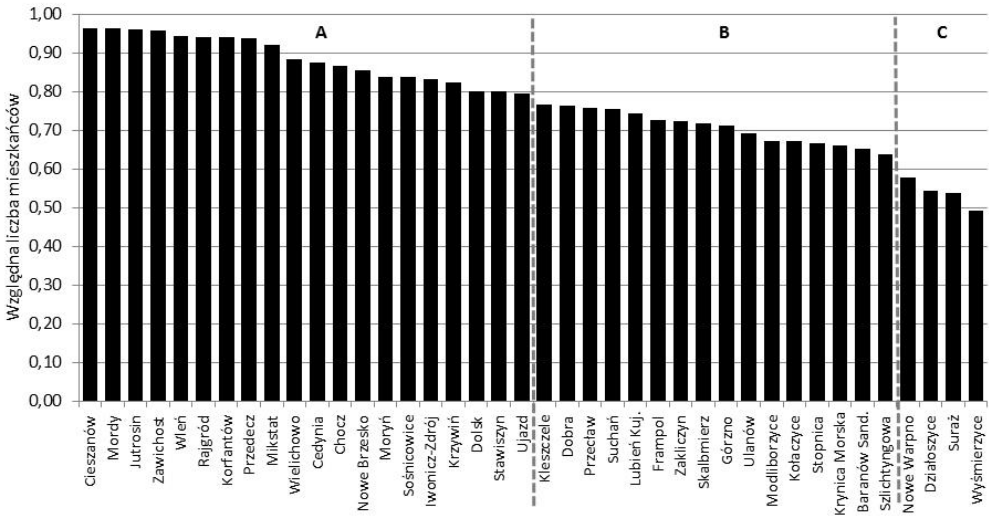
Miasta zdegradowane jako potencjalne miasta

Na wstępie analizy stwierdzono, że zaledwie 54 miasta zdegradowane (20,1%) mają liczbę ludności większą od wartości progowej w danym powiecie. Należy jednak pamiętać, że jednocześnie ponad 50 miast również nie spełnia tego warunku, a w najmniejszych polskich miastach (Nowe Warpno, Działoszyce, Suraż i Wyśmierzyce) względna liczba mieszkańców nie przekracza 0,60. Analizując względną wielkość najmniejszych miast podzielono je na trzy grupy (ryc. 3):

- A – miasta o odpowiedniej względnej liczbie ludności (pow. 0,80)¹¹⁴,
- B – miasta o zbyt małej względnej liczbie ludności, które powinny zachować miejski status z uwagi na wysoki poziom rozwoju cech miejskich (0,60–0,80),
- C – miasta, które z uwagi na zbyt mały potencjał demograficzny nie powinny zachować statusu miasta (pon. 0,60).

Wydaje się, że z uwagi na duże podobieństwo miast zdegradowanych do miast bardzo małych, również i w ich przypadku można obniżyć progową względną wielkość osiedla do wartości 0,80. Warunek ten spełnia 98 spośród 269 analizowanych miejscowości (36,4%), które z uwagi na swój potencjał demograficzny i typowy dla małych miast charakter powinny odzyskać status miasta. Do grupy potencjalnych nowych miast można zaliczyć ponadto miejscowości, których względna liczba ludności jest niewiele mniejsza od wartości 0,80, a które cechują się wysokim (typowym dla małych miast) poziomem rozwoju cech miejskich. Ostatecznie do grona miast zdegradowanych, które powinny odzyskać prawa miejskie zaliczono 111 miejscowości (tab. 1), z czego najwięcej w województwach: wielkopolskim (21), lubelskim (18) i mazowieckim (14).

¹¹⁴ Wartość wskaźnika względnej wielkości na poziomie 0,80 odpowiada mniej więcej względnej liczbie ludności miejscowości liczącej 2000 mieszkańców w powiecie, który charakteryzuje się największą średnią wielkością wsi (w powiecie bielskim, gdzie średnia wielkość wsi wynosi ponad 2920 osób, wartość ta wynosi 0,77).

Ryc. 3. Względna liczba ludności najmniejszych miast w Polsce w 2011 r.

Objaśnienia:

- A – miasta o odpowiedniej względnej liczbie ludności (pow. 0,80);
- B – miasta o zbyt małej względnej liczbie ludności, które powinny zachować miejski status z uwagi na wysoki poziom rozwoju cech miejskich (0,60–0,80);
- C – miasta, które z uwagi na zbyt mały potencjał demograficzny nie powinny zachować statusu miasta (pon. 0,60).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Zdecydowana większość z miast zdegradowanych (103, czyli 92,8%) proponowanych jako potencjalne nowe miasta to obecnie siedziby gmin wiejskich, pozostałe miejscowości (Chełmsko Śl., Kęłtowo, Lubiąż, Okuniew, Rostarczewo, Sułów, Tylicz, Żydowo) posiadają dobrze wykształcone strefy oddziaływania. Wyodrębniony zbiór miast zdegradowanych jest dość zróżnicowany pod względem liczby ludności (tab. 1). Ogółem zamieszkuje w nich 249,7 tys. osób (średnio 2250 mieszkańców), a większość miejscowości (68,5%) liczy od 1500 do 2500 mieszkańców. Największymi jednostkami w analizowanym zbiorze są Korczyna (6034 mieszkańców) i Żołynia (5188 mieszkańców) w województwie podkarpackim, a najmniejszy Puńsk w województwie podlaskim w 2011 r. liczył 1336 mieszkańców. Mimo niewielkich rozmiarów tylko 10 miejscowości (9,0%) spośród miast zdegradowanych proponowanych na nowe miasta ma względną liczbę mieszkańców mniejszą od najmniejszych miast w danym województwie, są to: Rudna, Sulików i Sułów w województwie dolnośląskim, Lutomiersk, Piątek, Rozprza, Rusiec i Ujazd w województwie łódzkim oraz Biskupiec w województwie warmińsko-mazurskim i Przemęt w województwie wielkopolskim.

Tab. 1. Struktura wielkościowa miast zdegradowanych proponowanych jako nowe miasta

Liczba mieszkańców	Liczba miejscowości	Średnia względna liczba ludności
pow. 5000	2	2,383
4000-4999	6	1,992
3000-3999	8	1,561
2500-2999	14	1,355
2000-2499	25	1,090
1750-1999	23	0,956
1500-1749	28	0,827
1250-1499	5	0,798

Źródło: opracowanie własne.

Ocena skutków proponowanych zmian administracyjnych

Każda zmiana administracyjna niesie za sobą określone skutki i koszty. W pierwszej kolejności zmianę statusu należy rozpatrzyć z punktu widzenia miejscowości, która poddana została zmianie. Stale rosnąca od 1977 r. (czyli od zakończenia okresu reform podziału terytorialnego) liczba miast, w wyniku nadawania (a często przywracania) kolejnym miejscowościom praw miejskich, wskazuje na istnienie swoistej potrzeby miejskości. Dla społeczności lokalnych zamieszkujących poszczególne miejscowości bycie miastem ma wymiar ambicjonalny. Może to wynikać z tego, że niewielka liczba miast w stosunku do znacznej liczby miejscowości wiejskich (miasta stanowią ok. 1,7% wszystkich miejscowości w kraju), pozwala traktować miasto jako zjawisko w pewnym sensie elitarne w sieci osadniczej, więc po prostu dobrze widziane jest należeć do tego zbioru (por. Szmytkie, Krzysztofik 2011).

Proponowana zmiana statusu administracyjnego w przypadku miast zdegradowanych będących obecnie siedzibami gmin spowoduje relatywnie niewielkie wydatki z budżetu państwa oraz dla samych jednostek samorządu terytorialnego. Zdecydowanie większe koszty pociągnie za sobą utworzenie 8 nowych gmin miejsko-wiejskich, w przypadku miejscowości niebędących obecnie siedzibami odrębnych gmin. Uzyskanie siedziby gminy może jednak przyczynić się do znaczącego wzrostu potencjału gospodarczego i aktywizacji społeczności lokalnych w tych miejscowościach. Dotyczy to w szczególności miejscowości położonych peryferyjnie wobec obecnych siedzib gmin, jak np. Chełmsko Śląskie (gmina Lubawka), Lubiąż (gmina Wołów), Sułów (gmina Milicz) czy Żydowo (gmina Czarniejewo).

Proponowana zmiana statusu administracyjnego przyczyni się także do dość istotnych zmian w strukturze regionalnych sieci osadniczych (tab. 2). O ile udział ludności miejskiej w większości województw (poza województwem

Tab. 2. Zmiany w regionalnych sieciach osadniczych
wywołane proponowaną zmianą statusu administracyjnego

Województwo	Stan obecny			Stan po proponowanej zmianie		
	Liczba miast	Udział ludności miejskiej	Gęstość sieci miejskiej	Liczba miast	Udział ludności miejskiej	Gęstość sieci miejskiej
dolnośląskie	91	69,4	219,2	99	70	201,5
kujawsko-pomorskie	52	60,0	345,6	56	60,4	320,9
lubelskie	43	46,3	584,2	61	48	411,8
lubuskie	42	63,2	333,0	47	64,1	297,6
łódzkie	44	63,4	414,1	51	63,9	357,2
małopolskie	61	48,7	248,9	66	49,1	230,0
mazowieckie	86	64,2	413,5	100	64,8	355,6
opolskie	35	52,1	268,9	35	52,1	268,9
podkarpackie	51	41,4	349,9	58	42,4	307,7
podlaskie	40	60,4	504,7	49	61,8	412,0
pomorskie	42	65,1	436,0	43	65,2	425,8
śląskie	71	77,4	173,7	74	77,6	166,7
świętokrzyskie	32	44,9	366,0	36	45,6	325,3
warmińsko-mazurskie	49	59,3	493,3	52	59,8	464,9
wielkopolskie	111	55,3	268,7	132	56,9	226,0
zachodniopomorskie	65	68,8	352,2	67	69	341,7
ogółem	913	60,5	342,5	1026	61,1	304,8

Źródło: opracowanie własne.

opolskim) zwiększy się jedynie nieznacznie (średnio o 0,6 punktu procentowego), to znacząco wzrośnie udział miast bardzo małych (z 35,5% do 42,3%) i gęstość miejskiej sieci osadniczej (z 342,5 km² do 304,8 km² na miasto). Dotyczyć to będzie w szczególności województw o niskiej gęstości sieci miast (a zwłaszcza województw lubelskiego i podlaskiego), co przyczyni się zmniejszenia dysproporcji między poszczególnymi regionami kraju w tym zakresie.

Podsumowanie

Podział miejscowości na miasta i wsie znajduje uzasadnienie historyczne, a w Polsce jest ponadto usankcjonowany prawnie. Nasilenie procesów urbanizacyjnych i przeobrażeń, jakim podlegają obszary wiejskie, przyczyniają się do tego, że dychotomiczna klasyfikacja jednostek osadniczych nie odpowiada już ich rzeczywistemu różnicowaniu (Sokołowski 1999). W gronie osiedli przejściowych osobnym przypadkiem są miasta zdegradowane, które z uwagi na miejską przeszłość i wiejski status w szczególny sposób łączą

w sobie cechy miasta i wsi. W przypadku miejscowości, w których degradacja formalnoprawna nie wynikała z utraty funkcji miastotwórczych, wiejskość ogranicza się w zasadzie do obecnego statusu administracyjnego. Przeprowadzone analizy wykazały bowiem duże podobieństwo tej grupy miast zdegradowanych do miast bardzo małych. Wydaje się zatem, że z uwagi na miejski charakter powinny one odzyskać miejski status. Przyjmując kryterium wielkościowe do grona potencjalnych nowych miast zaliczono 111 miast zdegradowanych. Potwierdza to tezę, która zakłada, że obecna liczba miast nie odpowiada faktycznej liczbie miejscowości pełniących rolę miast w systemie osadniczym (por. Drobek 1999; Sokołowski 1999; Krzysztofik 2006; Szmytkie, Krzysztofik 2011; Dymitrow 2012; Szmytkie 2014).

Literatura

- Beaujeu-Garnier J., Chabot G., 1971, *Zarys geografii miast*, PWE, Warszawa.
- Drobek W., 1996, Tryb formalny i praktyka nadawania praw miejskich w Polsce, [w] Czaja S. i in. (red.), *Gospodarka, środowisko przyrodnicze, informacja*. Ogólnopolska Konferencja Naukowa. Pokrzywna 15–17.12.1995, Wrocław, s. 211–215.
- Drobek W., 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Wydawnictwo Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 2002, *Polskie nowe miasta (1977–2001)*, [w] Słodczyk J. (red.), *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 71–84.
- Dymitrow M., 2012, *The Hidden Face of Urbanity. Morphological Differentiation of Degraded and Restituted Towns in Poland in the Context of the Efficacy of the National Administrative System*, Degree Project for Master of Science, University of Gothenburg, Gothenburg.
- Dziwioński K., 1967, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, Prace Geograficzne IG PAN, 63, PWN, Warszawa.
- Jokiel B., Miszevska B., 2008, *Powojenne lokacje miast w Polsce i ich wpływ na proces urbanizacji*, [w] Słodczyk J., Śmigielska M. (red.), *Współczesne kierunki i wymiary procesów urbanizacji*, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 185–196.
- Konecka-Szydłowska B., 2011, *Małe miasta nowo utworzone w procesie urbanizacji*, [w] Bartosiewicz B., Marszał T. (red.), *Przemiany przestrzeni i potencjału małych miast w wybranych regionach Polski – z perspektywy 20 lat transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–25.
- Krzysztofik R., 2006, *Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., Szmytkie R., 2011, *Studia nad procesami i strukturami osadniczymi sieci miast Polski Południowej*, Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego nr 68, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.

- Lisowska A., Szmytkie R., 2014, Definicja miasta i kryteria miejskości w prawie polskim, [w] Kuć-Czajkowska K., Sidor M. (red.), *Miasta, aglomeracje, metropolie w nurcie globalnych przemian*, Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 17–31.
- Liszewski S., Maik W., 2000, Osadnictwo, *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*. T. 19, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Miszewska B., 2007, Recovered cities, *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series* 7, s. 31–42.
- Nietyksza M., 1986, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914, Polska XIX i XX wieku. Dzieje Społeczne*, PWN, Warszawa.
- Sokołowski D., 1998, Próba określenia względnej wielkości osiedli oraz regionalnych kryteriów miejskości, [w] Łoboda J. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, *Studia Geograficzne*, 69, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2048, Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 111–122.
- Sokołowski D., 1999, Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego, Wydaw. UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 2008, Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce, [w] Jezierska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), *Gospodarka przes-trzenna w strefie kontinuum wiejsko-wiejskiego*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 63–78.
- Sokołowski D., 2011a, Miasta zdegradowane w województwie kujawsko-pomorskim, [w] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii: profesorowi Wiesławowi Maikowi w 70-lecie urodzin*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz, s. 363–379.
- Sokołowski D., 2011b, Miasta zdegradowane w województwie łódzkim, [w] Kaczmarek S. (red.), *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin profesora Stanisława Liszewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 95–113.
- Szlachta J., 1984, Kryteria nadawania praw miejskich, *Miasto*, 11, 18–19.
- Szmytkie R., 2006, Stopień rozwoju cech miejskich w małych miastach Polski, *Czasopismo Geograficzne*, 77(1–2), s. 69–82.
- Szmytkie R., 2012, Zmiany liczby miast w Polsce w okresie powojennym, [w] Ciok S., Dołzbłasz S. (red.), *Problemy współpracy transgranicznej i kształtowania ponadkrajowych powiązań gospodarczych*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniw. Wrocławskiego*, 28, UW, Wrocław, s. 155–171.
- Szmytkie R., 2014, Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego*, 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] Namyślak B. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. T. 2. *Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 20, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 25–40.
- Szymańska D., 1996, *Nowe miasta w systemach osadniczych*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Szymańska D., 2009, *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Aneks: Względna liczba ludności miast zdegradowanych wg stanu z 2011 r.

Miejscowość	Powiat	Liczba mieszkańców		
		faktyczna	progowa	względna
WOJEWÓDZTWO DOLNOŚLĄSKIE				
Dobroszyce	oleśnicki	2 564	2 024	1,267
Lubiąż	wołowski	2 365	1 893	1,250
Cieszków	milicki	2 016	2 047	1,063
Chełmsko Śląskie	kamiennogórski	2 175	1 942	1,038
Rudna	lubiński	1 646	2 053	0,958
Wińsko	wołowski	1 766	1 893	0,933
Sulików	zgorzelecki	1 967	1 977	0,832
Sułów	milicki	1 583	1 942	0,815
Pobiedna	lubański	1 267	2 045	0,620
Goszcz	oleśnicki	1 202	2 024	0,594
Srebrna Góra	ząbkowicki	1 018	2 012	0,506
Kostomłoty	średzki	993	2 027	0,490
Uraz	trzebnicki	949	1 976	0,480
WOJEWÓDZTWO KUJAWSKO-POMORSKIE				
Rogowo	żniński	2 254	1 941	1,161
Kikół	lipnowski	2 241	1 941	1,154
Raciażek	aleksandrowski	1 765	1 912	0,923
Gąsawa	żniński	1 501	1 941	0,773
Rynarzewo	nakielski	1 461	2 000	0,730
Służewo	aleksandrowski	1 253	1 912	0,655
WOJEWÓDZTWO LUBUSKIE				
Słońsk	sulęciński	3 028	1 943	1,558
Pszczew	międzyrzecki	1 893	1 970	0,961
Górzycza	stubiński	1 543	1 947	0,793
Łagów	świebodziński	1 588	2 030	0,782
Otyń	nowosolski	1 540	2 023	0,761
Trzebiel	żarski	1 342	1 922	0,698
Bledzew	międzyrzecki	1 139	1 970	0,578
Lubrza	świebodziński	1 065	2 030	0,525
Trzebiechów	zielenogórski	1 057	2 066	0,512
Brójce	międzyrzecki	996	1 970	0,506
Brody	żarski	969	1 922	0,504
WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE				
Piszczac	białski	3 016	1 944	1,551
Janów Podlaski	białski	2 720	1 944	1,399
Kurów	puławski	2 787	2 025	1,376
Sawin	chełmski	2 142	1 892	1,132
Rejowiec	krasnostawski	2 126	1 925	1,105
Końskowola	puławski	2 188	2 025	1,080
Adamów	łukowski	2 123	1 989	1,068
Wohyń	radzyński	2 017	2 042	0,988
Lubycza Królewska	tomaszowski	1 906	1 948	0,978
Kamionka	lubartowski	1 935	1 989	0,973

Miejscowość	Powiat	Liczba mieszkańców		
		faktyczna	progowa	względna
Stężycza	rycki	1 902	1 967	0,967
Kodeń	białski	1 776	1 944	0,913
Łomazy	białski	1 688	1 944	0,868
Michów	lubartowski	1 640	1 989	0,824
Baranów	puławski	1 648	2 025	0,814
Konstantynów	białski	1 519	1 944	0,781
Wisznice	białski	1 506	1 944	0,775
Chodel	opolski	1 461	1 906	0,767
Siedliszcze	chełmski	1 418	1 892	0,750
Izbica	krasnostawski	1 422	1 925	0,739
Skierbieszów	zamojski	1 408	1 985	0,709
Czemierniki	radzyński	1 443	2 042	0,707
Wojślawice	chełmski	1 298	1 892	0,686
Markuszów	puławski	1 264	2 025	0,624
Firlej	lubartowski	1 175	1 989	0,591
Komarówka Podlaska	radzyński	1 187	2 042	0,581
Sławatycze	białski	1 104	1 944	0,568
Wąwolnica	puławski	1 115	2 025	0,551
Wojcieszków	łukowski	1 093	1 989	0,550
Urzędów	kraśnicki	1 107	2 020	0,548
Orchówek	włodawski	1 036	1 898	0,546
Horodło	hrubieszowski	1 035	1 940	0,534
Rossosz	białski	1 022	1 944	0,526
Serokomla	łukowski	1 040	1 989	0,523
Łaszczówka	tomaszowski	1 018	1 948	0,523
Przytoczno	lubartowski	1 021	1 989	0,513
Dubienka	chełmski	967	1 892	0,511
Janowiec	puławski	1 026	2 025	0,507
Józefów nad Wisłą	opolski	964	1 906	0,506
Turobin	biłgorajski	983	2 047	0,480
Goraj	biłgorajski	968	2 047	0,473
Tarnogóra	krasnostawski	901	1 925	0,468
WOJEWÓDZTWO ŁÓDZKIE				
Szczerców	bełchatowski	2 998	1 899	1,579
Lututów	wieruszowski	2 235	2 015	1,109
Piątek	łęczycki	1 908	1 815	1,051
Ujazd	tomaszowski	1 717	1 910	0,899
Rozprza	piotrkowski	1 671	1 927	0,867
Rusiec	bełchatowski	1 640	1 899	0,864
Lutomiersk	pabianicki	1 578	2 010	0,785
Jeżów	brzeziński	1 337	1 848	0,723
Widawa	łaski	1 254	1 898	0,661
Grabów	łęczycki	1 164	1 815	0,641
Osjaków	wieluński	1 291	2 014	0,641
Białaczów	opoczyński	1 209	1 906	0,634

Miejscowość	Powiat	Liczba mieszkańców		
		faktyczna	progowa	względna
Żarnów	opoczyński	1 175	1 906	0,617
Bolesławiec	wieruszowski	1 229	2 015	0,610
Pławno	radomszczański	1 147	1 924	0,596
Dąbrowice	kutnowski	949	1 819	0,522
Burzenin	sieradzki	985	1 895	0,520
Bolimów	skierniewicki	964	1 902	0,507
Kiernozia	łowicki	947	1 924	0,492
Parzęczew	zgierski	939	1 912	0,491
WOJEWÓDZTWO MAŁOPOLSKIE				
Gdów	wielicki	4 056	2 254	1,799
Krościenko	nowotarski	3 520	2 399	1,468
Tymbark	limanowski	2 896	2 325	1,246
Lanckorona	wadowicki	2 066	2 369	0,872
Tylicz	nowosądecki	1 898	2 242	0,846
Nowa Góra	krakowski	1 622	2 224	0,729
Uście Gorlickie	gorlicki	1 187	2 253	0,527
Książ Wielki	miechowski	913	1 936	0,472
WOJEWÓDZTWO MAZOWIECKIE				
Wierzbica	radomski	4 094	2 040	2,006
Nadarzyn	pruszkowski	4 103	2 279	1,800
Bielsk	płocki	2 677	1 885	1,420
Cegłów	miński	2 226	1 921	1,159
Okuniew	miński	2 151	1 921	1,120
Sochocin	płoński	1 997	1 821	1,097
Siennica	miński	2 057	1 921	1,071
Lubowidz	żuromiński	1 780	1 841	0,967
Kołbiel	otwocki	1 880	2 015	0,933
Nowe Miasto	płoński	1 644	1 821	0,903
Mokobody	siedlecki	1 677	1 904	0,881
Dobre	miński	1 687	1 921	0,878
Jedlińsk	radomski	1 740	2 040	0,853
Stanisławów	miński	1 631	1 921	0,849
Wiskitki	żyrardowski	1 404	1 823	0,770
Latowicz	miński	1 413	1 921	0,736
Maciejowice	garwoliński	1 413	1 979	0,714
Bodzanów	płocki	1 268	1 885	0,673
Miedzna	węgrowski	1 241	1 886	0,658
Szreńsk	mławski	1 164	1 852	0,628
Sarnaki	łosicki	1 144	1 850	0,618
Czerwińsk n. Wisłą	płoński	1 089	1 821	0,598
Odrzywół	przysuski	1 086	1 916	0,567
Parysów	garwoliński	1 083	1 979	0,547
Magnuszew	kozienicki	1 015	1 909	0,532
Jastrząb	szymborski	1 056	1 988	0,531
Solec n. Wisłą	lipski	965	1 841	0,524

Miejscowość	Powiat	Liczba mieszkańców		
		faktyczna	progowa	względna
Siemno	lipski	927	1 841	0,503
Andrzejewo	ostrowski	926	1 847	0,501
Przytyk	radomski	1 007	2 040	0,494
Osieck	otwocki	933	2 015	0,463
WOJEWÓDZTWO OPOLSKIE				
Strzeleczyki	krakowicki	1 628	2 143	0,760
Skorogoszcz	brzeski	1 161	2 030	0,572
WOJEWÓDZTWO PODKARPACKIE				
Korczyna	krośnieński	6 034	2 270	2,658
Żołynia	łańcucki	5 188	2 462	2,107
Czudec	strzyżowski	2 975	2 246	1,325
Dębowiec	jasielski	2 035	2 172	0,937
Jasienica Rosielna	brzozowski	2 179	2 360	0,923
Wielopole Skrzyńskie	ropczycko-sędziszowski	2 113	2 306	0,916
Bukowsko	sanocki	1 828	2 106	0,868
Baligród	leski	1 338	1 969	0,680
Nowy Żmigród	jasielski	1 378	2 172	0,635
Tarnowiec	jasielski	1 253	2 172	0,577
Jawornik Polski	przeworski	1 186	2 209	0,537
Fryszak	strzyżowski	1 125	2 246	0,501
Bircza	przemyski	1 045	2 098	0,498
Wielkie Oczy	lubaczowski	968	2 063	0,469
Zarszyn	sanocki	985	2 106	0,468
WOJEWÓDZTWO PODLASKIE				
Gródek	białostocki	2 599	1 864	1,394
Raczki	suwalski	2 320	1 744	1,330
Filipów	suwalski	2 243	1 744	1,286
Kuźnica	sokólski	1 754	1 747	1,004
Sokoły	wysokomazowiecki	1 513	1 719	0,880
Boćki	bielski	1 471	1 762	0,835
Wizna	łomżyński	1 485	1 832	0,810
Narew	hajnowski	1 436	1 796	0,799
Puńsk	sejneński	1 336	1 714	0,780
Wąsosz	grajewski	1 338	1 771	0,755
Radziłów	grajewski	1 136	1 771	0,641
Orla	bielski	907	1 762	0,515
WOJEWÓDZTWO POMORSKIE				
Gardeja	kwidzyński	2 282	1 982	1,151
WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE				
Pilchowice	gliwicki	3 048	2 212	1,378
Olsztyn	częstochowski	2 540	2 094	1,213
Mstów	częstochowski	1 783	2 094	0,851
Przyrów	częstochowski	1 202	2 094	0,574
Włodowice	zawierciański	1 193	2 094	0,570
Lelów	częstochowski	1 118	2 094	0,534

Miejscowość	Powiat	Liczba mieszkańców		
		faktyczna	progowa	względna
Janów	częstochowski	972	2 094	0,464
WOJEWÓDZTWO ŚWIĘTOKRZYSKIE				
Radoszyce	konecki	3 267	1 941	1,683
Klimontów	sandomierski	2 019	1 947	1,037
Oleśnica	staszowski	1 902	1 942	0,979
Łagów	kielecki	1 634	2 110	0,775
Gowarczów	konecki	1 418	1 941	0,730
Iwaniska	opatowski	1 322	1 876	0,705
Nowa Słupia	kielecki	1 404	2 110	0,666
Secemin	włoszczowski	1 276	1 950	0,654
Wodzisław	jędrzejowski	1 153	1 935	0,596
Kurzelów	włoszczowski	1 143	1 950	0,586
Pacanów	buski	1 118	1 933	0,579
Szydłów	staszowski	1 080	1 942	0,556
Bogoria	staszowski	1 076	1 942	0,554
Fałków	konecki	1 059	1 941	0,546
Raków	kielecki	1 140	2 110	0,540
Pierzchnica	kielecki	1 128	2 110	0,535
Nowy Korczyn	buski	1 031	1 933	0,534
Sobków	jędrzejowski	1 020	1 935	0,527
Tarłów	opatowski	928	1 876	0,495
WOJEWÓDZTWO WARMIŃSKO-MAZURSKIE				
Kurzętnik	nowomiejski	3 142	2 056	1,528
Wielbark	szczycieński	2 911	1 915	1,520
Biskupiec	nowomiejski	1 871	2 056	0,910
Srokowo	kętrzyński	1 385	1 794	0,772
Barciany	kętrzyński	1 154	1 794	0,643
Janowo	nidzicki	1 040	1 813	0,574
Dąbrówno	ostródzki	1 014	1 892	0,536
WOJEWÓDZTWO WIELKOPOLSKIE				
Kazimierz Biskupi	koniński	4 317	1 975	2,186
Budzyń	chodzieski	4 333	2 033	2,131
Opatówek	kaliski	4 031	1 987	2,029
Każmierz	szamotulski	3 462	2 000	1,731
Piaski	gostyński	3 183	2 001	1,591
Święciechowa	leszczyński	2 756	2 076	1,327
Bralin	kępiński	2 804	2 120	1,323
Ryczywół	obornicki	2 594	2 001	1,296
Zaniemyśl	średzki	2 530	1 958	1,292
Mieścisko	wągrowiecki	2 380	1 942	1,226
Żydowo	gnieźnieński	2 005	1 911	1,049
Grzegorzew	kolski	1 945	1 898	1,025
Koźminek	kaliski	1 978	1 987	0,996
Baranów	kępiński	2 000	2 120	0,943
Kobyła Góra	ostrzeszowski	1 923	2 070	0,929

Miejscowość	Powiat	Liczba mieszkańców		
		faktyczna	progowa	względna
Władysławów	turecki	1 730	1 930	0,896
Kębłowo	wolsztyński	1 873	2 119	0,884
Brudzew	turecki	1 626	1 930	0,842
Rostarzewo	grodziski	1 595	1 985	0,803
Nowe Miasto n. Wartą	średzki	1 553	1 958	0,793
Przemęt	wolsztyński	1 612	2 119	0,761
Skulsk	koniński	1 497	1 975	0,758
Powidz	śłupecki	1 342	1 935	0,693
Jaraczewo	jarociński	1 416	2 117	0,669
Rychtal	kępiński	1 408	2 120	0,664
Ciążeń	śłupecki	1 254	1 935	0,648
Wilczyn	koniński	1 247	1 975	0,631
Miasteczko Krajeńskie	pilski	1 152	1 826	0,631
Kiszkowo	gnieźnieński	1 204	1 911	0,630
Sobótka	ostrowski	1 301	2 106	0,618
Strzyżew	ostrowski	1 025	2 106	0,487
Kopanica	wolsztyński	920	2 119	0,434
WOJEWÓDZTWO ZACHODNIOPOMORSKIE				
Banie	gryfiński	1 970	1 965	1,003
Widuchowa	gryfiński	1 544	1 965	0,786
Boleszkowice	myśliborski	1 405	1 946	0,722

Objaśnienia:

Wytłuszczono nazwy miejscowości, którym z uwagi na odpowiednią względną liczbę ludności (pow. 0,80) powinny zostać przywrócone formalne prawa miejskie.

Kursywą zaznaczono miejscowości, w przypadku których względna liczba ludności jest niewiele mniejsza od wartości progowej, lecz którym z uwagi na wysoki poziom rozwoju cech miejskich również powinny zostać przywrócone prawa miejskie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Creating a new identity for small restituted towns – some problems

Hanka Zaniewska, Maria Thiel, Norbert Dąbkowski

This paper is concerned with the identity of small Polish towns, which in the years 1989–2011 had their urban status restituted. The research material consists of an analysis of 87 towns with fewer than 5,000 inhabitants, whose urban existence has been disrupted (sometimes for a century or longer). From this group, five towns have been selected for closer inspection as case studies (differentiated by their age and time of restitution). The analysis was conducted at the following scale: (a) national, taking into account statistical information and literature on the subject, and (b) local, on the basis of questionnaires and interviews with the authorities of the towns, which at the time of research were granted urban status.

The study shows that each of the restituted towns has an individual character, both in terms of historical features of urbanity, as well as internal and external factors determining their development. They differ not only in regard to their origins and current place within the settlement system, but also, perhaps most importantly, in regard to contemporary conditions for their development. This chapter focuses on the determinants of the past and present identity of these towns, and the impact of their renewed image, and the evaluation of the latter by the towns' inhabitants.

Our research results clearly show the importance of the historical and cultural factors affecting the identity of towns as expressed in their spatial arrangements and centuries-old traditions of possessing town privileges. Among these privileges were: the right to host fairs and markets, exemption from taxes and duties, acquiring land for the construction of houses etc. – all of which were important pro-development factors for the towns.

The local identity of small towns emerged and matured for many years, even centuries. It was rooted in the past but enriched by new elements. These

involved the cohabitation of people of different cultures and traditions (e.g. Belarusians, Ukrainians and Jews in eastern Poland), and various historical events important for the local communities, commemorated through buildings (town halls, churches), statues or plaques. These activities were aimed at future generations.

The current identity of restituted towns is an expression of the memory of the past, including the recognition of their former urban status, as well as the cultural and demographic changes that took place in the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century. One of these changes is the Holocaust, the effects of which are not only visible in the form of museum exhibitions, sacred sites, and cemeteries, but also in the form of buildings without owners, which, due to lack of regulation, undergo deterioration. A specific problem of the newly emergent identity of restituted towns is the lack of native inhabitants as a result of the large-scale migrations that followed the Second World War, creating new social identities in the face of the towns' extant material culture.

The efforts made by the local authorities to reconstitute urban status depart from the premise of achieving a certain socio-economic objective, i.e. a wish to obtain "historical justice". Besides the satisfaction derived from belonging to an urban population, restitution of urban status also provides tangible benefits. When answering the questionnaire, the respondents attached the benefits primarily to a few selected aspects: the socio-economic situation of the town, as well as the development of real estate and technical infrastructure, including roads and projects for environmental protection (alternative sources of energy).

Among the most visible effects of restitution in the socio-economic dimension are: a greater possibility of obtaining EU funds, the development of services, the influx of new investors to the town, the creation of new jobs, the development of public services (e.g. post-primary schools) and administrative services for the residents, the creation of investment zones and specialized economic zones and small businesses, increased social activity, the development of housing (mainly single-family), emergences of playgrounds for children, and an increase in the number of tourists, leading to a more positive image of the town (cleaner streets, squares and pavements).

The change of status also entails some negative aspects. The most important are: an increase in crime, the fear of an increase in taxes, and the fear of decreased tourism due to the construction of new roads that circumvent the town. It should be noted, however, that these processes can occur independently of restitution.

The research results indicate that the formation of identity is a long socio-economic and even political process. As such, we cannot expect for identity to consolidate quickly under new conditions, as both the past and the present play an important role in this process.

Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast

Hanka Zaniewska, Maria Thiel, Norbert Dąbkowski

Wstęp

Podjęwając badania w zakresie tożsamości najmniejszych restytuowanych polskich małych miast biorzemy pod uwagę różne aspekty uwzględniane w jej definiowaniu. Zjawisko tożsamości rozpatrywane jest głównie w naukach humanistycznych, w aspekcie lokalnym i regionalnym, często jako wyraz związków z „małą ojczyzną” i utożsamia się je z elementami rzeczywistości społecznej i kulturowej. W dziedzinie urbanistyki i architektury rozpatrujemy to zjawisko jako wyraz identyfikacji miejsca poprzez działalność inwestycyjną prowadzoną w przeszłości i obecnie. Poszukujemy odpowiedzi na pytanie, na ile przeszłość i zmiany społeczno-gospodarcze określają współczesny obraz miasta i jego architektury. W niniejszym artykule podejwujemy problem kształtowania się współczesnej tożsamości małych restytuowanych miast, biorąc pod uwagę jaką była w przeszłości, co ją tworzyło lub kształtowało na przestrzeni lat, a co spowodowało jej zanik albo przetrwanie, i wreszcie, jakie są przesłanki do powstawania nowej tożsamości oraz jak postrzegają ją mieszkańcy?

W dyskusjach naukowych, a także badaniach więcej miejsca poświęca się problemom tożsamości miast dużych poddawanych presji globalizacji i gospodarki rynkowej, widocznej w architekturze i przestrzeni bardziej niż w miastach małych (do 20 tys. mieszkańców), stanowiących najliczniejszą grupę polskich miast. Ich udział od wielu lat utrzymuje się na podobnym poziomie (około 75% wszystkich miast). Wewnątrz tej klasy wielkościowej niemal połowę (46,7%) stanowią miasta, których zaludnienie nie przekracza 5 tys.

mieszkańców (obserwowany jest stały wzrost tej grupy miast). Wpływ na to ma przywracanie statusu miasta tym ośrodkom, które go w przeszłości utraciły oraz nadawanie praw miejskich jednostkom, które ich wcześniej nie miały.

Ubiegają się o nie zwłaszcza te miejscowości, które je utraciły w przeszłości. W większości przypadków ich mieszkańcy czuli się zawsze mieszkańcami miasta pomimo, że od utraty praw miejskich minęło niekiedy półtora wieku. Jednakże zmiany gospodarcze, polityczne i ludnościowe jakie nastąpiły od momentu prawnej degradacji spowodowały, że konieczne się stało nowe spojrzenie na tożsamość tych miejscowości. Miało to miejsce m.in. poprzez próbę odpowiedzi na pytanie: na ile przeszłość tych miast ma wpływ na kształtowanie się ich obecnej i przyszłej tożsamości?

Cel, zakres, metoda badań

Podstawą rozważań zawartych w niniejszej publikacji są głównie badania bezpośrednie ankietowe, przeprowadzone na zbiorze najmniejszych (liczących głównie poniżej 5 tys. mieszkańców) 87 miast polskich, które w latach 1989–2012 uzyskały status miasta. Większość, bo aż 69 to miasta restytuowane (Zaniewska i in. 2013). Materiał badawczy poziomu lokalnego uzyskano w dwojaki sposób.

Pierwszym z nich była ankieta skierowana do władz wszystkich restytuowanych miast z pytaniami zamkniętymi dotyczącymi:

- obserwowanego ruchu ludności zwiększającego lub zmniejszającego liczbę mieszkańców;
- tożsamości lokalnej i regionalnej oraz głównych funkcji miasta;
- uzasadnienia starań o nadanie lub przywrócenie praw miejskich (cechy urbanistyczno-architektoniczne zabudowy;
- istniejące ważne dla funkcjonowania miasta instytucje;
- rozwój ruchu budowlanego oraz technicznej infrastruktury miejskiej).

Pytania otwarte dotyczyły oceny przez władze rozwoju miasta po uzyskaniu praw miejskich.

Drugi sposób, to badania bezpośrednie przeprowadzone w miastach wybranych według kryteriów uwzględniających zróżnicowane położenie w sieci osadniczej oraz relacji w stosunku do dużego miasta. Badania szczegółowe w wybranych miastach polegały na:

- wizjach lokalnych i wywiadach w urzędach miejskich według przygotowanego scenariusza;
- serwisach fotograficznych i autorskich szkicach;
- studiach dokumentów planistycznych oraz oficjalnych serwisów internetowych gmin i urzędów miast;
- rozmowach z mieszkańcami.

Celem badań było uzyskanie odpowiedzi na pytanie czy umiastowienie przyczynia się do rozwoju przestrzennego, społecznego i gospodarczego nowej jednostki i czy osiągnięto zamierzone efekty gospodarcze, społeczne i kulturowe będące świadectwem jej miejskości. W przedmiocie badań uwzględniano również zagadnienia tożsamości społecznej i kulturowej.

Studia przypadków przedstawiają sześć wybranych miast, w których nastąpiły zmiany funkcjonalno-przestrzenne. Wśród nich było 5 pięć miast restytuowanych i jedno, które co prawda uzyskało prawa miejskie po raz pierwszy (w pierwszej dekadzie XXI w.), jednakże próba utworzenia miasta miała miejsce już w latach 30. XX w.

Utrata i uzyskiwanie statusu miasta

Większość miast utworzonych w latach 1989–2011 posiadała prawa miejskie w przeszłości, a utraciła je z różnych przyczyn i w różnych okresach:

- w XIX w. ze względów gospodarczych i (lub) politycznych, a co miało masywny zasięg w zaborze rosyjskim, a w mniejszym stopniu w zaborze austriackim;
- po uzyskaniu niepodległości po I wojnie światowej i przeprowadzeniu nowego podziału administracyjnego kraju;
- po 1945 r., w wyniku zniszczeń wywołanych działaniami wojennymi i powojennymi (przesiedlenia i wyludnienie) na Ziemiach Północnych i Zachodnich kraju i związanym z tym ubytkiem ludności;
- po 1975 r., w wyniku reformy administracyjnej kraju, poprzez włączenie istniejących miast do sąsiadujących z nimi miast dużych, jako ich dzielnice (co dotyczyło głównie miast województwa śląskiego).

Władze samorządowe miast posiadających w przeszłości prawa miejskie najaktywniej zabiegały o odzyskanie dawnego statusu, traktując przywrócenie praw miejskich jako wyraz zadośćuczynienia „sprawiedliwości dziejów”.

Najwięcej miast w badanym zbiorze odzyskało swój dawny status w województwach: śląskim (12), podkarpackim (7), lubelskim (6), podlaskim (5) i mazowieckim (5). Wśród nich 6 miast uzyskało swój status już w XIII w., a więc mają one siedemsetletnie tradycje miejskie. Najwięcej, bo aż 18 ośrodków prawa miejskie miało już w XIV w. Są to przede wszystkim miasta z województw: małopolskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego.

Kolejna grupa, to miasta z XVI w. (12) i XV w. (11), które reprezentowane są w większości województw. Następną dość liczebną grupę (7 miast) tworzą miasta z XVIII w, z województw: lubelskiego, mazowieckiego, małopolskiego, podkarpackiego i podlaskiego. Stosunkowo późno, bo w XVII i XVIII w. uzyskały prawa miejskie miasta restytuowane w woj. wielkopolskim.

Dla miast najstarszych, przy przywracaniu praw miejskich, najbardziej istotny był czynnik historyczny, świadectwo kilkusetletnich tradycji miejskich, zakorzenione w tożsamości lokalnej i wyrażone w układach i rodzajach zabudowy. Są to w przeważającej większości miasta małe, nieprzekraczające 5 tys. mieszkańców, a wśród nich ponad połowa to miasta jeszcze mniejsze, liczące 2–3 tys. mieszkańców. Ich status odtworzono w 14 województwach (z wyjątkiem województw: pomorskiego i zachodniopomorskiego, gdzie nowopowstałe miasta uzyskały status po raz pierwszy).

Nasilenie zjawiska nastąpiło w latach 90. XX w. i było efektem działań władz lokalnych, przejawem narastającej samorządności i aktywności, a także wyrazem odradzania się lub tworzenia nowej tożsamości społecznej i kulturowej. Przyspieszenie tych działań spowodowały przeprowadzone w 1992 r. zmiany ustawy o samorządzie terytorialnym umożliwiające nadanie statusu miasta nie tylko gminom, ale również miejscowościom spełniającym poddawane ocenie kryteria miejskości: demograficzne (liczba ludności nie mniejsza niż 2 tys. mieszkańców), urbanistyczne (zwarty, czytelny układ zabudowy), infrastrukturalne (urządzenia infrastruktury technicznej i społecznej), funkcjonalne (różnorodność pełnionych funkcji), gospodarcze (poziom dochodów, struktura zatrudnienia ze zwróceniem uwagi na udział zatrudnienia poza rolnictwem), historyczne (wartości kulturowe materialne i niematerialne) oraz społeczne (aktywność mieszkańców w budowaniu wizerunku miasta). Istotne jest także kryterium geograficzne (usytuowanie na obszarze Polski jako element polityki równoważenia rozwoju kraju). Nie wszystkie miasta restytuowane spełniały wymienione kryteria jednocześnie.

W pierwszym roku transformacji status miasta nadano trzem miejscowościom, jeszcze na podstawie *Ustawy o systemie rad narodowych i samorządu terytorialnego* z 1983 r.¹¹⁵ Proces umiastowienia sieci osadniczej nabrał tempa w latach 90. XX w. i choć zróżnicowany przestrzennie objął wszystkie regiony kraju. W tym okresie status miasta nadano w sumie 50 miejscowościom (w tym 38 to były miasta). W pierwszej dekadzie XXI w. przywileje miejskie uzyskały 34 miejscowości, w tej grupie znalazło się 28 miast restytuowanych. Proces ten trwa nadal. W latach 2011–2015 prawa miejskie odzyskało 5 miejscowości, a dwie uzyskały je po raz pierwszy.

Czynniki kształtujące przeszłą i obecną tożsamość

Reaktywowane małe miasta w większości charakteryzują się miejskim układem przestrzennym, z wyodrębnionym rynkiem i zabytkowymi obiektami

¹¹⁵ W latach 1982–1989 nadawanie praw miejskich następowało na podstawie Ustawy o systemie rad narodowych i samorządu terytorialnego z dnia 20 lipca 1983 r., w latach 1990–1992 zgodnie z Ustawą o samorządzie terytorialnym z dnia 8 marca 1990 r., a od listopada 1992 r. podstawę prawną stanowi Ustawa o zmianie ustawy o samorządzie terytorialnym z dnia 6 listopada 1992 r., która znowelizowała zapis art. 4.ust. 3 Ustawy o samorządzie terytorialnym z 1990 r.

architektury sakralnej, pałacowej i mieszczańskiej, a historyczne centrum w wielu z nich objęte jest ochroną konserwatorską. Ich zabudowa mieszkaniowa jest zróżnicowana regionalnie i odzwierciedla historyczny proces tworzenia miejskiego statusu i kształtowania układów przestrzennych; od zwartej, murowanej z przyrynkowymi kamieniczkami w województwach południowo-zachodnich, poprzez rozluźnioną w regionach centralnych, do tej o wyraźnie wiejskim charakterze, którego cechą charakterystyczną jest m.in. drewniana zabudowa (m.in. woj. podlaskie czy lubelskie). Okres transformacji przyniósł ogromne zmiany jakościowe w budownictwie mieszkaniowym (standardy jakościowe, materiały budowlane, formy architektoniczne), lecz w reaktywowanych miastach zachowały się także domy jednorodzinne, drewniane o cechach ludowego budownictwa, świadczące o rolniczej przeszłości tych miejscowości.

Mimo przewagi domów jednorodzinnych miasta te nie są pozbawione zabudowy wielorodzinnej, blokowej (2–3-kondygnacyjnej), która od połowy lat 60. XX w. stosowana na terenach wsi miała przynieść zrównanie standardu życia na wsi i w mieście. Przynosząc pozytywne skutki w zakresie wyposażenia w urządzenia infrastruktury technicznej, pozostała obca w krajobrazie i zabudowie wsi i małych miast (Zaniewska 1998). Większy jej udział widoczny jest w miastach rozwijających się pod wpływem przemysłu (Tarczyn), bądź znajdujących się na obszarach byłych Państwowych Gospodarstw Rolnych (Krynki).

Tożsamość reaktywowanych miast wyraża się nie tylko w ich zabudowie i układach urbanistycznych czy wielowiekowych tradycjach posiadania praw miejskich. Jest także wyrazem pamięci przeszłości zakodowanej w umysłach mieszkańców, na którą złożyła się utrata statusu miejskiego, nierzadko kojarzona z rzekomą „represją ludności za udział w Powstaniu Styczniowym”, ale także zmiany ludnościowe jakie dokonały się w czasie II wojny światowej oraz ich następstw. Należy do nich m.in. eksterminacja ludności żydowskiej, tak licznej w miastach na terenach centralnej i wschodniej Polski. Pozostała po nich nie tylko pamięć w formie ekspozycji muzealnych, obiektów sakralnych i cmentarzy lecz również zabudowania bez właścicieli i uregulowań prawnych, ulegające niejednokrotnie degradacji (zabudowania w tarczyńskim rynku).

Swoisty problem rodzenia się nowej tożsamości dotyczy reaktywowanych miast na Dolnym Śląsku (Prusice), które nie mają rdzennych mieszkańców, a ludność przybyła z terenów wschodnich II Rzeczypospolitej tworzyła po II wojnie światowej nową społeczną tożsamość opartą na zastanej kulturze materialnej miejscowości.

Wszystkie badane miasta odwołują się do rodowodu historycznego. W wielu znajdują się obiekty świadczące o dawnej miejskości (rynek, ratusz, układ ulic, zabudowa mieszkaniowa lub zabudowania dworskie czy kościelne (klasztorne), które mogłyby stanowić impuls do budowania współczesnej tożsamości miasta, odnosząc się do jego historii. Mogłyby nimi być także zapisane

w planach czy dokumentach zamierzenia dawnych właścicieli gruntów lub zabudowań (np. Halinów), nawiązujące do wówczas nowatorskich koncepcji urbanistycznych.

Istotnym, prorozwojowym czynnikiem, były przywileje uzyskiwane wraz z miejskim statutem. Stwarzały warunki do rozwoju miasta (np. prawa targów, jarmarków, zwolnienia z podatków i opłat, działki pod budowę domów). Lokalna tożsamość małych miast rodziła się i dojrzewała prze lata, a niekiedy wieki. Zakorzeniona w przeszłości wzbogacała się o nowe elementy. Wiązało się to zarówno z zamieszkiwaniem ludności (o odmiennej kulturze i tradycjach¹¹⁶), wydarzeniami historycznymi, na pamiątkę których wznoszono obiekty (ratusze, kościoły), pomniki lub tablice upamiętniające ważne dla społeczności lokalnej wydarzenia.

Zadając w tym miejscu pytanie czy miasta, które odzyskały prawa miejskie w minionym dwudziestolecu mają szansę na powrót do swej historycznie kształtowanej tożsamości, odpowiadamy, że inne są współcześnie uwarunkowania ekonomiczne, polityczne i społeczne.

Istotnym czynnikiem, niezbędnym dla budowy nowej tożsamości „małych ojczyzn”, obok zmian ludnościowych i kulturowych jest potrzebny czas. Tożsamość badanych miast powstawała i trwała przez dziesiątki lat (choć z przerwami), a historia ich współczesnej tożsamości to zaledwie okres od jednego roku do 20 lat.

Uzyskany status a pełnione funkcje

Wszystkie utworzone w latach 1989–2011 miasta, na terenie których mieści się siedziba władz gminy, pełnią głównie lokalne funkcje obsługi jej mieszkańców. Zasięg ponadlokalny najczęściej ma funkcja oświatowa w zakresie szkolnictwa ponadpodstawowego (licea i szkoły zawodowe), niekiedy instytucji związanych ze służbą zdrowia. Funkcją ponadlokalną jest obsługa turystyki i wypoczynku, pełniona przez te spośród restytuowanych małych miast, które posiadają obiekty zabytkowe o dużym znaczeniu, bądź są położone przy atrakcyjnych szlakach turystycznych. Niektóre z nich są ośrodkami kultu religijnego i pielgrzymek, co w widoczny sposób wpływa na ożywienie i rozwój miejscowości.

Odpowiedzi na pytania o główną funkcję gminy, w której położone jest miasto oraz samego miasta po przywróceniu statusu, nastrożają pewnych problemów, a co wiąże się z tym, że zarówno gmina jak i każde z miast pełni ich kilka. W małym mieście trudno było zdecydować która przeważa. W niektórych przypadkach udzielający informacji o funkcji miasta po jego restytucji

¹¹⁶ Przykładowo na rozwój i tworzenie się w przeszłości tożsamości małych miast położonych na wschodnich terenach Polski (woj. woj. lubelskie i podlaskie) był napływ ludności białoruskiej, ukraińskiej i żydowskiej.

prawnej wskazywali na: „zaspokojenie zbiorowych potrzeb mieszkańców” lub „poprawę warunków życia mieszkańców.” Z badań wynika, że przy różnorodności funkcji jakie pełnią, dominują: mieszkaniowa, administracyjna, rzemieślniczo-wytwórcza z drobnym przemysłem i handlem, oświatowo-kulturalna i rekreacyjno-turystyczna.

Po przywróceniu statusu miejskiego w wielu ośrodkach rozwijają się nowe funkcje, np. edukacyjno-ekologiczna, przemysłowa, handlowa, kulturalna, transportowa, usługowa czy agroturystyczna.

Uzyskany status a ruch ludności

W badanym zbiorze miast przeważającym kierunkiem ruchu ludności jest jej odpływ. Jednak odnotowano także kilka przypadków napływu migracyjnego. Związane to było głównie z pełnionymi funkcjami „sypialni” względem sąsiedniego większego miasta (głównie: Warszawa, Kraków). Bezpośredni napływ nowych mieszkańców wynikał z faktu budowy osiedli domów jednorodzinnych w niedalekiej odległości od dużego miasta, a czynnik ten wzmocniony był zarówno dobrymi połączeniami komunikacyjnymi z miastem głównym, atrakcyjnymi (ekonomicznie i ekologicznie) terenami inwestycyjnymi czy też tzw. ucieczką przed uciążliwościami trapiącymi duże miasta. W niektórych przypadkach napływ migracyjny do tych miast należy utożsamiać z migracjami ludności po osiągnięciu wieku emerytalnego.

Odpływ ludności dotyczył głównie ludności w wieku od 25–50 lat, a wśród odpowiedzi o powody wyjazdów podawano: poszukiwanie pracy (38% odpowiedzi), chęć zdobycia lepszego wykształcenia, a następnie pracy, a także inne powody, np. rodzinne.

Zjawisko to wskazuje na wzrost aspiracji młodszych wiekiem mieszkańców małych miast, ale również na odpływ młodych ludzi z miasta.

Efekty uzyskania praw miejskich

Badania ankietowe dotyczyły również postrzegania przez mieszkańców obrazu miasta po reaktywowaniu praw miejskich. Odpowiedzi na ankietę do władz 87 miast, którym nadano prawa miejskie w latach 1989–2011, otrzymano z 29 miast, w tym 24 z nich posiadały prawa miejskie w przeszłości (42% zbioru miast restytuowanych w latach 1989–2011).

Podejmowanie przez władze lokalne starań o przywrócenie lub uzyskanie po raz pierwszy praw miejskich ma w założeniu osiągnięcie określonego celu społecznego i gospodarczego. Jednocześnie przyjmuje się *a priori*, że w przypadku wszystkich miast, które w przeszłości posiadały prawa miejskie, a utraciły je z przyczyn politycznych, ich odzyskanie jest „*staniem się sprawiedliwości dziejowej*”, jak określono to w jednej z ankiet. Poza satysfakcją, że należy się do społeczności miejskich, odzyskanie statutu miasta przyniosło nie-

wątpliwe wymierne efekty tego wydarzenia w skali lokalnej. Odniesiono je do kilku wybranych aspektów: sytuacji społeczno-ekonomicznej miasta, rozwoju ruchu budowlanego, infrastruktury technicznej (inwestycje liniowe i kubaturowe) wraz z drogami, ochrony środowiska (stosowanie alternatywnych źródeł energii elektrycznej).

Pozytywne efekty zmiany statusu z punktu widzenia sytuacji społeczno-ekonomicznej miasta, uzasadniano następująco:

- „większa możliwość pozyskiwania środków unijnych”;
- „rozwój usług”;
- „napływ do miasta nowych inwestorów”;
- „powstawanie nowych miejsc pracy”;
- „rozwój usług publicznych – szkoły ponadpodstawowe”;
- „obsługa administracyjna mieszkańców”;
- „tworzenie stref inwestycyjnych, a docelowo specjalistycznych stref ekonomicznych”;
- „wzrost wpływów z podatków i innych dochodów miasta”;
- „rozwój małej przedsiębiorczości”;
- „zwiększenie aktywności społecznej”;
- „modernizacja systemu ewidencji gruntów”;
- „rozwój budownictwa jednorodzinnego”;
- „wzrost liczby turystów”;
- „powstanie placów zabaw dla dzieci”;
- „wzmocnienie pozytywnego wizerunku miasta – czyste ulice i place, zbudowanie chodników dla pieszych”.

W 8 miastach nie dostrzeżono żadnych efektów społeczno-gospodarczych, do których przyczyniłaby się zmiana statusu.

Do znaczących efektów zaliczono rozwój ruchu budowlanego i poprawę stanu dróg łączących dane miasto z innymi ośrodkami oraz stopnia wyposażenia miasta w infrastrukturę techniczną.

Uzyskany status w ocenie samorządów lokalnych

Wniosek o uzyskanie statusu miasta poprzedzają konsultacje społeczne, będące podstawą podjęcia uchwały Rad Gmin. Pozytywną ocenę uzasadniano:

- „wzrostem prestiżu miejscowości i rangi w regionie” (ze wskazaniem, że „ma to szczególnie istotne znaczenie dla ludzi młodych”);
- „zmianą oblicza miasta polegającą na poprawie estetyki i unowocześnieniu wyglądu, koniecznością rewitalizacji rynku”;
- „poprawą stanu i rozwoju infrastruktury technicznej” (w tym także wymienia „budowę lub rozbudowę oczyszczalni ścieków”);
- „łatwiejszym dostępem do takich usług i obiektów jak: oświata (szkoły ponadpodstawowe), opieka zdrowia, obiekty kultury, sportu”;
- „łatwiejszym pozyskiwaniem środków z funduszy UE”;

- „wzrostem atrakcyjności turystycznej”;
- „wzrostem wartości nieruchomości na terenie miasta”;
- „zwiększeniem liczby inwestorów i miejsc pracy”;
- „większymi wpływami z podatków, a także zwiększeniem bezpieczeństwa lokalnego (powstają posterunki policji)”.

Ocena zmiany statusu to także wskazywanie na obserwowane zjawiska negatywne. Do najważniejszych należą:

- „wzrost przestępczości”;
- „obawa przed wzrostem wysokości podatków”;
- „nowe drogi i obwodnice przyczyniające się do zmniejszenia ruchu turystycznego”;
- „brak dodatków wiejskich dla nauczycieli”;
- „wraz z podziałem na miasto i gminę następuje wydzielenie środków finansowych na budżet miasta, który staje się tak mały że ogranicza znacznie możliwości działania”.

Ocen negatywnych odnotowano wprawdzie niewiele, ale wskazują na ważne zjawiska lub procesy społeczne, które dostrzeżone, połączono ze zmianą statusu. Niektóre spośród nich mogły jednakże zaistnieć niezależnie od tego. Należy do nich przede wszystkim odpływ ludności z miast w poszukiwaniu pracy.

Studia przypadków

Przy wyborze miast do studiów przypadków kierowano się szczególnie kompletnością pozyskanych w procesie badań (bezpośrednich i literatury przedmiotu) informacji odnośnie ich dawnej i obecnej tożsamości.

Sześć omawianych przykładów reprezentuje miasta restytuowane (5) i tzw. *nowe* (1), różniące się okresem uzyskania po raz pierwszy praw miejskich i przyczynami ich utracenia, dawnymi i obecnymi funkcjami, jak również okresem odzyskania miejskiego statusu (tab. 1). Trzy z nich utraciły swój status na skutek reformy administracyjnej wprowadzonej przez władze carskie w latach 1869–1870. W dwóch przypadkach przyczyna tkwiła w ogólnym upadku gospodarczym. Jedno z miast – Halinów – nie miało w przeszłości praw miejskich w ogóle. Posiadało natomiast koncepcję planistyczną wzorowaną na idei tzw. *miasta-ogrodu* E. Howarda, której realizacja (lata 30. XX w.), choć niepełna, miała istotny wpływ na uzyskanie praw miejskich w XXI w. (Zaniewska, Thiel 2013).

Wolbórz

Wolbórz należy do jednego z czterech małych miast województwa łódzkiego restytuowanych w latach 1989–2011. Liczący w 2011 r. 2357 mieszkań-

ców jest siedzibą władz gminy obecnie miejsko-wiejskiej, a zatem pierwszym lokalnym ośrodkiem obsługi swoich mieszkańców. Na jego terenie znajduje się szkoła o znaczeniu ponadlokalnym w zakresie szkolnictwa ponadgimnazjalnego, a istotną funkcją jest także obsługa ruchu turystycznego, głównie wypoczynkowego. Bazą rozwoju funkcji turystyczno-wypoczynkowej są tutaj istotne walory krajobrazowe i infrastrukturalne (Dąbkowski, Zaniewska 2013).

Wolbórz, tak jak większość miast restytuowanych, charakteryzuje się miejskim układem przestrzennym, z wyodrębnionym rynkiem i z zachowanymi zabytkowymi obiektami architektury sakralnej i pałacowej. Podczas II wojny światowej miała tu miejsce eksterminacja mieszkańców pochodzenia żydowskiego. Obiekty materialne kultury żydowskiej (synagoga, cmentarz i in.) zostały prawie w całości zniszczone lub zmieniono ich funkcję, czego przykładem jest synagoga przekształcona w dom mieszkalny (fot. 1A).

Zabudowa miast woj. łódzkiego w przeszłości często ulegała zniszczeniu na skutek pożarów. Dlatego też ważny akcent ich tożsamości lokalnej stanowi sieć jednostek Ochotniczej Straży Pożarnej. Dziedzictwo i rolę tej instytucji prezentuje Pożarnicze Centrum Historyczno-Edukacyjne Ziemi Łódzkiej w Wolborzu (fot. 1B).

Budynki mieszkalne w Wolborzu wybudowane są zarówno w technice drewnianej, jak i murowanej. Przy rynku znajdują się kamieniczki zarówno z końca XIX i początku XX w., jak i te wybudowane po II wojnie światowej (fot. 1C, 1D).

W Wolborzu wzorem innych małych miast dokonano rewitalizacji rynku porządkując jego przestrzeń i wyposażając go w elementy małej architektury (fontanna, ławki, lampy). Na ulicach odchodzących od rynku przeważa zabudowa mieszkaniowa małomiasteczkowa, z przejazdowymi bramami na podwórko wewnętrzne. Zabudowa ta pełni często dodatkowe funkcje usługowe (fot. 1E).

Mimo zniszczeń wojennych i zaniedbań okresu powojennego miasto to posiada dziedzictwo świadczące o jego przeszłości. Do ważniejszych zabytków należą:

- założenie urbanistyczne starej części w formie tzw. owalnicy umiejscowionej w widłach rzek Moszczanki i Wolbórki;
- kościół parafialny pw. św. Mikołaja usytuowany w centrum Wolborza, na pl. Władysława Jagiełły. Kościół wzniesiony został prawdopodobnie w XV w., a jego dzisiejszy kształt jest efektem przebudowy z 1766 r.;
- zespół pałacowy biskupów kujawskich, usytuowany w południowo-wschodniej części miasta, zbudowany w latach 1768–1773 (fot. 1F);
- Kaplica św. Rocha z 1915 r.;
- Kaplica św. Anny wzniesiona w latach 1886–1887;
- Kapliczka Czarneckiego, prawdopodobnie z XVIII w.

Tab. 1. Status i funkcje reaktywowanych, wybranych małych miast

Miasta i ich położenie	Rok nadania praw miejskich	Prawo i przywileje	Rodzaj własności	Utrata praw miejskich	Odzyskanie praw miejskich	Funkcje	
						Dawne	Obecne
Wolbórz (woj. łódzkie)	Przed 1272	Lokacja na prawie średzkim, od 1357 magdeburskie	Miasto biskupie	Na skutek reformy administracyjnej z lat 1869–1870	2011	Druga stolica biskupstwa kujawskiego a później miasto rezydencjonalne, centrum okolicy, handel, rzemiosło	Siedziba gminy miejsko-wiejskiej, funkcje rolnicze, kilku operatorów logistycznych na terenie gminy
Tarczyn (woj. mazowieckie)	1353	Lokacja na prawie magdeburskim	Miasto duchowne	Na skutek reformy administracyjnej z lat 1869–1870	2003	Handel (targi), rolnictwo, rzemiosło	Siedziba gminy miejsko-wiejskiej, sadownictwo, przetwórstwo
Krynki (woj. podlaskie)	1569	Lokacja na prawie magdeburskim	Dwór książęcy, później miasto królewskie, wieloletniczne	1950 – w efekcie utraty zaplecza miastotwórczego	2009	Przemysł: manufaktury włókiennicze, skórzany (garbarnie), gorzelnictwo oraz rzemiosło – garncar.	Siedziba gminy miejsko-wiejskiej
Chocz (woj. wielkopolskie)	Przed 1382	W średniowieczu gród książęcy	Dawna osada przyrodowa później miasto rodów wielkopolskich	Na skutek reformy administr. z lat 1869–1870	2015	Dawne miasto przygraniczne, handel, rzemiosło (warsztaty tkackie)	Lokalne: siedziba gminy miejsko-wiejskiej i obsługa ludności
Frampol (woj. lubelskie)	I poł. XVIII w.	Lokacja ukonstytuowana od 1738 r. w zw z pr. na jarmarki	Miasto prywatne szlacheckie	Na skutek reformy administracyjnej z lat 1869–1870	1993	Handel, rzemiosło, rolnictwo	Siedziba gminy miejsko-wiejskiej oraz lokalny ośrodek usługowo-handlowy
Halinów (woj. mazowieckie)	2001	–	Prywatne grunty wsi <i>Skruda</i> przeznaczone na realizację <i>miastogrodu</i>	–	–	mieszkaniowe	Siedziba gminy, mieszkaniowe

Źródła: opracowanie własne na podstawie: *Miasta polskie w tysiącleciu* (1965), *Polskie miasta i miasteczka* (2010), Banku Danych Lokalnych GUS [1].

Fot. 1. Wolbórz

A – dawna synagoga przekształcona w dom mieszkalny; B – Pożarnicze Centrum Historyczno-Edukacyjne Ziemi Łódzkiej; C i D – Rynek miasta; E – ul. Warszawska;
F – Zespół Pałacowy Biskupów Kujawskich.

Autor: N. Dąbkowski.

Podobnie jak w innych restytuowanych miastach, także władze Wolbórza w odzyskanym statusie upatrują możliwości rozwoju. Dlatego opracowane i realizowane są plany odnowy miejscowości. Plan wyznacza dwa cele: stabilny i zrównoważony rozwój Wolbórza oraz polepszenie warunków życia mieszkańców. Cele mają być osiągnięte głównie przez działania inwestycyjno-

infrastrukturalne: ochronę i remonty budynków i obiektów zabytkowych, poprawę stanu dróg, modernizację targowiska, budowę obiektów sportowych, budowę, modernizację lub remont ośrodków kultury, modernizację lub remont obiektów oświatowych, budowę, remont lub modernizację sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, zwiększanie bazy dla ruchu turystycznego. Integracja społeczności lokalnej nastąpi na skutek działania miejskiego ośrodka kultury, jednostek Ochotniczej Straży Pożarnej, podczas wspólnych obchodów uroczystości państwowych i kościelnych, lokalnych wydarzeń sportowych.

Władze samorządowe miasta zdają sobie sprawę z niedoskonałości swojej miejscowości (np. brak ładu przestrzennego, wątpliwa jakość estetyki przestrzeni publicznej, degradacja budynków użyteczności publicznej, obiektów zabytkowych, słaba jakość dróg lokalnych czy niski standard mieszkań komunalnych). Zauważają także kryzys demograficzny i ekonomiczny (starzenie się społeczeństwa, odpływ młodzieży z miejscowości w poszukiwaniu lepszych perspektyw życiowych, ubożenie społeczeństwa). Szansy rozwoju Wolborza upatruje się:

- w nowych przedsięwzięciach usługowych i centrach logistycznych. Lokalizację tego typu obiektów na terenie gminy wzmacnia dobry dostęp do drogi krajowej S8 oraz bliskość autostrad A1 i A2;
- w rozwoju turystyki;
- w programach pomocowych UE dla obszarów wiejskich.

Tarczyn

Tarczyn jest jednym z najstarszych miast na Mazowszu. Posiada historyczny układ urbanistyczny z rynkiem utworzonym w rozwidleniu dróg, które do dzisiaj wyznaczają kształt centrum miasta (fot. 2a, fot. 2b).

Jego funkcje w przeszłości (pierwsze wzmianki sięgają XIII w.) kształtowały funkcje handlowo-usługowe. Po II wojnie światowej ważnym czynnikiem miastotwórczym stał się przemysł owocowo-warzywny oraz funkcje związane z obsługą lokalnego sadownictwa. Współczesną zabudowę mieszkaniową miasta tworzą zarówno domy jednorodzinne, jak i budynki wielorodzinne (wznieszone w okresie rozwoju przemysłu rolno-spożywczego i kontynuowane po 1989 r.) zlokalizowane na obrzeżach rynku i miasta (Zaniewska, Thiel 2013).

W 1353 r. osada otrzymuje z nadania księcia mazowieckiego Kazimierza I prawa miejskie na prawie magdeburskim. Równocześnie ufundowano kościół p.w. św. Mikołaja biskupa. Miasto rozwijało się relatywnie dobrze przez cały okres feudalny. W końcu XVIII w. w Tarczynie zaczęli osiedlać się Żydzi. Sprzyjało temu zamieszkanie w osadzie w pierwszej połowie XIX w. Izraela Horowitza, który objął posadę rabina. Większość członków gminy zajmowała się handlem i rzemiosłem, a kilku było właścicielami większych lokalnych przedsiębiorstw (młyny, kuźnia). W początkach XX w. liczba ludności Tarczyna wzrosła

do 3000, z tego 35% była wyznania mojżeszowego. Prawa miejskie Tarczyn stracił w 1870 r.

W czasie II wojny światowej duża część miasta uległa zniszczeniu, a wielu właścicieli domów i przedsiębiorstw zostało umieszczonych w tarczyńskim getcie. Eksterminacja ludności żydowskiej spowodowała znaczny ubytek ludności i zubożenie potencjału społecznego miasta.

Po reformie administracyjnej kraju w 1999 r. Tarczyn – choć jeszcze nie miasto – kontynuował rozwój oparty o lokalne funkcje administracyjne. Korzystne położenie (na przecięciu wielu tras komunikacyjnych) i działalność kilku zakładów produkcyjnych (głównie przetwórstwo owocowo-warzywne) spowodowało, że miejscowość rozwijała się dynamicznie, zyskując na atrakcyjności jako potencjalne miejsce zamieszkania. W 2003 r. Tarczyn po 134 latach odzyskał status miasta.

Fot. 2. Tarczyn

A – zabudowa rynku; B – przedwojenna zabudowa rynku, w głębi widoczny kościół pw. św. Mikołaja; C – centrum rynku z obeliskiem upamiętniającym żołnierzy wojny 1920 r., w której wzięło udział wielu tarczyńian, zabytkową studnią oraz jabłkiem – symbolem miasta; D – współczesna zabudowa wielorodzinna w pobliżu rynku.

Autor: M. Thiel-Roman.

Obecna tożsamość miasta Tarczyna (a także gminy) jest nadal nieodłącznie związana z sadownictwem. Jest tak pomimo radykalnej redukcji zatrudnienia w sektorze przemysłu owocowo-warzywnego oraz wzrostu dojazdów do pracy do aglomeracji warszawskiej i Grójca.

W ramach działań rewitalizacyjnych w Tarczynie przeprowadzono m.in. renowację rynku zmieniając jego nawierzchnię, zbudowano fontannę wokół „jabłka”, symbolu miasta (fot. 2c), odrestaurowano pamiątkowy obelisk, uporządkowano zielen. Nie udało się jednak jak dotąd¹¹⁷ przywrócić do stanu użytkowania znacznej części przyrynkowej zabudowy o funkcjach mieszkaniowo-usługowych. Na przeszkodzie w tej kwestii stanęły problemy własnościowe budynków. Brak właścicieli wielu obiektów usytuowanych wokół rynku uniemożliwia podejmowanie działań rewitalizacyjnych lub ich wyburzenia. Pomimo tego, że stan niektórych budynków wymaga działań niemal natychmiastowych.

Lokalizacja miasta niedaleko Warszawy wpływa z jednej strony pozytywnie: atrakcyjny rynek pracy dla mieszkańców Tarczyna oraz atrakcyjne miejsce zamieszkania dla chętnych zamieszkać poza dużą aglomeracją (fot. 2d), jednocześnie pracując w niej. Z drugiej zaś strony, bliskość dużego miasta stanowi pewne zagrożenie – odpływ osób młodych oraz ryzyko wzrostu zachowań aspołecznych.

Krynki

Początki Krynek wiążą się z zamkiem książęcym, wokół którego rozwijała się osada. Po raz pierwszy Krynki są wzmiankowane w źródłach z połowy XV w. W 1509 r. rozwijająca się osada otrzymała herb, a pół wieku później prawa miejskie. Mieszkańcom Krynek przyznano liczne przywileje, co znacznie przyspieszyło rozwój ekonomiczny miasta. Niemal od samego początku, miasto leżące na pograniczu Korony i Litwy, miało charakter wielowyznaniowy i wieloetniczny. Począwszy od pierwszej połowy XVII w., obok ludności polskiej i ruskiej osiedlali się tu Żydzi, a później także Tatarzy. W drugiej połowie XIX w. Żydzi stanowili już znaczny i wzrastający odsetek ludności Krynek [2].

Pierwsza połowa XIX w. była okresem rozwoju gospodarczego Krynek, które stały się ośrodkiem przemysłu włókienniczego i skórzanego, a także gorzelnictwa i garncarstwa. W okresie I wojny światowej miasto podupadło, a po odzyskaniu niepodległości, m.in. na skutek utraty rosyjskich rynków zbytu, nie odzyskało swej dawnej pozycji jako ważnego ośrodka przemysłu skórzanego.

Po zakończeniu II wojny światowej, zniszczone w 70% i wyludnione Krynki nie odzyskały już dawnego znaczenia. Prawa miejskie po raz pierwszy straciły w 1944 r., a ostatecznie w 1950 r., stając się wsią gminną (Zaniewska i in. 2013).

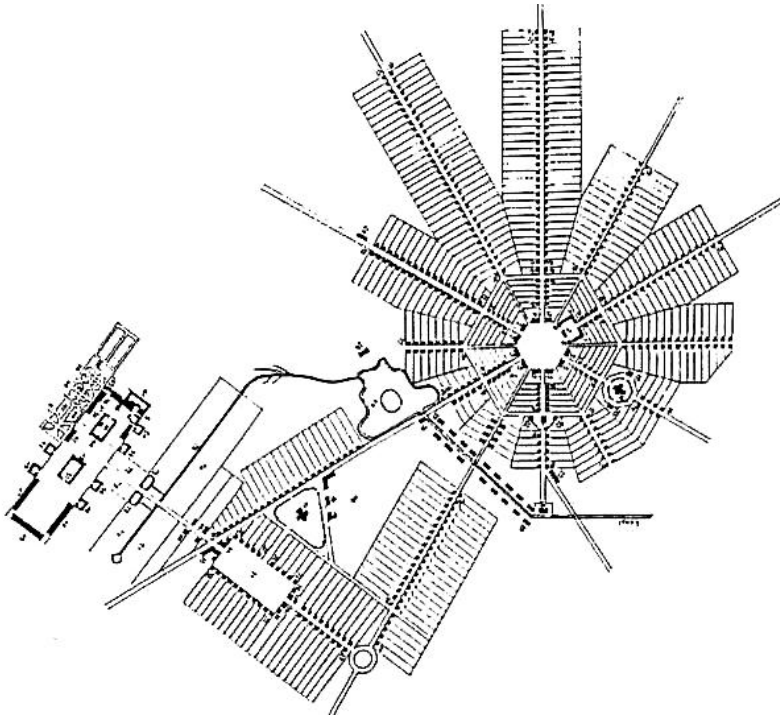
¹¹⁷ Do 2011r., w którym przeprowadzono badania.

Przeszłość społeczno-ekonomiczna miasta odcisnęła swój ślad w przestrzeni urbanistyczno-architektonicznej miasta. Podczas przebudowy Krynek w XVIII w. stworzono sześcioboczny rynek (plac gwiazdzisty) od którego odchodzi promieniście 12 ulic.¹¹⁸ Układ ten zachował się do dziś i jest jedynym tego rodzaju rynkiem w Polsce i jednym z nielicznych na świecie¹¹⁹ (ryc. 1).

Po okresie, gdy w Krynkach większą część społeczności lokalnej stanowili Żydzi pozostały dwie synagogi: Kaukaska z XIX w., która obecnie pełni funkcję ośrodka kultury oraz chasydów ze Słonimia, przeznaczoną obecnie na cele magazynowe.

Poza najbardziej charakterystycznym elementem urbanistycznym miasta jakim jest małomiasteczkowy układ przestrzenny miasta ulokowany wokół Placu Jagiellońskiego (fot. 3) wymienić należy także:

– kościół¹²⁰ pod wezwaniem św. Anny – w stylu neogotyckim z barokowym

Ryc. 1. Kryniki – historyczny plan miasta z placem gwiazdzistym (Plac Jagielloński), od którego promieniście odchodzi 12 ulic

Źródło: Planta miasta JKM-ości oraz Dworu Krynek sporządzona roku 1790. Centralne Państwowe Archiwum Ukrainy we Lwowie. Dział 201.teka 4. Nr 1680.

¹¹⁸ Projektu A. Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego i starosty grodzieńskiego od 1765 r. W latach 1765–1780 był on zarządcą litewskich ekonomii królewskich [3].

¹¹⁹ Identyczne rozplanowanie ma m.in. Place Charles de Gaulle w Paryżu.

¹²⁰ Autorem projektu był architekt S. Szyller.

wyposażeniem wnętrza świątyni pochodzącym z XVII i XVIII w. częściowo przeniesionym z rozebranego obiektu drewnianego, wybudowany w 1913 r. na miejscu wcześniejszego, kościoła drewnianego;

- dzwonnica przy kościele św. Anny powstała pod koniec XIX w.;
- drewniana plebania z naczółkowym dachem z 1912 r.;
- cerkiew prawosławna pw. Narodzenia NMP;
- drewniana kaplica św. Antoniego z 1872 roku na cmentarzu prawosławnym;
- park dworski – założenie ogrodowe z XVIII-XX w. z ruinami budynku gospodarczego z XIX w. w dawnym majątku de Virionów;
- pamiątki po Żydach kryńskich: „Kaukaski Beth Midrasz” i „Bóżnica Słonimskich Chasydów”, cmentarz żydowski z okresu od XVII do XX w., najstarszy zachowany na Podlasiu cmentarz żydowski "Beth Ha Kworet", ruiny „Wielkiej Synagogi” z 1756 r.

Po II wojnie światowej dawne funkcje Krynek i gminy wiejskiej zastąpić miało Państwowe Gospodarstwo Rolne na potrzeby, którego w latach 70. i 80. XX w. wybudowano zespół wielorodzinnej, 3-kondygnacyjnej zabudowy mieszkaniowej. Wprawdzie zlokalizowany peryferyjnie w stosunku do historycznej zabudowy Krynek, pozostaje on obcy w krajobrazie i wyodrębniony w strukturze przestrzennej. Krynki niedawno obchodziły 500-letni jubileusz nadania miastu herbu. Ukazała się z tej okazji publikacja (*Krynki...* 2009), w której zwrócono uwagę na ochronę ich wartości kulturowych, podkreślając potrzebę uzupełnienia pierzei rynkowych jako cech formalnych kompozycji sześciobocznego placu. To właśnie przeszłość wyrażona najczęściej w przestrzeniach rynkowych jest oparciem w kształtowaniu i wzmacnianiu tożsamości lokalnej i związanych z tym działań edukacyjnych, organizacyjnych i oczywiście przestrzennych (Wróblewski 2010).

Fot. 3. Zabudowa mieszkaniowa w Krynkach wokół gwiazdźistego Placu Jagiellońskiego, dawnego rynku miasta, lata 90. XX w.

Autor: H. Zaniewska.

Chocz

Do końca 2014 r. była to wieś gminna posiadająca w przeszłości prawa miejskie. Chocz posiada zachowany średniowieczny układ lokacyjny z wyraźnie wydzielonym rynkiem, obecnie częściowo zbudowanym i stanowiącym lokalny węzeł komunikacyjny. Drogi wychodzące z tego węzła prowadziły z północy na południe (Pleszew – Kalisz) oraz w kierunku dawnego traktatu prowadzącego przez Puszcze Pyzdrską z Kalisza do Gniezna (ryc. 2). Pierwsza wzmianka o Choczu w źródłach pisanych pojawia się w 1294 r. Miejscowość opisywana jest jako gród książęcy nad Prosną.

Chocz w latach 1555–1620 stał się także ważnym ośrodkiem życia religijnego Braci Czeskich. Ich usunięcie z miasta, a także, wojny szwedzkie w połowie XVII w. oraz odebranie mieszkańcom większości przywilejów przyczyniły się do upadku gospodarczego. Po rozbiorach Polski w latach 1793–1803 Chocz znajdując się w zaborze pruskim doznał największych strat. W 1815 r., po Kongresie Wiedeńskim znalazł się w granicach zaboru rosyjskiego. W latach 20. XIX w. powstały w Choczu warsztaty tkackie lecz konkurencja manufaktur kaliskich i represyjna polityka carska zahamowały rozwój tej działalności. Chocz stracił prawa miejskie w 1870 r. Odzyskał je po 145 latach, w styczniu 2015 r., a jego mieszkańcy nigdy nie utracili poczucia swojej „miejskości”. Chocz jest jednym z ważniejszych ogniw sieci małych miast Wielkopolski (Zaniewska 2014). Położenie nad Prosną, na obszarze dawnej Puszczy Pyzdrskiej przy szlaku Kalisz – Gniezno wskazuje na możliwość potencjalnego rozwoju funkcji turystycznej. Wartości kulturowe Chocza wyraża nie tylko układ urbanistyczny (fot. 4), ale także liczne zabytkowe, barokowe obiekty takie jak:

- kolegiata z przełomu XVII i XVIII w.;
- pałac infulatów z końca XVIII w. wzniesiony na miejscu dawnego zamku, obecnie plebania;

Ryc. 2. Chocz. Schemat układu przestrzennego

Autor: R. Barek.

Fot. 4. Chocz. Widok z rynku na kolegiatę

Autor: H. Zaniewska.

- kościół klasztorny z XVIII w.;
- klasztor oo. Reformatów z XVIII w., skasowany w 1957 r., a od 2005 r. ponownie użytkowany przez Franciszkanów.

Ponadto do zabytkowych obiektów należą: dawna rosyjska strażnica graniczna z XIX w., dwa metalowe słupy graniczne z czasów Królestwa Polskiego, dawna plebania kościoła parafialnego św. Wawrzyńca zniszczonego w 1822 r. i wolno stojąca figura św. Wawrzyńca. Zachowane w Choczach obiekty kultury materialnej są znaczącym wyrazem tożsamości kulturowej miasta.

Frampol

Frampol to jedno z najmniejszych pod względem liczby mieszkańców (1535 mieszkańców) oraz powierzchni (4,67 km²) miast w Polsce. Położony jest w południowej części Lubelszczyzny w dorzeczach Wieprza i Sanu, u podnóża Góry Radzieckiej. Miasto i gmina znajdują się na pograniczu Roztocza Zachodniego i Równiny Biłgorajskiej.

Miasto przecinają dwie drogi wojewódzkie i droga krajowa. Należy do grupy miast, które odzyskiwały prawa miejskie, utracone w drugiej połowie XIX w. na skutek upadku znaczenia gospodarczego. Obecnie jest siedzibą gminy miejsko-wiejskiej. Przywrócenie praw miejskich uzasadniały czynniki społeczne, ekonomiczne i kulturowe (Zaniewska i in. 2013).

Początki Frampola nie są jednoznacznie wyjaśnione (Szafer 1955). Proces lokacji następował powoli, ale nazwa miasta pojawiła się już w 1722 r. i pochodzi od Franciszki z d. Szczuki, żony założyciela miasta hrabiego Marka Antoniego Butlera. Układ urbanistyczny miasta jest unikatem w skali świato-

wej i jest wpisany do rejestru zabytków. Stanowił realizację, opracowanego przez nieznanego twórcę, teoretycznego projektu idealnego planu zabudowy miasta (ryc. 3).

Wokół kwadratowego rynku, zorientowanego według stron świata zaprojektowano coraz większe kwadraty ulic, połączone ze sobą ośmioma ulicami wychodzącymi promieniście ze środka rynku. Kwadrat był obwiedziony czterema ulicami stodołnymi, stanowiącymi jednocześnie dojazd do pól. Miasto było ośrodkiem tkackim, a jego zabudowa w całości z drewna.

Frampol w swojej historii nigdy nie przestał pełnić funkcji ośrodka miejskiego. W okresie międzywojennym funkcjonowało tu szereg instytucji (np. urząd pocztowy, straż pożarna, związek strzelecki, posterunek policji państwowej, szkoła powszechna, biblioteka i koło młodzieżowe).

W 1921 r. Frampol liczył 2720 mieszkańców, wśród których znaczną grupę stanowiła ludność żydowska (ponad 50%). Po 1945 r. liczba ludności znacznie zmalała w wyniku eksterminacji ludności żydowskiej podczas wojny oraz powojennych wysiedleń i przesiedleń z terenów przygranicznych mieszkańców różnych narodowości.

Większość ludności Frampola utrzymuje się ze źródeł pozarolniczych, stwarzając jednocześnie warunki dla obsługi wsi i rolnictwa. Frampol ma zakorzenione tradycje sprawowania funkcji ponadlokalnych, które ukształtowały

Ryc. 3. Plan Frampola

Rysunek: R. Barek.

historyczne szlaki handlowe. Ponadto stanowi miejsce targów obejmujących zasięgiem kilka gmin. W mieście ma miejsce rozwój nowoczesnej przedsiębiorczości (posiada zespoły przemysłowo-składowe oraz kompleksy obiektów usługowo-handlowych). Mimo relatywnie dobrych podstaw gospodarczych, obserwowane są niekorzystne ruchy migracyjne obejmujące ludzi młodych (młode małżeństwa w wieku 25–40 lat). Główne przyczyny tych procesów to:

- chęć poprawienia złej sytuacji ekonomicznej związanej z brakiem miejsc pracy (mała liczba podmiotów produkcyjnych);
- emigracja do większych miast lub za granicę w poszukiwaniu zatrudnienia i możliwości kształcenia się i korzystania z dóbr kultury.

Sytuacja ekonomiczna była jedną z przesłanek podjęcia starań o odzyskanie praw miejskich. Przyszłość rozwoju miasta upatruje się w szczególności w świadczeniu usług związanych z rekreacją i wypoczynkiem, a koncentrujących się głównie na agroturystyce lub rekreacji „nad wodą”.

We Frampolu funkcjonuje wiele instytucji służących miastu i gminie: Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury, Miejsko-Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej, Samorządowy Zespół Szkolny, Gimnazjum, Ośrodek Zdrowia, Zakład Gospodarki Komunalnej, Posterunek Policji, Biblioteka Publiczna, Bank Spółdzielczy oraz Posterunek Energetyczny.

Obecny obraz miasta jest świadectwem dawnej tożsamości wyrażonej przede wszystkim w układzie urbanistycznym, który jest nadal czytelny mimo układu dróg rozcinającego przestrzeń rynku na cztery kwartały stanowiące intensywnie zadrzewione skwery (fot 5A, fot. 5B).

Uzyskanie praw miejskich przez Frampol przyczyniło się do przekwalifikowania części użytków rolnych na tereny budowlane, przynosząc wymierne efekty ekonomiczne. Poprawiło stan miejskiej infrastruktury technicznej (oczyszczalnia ścieków, sieć wodociągowa i kanalizacyjna, sieć gazowa, energetyka).

Fot. 5. Frampol

A – jedna z ulic prowadzących do rynku; B – Rynek.

Autor: R. Barek.

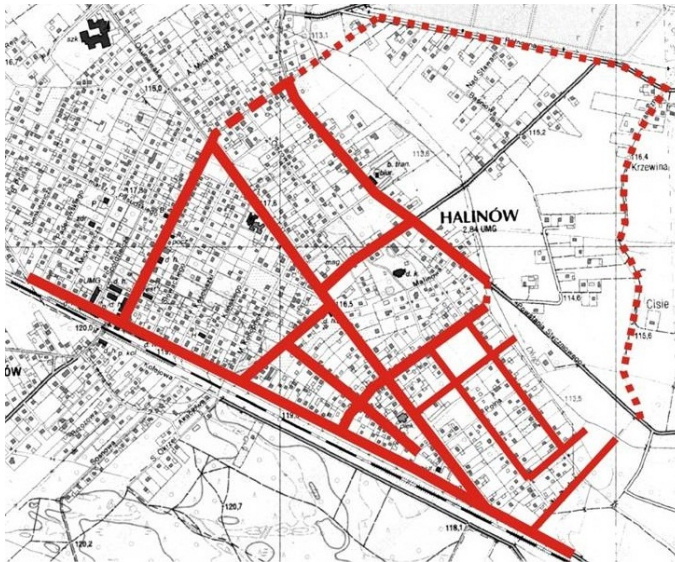
Mieszkańcy doceniają podejmowane działania władz lokalnych i pozytywnie oceniają obecny status Frampola; „nie wstydzą się swojej miejscowości, a wręcz czują dumę – potęgowaną malowniczym położeniem, tradycją oraz spokojem i bezpieczeństwem. Są świadomi zasobów przyrodniczych i kulturowych”.¹²¹

Halinów

Miasto Halinów położone jest w województwie mazowieckim. Dzisiejszy Halinów to dawna wieś Skruda, której rozwój wiąże się z budową w 1866 r. linii kolejowej Warszawa – Brześć – Moskwa. Na losy miejscowości wpływ miało:

- jej położenie na jej trasie ww. linii kolejowej,
- usytuowanie w niewielkiej odległości od granic dużego miasta (Warszawa), wzdłuż jednego z głównych kierunków rozwoju aglomeracji warszawskiej,
- położenie na obszarze o wartościach przyrodniczych,
- brak przemysłu w regionie (Thiel, Zaniewska 2012).

Z planów zagospodarowania przestrzennego z okresu międzywojennego wynika, że zamierzenia inwestycyjne dotyczące dzisiejszego Halinowa inspirowane były modelem *miasta-ogrodu* (Howard 2009) z końca XIX w. (ryc. 4).

Ryc. 4. Plan miasta Halinowa z naniesionym (pogrubieniem) prawdopodobnym planem *miasta-ogrodu* z lat 30. XIX w.

Źródło: Plan Halinowa z geoportal.gov.pl [4]; plan *miasta-ogrodu* – R. Graczyk.

¹²¹ Cytat z ankiety dotyczącej Frampola.

Halinów uzyskał prawa miejskie w 2001 r., licząc 3000 mieszkańców. Miasto jest siedzibą władz miasta i gminy miejsko-wiejskiej, a jego rozwój następuje dzięki pełnionym funkcjom administracyjnym.

Zabudowa mieszkaniowa Halinowa to tradycyjna zabudowa jednorodzinna (na gruntach w ok. 80% prywatnych), którą tworzą budynki w większości jednopiętrowe (95%), wolnostojące, otoczone zielenią, odgródzone od siebie i ulicy płotami (fot 6A, fot. 6B).

W centralnej części miasta (okolice stacji kolejowej) zabudowa jest bardziej intensywna i zwarta. Brak jest w mieście rynku (atrybutu dawnych miast) – miejsca kontaktów społeczności lokalnej.

Mimo braku ważnych cech miejskości, Halinów posiada walory doceniane przez dotychczasowych oraz nowych mieszkańców. Należy do nich ekstenywna zabudowa mieszkaniowa, zieleń i letniskowy charakter miasta z przedwojennymi domami oraz ulicami o naturalnej nawierzchni.

Fot. 6. Halinów

A – Współczesna zabudowa mieszkaniowa; B – Zabudowa przedwojenna;

C – Dwór majątku Skruda z 1914 r.;

D – Budynek dworu majątku Skruda użytkowany jako Dom Kultury.

Autor fot. 6A, 6B, 6D – J. Roman; źródło fot. 6C: *Program ochrony środowiska...* (2012).

Halinów nie ma obiektów wpisanych do rejestru wojewódzkiego konserwatora zabytków. W sferze zainteresowań konserwatora jest park, stanowiący otoczenie dawnego pałacyku w stylu szwajcarskim, obiektu z przełomu XIX i XX w. należącego do właścicieli majątku Skruda, użytkowanego obecnie jako Dom Kultury (fot. 6C, fot. 6D).

O współczesnym rozwoju Halinowa świadczy powiększająca się z roku na rok liczba domów i mieszkańców. W okresie 10 lat posiadania statusu miasta liczba mieszkańców wzrosła o ok. 20% (z 3000 w 2001 r. do 3615 w 2010 r.).

Powstaje pytanie czy wraz z rozwojem przestrzennym Halinowa umacnia się i rozwija jego tożsamość jako *miasta-ogrodu*? Władze miasta poszukują sposobów i form tworzenia się więzi społecznych, identyfikujących mieszkańców z miastem oraz tożsamości, która poza naturalnymi walorami przyrodniczymi tworzyłaby jego nową historię i postrzeganie na zewnątrz. Z racji usytuowania i użytkowania jednak nie jest *miastem-ogrodem* wg idei E. Howarda. W Halinowie brak jest nie tylko publicznych przestrzeni, ale przede wszystkim idei programowo-przestrzennej, po której została tylko czytelna siatka ulic.

Konkluzje

Wyniki przeprowadzonych badań zwracają uwagę na specyfikę przeszłej i obecnej tożsamości małych miast, których powiązanie z krajobrazem i niewielka skala pozwalają na koncentrację działań, za którymi idą dodatnie zmiany jakościowe i poprawianie standardów zamiast stosowania wyników ilościowych (Gzell 1996). Ich zróżnicowanie, wyrażające się zarówno okresem posiadanych praw miejskich, uwarunkowaniem nadania statusu, charakterem układów przestrzennych i rodzajów zabudowy (Zaniewska 1998) wymaga indywidualnego podejścia i świadomości władz samorządowych oraz mieszkańców, zachowania obrazu miasta jako wyrazu przeszłości i ciągłości rozwoju w połączeniu z troską o umiejętne kształtowanie współczesnego miasta i aby ich odnowa nie ograniczała się tylko do rewitalizacji przestrzeni publicznej. Słabą stroną większości działań jest to, że są podejmowane punktowo. Mają one poprawić wizerunek miasta, jednak ogranicza się je najczęściej do pojedynczego obiektu.

Utrata ważnych w przeszłości funkcji kreujących lub wzbogacających tożsamość miasta (takich jak m.in. handel, rzemiosło związane z regionem), zmniejszanie się liczby ludności lub niekiedy całkowita zmiana ich przekroju społeczno-kulturowego, także ubytek miejsc pracy, pozbawia miasto gospodarczych podstaw funkcjonowania. A przecież nie należy zapominać, że ten czynnik decydował niekiedy o cofnięciu praw miejskich licznym miastom (część z nich do tej pory ich nie odzyskała).

Wśród zagrożeń odnoszących się do zachowania dawnej tożsamości wymienić należy bezkrytyczne przyjmowanie wzorców nowoczesności, niedoceniając walorów regionalnych i lokalnych, enigmatyczne sformułowania ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju, a także brak odpowiedzialności za wdrożenie tej idei w aktach prawnych, powodujące w efekcie chaos przestrzenny i nieład estetyczny w miastach i obszarach zurbanizowanych (Kowalewski 2013). Do zagrożeń należą inwestycje sprzeczne z krajobrazem przyrodniczym i kulturowym oraz likwidacja istotnych obiektów z przeszłości.

Jednakże współczesna tożsamość małych miast – mimo ich walorów krajobrazowych – nie może być rozumiana tylko w aspekcie aktywizacji turystycznej, która jakkolwiek jest ich szansą (Kosiński 2000), to nie może zastąpić innych gospodarczych podstaw funkcjonowania.

Kształtowanie tożsamości jest długotrwałym procesem społeczno-gospodarczym, a nawet politycznym. Nie można oczekiwać, aby w nowych warunkach ukształtowała się szybko. Jak wynika z badań nakładać się będzie na nią więcej przeszłości niż teraźniejszości.

Literatura

- Dąbkowski N., Zaniewska H., 2013, Odnowa urbanistyczna reaktywowanych małych miast w województwie łódzkim, *Problemy Rozwoju Miast*, 3, Instytut Rozwoju Miast, Kraków, s. 69–75.
- Gzell S., 1996, Fenomen małomiejskości, AKAPIT-DTP, Warszawa.
- Howard E., 2009, Miasta ogrody przyszłości, Państwowe Muzeum Etnograficzne, Warszawa.
- Kosiński W., 2000, Aktywizacja turystyczna małych miast, Monografia 269, Seria Architektura, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Kowalewski A., 2013, Tożsamość miasta i Prawo Gospodarki Przestrzennej, *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej Architektura i Urbanistyka*, 29, s. 57–69.
- Krynki – 500 lat, 2009, J. S. Bach (red.), Wydawnictwo „Buk”, Krynki – Białystok.
- Miasta polskie w tysiącleciu, T.1, 1965, M. Siuchniński (red.), Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Planta miasta JKM ści oraz Dworu Krynek sporządzona roku 1790, Centralne Państwowe Archiwum Ukrainy we Lwowie, Dział 201. Teki 4. Nr 1680.
- Polskie miasta i miasteczka, 2010, Reader's Digest, Warszawa.
- Program ochrony środowiska dla gminy Halinów na lata 2013–2016 z uwzględnieniem lat 2017–2020, 2012, Urząd Gminy Halinów, Halinów.
- Szafer T.P., 1955, Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce w XVIII i pocz. XIX w., [w] *Studia z historii budowy miast, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury*, rok V, z.1/14, Budownictwo i Architektura, Warszawa, s. 48–82.

- Thiel M., Zaniewska H., 2012, Halinów – miasto ogród?, *Problemy Rozwoju Miast*, 2, Instytut Rozwoju Miast, Kraków, s. 53–67.
- Wróblewski M., 2010, Idee dla miasteczek, [w] Janowicz S. (red.), *Annus Albarthenicus*, 11, Wydawnictwo Stowarzyszenie Villa Sokrates, Krynki.
- Zaniewska H., 2014, Małe miasta na obszarze Puszczy Pyzdrowskiej, [w] *Terra Pisdrensis dawniej i dziś*. T. 1, Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego, Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrowskiej, Poznań – Pyzdry.
- Zaniewska H., Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., Berek R., Thiel M., 2013, Małe miasta, które uzyskały prawa miejskie w latach 1989–2011, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Zaniewska H., Thiel M., 2013, Najnowsze małe miasta województwa mazowieckiego i ich tożsamość, *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej Architektura i Urbanistyka*, 29, s. 85–96.
- Zaniewska H., 1998, Polskie miasteczka w okresie transformacji społeczno-gospodarczej, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, Warszawa.

Strony internetowe

- [1] BDL GUS: http://stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks
- [2] <http://krynki.com.pl/historia.html>
- [3] <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Tyzenhauz-Antoni;3990663.html>
- [4] Plan Halinowa: geoportal.gov.pl

The concept of urban hibernation: Scientific note

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow,
Iwona Kantor-Pietraga, Tomasz Spórna

The following scientific note aims to briefly introduce the concept of urban hibernation, published recently (September 2015) in an article with the same name in *European Planning Studies* (Routledge)¹²². By outlining some general characteristics, the purpose of this note is merely to put the reader's attention to this concept, whom we remit to the original article for a comprehensive walk-through. The reason for including this note in this book is its strong association with the concepts of degradation and restitution, to which the concept of urban hibernation serves as a novel theoretical explanatory lens.

The concept of hibernation emerged as an attempt to explicate the characteristic arrangement of a number of transformative phases typical of small towns. The term hibernation itself, adopted from the field of physiology, came to serve as a scientific metaphor to stress the fact that a small town may for a period of time enter a state of multifaceted decline, only to re-emerge at a later stage when revived by a set of functionally different stimulants, and, consequently, embark on a new course of dynamic development. Redevelopment, however, is preceded by a town's lingering in a formalized reality, which often conforms to both conceptual and material conditions widely understood as 'rural'.

The incremental contribution of the concept of hibernation consists of the following components:

¹²² Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2016, *The Concept of Urban Hibernation*, *European Planning Studies*, Vol. 24, Issue 2, pp. 316–343. DOI: 10.1080/09654313.2015.1078296.

- conjoining at least three phenomena hitherto approached as separate research problems: small-town decline, urban degradation and small-town development;
- applying a transdisciplinary theoretical approach, by borrowing frameworks from: settlement geography, classic economic geography and new economic geography, as well as select elements of modern, postmodern and physicalistic syntheses;
- affixing a number of important research issues within still poorly examined contexts of interdependence and relatedness, e.g., the extremely deterministic factor within the process of restitution of degraded towns; issues of bifurcation and entropy as stimulants for the development paths of small towns; the state of ‘rurality’ as a means of surviving crises of decreased urban functions; as well as the impact of urbogenic forces and their temporal fluctuations.

The concept of urban hibernation revolves around five characteristic stages (marked A–E in Fig. 1): the stage of stabilized development prior to hibernation [A], entering the state of hibernation [B], the actual state of hibernation [C], exiting the state of hibernation [D], and the stage of stabilized redevelopment after dehibernation [E]. The model in Fig. 1 also shows four characteristic milestones (I, II, III, IV) determining changes within previous trends and developmental trajectories. Moreover, the model emphasizes a hibernating town’s transgression of fluid symbolic realms that make up the concept or rural-urban continuum (marked as dashed bands), as well as the rigid conceptual realms employed by administrative systems using the rural-urban dichotomy as a standard of governance (marked by straight lines).

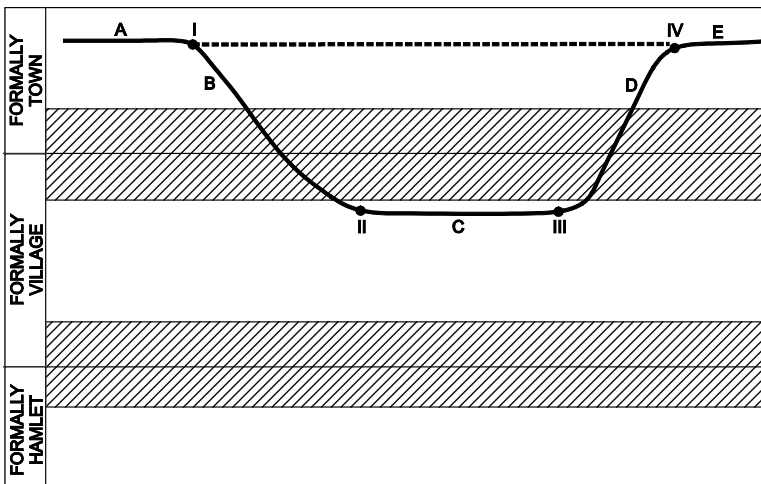

Fig. 1. The trajectory of urban hibernation
Source: the Authors.

The concept of urban hibernation includes certain typologies. Two main types have been identified: endogenous hibernation and hibernation in regard to formalization.

Endogenous hibernation emphasizes the functional and economic aspects. While a hibernated town may perform non-agricultural functions, these are endogenous, i.e. limited to meet the needs of its inhabitants. Its exogenous development, on the other hand, is conditioned by agricultural functions. In effect, the situation of an endogenously hibernated town is similar to that of a middle-sized village.

More complicated is the relation between hibernation and formalization in terms of political and administrative sanctioning. Although this aspect is particularly viable in countries where the rural-urban distinction is not merely statistical (as in Poland), the universality of the rural-urban discourse may make problems inherent of hibernation emerge regardless of whether the national rural-urban distinction is political, statistical, or both. Here, three sub-types can be distinguished:

- *formalized hibernation* – when the material state of hibernation is reflected in the settlement's legal and administrative status, e.g. Boleszkowice, Lędyczek, Miasteczko Krajeńskie;
- *non-formalized hibernation* – when the material state of hibernation is not reflected in the settlement's legal and administrative status, e.g. Wyśmierzyce, Suraż, Brok;
- *pseudo-hibernation* – when a previously hibernated settlement has exited the material state of hibernation, but this transition has not (yet) been reflected in the settlement's legal and administrative status; e.g. Kazimierz Biskupi, Nadarzyn, Opatówek.

The concept of urban hibernation is a first attempt to approach the dearth of explanation of the phenomena of deurbanization and reurbanization when seen as a defined developmental continuity. It is different from previous achievements targeting small towns, which, contrarily to a hibernation approach, apply a unidirectional manner (focus either on their collapse or redevelopment). It also offers a more context-sensitive explication to eclectic development models inherent to larger cities. Lastly, given the hitherto overly descriptive and confirmative character of studies on degraded and restituted towns, the concept of hibernation is a first attempt to capture degradation and restitution through the use of a coherent theoretical framework.

Koncepcja hibernacji miast. Notatka naukowa

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow,
Iwona Kantor-Pietraga, Tomasz Spórna

Prezentowana notatka naukowa ma na celu przedstawić pokrótce koncepcję hibernacji miast, która została opublikowana we wrześniu 2015 r., w artykule pod tym samym tytułem w czasopiśmie *European Planning Studies* (Routledge).¹²³ Wskazując jedynie na pewne ogólne założenia tej koncepcji, chcielibyśmy jednocześnie zaproponować lekturę całego artykułu, który omawia zagadnienie hibernacji małych miast w sposób rozszerzony. W kontekście problematyki poruszanej w niniejszej książce, koncepcja hibernacji miast może stanowić pomocne narzędzie w wyjaśnianiu zarówno zagadnienia miast zdegradowanych, jak i miast restytuowanych.

Koncepcja hibernacji małych miast powstała jako próba wyjaśnienia charakterystycznego układu etapów transformacji małych miast obejmującej kilka wyraźnych faz rozwojowych: fazę rozwoju, fazę hibernacji, fazę dehibernacji i fazę ponownego rozwoju. Zastosowana w tytule metafora naukowa ma na celu podkreślenie faktu, iż małe miasto w sytuacji kiedy doświadczy upadku, czy z innej strony bardziej ogólnego wielokryterialnego kryzysu jest zdolne w określonych sytuacjach ponownie wkroczyć na etap rozwoju i społeczno-ekonomicznej stabilizacji. Ponowny rozwój małego miasta poprzedzony jest jednak jego bytem w ramach formalnych i najczęściej realnych struktur miejskich lub z innej strony cech określanym wspólnym mianownikiem wiejskości.

Novum jakie wprowadza zaproponowana koncepcja do literatury przedmiotu, w tym zakresie to:

- powiązanie ze sobą co najmniej trzech zjawisk i zagadnień dotąd opisywanych jako osobne problemy badawcze, a mianowicie: upadku (regresu, kur-

¹²³ Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2016, The Concept of Urban Hibernation, *European Planning Studies*, Vol. 24, Issue 2, s. 316–343. DOI: 10.1080/09654313.2015.1078296.

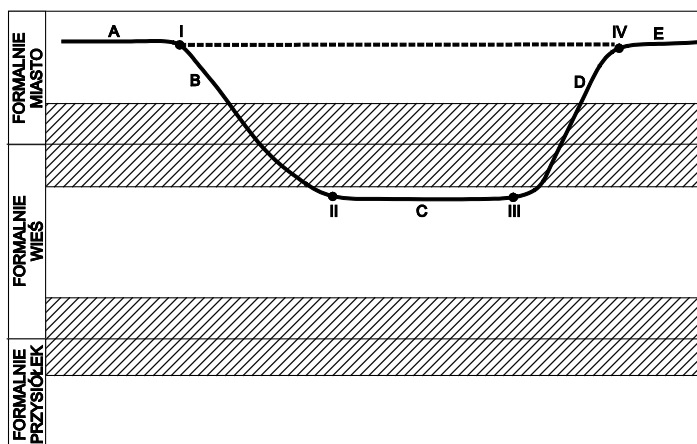
- czenia się) małych miast, funkcjonowania miast zdegradowanych i miast o tradycjach miejskich oraz zagadnienia dosłownie rozumianego rozwoju małych miast i urbanizacji wsi (o tradycjach miejskich);
- wyjaśnienie analizowanego zagadnienia w nawiązaniu kilku subdyscyplin badawczych jednocześnie, a mianowicie: geografii osadnictwa, geografii ekonomicznej i nowej geografii ekonomicznej oraz kilku płaszczyzn syntetyzujących – modernistycznej, postmodernistycznej i fizykalistycznej;
 - umocowanie kilku ważnych zagadnień badawczych w relatywnie słabo jeszcze rozpoznanych kontekstach ich współzależności i relacyjności, m.in. skrajnie deterministyczny przyczynek do restytucji małych miast, kwestie bifurkacji i entropii jako teoretycznie wyjaśniane stymulatory ścieżek rozwojowych małych miast, byt miejscowości określany mianem wiejskiego jako forma przetrwania w sytuacji kryzysu funkcji miejskich, siły miastotwórcze małego miasta i ich fluktuacje.

W koncepcji hibernacji małego miasta wyróżniono następujące etapy: rozwoju ustabilizowanego przed wejściem w stan hibernacji (A), wejścia w stan hibernacji (B), trwania w hibernacji (C), wychodzenia ze stanu hibernacji (D) oraz ustabilizowanego rozwoju po wyjściu ze stanu hibernacji (E). W ujęciu modelowym wszystkie zostały zaprezentowane na ryc. 1. W modelu wskazano także na charakterystyczne *milestones* (I, II, III, IV) determinujące zmiany dotychczasowego trendu (z innej strony trajektorii) szeroko rozumianego rozwoju oraz przemian. Model podkreśla także symboliczne „przekroczenie” przez hibernujące się małe miasto strefy kontinuum miejsko-wiejskiego (obszary zakreskowane w górnej części ryc. 1).

Koncepcja hibernacji małego miasta zakłada także pewne uściślenia typologiczne prezentowanego modelu. W tym kontekście uwagę zwrócono na kwestię hibernacji endogenicznej i hibernacji w nawiązaniu do (prawno-administracyjnej) formalizacji. Drugie ze wskazanych uściśleń obejmuje natomiast takie przypadki jak hibernacja sformalizowana, niesformalizowana i pseudohibernacja.

W hibernacji endogenicznej podkreśla się aspekt funkcjonalny i ekonomiczny omawianego pojęcia. W tym przypadku miejscowość „zahibernowana” posiada funkcje nierolnicze, ale tylko na poziomie endogenicznym – ukierunkowane na zaspokojone potrzeb jej miejscowości. O rozwoju egzogenicznym decydują natomiast funkcje rolnicze. Jest to więc sytuacja podobna do tej, jaka ma miejsce w niedużej wsi.

Bardziej skomplikowane jest zagadnienie relacyjności hibernacji względem kwestii prawno-administracyjnej formalizacji statusu analizowanych miejscowości. Aspekt ten ma szczególne znaczenie w tych krajach, gdzie podstawą uznania miejscowości za miasto jest kryterium prawno-administracyjne. Dotyczy to oczywiście także Polski. Relacje hibernacji względem formalizacji statusu można zatem ująć w następujących wariantach:

Ryc. 1. Trajektoria zjawiska hibernacji małego miasta

Źródło: opracowanie własne.

- *hibernacji sformalizowanej*, gdzie stan faktyczny rozwoju struktur społeczno-ekonomicznych i przestrzennych jest zgodny ze statusem prawnym rozważanej miejscowości;
- *hibernacji niesformalizowanej*, nawiązującej do miast, których status formalny jest niezgodny z ich stanem faktycznym. Miasta takie utrzymują status miejski (czasami nadany „na wyrost”), natomiast poza funkcjami administracyjnymi i handlowo-usługowymi (zorientowanymi na mieszkańców własnych i najbliższych wsi) nie posiadają żadnych innych. Dość znacząco natomiast uwypuklona jest w nich funkcja obsługi wsi. Pod tym względem podobne są do miejscowości określanych w literaturze naukowej jako miasteczka rolnicze;
- *pseudohibernacji*, gdzie miasto pomimo faktu, iż przeszło w faktyczny etap dehibernacji, a często już ustabilizowanego rozwoju nadal nie uzyskało ponownie formalnego statusu miejskiego. Z formalnego czy też urzędowego punktu widzenia przypadki te mogą sprawiać wrażenie, że nadal są w stanie hibernacji. Ponieważ rzeczywistość społeczno-ekonomiczna i przestrzenna jest inna, stąd pojęcie pseudohibernacji.

Koncepcja hibernacji małych miast jest autorską próbą eksplikacji przemian małych miast w ujęciu atrybutu funkcji, czasu, terytorium, obowiązującego prawa oraz uwarunkowań społecznych. Idea koncepcji nawiązuje z jednej strony do próby holistycznego spojrzenia na byt małych miast, a czemu służyć ma rozbudowany aparat pojęciowy i eksplikacyjny. Z drugiej strony natomiast uwagę zwrócono na wartość szczegółowych analiz dotyczących faktów związanych z rozwojem i przeobrażeniami małych miast – współcześnie i w przeszłości. Proponowana koncepcja na pewno wymaga jeszcze dalszych udoskończeń, szczególnie tych, których podstawą będą kolejne badania ścieżek rozwojowych małych miast.

Deconstructing the discourse of degradation

Mirek Dymitrow

Creating a book about degraded towns, two cognitive currents underpinning its chapters could be readily observed: empirical (what? how? where? when?) and theoretical (why?). Contrarily, no chapter has dealt with the issue of discursivity of its central concept '*degradation*', i.e. its *a priori* linguistic characterization determining ways in which research on the subject has been done. As geographers, we are fascinated by the "real" world, which we wish to explore, examine and present in light of our proudly uncovered spatio-temporal regularities. However, we often to forget that while doing so we use specific concepts, which not only determine the choice of our methods, but also – consequently – the quality of our analyses and results (Law 2004). In that vein, before undertaking any kind of research, we need to pay greater attention to the relationship between the concepts we use and the "reality" inadvertently drawn by those concepts. So, what does the discursivity of the term "*degraded town*" imply, or – simpler – what hides the popular discourse of "*degradation*"?¹²⁴

Any geographical idea requires definition and conceptualization. While the definition part is relatively easy – it is merely a matter of choice at the discretion of the author – conceptualization has a different role: it imbues an idea with values, which make it support certain tasks (Latour 2014; Dennett 1993; Derrida 1981). Since concepts are not neutral, but associated with specific theories and large-scale commitments about the philosophy of mind and language,

¹²⁴ This chapter is a condensed summary of the main points, elaborated in detail (and developed theoretically) in a separate article, currently under peer review. Including this summary in this book was justified by the need to incorporate at least one text devoted to the discursivity of its key concept and the problems arising from its unreflected usage. For a comprehensive walk-through on the topic, I strongly refer to the main article.

differences in perspective are likely to remain even when a more fine-grained terminology is implemented. Instead, to better grasp the linkage between concepts and meaning, discourse analysis comes across as an invaluable methodological tool. Understanding discourses as frameworks that embrace particular combinations of narratives, concepts, ideologies and signifying practices relevant to a particular realm of social action, discourse analysis is today a well-established interpretive method in geography, used to identify ideas that allow us to make sense of the world within particular spatio-temporal contexts. It is considered a set of intellectual tools, whose main methodological strength lies in its ability to move beyond the text, the subtext and representation to uncover issues of power relations (their production, social context and intended audience) that inform what people think and do. Discourse analysis, hence, does not distinguish between “academic discourses”, “political discourses” or “lay discourses”, as such crude divisions not only fail to reflect the polyvocality within these loosely defined social realms, but also mask the everyday discursive couplings that arise between them (Margolis, Laurence 1999).

Due to ongoing developments in the theoretical dimension (with more and more emphasis put on the discursive content of concepts), international scholarship has increasingly come to treat ‘rurality’ and ‘urbanity’ as a series of cultural constructs rather than sets of geographically bounded places (cf. Halfacree 2012). This modern view, however, is largely contradicted in Poland in its formal articulation of rural-urban ideations. While the challenge of many European countries today is to cope with the problem of defining ‘rurality’ (with ‘the urban’ understood as primordially a default state), in Poland, quite the opposite can be observed. There, “becoming urban” is considered an exclusive achievement to be accomplished by a convoluted and heavily bureaucratized process, which may or may not lead to the desired effect. At the same time, any area without urban status is automatically (and relentlessly) regarded rural. Unfortunately, such understanding both reflects and affects ways in which research on rural-urban issues in Poland is done in terms of demarcation, categorization and systematization. Realizing that Poland has not been exempt from the blurring of whatever might be considered ‘rural’ and ‘urban’ characteristics, this paper attaches the pervasiveness of ‘rural-urban thinking’ present in the Polish context to the intensity of the ‘rural-urban talk’ produced by that context.

From a social constructionist perspective, the more something is talked about, the more ‘real’ it becomes, bringing forth discussions, problems and contradictions to the surface, which otherwise would be less apparent. In Poland, the rural-urban dichotomy is one such discursive standard that have withstood due devolution and is hence more and more in need of critical analysis. The derivative concepts of ‘degradation’ and ‘restitution’ epitomize this problem, as they visibly revolve around the conceptual rural-urban axis, with

its associated cultural ideations, philosophical commitments and theoretical frameworks. Moreover, the notions of degradation and restitution provide a better opportunity to study 'rurality' and 'urbanity' as discursively produced, offering a more straightforward way of approaching them as social constructs brought onto the material arena (rather than – as usually is the case – the other way around).

Hence, adopting discourse analysis as the main method, the aim of this paper is to point to the problematic nature of the discourses of degradation and restitution (both as 'conversational realities' and an academic line of research), by discussing them in five openings, each of which dealing with a specific aspect that has not received sufficient attention.

For one, the discourses of degradation and restitution perpetuate the historical concepts of rurality and urbanity (and the false dichotomy they create) as objective truths that exist beyond conversational realities (Jørgensen, Phillips 2002). While the rural-urban division is a long-standing cultural addition to ways in which we have learned to view and value our world, its lingering into the 21st century – in the way the Polish condition encourages – is spurious. It is all too often forsaken that the mere usage of a(ny) concept on a systematic basis (rural and urban included) curtails maneuverability to address the complexity of socio-economic problems by discursively steering intervention into predefined ('rural' or 'urban') alleyways (Brauer, Dymitrow, 2014; Dymitrow, Brauer, 2014). The seemingly innocent concept of 'degraded (restituted) town' is a reaffirmation of this intricacy, as it tacitly perpetuates dualistic thinking in a much changed reality.

For another, the discourses of degradation and restitution perpetuate hegemonic relations by hailing the supremacy and desirability of 'urbanity' over its historically constructed antonym – 'rurality'. The sheer designator 'degraded' assumes the existence of fixed asymmetric power relations in spite of numerous historical accounts that give evidence of 'rural' and 'urban' being a battle of fluid, oscillating discourses, with one ousting the other at some point in history (Woods 2011; Hubbard 2006; Williams 1975). The notion of degradation is problematic in this respect, as it cherry-picks stop-images of rural-urban relations from one period and sustains it in a reality of much changed values and perspectives (particularly today, when 'rural areas' have come to be envisioned through new conceptual developments in their own right). By still equating 'urbanity' with 'modernity', modernity, hence, comes across as a false prophecy when channelized through the discourse of restitution.

Thirdly, due to the unobtainability of urban status by many degraded towns in light of the bureaucracy surrounding it, the discourse of loss becomes especially expressive. It is often assumed that a degraded town 'should' be urban again simply because it was urban in the past. As such, this perspective assumes that degradation is 'wrong' by making comparisons to a (re)imagined historical state, regardless of the fallacy of that comparison across two tem-

poral contexts (cf. Kirshenblatt-Gimblett 1998). The sheer designators ‘degraded town’ and ‘restituted town’ implicitly draw connections based on incommensurability, the logics of which need to be reconsidered before either comparative research or reactionary political action is undertaken.

Fourth, given Poland’s chequered history due to its location in the shatter belt of Europe, the discourses of degradation and restitution are likely to imbue past rural-urban relations with historical events, which may or may not have had direct impact on the development of those relations; put simply, by invoking historical injustice it creates a culprit. Interestingly, this tendency is apparent exclusively in regard to ‘degradations’ executed by occupant or Communist powers, with a conspicuous lack of such associations in regard to ‘degradations’ deployed by ‘free’ Polish authorities (despite much similar factual circumstances present at the time of ‘degradation’). What is important is that this is not merely a matter of historical integrity; when ‘historicization’ of past national memories is not interpreted from the circumstances of their time, but is rather chosen to fit into the contemporary ruling master narrative, is considered an insidious instrument of power and political manipulation (so-called “Whig history outlook”, cf. Kearney 1971; Davies 2011), and should be treated with caution.

Lastly, although invocations to history may involve an array of different stands (appraisal, nostalgia, pride, fear, resentment, etc.), the pejorative load added to the concept of degradation (understood as a decrease in rank) entreats stories laden with almost exclusively negative connotations (almost no ‘degraded towns’ are considered ‘upgraded’ to rural status). Hence, the sheer invocation to the past makes degradation a self-inflicted ‘legacy of victimhood’ driven by beliefs encased in some ‘real’ (material) rural-urban difference (cf. Meindl, Lerner 1983). In other words, if a rural town is eligible for ‘urban status on account of some objective indicators and if this striven-for status form is – realistically – helpful to fulfill an envisioned line of development, then the town’s current preconditions should be more than enough to attain it without resorting to the discourse of degradation.

In conclusion, by attaching moral and cultural loads to seemingly neutral concepts we tacitly yet crudely divide modern knowledge in terms of imposition of privileged identities and hegemonic power positions. We need to be wary of this transposition of values that takes place whenever concepts rooted in history are deliberated in some modern context. The notions of ‘degradation’ and ‘restitution’ are tacit reaffirmations of a specific cognitive tendency towards dualistic thinking, which, by years of cultural indoctrination, has become naturalized. The critical analysis undertaken in this paper is an attempt to lay bare the hidden discursive filters underlying these concepts, but also to ignite new discussions on the subject.

References

- Brauer, R., Dymitrow, M., 2014, Quality of life in rural areas: A topic for the Rural Development policy?, *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series*, 25, pp. 25–54.
- Davies N., 2011, *Vanished kingdoms: the history of forgotten Europe*, Allen Lane, London.
- Dennett D. C., 1993, *Consciousness explained*, Penguin, London.
- Derrida J., 1981, *Positions*, University of Chicago Press, Chicago.
- Dymitrow, M., Brauer, R., 2014, Social deprivation and urbanity as the elephant in the room, [in] Efe R., Onay T. T., Sharuho I., Atasoy E. (eds.), *Urban and urbanization*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, pp. 381–395.
- Halfacree K., 1993, Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural, *Journal of Rural Studies*, 9(1), pp. 23–37.
- Halfacree K., 2012, Diverse Ruralities in the 21st Century: From Effacement to Re-invention, [in] Kulcsár L. J., Curtis K. J. (eds.), *International Handbook of Rural Demography*, Springer, Dordrecht, pp. 387–400.
- Hubbard P., 2006, *City*, Routledge, Abingdon–New York.
- Jørgensen M. W., Phillips L. J., 2002, *Discourse analysis as theory and method*, Sage, London.
- Kearney H., 1971, *Science and change 1500–1700*, World University Library, London.
- Kirshenblatt-Gimblett B., 1998, *Destination culture: tourism, museums, and heritage*, University of California Press, Berkeley.
- Latour B., 2013, *An inquiry into modes of existence*, Harvard University Press, Cambridge.
- Law J., 2004, *After method: Mess in social science research*, Routledge, New York.
- Margolis E., Laurence S. (eds.), 1999, *Concepts: Core readings*, MIT Press, Cambridge.
- Meindl J. R., Lerner M. J., 1983, The heroic motive: Some experimental demonstrations, *Journal of Experimental Social Psychology*, 19(1), pp. 1–20.
- Williams R., 1975, *The country and the city*, Oxford University Press, Oxford.
- Woods M., 2011, *Rural (Key ideas in geography)*, Routledge, New York.

Dyskurs degradacji miast w Polsce: próba dekonstrukcji

Mirek Dymitrow

Tworząc książkę na temat miast zdegradowanych, można zauważyć podział poszczególnych podejść w zakresie poznawczym na empiryczne (co? jak? gdzie? kiedy?) i teoretyczne (dlaczego?). Nie podjęte zostały natomiast rozważania na temat dyskursywności badanego pojęcia, czyli jego *a priori* językowego nacechowania w sposób, który dyktuje specyficzne postępowanie naukowe. Jako geografowie, jesteśmy zafascynowani światem „rzeczywistym” – chcemy go doświadczyć, zbadać, naświetlić pewne prawidłowości czasoprzestrzenne. Zapominamy często jednak, że robimy to za pomocą swoistych pojęć, które nie tylko determinują wybór metod poznawczych ale także – co za tym idzie – jakość analiz i wyników (Law, 2004). Poddając się zatem jakimkolwiek badaniom, powinniśmy głębiej zastanowić się nad związkiem między pojęciami, którymi operujemy a „rzeczywistością” nakreśloną ich wyborem. Więc na czym polega dyskursywność zwrotu „*miasto zdegradowane*”, lub – konkretniej – co kryje w sobie pospolity dyskurs pojęcia „*degradacja*” w Polsce?¹²⁵

Każde pojęcie wymaga definicji i konceptualizacji. Podczas gdy podanie definicji jest stosunkowo proste – jest to tylko kwestia wyboru według osobistego uznania autora – konceptualizacja ma inną rolę: nasycza dane pojęcie wartościami, które sprawiają, że wspiera ono pewne zadania lub dokonania (Derrida 1981; Dennett 1993; Latour 2014). Jako że pojęcia nie są neutralne, lecz związane z konkretnymi teoriami i wielkoskalowymi zaangażowaniami

¹²⁵ Niniejsze opracowanie jest streszczeniem najważniejszych punktów, opisanych szczegółowo i rozwiniętych teoretycznie w osobnym artykule, obecnie w trakcie recenzji. Umieszczenie streszczenia w niniejszej książce zostało uzasadnione koniecznością włączenia przynajmniej jednego tekstu dywagującego nad dyskursywnością podejmowanego zagadnienia oraz problemami związanymi z jej bezrefleksyjnym stosowaniem. W celu kompleksowego zapoznania się ze specyfiką dyskursu degradacji, Autor odsyła do artykułu głównego.

w filozofię umysłu i języka, różnice perspektywiczne często pozostają niezmiennie nawet po wprowadzeniu bardziej szczegółowego rozróżnienia terminologicznego (Margolis, Laurence 1999).

Aby lepiej zrozumieć związek między pojęciem a znaczeniem, *analiza dyskursu* jawi się jako nieocenione narzędzie metodologiczne. Rozumiejąc *dyskurs* jako ramy obejmujące poszczególne kombinacje narracji, pojęć, ideologii i praktyk odpowiednich dla danej sfery działań społecznych, analiza dyskursu jest obecnie ugruntowaną metodą interpretacyjną w geografii, wykorzystywaną w celu zrozumienia świata w jego poszczególnych kontekstach czasoprzestrzennych. Analiza dyskursu postrzegana jest jako zestaw narzędzi intelektualnych, których główną siłą metodologiczną jest zdolność do poruszania się poza tekstem, podtekstem i reprezentacją w celu wyłonienia stosunków władzy (ich produkcję, kontekst społeczny i grupy docelowe), które decydują o tym, co ludzie myślą i robią. Analiza dyskursu nie rozróżnia zatem „dyskursów akademickich”, „dyskursów politycznych” i „dyskursów laickich”, gdyż takie niezręczne podziały nie tylko nie odzwierciedlają wielogłosu w obrębie tych luźno zdefiniowanych podgrup, ale także maskują ząbienia dyskursywne powstające na co dzień między nimi.

W związku z następującymi zmianami w wymiarze teoretycznym geografii osadnictwa (z coraz większym naciskiem na dyskursywną treść pojęć kluczowych), międzynarodowe środowisko naukowe coraz częściej traktuje pojęcia „wiejskości” i „miejskości” jako serię konstruktów kulturowych, rzadziej już jako fizyczne przestrzenie geograficzne (por. Halfacree 2012). Ten nowoczesny pogląd, jest jednak nadal w dużej mierze sprzeczny z formalnym wyrazem miejsko-wiejskich ideacji w Polsce. Mimo, że wyzwaniem wielu krajów Europy jest obecnie problem definicji „wiejskości” (podczas gdy „miejskość” rozumiana jest jako stan domyślny), w Polsce obserwuje się zjawisko odwrotne. Tutaj „umiastowienie” jest traktowane jako osiągnięcie wyjątkowe, związane z wymogiem przejścia przez zawiły i mocno zbiurokratyzowany proces, który dość często nie prowadzi do pożądanego efektu (tzn. uzyskania „statusu miasta” i – co za tym idzie – osiągnięcia zamierzonego celu rozwojowego). Jednocześnie każdy obszar nie posiadający statusu miejskiego jest automatycznie (i bezwzględnie) uważany za „wiejski”. Niestety, takie rozumienie zarówno odzwierciedla, jak i wpływa na sposób, w jaki prowadzone są badania kwestii miejsko-wiejskich w Polsce, jeżeli chodzi o demarkację, kategoryzację oraz systematyzację. Biorąc pod uwagę fakt, że Polska nie jest wykluczona z zacierania się cech powszechnie (choć niestarannie) określanych jako „wiejskie” i „miejskie”, niniejszy artykuł łączy powszechność myślenia w kategoriach „miasto – wieś” w obecnym polskim kontekście z intensywnością miejsko-wiejskiego dyskursu wywołanego przez ten – historycznie ugruntowany – kontekst.

Z punktu widzenia społecznego konstruktywizmu, im więcej się o czymś mówi, tym bardziej staje się to „prawdziwe”. Z drugiej strony sprawia to też, że dyskusje, sprzeczności i problemy związane z pewną charakteryzacją pojęć (które inaczej byłyby mniej zauważalne) uwidaczniają się. W Polsce dychotomia „miasto-wieś”, należy do dyskursywnych standardów, które przetrwały postmodernistyczną dekonceptualizację i tym samym wymaga szczególnej, krytycznej analizy. Pochodne pojęcia „degradacja” i „restytucja” są kwintesencją tego problemu, jako że wyraźnie koncentrują się wokół koncepcyjnej osi „miasto – wieś” wraz z towarzyszącymi jej kulturowymi ideacjami, filozoficznymi przekonaniem i specyficznymi teoriami. Co więcej, pojęcia degradacji i restytucji umożliwiają badania „wiejskości” i „miejskości” jako pojęć wyprodukowanych w drodze dyskursu, oferując bardziej bezpośredni sposób ich przybliżenia jako konstruktów społecznych wprowadzonych na arenę materialną (a nie – jak to zwykle ma miejsce – na odwrót).

Z powodów nakreślonych powyżej, przyjmując analizę dyskursu jako główną metodę, celem niniejszego opracowania jest wskazanie problematycznego charakteru dyskursów degradacji i restytucji (rozumianych zarówno jako „konwersacyjne realia” jak i przedmiot badań akademickich), prezentując je w pięciu ujęciach, z których każdy omawia określony aspekt, któremu dotychczas nie poświęcono dostatecznej uwagi:

1. Dyskurs zakłada pozakonwersacyjne istnienie „miasta” i „wsi”;
2. Dyskurs zakłada, że „miasto” jest lepsze niż „wieś”;
3. Dyskurs zakłada, że „degradacja” oznacza stratę;
4. Dyskurs zakłada, że „degradacja” jest niesprawiedliwa;
5. Dyskurs obrazuje kompleks bezosobowej wiktyimizacji.

Po pierwsze, pospolity dyskurs degradacji utrwała historyczne koncepcje „wiejskości” i „miejskości” (oraz fałszywą dychotomię, którą tworzą) jako tzw. „obiektywne prawdy”, rzekomo istniejące poza realiami konwersacyjnymi (Jørgensen, Phillips 2002). Chociaż podział „miasto – wieś” stanowi długotrwałą normę kulturową, według której nauczyliśmy się oglądać i oceniać nasz świat (Halfacree 1993), jego trwanie w XXI w, – w sposób jaki sankcjonują warunki polskie – jest konsternujące. Zbyt często pomija się, że samo używanie dowolnego pojęcia w sposób systematyczny (włączając w to „wiejskość” i „miejskość”) ogranicza pole manewru w zmierzaniu się ze złożonymi problemami społeczno-gospodarczymi poprzez antycypacyjne kierowanie interwencji na uprzednio zdefiniowane ścieżki („wiejskie” lub „miejskie”) (Brauer, Dymitrow, 2014; Dymitrow, Brauer, 2014). Pozornie niewinne pojęcie „zdegradowanego (restytuowanego) miasta” jest potwierdzeniem tej zawłości, ponieważ milcząco utrwała dualistyczne myślenie w znacznie zmienionych realiach.

Po drugie, pospolity dyskurs degradacji utrwała relacje hegemonistyczne poprzez głoszenie wyższości i atrakcyjności „miejskości” nad jej historycznie

skonstruowanym antonimem – „wiejskością”. Już samo określenie „zdegradowany” zakłada istnienie asymetrycznych stosunków władzy mimo licznych relacji historycznych, które dowodzą, iż „wiejskość” i „miejskość” zawsze stanowiły walkę płynnych i oscylujących dyskursów, wypierając jeden drugiego w różnych momentach historii (Williams 1975; Hubbard 2006; Woods 2011). Pojęcie degradacji jest problematyczne w tym sensie, ponieważ opiera się na relacji „miasto – wieś” z dowolnie wybranego okresu w rzeczywistości o zupełnie innych wartościach i priorytetach (zwłaszcza obecnie, gdy „współczesna wieś” postrzegana jest według nowych rozwiązań koncepcyjnych, i na własnych prawach). Notoryczne równanie „miejskości” z „nowoczesnością” jawi się więc jako fałszywe proroctwo, co jest szczególnie widoczne w pospolitym dyskursie „restytucji” w Polsce.

Po trzecie, ze względu na trudność uzyskania statusu miejskiego przez wiele zdegradowanych miast w kontekście otaczającej go biurokracji, dyskurs degradacji jako straty staje się szczególnie wyrazisty. Często zakłada się, że zdegradowane miasto powinno zostać miastem tylko dlatego, że było nim w (mniej lub bardziej odległej) przeszłości. Problem polega na tym, że zakładając, że degradacja jest „czymś złym” przez porównywanie stanu obecnego do wymyślanego stanu historycznego, zapominamy o niewspółmierności pojęcia miejskości na osi dwóch kontekstów czasowych (por. Kirshenblatt-Gimblett 1998). Operując zatem antonimicznymi określeniami „miasto zdegradowane” i „miasto restytuowane” musimy głębiej zastanowić się nad sensem, co my tak na prawdę „restytuujemy”. Jest to szczególnie ważne w badaniach porównawczych oraz w kontekście wszelkich działań politycznych opartych o dyskurs „powrotu do korzeni”.

Po czwarte, biorąc pod uwagę burzliwą historię Polski ze względu na jej położenie w pasie stref wpływów Europy, pospolity dyskurs degradacji często nawiązuje do historycznych wydarzeń, które niekoniecznie musiały przyczynić się do degradacji; upraszczając, powoływanie się na historyczną niesprawiedliwość w kontekście degradacji (celowo lub niecelowo) stwarza winowajcę. Co ciekawe, tendencja ta jest widoczna wyłącznie w odniesieniu do „degradacji” dokonanych przez państwa zaborcze lub przez władze komunistyczne, przy dającym się zauważyć braku takich skojarzeń w odniesieniu do pozbawień praw miejskich wdrożonych przez „wolną Polskę” (mimo często podobnych okoliczności okalających okres „degradacji”). Warto tu nadmienić, że nie jest to tylko kwestia (nie)uczciwości historycznej; kiedy „historyzacja” pamięci narodowej nie jest interpretowana przez pryzmat okoliczności danej epoki, lecz jest dopasowywana do jakiejś przewodniej narracji współczesnej, staje się przejawem manipulacji politycznej (tzw. historiografią wigów, por. Kearney 1971; Davies 2011) i powinna być traktowana z ostrożnością.

Po piąte, chociaż odwoływanie się do historii zawsze ma na celu wywołanie pewnych dowolnych stanów emotywnych (honor, nostalgia, duma,

strach, żal, itd.), obarczanie pojęcia degradacji (rozumianej jako spadek na randze) historycznie kontrowersyjnymi epizodami nadaje mu wyłącznie negatywne konotacje (żadne „miasto zdegradowane” w obowiązującym dyskursie nie jest postrzegane jako „awansujące” do statusu wiejskiego). Stąd też samo odwoływanie się do przeszłości w kontekście degradacji sprawia, że degradacja staje się wymierzonym przez siebie „dziedzictwem wiktyimizacji”, przełożonym na pewną domniemaną („prawdziwą”) miejsko-wiejską różnicę (por. Meindl, Lerner 1983). Takie myślenie jedynie utrwała stan zbudowany na negatywnych uczuciach zamiast kreować przyszłość na bazie świeżych, bardziej zindywidualizowanych, koncepcji. Innymi słowy, jeżeli formalnie wiejska jednostka kwalifikuje się do uzyskania „statusu miejskiego” na bazie obiektywnych wskaźników oraz jeżeli ta pożądana forma statusu jest – realistycznie – pomocna do uzyskania zamierzonej linii rozwoju, wtedy faktyczne uwarunkowania danej jednostki powinny być wystarczające do osiągnięcia tego celu bez uciekania się do dyskursu degradacji.

Podsumowując, moralne i kulturowe obciążenia włożone do pozornie neutralnych kategorii przestrzennych „miasto” i „wieś” skrycie niszczą nowoczesną wiedzę w tym zakresie poprzez nakładanie na nie uprzywilejowanych tożsamości i hegemonistycznych stosunków władzy. Jako naukowcy powinniśmy przykładać wagę do stosowanej przez nas terminologii, a już szczególnie uważać na transpozycje wartości. Ugruntowane w przeszłości pojęcia są bowiem rozważane we współczesnym kontekście. Pojęcia „degradacji” i „restytucji” są milczącym potwierdzeniem specyficznej poznawczej tendencji do dualistycznego myślenia, która przez lata indoktrynacji kulturowej stała się znaturalizowana. Krytyczna analiza przeprowadzona w niniejszym opracowaniu stanowi próbę zdekonstruowania dyskursywnych filtrów umocowanych w tych pojęciach, a także krok do sprowokowania nowych dyskusji na ten temat.

Literatura

- Brauer R., Dymitrow, M., 2014, Quality of life in rural areas: A topic for the Rural Development policy?, *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series*, 25, s. 25–54.
- Davies N., 2011, *Vanished kingdoms: the history of forgotten Europe*, Allen Lane, London.
- Dennett D. C., 1993, *Consciousness explained*, Penguin, London.
- Derrida J., 1981, *Positions*, University of Chicago Press, Chicago.
- Dymitrow M., Brauer R., 2014, Social deprivation and urbanity as the elephant in the room, [w] Efe R., Onay T.T., Sharuho I., Atasoy E. (red.), *Urban and urbanization*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, s. 381–395.

- Halfacree K., 1993, Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural, *Journal of Rural Studies*, 9(1), s. 23–37.
- Halfacree K., 2012, Diverse Ruralities in the 21st Century: From Effacement to Re-invention, [w] Kulcsár L. J., Curtis K. J. (red.), *International Handbook of Rural Demography*, Springer, Dordrecht, s. 387–400.
- Hubbard P., 2006, *City*, Routledge, Abingdon–New York.
- Jørgensen M. W., Phillips L. J., 2002, *Discourse analysis as theory and method*, Sage, London.
- Kearney H., 1971, *Science and change 1500–1700*, World University Library, London.
- Kirshenblatt-Gimblett B., 1998, *Destination culture: tourism, museums, and heritage*, University of California Press, Berkeley.
- Latour B., 2013, *An inquiry into modes of existence*, Harvard University Press, Cambridge.
- Law J., 2004, *After method: Mess in social science research*, Routledge, New York.
- Margolis E., Laurence S. (red.), 1999, *Concepts: Core readings*, MIT Press, Cambridge.
- Meindl J. R., Lerner M. J., 1983, The heroic motive: Some experimental demonstrations, *Journal of Experimental Social Psychology*, 19(1), s. 1–20.
- Williams R., 1975, *The country and the city*, Oxford University Press, Oxford.
- Woods M., 2011, *Rural (Key ideas in geography)*, Routledge, New York.

Degraded and restituted towns in numbers

Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Degraded and restituted towns constitute an important element of the contemporary settlement system in Poland. This significance stems from two basic facts: firstly, the relatively large number of such places, and, secondly, the role of restituted towns within the formal-legal dimension of urbanization. The importance of degraded and restituted towns is also shown in the variety of topics undertaken in the individual chapters of this book. The role of this chapter, in the context of the previous ones, is to provide a summary of statistical data related to the history and status quo of degraded and restituted towns. It also forms a comprehensive data base that can be useful for future studies on the topic. For reasons of manageability, the data have been restricted to the borders of current-day Poland.

The primary source material for compiling the historical data base was R. Krzysztofik's work *Urban locations in of Poland: Geographical and historical documentation* (2007). For the purpose of this chapter, it has been significantly amended and updated using the following sources: M. Najgrakowski's two works: *Atlas of the Polish Republic* (1993–1997) and *Polish Towns until the beginning of the 21st century: Elementary information about the Dates of establishment and liquidation* (2009), as well as M. Dymitrow's *The Hidden Face of Urbanity (...)* (2012). As complementary sources, we have also used the works of (in chronological order): I. Kantor-Pietraga (2014), A. Gawryszewski (2005), W. Drobek (1999), A. Jelonek (1967), M. Gajewski (1965) and F. R. Uhorczak (1937). Among other sources worthy of mention are two seminal encyclopedic works: *Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland and other Slavic countries* (1880–1895) and *Polish towns in the millennium* (1965, 1967). Additionally, updates of historical facts regarding individual towns were made on the basis of published monographs dedicated to those specific localities.

Lastly, an important element of this chapter is the closing series of tables displaying indicators of current-day levels of ‘urbanity’ of degraded and restituted towns. The indicators, an original work by M. Dymitrow, are constructed on the basis of three aspects: population data, economic potential and urban morphology.

Table of contents:

Tab. 1. Number of degradations and restitutions 1211–2016 (in 25-year intervals)	373
Tab. 2. Towns degraded 1211–2016	374
Tab. 3. Towns restituted (or relocated) 1211–2016	396
Tab. 4. Urbanity index of degraded towns	402
Tab. 5. Urbanity index of former urban-type settlements (1954–1972)	413
Tab. 6. Urbanity index of restituted towns	414
Tab. 7. Urbanity index of new towns	416
Tab. 8. Population of the smallest towns in the Recovered Territories 1939/1946	417

Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach

Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Wstęp

Miasta zdegradowane i restytuowane stanowią istotny element współczesnej sieci osadniczej Polski. Istotność ta wynika z co najmniej dwóch podstawowych faktów: po pierwsze, z relatywnie dużej liczby tego typu miejscowości; po drugie, z wydatnej roli miast restytuowanych we współczesnych zjawiskach związanych z formalno-prawnym aspektem urbanizacji. Niemniej o istotności miast zdegradowanych i restytuowanych oraz celowości ich badań świadczą fakty i zjawiska omówione we wszystkich rozdziałach niniejszego opracowania.

Rolę tego rozdziału, w kontekście poprzednich widzieć należy jako próbę ujęcia sumującego fakty związane z emergencją miast zdegradowanych i restytuowanych. Ideą tego rozdziału było także usystematyzowanie faktów jednostkowych związanych z tą częścią złożonego procesu umiastowienia Polski, w którym część miast zatracala swój formalnie miejski charakter, a inne je uzyskiwały.

Tabela 1, ma charakter wprowadzający (a zarazem podsumowujący) – przedstawia liczbę miejscowości, którym nadano prawa miejskie, odebrano i/lub przywrócono. Kolejny cykl opracowań tabelarycznych przedstawia miasta zdegradowane (tab. 2) oraz miasta restytuowane (tab. 3). Ważnym elementem zestawień jest cykl tabel określających wskaźniki miejskości dla: wybranych byłych miast (tab. 4) i osiedli (tab. 5), miast restytuowanych (tab. 6) i miast nowych, powstałych po 1977 r. (tab. 7). Zamykająca tabela 8 przybliża sytuację ludnościową miast Ziemi Odzyskanych w latach 1939 i 1946.

Metodologia, terminologia oraz źródła danych

Podstawowym źródłem danych do zamieszczonych tabel był wykaz lokacji miejskich zrealizowanych na obszarze Polski w latach 1211–2007 opublikowany przez R. Krzysztofika (2007) w publikacji pt. *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*. Na potrzeby niniejszego rozdziału został on zmieniony i zaktualizowany. Autorzy posłużyli się uzupełniającymi materiałami zawartymi w pracach: M. Najgrakowskiego: *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej* (1993–1997) i *Miasta Polski do początku XXI wieku. Podstawowe informacje o datach założenia i likwidacji* (2009) oraz *The Hidden Face of Urbanity* (...) M. Dymitrowa (2012). Cennym, pierwotnym źródłem danych były także Dzienniki Ustaw (polskie, rosyjskie, niemieckie i austriackie) z XIX, XX, XXI wieku.

Wymienione wyżej publikacje, wraz z pracami: W. Drobka (1999), M. Gajewskiego (1965), A. Gawryszewskiego (2005), A. Jelonka (1967), I. Kantor-Pietragi (2014), J. L. Siemińskiego (2000), S. Srokowskiego (1948) i F. R. Uhorczaka (1937) oraz wydaną przez Główny Urząd Statystyczny publikacją pt. *Zmiany administracyjne miast...* (1985) wnoszą istotny wkład w ilościowe, chronologiczne i przestrzenne poznanie występowania miast na obszarze Polski. Warto tutaj także wymienić znane publikacje encyklopedyczne, które w sposób geograficzny przedstawiają miejscowości zawarte w rozdziale (m.in. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1880–1895; *Miasta polskie w tysiącleciu*, 1965, 1967).

Część aktualizacji faktów jednostkowych zawartych w tabelach wykonano w oparciu o informacje zawarte w coraz liczniej publikowanych monografiach miast i regionów oraz naukowej literaturze historycznej podejmującej problem powstawania i rozwoju miast.

Cykl dotyczący wskaźników poziomu miejskości poszczególnych miejscowości¹²⁶ jest autorskim dokumentem M. Dymitrowa.

W niniejszym rozdziale przyjęto następujące założenia terminologiczne wobec prezentowanych faktów i zjawisk społeczno-ekonomiczno-przestrzennych:

- *lokacja miejska (miasta)* – formalne, a więc prawno-administracyjne nadanie statusu miasta; formalno-prawny akt na rzecz ukonstytuowania się miasta w konkretnej miejscowości;
- *lokacja udana* – lokacja, w której spełnione zostały jej założenia. Miasto powstało i posiadało prawa miejskie przez określony czas. Część miast posiada prawa miejskie trwale od momentu lokacji;

¹²⁶ Tabele 4–6 przedstawiają wskaźniki miejskości dla większości miast zdegradowanych oraz utworzonych po 1977 roku (zarówno restytuowanych jak i nowych). Został on skonstruowany na podstawie wzoru R. Szymytkie (2006) w publikacji pt. *Stopień rozwoju cech miejskich w małych miastach Polski*. Wskaźnik miejskości charakteryzuje miejscowości w oparciu o trzy cechy: liczbę ludności, potencjał gospodarczy oraz typ i rozmieszczenie zabudowy. Umożliwia on porównanie stopnia miejskości badanych miejscowości. Może on zostać wykorzystany do oceny miejskiego potencjału miast zdegradowanych, wobec akceptowalnych obecnie poziomów miejskości przy restytucjach i nowych umiastowieniach. Por. także uwagi zamieszczone przy tab. 4.

- *lokacja nieudana* – lokacja, której założenia nie zostały w pełni zrealizowane. Powstawanie (początkowa emergencja) i dalszy rozwój miasta zostały przerwane wkrótce po lokacji;
- *lokacja niezrealizowana (przywilej lokacyjny niezrealizowany)* – przywilej miejski, w ślad za którym nie doszło do żadnych (poza administracyjnymi) prób ukonstytuowania się miasta (brak realizacji przestrzennych, demograficznych i gospodarczych);
- *lokacja/degradacja zrealizowana przed wskazanym rokiem (a)* – lokacja, która miała miejsce we wskazanym roku lub przed nim. Ze wskazanego roku pochodzi pierwsza wzmianka o danej miejscowości jako mieście;
- *lokacja/degradacja zrealizowana w roku wskazanym (b)* – lokacja, która miała miejsce we wskazanym roku. Dla wskazanego roku zachował się dokument lokacyjny miasta lub informacja potwierdzająca ten fakt;
- *lokacja/degradacja zrealizowana „około” wskazanego roku (c)* – lokacja, która miała miejsce we wskazanym roku, tuż przed nim lub tuż po nim (amplituda do ok. 10 lat);
- *lokacja/degradacja zrealizowana po wskazanym roku (d)* – lokacja, która miała miejsce po wskazanym roku. W tym roku miejscowość ta nie była jeszcze miastem; stała się nim wkrótce po wskazanym roku;
- *degradacja (pozbawienie, utrata) praw miejskich* – akt pozbawienia danej miejscowości posiadanych praw miejskich (także przez inkorporację), względnie administracyjne (urzędowe) niezaliczenie danej miejscowości do rozważanej grupy miast z formalno-prawnego punktu widzenia;
- *trwała degradacja praw miejskich* – odebranie praw miejskich miejscowości w przeszłości (jej degradacja) i fakt nieodzyskania utraconych praw do czasów współczesnych;
- *relokacja miejscowości* – ponowne nadanie praw miejskich tej samej miejscowości, przy czym nie zawsze wiązało się ono ze wcześniejszą jej utratą. Niejednokrotnie relokacja wiązała się z odnowieniem praw miejskich, któremu z reguły towarzyszyło ich rozszerzenie i (lub) modyfikacja;
- *restytucja praw miejskich* – ponowne nadanie praw miejskich miejscowości, która posiadała je w przeszłości. Ich utrata nastąpiła na skutek zmiany formalnego statusu z miejskiego na wiejski lub na skutek przyłączenia danej miejscowości do innego miasta jako dzielnicy lub części miasta;
- *miasto nowe* – w znaczeniu mającym rolę wiodącą w książce – miejscowość, która po raz pierwszy otrzymała prawa miejskie po 1989 r.;
- *miasto restytuowane* – miejscowość, która odzyskała utracone wcześniej prawa miejskie;
- *status gminy miejskiej* – jednostka podziału terytorialnego wydzielona z ogółu gmin, posiadająca przywileje zarezerwowane dla tej grupy gmin (miejskich), którą cechują określone parametry urbanizacji i jest urzędowo traktowana jako miasto. Status gminy miejskiej w XIX i do poł. XX w. nie zawsze był tożsamy ze statusem miasta;

- *osada miejska w gminie wiejskiej (dotyczy obszaru byłej Kongresówki)* – miejscowość posiadająca cechy miejskie, nie posiadająca jednak statusu gminy miejskiej lub statusu miasta.

Identyfikując miasta zdegradowane, posłużono się koncepcją *zerwania ciągłości prawnej* danej miejscowości jako *miasto* (przez zmianę statusu na wiejski lub (i) przez utratę samodzielności administracyjnej). Natomiast doraźne zmiany nazw miast z ciągłością prawną nie zostały uwzględnione, mimo że intuitywnie mogą być odbierane jako degradacje. W związku z tym za miasta zdegradowane nie uznano miast („A”), do których *de jure* włączono inne miasta/osiedla/wsie („B”), po czym jednostka „A” – równocześnie lub później – zmieniła nazwę na dwuczłonową (w formie „A-B” lub „B-A”) lub jednoczłonową na korzyść jednostki inkorporowanej („B”). Za miasta zdegradowane nie uznano zatem następujących miast typu „A”: **Królewskiej Huty** („B” – Chorzów, 1934), **Wierzbnika** („B-A” – Starachowice-Wierzbnik, 1939 >> „B” – Starachowice, 1949), **Czechowic** („A” – Czechowice, 1951 >> „A-B” – Czechowice-Dziedzice, 1958), **Boguszowa** („A-B” – Boguszów-Gorce, 1973), **Leszczyn** („A” – Leszczyny, 1975 >> „B-A” – Czerwionka-Leszczyny, 1992) i **Kędzierzyna** („A-B” – Kędzierzyn-Koźle, 1975). Pominięto też miasto **Szczawnicę-Krościenko**, kiedy to jednostką „B” było miasto zdegradowane (Krościenko), podniesione tymczasowo do równoważnego miejskiego statusu („A-B”, 1973–1982). Pominięto wreszcie miasta, których zmiany nazw nie łączyły się z elementami inkorporacji, lecz były praktycznymi bądź politycznymi rozwiązaniami, np. **Kamienną** (Skarżysko-Kamienna, 1928 – w celu uzgodnienia nazwy miasta z nazwą stacji/poczty „Skarżysko”), **Czechowice** (Ursus, 1954 – w celu uniknięcia pomyłki ze śląskimi Czechowicami w latach 1952–1954) czy **Stalinogród** (nazwa Katowic w latach 1953–1956 w celu uczczenia J. Stalina). Przykłady te są równocześnie dowodem paradoksalności formalizowania dychotomii „miasto–wieś”, szczególnie kiedy trudno odróżnić degradację od (nowego) umiastowienia.

Dane zawarte w rozdziale zakresem czasowym odnoszą się do lat 1211–2016. Natomiast swoim zasięgiem przestrzennym obejmują miejscowości, które otrzymały kiedykolwiek prawa miejskie, a obecnie znajdują się w granicach Polski (z 2016 r.).

W celu ułatwienia przeglądu zaprezentowanych w niniejszym rozdziale zestawień tabelarycznych przedstawiono ich spis.

Wykaz tabel:

Tab. 1. Liczba nadań, degradacji i restytucji praw miejskich w granicach współczesnej Polski w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)	373
Tab. 2. Miejscowości trwale zdegradowane w Polsce w latach 1211–2016	374
Tab. 3. Miejscowości trwale restytuowane lub relokowane w Polsce w latach 1211–2016	396
Tab. 4. Wskaźniki miejskości wybranych byłych miast w Polsce	402
Tab. 5. Wskaźniki miejskości zdegradowanych osiedli (1954–1972) w Polsce	413
Tab. 6. Wskaźniki miejskości miast restytuowanych (1977–2016) w Polsce	414
Tab. 7. Wskaźniki miejskości nowych miast (1977–2016) w Polsce	416
Tab. 8. Liczba ludności najmniejszych miast Ziemi Odzyskanych w 1939 i 1946 r.	417

Tab. 1. Liczba nadań, degradacji i restytucji praw miejskich w granicach współczesnej Polski w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)

Lata	Liczba						
	wszystkich lokacji (udane)	lokacji (bez restytucji)	restytucji	degradacji	degradacji (trwałych do 2016 r.)	miast z ciągłością praw miejskich	miast posiadających prawa miejskie
1211-1250	66	65	1	3	3	44	65
1251-1275	107	105	2	5	4	107	167
1276-1300	149	149	0	9	6	189	310
1301-1325	77	76	1	13	7	236	376
1326-1350	115	113	2	10	9	289	479
1351-1375	102	100	2	2	2	326	572
1376-1400	116	111	5	23	20	370	682
1401-1425	93	92	1	9	6	400	754
1426-1450	75	73	2	7	7	418	817
1451-1475	72	72	0	8	5	432	882
1476-1500	41	40	1	32	25	441	915
1501-1525	63	58	5	12	10	447	946
1526-1550	84	78	6	18	14	455	1 019
1551-1575	63	61	2	21	18	469	1 062
1576-1600	38	36	2	45	37	473	1 077
1601-1625	30	28	2	10	9	479	1 062
1626-1650	43	37	6	4	4	487	1 095
1651-1675	32	28	4	23	19	494	1 122
1676-1700	22	21	1	31	25	498	1 123
1701-1725	38	36	2	9	5	505	1 128
1726-1750	50	46	4	36	21	511	1 170
1751-1775	46	40	6	15	13	515	1 183
1776-1800	40	32	8	94	85	516	1 205
1801-1825	23	14	9	58	56	519	1 137
1826-1850	7	5	2	13	7	521	1 086
1851-1875	16	6	10	339	215	525	1 089
1876-1900	10	8	2	74	63	527	755
1901-1925	94	21	73	7	5	544	777
1926-1950	69	42	27	137	74	572	830
1951-1975	166	129	37	61	47	661	868
1976-2000	78	16	63	8	6	676	884
2001-2016	37	9	33	1	1	685	920*
Razem	2062	1747	321	1137**	828***	-	-

Objaśnienia: * – wraz z Wesołą włączoną w 2002 r. do Warszawy; ** – w tym liczba miejscowości objętych degradacją praw miejskich (1060); *** – w tym były miasta będące: obecnie wsią lub częścią innej wsi (626), częścią innego miasta (204).

Nie uwzględniono nadań miejscowościom statusu gminy miejskiej.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 2. Miejscowości trwale zdegradowane w Polsce w latach 1211–2016

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
1	<i>Stary Toruń</i>	KP	toruński	1233b	1236d	1
2	<i>Starogród Stary</i>	KP	chełmiński (<i>Starogród</i>)	1232b	1239b	1
3	<i>Starogród (Starogród Nowy)</i>	KP	chełmiński	1239d	1248b	1
4	<i>Chełmno – Rybaki</i>	KP	chełmiński (Chełmno)	1248a	1251d	1
5	<i>Mikołów Stare Miasto</i>	ŚL	mikołowski (Mikołów)	1250c	1260b	1
6	<i>Zarzysek</i>	OP	oleski	1228b	1261d	1
7	<i>Łubnice</i>	ŁD	wieruszowski	1238b	1266b	1
8	<i>Stary Grodków</i>	OP	nyski	1253d	1278d	1
9	<i>Panigródz</i>	WP	wągrowiecki	1233b	1283d	1
10	<i>Przyłęk</i>	DL	dzierżoniowski	1241a	1284b	1
11	<i>Koziniec</i>	DL	ząbkowicki	1244b	1287a	1
12	<i>Zawonia</i>	DL	trzebnicki	1252b	1293a	1
13	<i>Byszewo</i>	KP	bydgoski	1286b	1300a	1
14	<i>Gdańsk Stare Miasto</i>	PM	Gdańsk (Gdańsk)	1236b	1308b	1
15	<i>Świecie Stare</i>	KP	świecki (Świecie)	1300a	1309d	1
16	<i>Gorzędziej</i>	PM	tczewski	1287b	1312b	1
17	<i>Stróża</i>	DL	wrocławski	1254b	1314a	1
18	<i>Milin</i>	DL	wrocławski	1293a	1314b	1
19	<i>Brzeźnica</i>	MP	bocheński	1282b	1317a	1
20	<i>Sandomierz Stare Miasto</i>	ŚW	sandomierski (Sandomierz)	1241a	1325a	1
21	<i>Wrocław Nowe Miasto</i>	DL	Wrocław (Wrocław)	1263b	1327b	1
22	<i>Iłża Stara</i>	MZ	radomski (Iłża)	1260a	1333d	1
23	<i>Głogów Nowe Miasto</i>	DL	głogowski (Głogów)	1275d	1337b	1
24	<i>Sokołów</i>	ŚW	kazimierski	1340b	1342b	1
25	<i>Tarczek</i>	ŚW	starachowicki	1257b	1342b	1
26	<i>Jelenin</i>	LS	żagański	1303a	1350a	1
27	<i>Orla</i>	WP	krotoszyński	1300a	1350a	1
28	<i>Staromieście</i>	ŚL	częstochowski	1314a	1350c	1
29	<i>Wiślica Stare Miasto</i>	ŚW	buski (<i>Wiślica</i>)	1300a	1350c	1
30	<i>Barczewo Stare Miasto</i>	WM	olsztyński (Barczewo)	1325b	1354b	1
31	<i>Okół</i>	MP	Kraków (Kraków)	1321a	1358a	1
32	<i>Brenno</i>	WP	leszczyński	1379a	1400a	1
33	<i>Czorsztyń (?)</i>	MP	nowotarski	1377a	1400a	1
34	<i>Danków</i>	LS	strzelecko-drezdenecki	1337a	1400a	1
35	<i>Danków</i>	ŚL	kłobucki	1283a	1400a	1
36	<i>Dębno</i>	ŚW	kielecki	1343b	1400a	1
37	<i>Golenice</i>	ZP	myśliborski	1300a	1400a	1
38	<i>Kłobuck Stare Miasto</i>	ŚL	kłobucki (Kłobuck)	1244b	1400a	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
39	<i>Księża</i>	KP	brodnicki	1356a	1400a	1
40	<i>Lubotyń</i>	WP	kolski	1242b	1400a	1
41	Połaniec Stare Miasto	ŚW	staszowski (Połaniec)	1264a	1400a	1
42	<i>Przedmoście</i>	DL	polkowicki	1400a	1400a	1
43	Radom Stare Miasto	MZ	Radom (Radom)	1300a	1400a	1
44	<i>Spytkowice</i>	MP	wadowicki	1321a	1400a	1
45	<i>Szonów</i>	OP	prudnicki	1321a	1400a	1
46	<i>Tarnowo Pałuckie</i>	WP	wągrowiecki	1370a	1400a	1
47	<i>Tarnów Bycki</i>	LS	nowosolski	1400a	1400a	1
48	<i>Wenecja</i>	KP	żniński	1392b	1400a	1
49	<i>Wityń</i>	LS	świebodziński	1400a	1400a	1
50	<i>Łany Wielkie (Żarnowiec St. Miasto)</i>	ŚL	zawierciański	1300a	1400a	1
51	<i>Żórawina</i>	DL	wrocławski	1272b	1400a	1
52	<i>Uzew</i>	MP	brzeski	1346a	1411d	1
53	Wojszyn	WP	nowotomyski (Lwówek)	1414b	1419b	1
54	<i>Ruda</i>	ŁD	wieluński	1264a	1419c	1
55	Racibórz Nowe Miasto	ŚL	raciborski (Racibórz)	1294b	1423a	1
56	Stary Wieruszów	ŁD	wieruszowski (Wieruszów)	1305a	1425a	1
57	Śrem Stare Miasto	WP	śremski (Śrem)	1253b	1425a	1
58	<i>Kazimierz</i>	OP	prudnicki	1393b	1430c	1
59	Zdzież	WP	gostyński (Borek Wielk.)	1392a	1435a	1
60	<i>Bogacica</i>	OP	kluczborski	1251b	1450a	2
61	<i>Gromadno</i>	KP	nakielski	1425a	1450a	1
62	<i>Jędrzychów</i>	DL	polkowicki	1400a	1450a	1
63	<i>Parkowo (Sławkowo)</i>	WP	obornicki	1350a	1450a	1
64	<i>Spycimierz</i>	ŁD	poddębicki	1357c	1450d	1
65	Toruń Nowe Miasto	KP	Toruń (Toruń)	1264b	1454c	1
66	Gdańsk Młode Miasto	PM	Gdańsk (Gdańsk)	1380b	1455b	1
67	Gdańsk Główne Miasto	PM	Gdańsk (Gdańsk)	1343b	1457b	1
68	Osiek Gdański	PM	Gdańsk (Gdańsk)	1312b	1457b	1
69	<i>Nieszawa</i>	KP	toruński	1425c	1460b	1
70	Elbląg Nowe Miasto	WM	Elbląg (Elbląg)	1347b	1478b	1
71	<i>Wawrzeńczyce</i>	MP	krakowski	1363a	1480a	2
72	<i>Pawłowo Żońskie (Żoń)</i>	WP	wągrowiecki	1427a	1480d	1
73	<i>Potarzyca</i>	WP	jarociński	1403a	1491a	1
74	<i>Szczyrzyc</i>	MP	limanowski	1416b	1499a	1
75	<i>Barnówko</i>	ZP	myśliborski	1400a	1500a	1
76	<i>Cerekwica</i>	KP	żniński	1400a	1500a	1
77	<i>Chotcza</i>	MZ	lipski	1476a	1500a	1
78	<i>Drużyn</i>	WP	grodziski	1442a	1500a	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
79	<i>Dzwonowo</i>	MZ	wągrowiecki	1383a	1500a	1
80	<i>Góra Świętego Jana</i>	MP	limanowski	1417b	1500a	1
81	<i>Karmin</i>	WP	pleszewski	1458a	1500a	1
82	<i>Kramsk (Krańsk)</i>	WP	koniński	1440b	1500a	1
83	<i>Krzydłowice</i>	DL	polkowicki	1285b	1500a	1
84	<i>Kumów</i>	LL	chełmski	1417d	1500a	1
85	<i>Łubnice</i>	ŚW	staszowski	1440b	1500a	1
86	<i>Nowogródek</i>	ZP	myśliborski	1400a	1500a	1
87	<i>Opatów</i>	WP	kępiński	1458c	1500a	1
88	Opatów Stare Miasto	ŚW	opatowski (Opatów)	1282b	1500a	1
89	<i>Sieluń</i>	MZ	makowski	1393b	1500a	1
90	<i>Strzelce</i>	WP	chodzieski	1462a	1500a	1
91	<i>Świnice Warckie</i>	ŁD	łęczycki	1458a	1500a	1
92	Wojśław	PK	mielecki (Mielec)	1500a	1500a	1
93	Zator Stare Miasto	MP	oświęcimski (Zator)	1292b	1500a	1
94	Opoczno Stare Miasto	ŁD	opoczyński (Opoczno)	1279a	1500d	1
95	<i>Lutynia</i>	WP	pleszewski	1458a	1505d	1
96	<i>Przytyk Stary</i>	MZ	radomski (<i>Przytyk</i>)	1333b	1507a	1
97	<i>Brodnica</i>	WP	śremski	1450a	1510a	1
98	<i>Stępuchowo</i>	WP	wągrowiecki	1458a	1510a	1
99	<i>Benice</i>	WP	krotoszyński	1358a	1510b	1
100	<i>Błogie</i>	ŁD	opoczyński	1475d	1510d	1
101	<i>Rozdrażew</i>	WP	krotoszyński	1458a	1510d	1
102	<i>Świdnica</i>	LS	zielonogórski	1514b	1519b	1
103	<i>Gorzkowice</i>	ŁD	piotrkowski	1494b	1520a	1
104	<i>Stare Miasto (Leżajsk)</i>	PK	Leżajski	1397b	1523b	1
105	Hel Stary	PM	pucki (Hel)	1378b	1527b	1
106	Brzostek Mały	PK	dębicki (Brzostek)	1394b	1529d	1
107	<i>Mazew</i>	ŁD	łęczycki	1416b	1530a	2
108	<i>Bydlin</i>	MP	olkuski	1404a	1530d	1
109	<i>Nosków</i>	WP	jarociński	1510a	1533a	1
110	<i>Łańcuchów</i>	LL	łęczyński	1519b	1536d	1
111	Pstrążnik	PL	Łomża (Łomża)	1426b	1539d	1
112	<i>Miastków</i>	MZ	garwoliński	1482b	1540a	1
113	<i>Ostrołęka</i>	MZ	grójecki	1436b	1540a	1
114	<i>Zegrze</i>	MZ	legionowski	1400a	1540a	1
115	<i>Kamionka Stara</i>	LL	lubartowski	1458a	1547b	1
116	<i>Kościelec</i>	KP	inowrocławski	1442b	1550c	1
117	<i>Noć</i>	WP	koniński	1489a	1550c	1
118	<i>Przypust</i>	KP	aleksandrowski	1274b	1550d	1
119	<i>Czeszewo</i>	WP	wągrowiecki	1433a	1552a	1
120	<i>Książ Wielki Nowe M.</i>	MP	miechowski (<i>Książ Wlk.</i>)	1554b	1554b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
121	Lubartów Nowy Rynek	LL	lubartowski (Lubartów)	1555b	1557b	1
122	<i>Wąwolnica Stare M.</i>	LL	puławski (<i>Wąwolnica</i>)	1346b	1557b	1
123	Łeba Stara	PM	łęborski (Łeba)	1357b	1558b	1
124	<i>Hordzież</i>	LL	łukowski	1552a	1562a	1
125	<i>Zimin</i>	WP	grodziski	1507b	1563a	1
126	<i>Modrze</i>	WP	poznański	1458a	1565a	1
127	Parczew Stare Miasto	LL	parczewski (Parczew)	1543a	1565b	1
128	Opole Lubelskie Nowe Miasto	LL	opolski (Opole)	1569b	1569b	1
129	<i>Serock</i>	LL	lubartowski	1553a	1569d	1
130	<i>Łubowo</i>	WP	gnieźniński	1458a	1570a	1
131	<i>Andrzejów</i>	LL	łukowski	1555b	1570b	1
132	<i>Krzyżanowice</i>	ŚW	pińczowski	1367b	1571d	2
133	<i>Dźwierżno</i>	WP	pilski	1487a	1572d	1
134	Łobżenica Nowe Miasto (Mały Gdańsk)	WP	pilski (Łobżenica)	1574a	1574b	1
135	<i>Gieczno</i>	ŁD	zgierski	1543a	1575a	1
136	Pełczyce Nowe Miasto	ZP	choszczeński (Pełczyce)	1290a	1575d	1
137	<i>Byszew (Goraj)</i>	ŁD	łęczycki	1458b	1576a	1
138	<i>Zażdierz</i>	MZ	płocki	1356b	1576a	1
139	Brus	ŁD	Łódź (Łódź)	1542a	1576b	1
140	<i>Srebrna Górka</i>	WP	wągrowiecki	1458a	1577a	1
141	<i>Wodziczna</i>	WP	kępiński	1550c	1577d	1
142	<i>Stare Dłutowo</i>	WM	działdowski	1532b	1578a	1
143	<i>Grabowo</i>	PL	kolneński	1524b	1578a	1
144	<i>Półkpie</i>	WP	gostyński	1513a	1578a	1
145	<i>Strzałków</i>	WP	kaliski	1518b	1578a	1
146	<i>Zambski Kościelne</i>	MZ	pułtuski	1428b	1578a	1
147	<i>Kampinos</i>	MZ	warszawski zach.	1414b	1579a	1
148	<i>Pacyna</i>	MZ	gostyński	1519c	1579a	1
149	<i>Ślubów</i>	MZ	wyszowski	1477b	1579a	1
150	<i>Dmosin</i>	ŁD	brzeziński	1430b	1579b	1
151	<i>Głębozec</i>	WP	poznański	1458a	1580a	1
152	<i>Lewice</i>	WP	międzychodzki	1458a	1580a	1
153	<i>Niemystów</i>	ŁD	poddębicki	1563a	1580a	1
154	<i>Czyżówka</i>	MP	chrzanowski	1564b	1581a	1
155	<i>Czerwińsk Przyklasztorny</i>	MZ	płoński (<i>Czerwińsk nad Wisłą</i>)	1582b	1582b	1
156	<i>Bystrzyca</i>	LL	lubelski	1548b	1582d	1
157	<i>Kamion</i>	ŁD	wieluński	1462a	1583a	1
158	<i>Szymbark</i>	MP	gorlicki	1388a	1595a	1
159	Nowy Grodzisk	WP	grodziski (Grodzisk Wlk.)	1595b	1595b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokalacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
160	Stanisławowo	WP	Poznań (Poznań)	1562b	1598b	1
161	<i>Bytyń</i>	WP	szamotulski	1458a	1600a	1
162	<i>Chełmno</i>	WP	kolski	1530a	1600a	1
163	<i>Dobre Nowe</i>	MZ	miński	1563c	1600a	1
164	<i>Dzierzkowice</i>	LL	kraśnicki	1564a	1600a	1
165	<i>Grzymiszew</i>	WP	turecki	1498a	1600a	1
166	Kock Nowe Miasto	LL	lubartowski (Kock)	1550c	1600a	1
167	<i>Lisków</i>	WP	kaliski	1458a	1600a	1
168	Łowicz Nowe Miasto	ŁD	łowicki (Łowicz)	1405b	1600a	1
169	<i>Mchy</i>	WP	śremski	1458a	1600a	1
170	<i>Nakielnica</i>	ŁD	zgierski	1555b	1600a	1
171	<i>Pruszków</i>	LS	żagański	1400a	1600a	1
172	<i>Smogulec</i>	WP	wągrowiecki	1335b	1600a	1
173	<i>Sądów</i>	LS	słubicki	1351a	1600d	1
174	Pabianice Nowe Miasto	ŁD	pabianicki (Pabianice)	1553b	1602d	1
175	<i>Raków Nowe Miasto</i>	ŚW	kielecki (<i>Raków</i>)	1607b	1607b	1
176	<i>Rembów</i>	ŚW	kielecki	1588b	1607d	1
177	Żywiec Stare Miasto	ŚL	żywiecki (Żywiec/ Jezioro Żywieckie)	1327a	1608a	1
178	<i>Tarnówka</i>	WP	złotowski	1579b	1618a	1
179	<i>Turobin Nowe Miasto</i>	LL	biłgorajski (<i>Turobin</i>)	1565b	1618b	1
180	<i>Orchowo</i>	WP	słupecki	1506b	1620c	1
181	Budzyń	LL	radzyński (Radzyń Podl.)	1531a	1625a	1
182	<i>Trębki</i>	MZ	gostyniński	1578a	1625a	1
183	<i>Bytnica</i>	LS	krośnieński	1550a	1627a	1
184	<i>Teratyn</i>	LL	hrubieszowski	1439a	1629d	1
185	<i>Trzebina</i>	OP	prudnicki	1542b	1631b	1
186	<i>Miejsce</i>	OP	namysłowski	1294b	1650c	1
187	<i>Krystianów</i>	WP	koniński (<i>Kazim. Bisk.</i>)	1597a	1652d	1
188	<i>Małyń</i>	ŁD	poddębicki	1549b	1654d	1
189	Zduny	WP	kolski (Koło)	1554b	1655b	1
190	Wałcz Nowe Miasto	ZP	wałeckie (Wałcz)	1633b	1658b	1
191	<i>Nieporęt</i>	MZ	legionowski	1484b	1660a	1
192	<i>Stara Brzeźnica</i>	ŁD	pajęczański	1265a	1661a	1
193	<i>Bratoszewice</i>	ŁD	zgierski	1458a	1661b	1
194	<i>Budzynek</i>	ŁD	poddębicki	1454d	1661d	1
195	<i>Oporów</i>	ŁD	kutnowski	1399b	1661d	1
196	<i>Karniszyn</i>	MZ	żuromiński	1519b	1662a	1
197	<i>Łęgonice</i>	MZ	przysuski	1420b	1662b	1
198	<i>Nieznamierowice</i>	MZ	przysuski	1440a	1662d	1
199	<i>Odechów</i>	MZ	radomski	1537b	1662d	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
200	<i>Skrzynno (Skrzynno N.)</i>	MZ	przysuski	1500a	1667d	1
201	<i>Kwiatków</i>	WP	turecki	1458a	1670a	1
202	Grudzieniec	KP	Bydgoszcz (Bydgoszcz)	1670b	1672d	1
203	<i>Toporów</i>	ŁD	wieluński	1490b	1673a	1
204	Mirów	ŚW	pińczowski (Pińczów)	1592b	1674d	1
205	Rzeszów Nowe Miasto	PK	Rzeszów (Rzeszów)	1675d	1675d	1
206	<i>Bełżec</i>	LL	tomaszowski	1607b	1676a	1
207	<i>Waniewo</i>	PL	wysokomazowiecki	1510b	1676a	1
208	<i>Liw Nowy</i>	MZ	węgrowski (<i>Liw</i>)	1446b	1678a	1
209	<i>Buczek</i>	ŁD	łaski	1549b	1683d	1
210	Sieniutowo	WP	krotoszyński (Zduny)	1647b	1693d	1
211	Sendomierz	MZ	miński (Mińsk Mazow.)	1549b	1695a	1
212	<i>Gozdów</i>	LL	hrubieszowski	1548b	1698b	1
213	Leśnica	DL	Wrocław (Wrocław)	1261b	1700a	1
214	Brzeziny Nowe Miasto	ŁD	brzeziński (Brzeziny)	1547a	1700a	1
215	<i>Czelin</i>	ZP	gryfiński	1317a	1700a	1
216	<i>Dokudów (D. Pierwszy)</i>	LL	białski	1503b	1700a	1
217	Jarosław Nowe Miasto	PK	jarosławski (Jarosław)	1700a	1700a	1
218	Miejska Górka Nowe Miasto	WP	rawicki (Miejska Górka)	1600a	1700a	1
219	<i>Mikołajewice</i>	DL	legnicki	1345b	1700a	1
220	Niezamyśl	WP	turecki (Dobra)	1546b	1700a	1
221	<i>Nowy Dobrzelin</i>	ŁD	kutnowski	1536b	1700a	1
222	Osieczna Nowe Miasto	WP	leszczyński (Osieczna)	1635b	1700a	1
223	Przeworsk Nowe M.	PK	przeworski (Przeworsk)	1670c	1700a	1
224	<i>Różanka</i>	LL	włodawski	1524b	1700a	1
225	<i>Stary Licheń</i>	WP	koniński	1458a	1700a	1
226	Szydłowiec	ŁD	brzeziński (Brzeziny)	1539a	1700a	1
227	Wągrowiec Nowe Miasto	WP	wągrowiecki (Wągrowiec)	1630a	1700a	1
228	Węgrów Nowe Miasto	MZ	węgrowski (Węgrów)	1621a	1700a	1
229	<i>Wilga</i>	MZ	garwoliński	1554b	1700a	1
230	<i>Zbrostawice</i>	ŚL	tarnogórski	1300a	1700a	1
231	<i>Stare Skoszewy</i>	ŁD	łódzki wschodni	1426b	1702d	2
232	Rawicz Nowe Miasto	WP	rawicki (Rawicz)	1663b	1707d	1
233	<i>Nietkowice</i>	LS	zielonogórski	1520a	1713d	1
234	Zebrzydów	MP	wadowicki (Kalw. Zeb.)	1640b	1715b	1
235	<i>Ciążeń</i>	WP	ślupecki	1504b	1718d	2
236	<i>Rusiec</i>	ŁD	bełchatowski	1609a	1741b	1
237	<i>Miedzianka Dolne M.</i>	DL	jeleniogórski (<i>Miedzianka</i>)	1600a	1742a	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
238	<i>Borów</i>	DL	strzebiński	1294b	1742b	1
239	<i>Bralin</i>	WP	kępiński	1540b	1742b	1
240	<i>Cerekwica</i>	DL	trzebnicki	1252b	1742b	1
241	<i>Cieszków</i>	DL	milicki	1489b	1742b	1
242	<i>Goszcz</i>	DL	oleśnicki	1638b	1742b	1
243	<i>Konotop</i>	LS	nowosolski	1706b	1742b	1
244	<i>Kostomłoty</i>	DL	średzki	1254a	1742b	2
245	<i>Lubiąż</i>	DL	wołowski	1249b	1742b	1
246	<i>Michałów</i>	OP	brzeski	1615b	1742b	1
247	<i>Nowa Cerekwia</i>	OP	głubczycki	1298b	1742b	1
248	<i>Ołobok</i>	LS	świebodziński	1262a	1742b	2
249	<i>Opawica</i>	OP	głubczycki	1377b	1742b	1
250	<i>Pilchowice</i>	ŚL	gliwicki	1300a	1742b	1
251	<i>Strzeleczyki</i>	OP	krapkowicki	1327b	1742b	1
252	<i>Ścinawa Mała</i>	OP	nyski	1243a	1742b	1
253	<i>Zabór</i>	LS	zielonogórski	1681b	1742b	1
254	<i>Bobrowice (St. Miasto)</i>	LS	krośnieński	1666a	1750d	1
255	Buraków	MZ	warszawski zach. (Łomianki)	1535b	1750d	2
256	<i>Wierzbo</i>	ZP	pyrzycki	1321a	1750d	1
257	Zduny Niemieckie	WP	krotoszyński (Zduny)	1637b	1761b	1
258	<i>Łaszczówka</i>	LL	tomaszowski	1610c	1764a	1
259	<i>Witonia</i>	ŁD	łęczycki	1728a	1764d	1
260	<i>Kałów</i>	ŁD	poddębicki	1500a	1765a	1
261	Białystok Nowe Miasto	PL	Białystok (Białystok)	1768a	1768a	1
262	<i>Budzyń</i>	MZ	mławski	1600a	1768b	1
263	Mrocza Nowe Miasto	KP	nakielski (Mrocza)	1651b	1771d	1
264	Braniewo Nowe Miasto	WM	braniewski (Braniewo)	1342b	1772b	1
265	<i>Ostromecko</i>	KP	bydgoski	1750b	1772b	1
266	<i>Rachanie</i>	LL	tomaszowski	1426a	1772b	1
267	Sępól Nowe Miasto	WM	bartoszycki (Sępól)	1749b	1772b	1
268	<i>Raniżów</i>	PK	kolbuszowski	1772a	1775a	1
269	Koźmin Nowe Miasto	WP	krotoszyński (Koźmin Wielkopolski)	1518b	1775d	1
270	Krynki Stare	PL	sokólski (Krynki)	1679a	1776a	1
271	<i>Leśna</i>	LL	białski	1723a	1776b	1
272	<i>Wortel (Ortel)</i>	LL	białski	1503b	1776b	1
273	<i>Zbuczyn</i>	MZ	siedlecki	1720a	1779d	1
274	Babimost Nowe Miasto	LS	zielonogórski (Babimost)	1652b	1781b	1
275	<i>Horyniec-Zdrój</i>	PK	lubaczowski	1750d	1785b	1
276	<i>Stanisławczyk</i>	PK	przemyski	1717a	1785b	1
277	<i>Szerzyny (Stefanów)</i>	MP	tarnowski	1731b	1785b/1896b**	1 / (1)

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
278	Tarnowiec	PK	jasielski	1350c	1785b	1
279	Wola Michowa	PK	sanocki	1741d	1785b/1896b**	1 / (1)
280	Wysokie Koło	MZ	kozienski	1748a	1787a	1
281	Potoki	LL	tomaszowski	1763a	1789d	1
282	Bałtów	ŚW	ostrowiecki	1751a	1790a	1
283	Poniatowo	MZ	żuromiński	1520a	1790a	1
284	Gubin Nowe Miasto	LS	krośnieński (Gubin)	1400a	1790d	1
285	Międzyrzec Podlaski Nowe Miasto	LL	białski (Międzyrzec Podlaski)	1700d	1790d	1
286	Żurawia (Radzimin)	KP	nakielski	1786b	1790d	1
287	Kleparz	MP	Kraków (Kraków)	1366b	1791b	2
288	Nowokrzepice	ŚL	kłobucki (Krzepice)	1745b	1792d	1
289	Budziszewice	ŁD	tomaszowski	1407a	1793a	2
290	Rzeczyca	ŁD	tomaszowski	1775a	1793a	1
291	Sobótka	WP	ostrowski	1463a	1793a	1
292	Strzyżew	WP	ostrowski	1525a	1793a	1
293	Warszawa Nowe Miasto	MZ	Warszawa (Warszawa)	1408b	1793a	1
294	Bogusławowo	WP	rawicki (Bojanowo)	1663b	1793b	1
295	Orłów-Parcel (Orłów)	ŁD	kutnowski	1387a	1793b	1
296	Osjaków	ŁD	wieluński	1494a	1793b	1
297	Żytno	ŁD	radomszczański	1441a	1793b	1
298	Korab	WP	kaliski	1566a	1793d	1
299	Goleńdzinów Królewski	MZ	Warszawa (Warszawa)	1764b	1794b	1
300	Kamion	MZ	Warszawa (Warszawa)	1781b	1794b	1
301	Praga	MZ	Warszawa (Warszawa)	1648b	1794b	1
302	Rogoźno Nowe	WP	obornicki (Rogoźno)	1750b	1794b	1
303	Skaryszew	MZ	Warszawa (Warszawa)	1641b	1794b	1
304	Wschowa Dolne Nowe Miasto	LS	wschowski (Wschowa)	1642b	1794b	1
305	Wschowa Górne Nowe Miasto	LS	wschowski (Wschowa)	1684a	1794b	1
306	Mierzączka	MP	wielicki (Wieliczka)	1628b	1794d	1
307	Stobnica	WP	obornicki	1402a	1795b	1
308	Koźmin Niemiecki	WP	krotoszyński (Koźmin Wielkopolski)	1775b	1795d	1
309	Przemęt	WP	wolsztyński	1299a	1797b	1
310	Wymykowo	WP	Poznań (Poznań)	1650a	1797b	1
311	Błotnica (Błonie)	WP	krotoszyński (Sulmierzyce)	1654d	1800a	1
312	Borek	WP	ostrzeszowski (Ostrzeszów)	1591a	1800a	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsr)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
313	Chodzież Nowe Miasto	WP	chodzieski (Chodzież)	1710d	1800a	1
314	Czarnków Nowe Miasto	WP	czarnkowsko-trzcianecki (Czarnków)	1645a	1800a	1
315	Dębno Nowe Miasto	ZP	myśliborski (Dębno)	1650a	1800a	1
316	Drezdenko Nowe Miasto	LS	strzelecko-drezdenecki (Drezdenko)	1763b	1800a	1
317	<i>Działyń</i>	WP	gnieźnieński	1777a	1800a	1
318	Izbica Kujawska Nowe Miasto	KP	włocławski (Izbica Kujawska)	1754b	1800a	1
319	Jarocin Nowe Miasto	WP	jarociński (Jarocin)	1700a	1800a	1
320	Jutrosin Nowe Miasto	WP	rawicki (Jutrosin)	1642b	1800a	1
321	Kobylin Nowe Miasto	WP	krotoszyński (Kobylin)	1633b	1800a	1
322	Konstancja	WP	ostrowski (Odolanów)	1629b	1800a	1
323	Krotoszyn Nowe Miasto	WP	krotoszyński (Krotoszyn)	1779d	1800a	1
324	<i>Lampartopol</i>	WP	wolsztyński (<i>Kopanica</i>)	1641b	1800a	1
325	<i>Laskówka</i>	WP	średzki	1665b	1800a	1
326	Lipowiec	WP	międzychodzki (Międzychód)	1671b	1800a	1
327	<i>Lubowidz</i>	MZ	żuromiński	1521b	1800a	1
328	Łabiszyn Nowe Miasto	KP	żniński (Łabiszyn)	1772b	1800a	1
329	Łaskarzew Nowy	MZ	garwoliński (Łaskarzew)	1514b	1800a	1
330	Międzychód Nowe Miasto	WP	międzychodzki (Międzychód)	1590d	1800a	1
331	Miłośław Nowe Miasto	WP	wrzesiński (Miłośław)	1539b	1800a	1
332	<i>Mosty</i>	LL	tomaszowski	1750a	1800a	1
333	<i>Niezbórz</i>	MZ	mławski	1503b	1800a	1
334	Pleszew Nowe Miasto	WP	pleszewski (Pleszew)	1637b	1800a	1
335	Przysucha Miasto Polskie	MZ	przysuski (Przysucha)	1750a	1800a	1
336	<i>Przytoczno</i>	LL	lubartowski	1530b	1800a	1
337	Rawa Mazowiecka Miasto Żydowskie	ŁD	rawski (Rawa Mazowiecka)	1775c	1800a	1
338	Skoki Nowe Miasto	WP	wągrowiecki (Skoki)	1632b	1800a	1
339	<i>Stefanówek</i>	ŚW	staszowski	1585a	1800a	1
340	<i>Sulików Nowe Miasto</i>	DL	zgorzelecki (<i>Sulików</i>)	1650d	1800a	1
341	Szubin Nowe Miasto	KP	nakielski (Szubin)	1780b	1800a	1
342	Śródka	WP	Poznań (Poznań)	1233a	1800a	1
343	Trzcianka Nowe Miasto	WP	czarnkowsko-trzcianecki (Trzcianka)	1762b	1800a	1
344	Trzemeszno Nowe Miasto	WP	gnieźnieński (Trzemeszno)	1765b	1800a	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
345	Wieleń Nowe Miasto	WP	czarnkowsko-trzcianecki (Wieleń)	1673b	1800a	1
346	<i>Żabno</i>	WP	śremski	1500a	1800a	1
347	Chwaliszewo	WP	Poznań (Poznań)	1444b	1800b	1
348	<i>Jeleniewo</i>	PL	suwalski	1782a	1800b	1
349	Kazimierz	MP	Kraków (Kraków)	1335b	1800b	3
350	Ostrówek	WP	Poznań (Poznań)	1444b	1800b	1
351	<i>Oksa</i>	ŚW	jędrzejowski	1554b	1800c	1
352	<i>Fałków</i>	ŚW	konecki	1340b	1800d	1
353	<i>Kossów</i>	ŚW	włoszczowski	1581a	1800d	1
354	<i>Odrowąż</i>	ŚW	konecki	1611b	1800d	1
355	<i>Grodzisk</i>	PL	siemiatycki	1775b	1801b	1
356	<i>Miastkowo</i>	PL	łomżyński	1735a	1801b	1
357	Niwka	ŚL	Sosnowiec (Sosnowiec)	1787a	1801b	1
358	<i>Osowiec</i>	PL	moniecki	1724b	1801b	1
359	<i>Rudka</i>	PL	bielski	1775a	1801b	1
360	<i>Rutki-Kossaki</i>	PL	zambrowski	1760b	1801b	1
361	<i>Szczebra</i>	PL	augustowski	1783a	1801b	1
362	<i>Sztabin</i>	PL	augustowski	1760a	1801b	1
363	<i>Trzcianne</i>	PL	moniecki	1700a	1801b	1
364	<i>Mniszew</i>	MZ	kozienicki	1382b	1807a	1
365	Lubniewice Nowe M.	LS	sulęciński (Lubniewice)	1708b	1808b	1
366	<i>Ciechanowice</i>	DL	kamiennogórski	1754b	1809b	1
367	<i>Zygmuntów</i>	MZ	szymborski (<i>Omięcin</i>)	1775b	1809b	1
368	<i>Garbów</i>	LL	lubelski	1782b	1810a	1
369	Łąkoszyn	ŁD	kutnowski (Kutno)	1444a	1810a	1
370	Witkowo Nowe Miasto	WP	gnieźnieński (Witkowo)	1740b	1810a	1
371	Radoszyn	OP	nyski (Nysa)	1741b	1810b	1
372	<i>Berzniki</i>	PL	sejneński	1551b	1810a	1
373	<i>Pobiedna</i>	DL	lubański	1666b	1815b	1
374	<i>Ossolin</i>	ŚW	sandomierski	1650a	1816c	2
375	Chełm	PM	Gdańsk (Gdańsk)	1772a	1817b	1
376	<i>Szczurowa</i>	MP	brzeski	1784b	1818a**	1
377	<i>Trzciana</i>	MP	bocheński	1794a	1818a**	1
378	<i>Rawa</i>	LL	lubartowski	1531b	1818b	1
379	<i>Sokolniki</i>	ŁD	wieruszowski	1726b	1820a	1
380	<i>Drążgów</i>	LL	puławski	1544b	1820b	1
381	<i>Glinianka</i>	MZ	otwocki	1557b	1820a	1
382	<i>Jeruzal</i>	MZ	miński	1533b	1820a	1
383	<i>Kuflew</i>	MZ	miński	1531b	1820a	1
384	<i>Nowodwór</i>	LL	rycki	1556b	1820b	1
385	<i>Okrzeja</i>	LL	łukowski	1458a	1820b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
386	<i>Pratulín</i>	LL	bialski	1732b	1820b	1
387	<i>Prosperów</i>	ŚW	sandomierski (Zawichost)	1701b	1820b	1
388	<i>Stoczek (?)</i>	MZ	węgrowski	1546b	1820a	1
389	<i>Urszulín</i>	LL	włodawski	1800a	1820b	1
390	<i>Boża Wola</i>	LL	lubelski	1731b	1821b	1
391	<i>Hanna</i>	LL	włodawski	1546b	1821b	1
392	<i>Janików</i>	ŚW	opatowski	1559b	1821b	1
393	<i>Krańniczyn</i>	LL	krasnostawski	1500a	1821b	1
394	<i>Piotrkowice</i>	ŚW	kielecki	1701b	1821b	1
395	<i>Seroczyn</i>	MZ	siedlecki	1548b	1821b	1
396	<i>Tuchowicz</i>	LL	łukowski	1430b	1821a	1
397	<i>Wojcieszków</i>	LL	łukowski	1540b	1821b	1
398	<i>Wysokie</i>	LL	lubelski	1409b	1821b	1
399	<i>Komarówka Podlaska</i>	LL	radzyński	1662b	1822b	1
400	<i>Skierbieszów</i>	LL	zamojski	1456a	1822b	1
401	<i>Sosnowica</i>	LL	parczewski	1790a	1822b	1
402	<i>Świerże</i>	LL	chełmski	1455a	1822b	1
403	<i>Prawno</i>	LL	opolski	1626a	1824b	1
404	<i>Wrzelowiec</i>	LL	opolski	1543b	1824b	1
405	<i>Jabłónka Kościelna</i>	PL	wysokomazowiecki	1790d	1825a	1
406	<i>Kaźmierz</i>	WP	szamotulski	1458a	1825a	1
407	<i>Radziki Duże</i>	KP	rypiński	1784b	1825a	1
408	<i>Wyszonki</i>	PL	wysokomazowiecki	1790c	1825a	1
409	<i>Krasnopol</i>	PL	sejneński	1770b	1825a	1
410	<i>Nakło</i>	ŚL	częstochowski	1746a	1825a	1
411	<i>Częstochówka</i>	ŚL	Częstochowa (Częstoch.)	1717b	1826b	1
412	<i>Dębno</i>	ŚW	kielecki	1585a	1827a	1
413	<i>Przerqb</i>	ŁD	radomszczański	1791a	1830a	1
414	<i>Wodynie</i>	MZ	siedlecki	1573a	1831b	3
415	<i>Żerniki</i>	KP	żniński	1298a	1849b	1
416	<i>Targowa Górka</i>	WP	wrzeseński	1344a	1850c	1
417	<i>Wartosław</i>	WP	szamotulski	1781b	1850c	1
418	<i>Dobre</i>	MZ	miński	1530b	1852b	1
419	<i>Puńsk</i>	PL	sejneński	1606a	1852b	1
420	<i>Terespol Stary</i>	LL	bialski (Terespol)	1697a	1854a	1
421	<i>Sidra</i>	PL	sokólski	1566b	1857b/1934**	1 / (1)
422	<i>Radolin</i>	WP	czarnkowsko-trzcianecki	1759b	1858b	1
423	<i>Trzebiechów</i>	LS	zielonogórski	1707b	1860b	1
424	<i>Drohiczyn Ruska Strona</i>	MZ	siedlecki (<i>Bużyska</i>)	1807b	1861b	1
425	<i>Łapanów</i>	MP	bocheński	1794a	1868a**	1
426	<i>Niegowić</i>	MP	wielicki	1784b	1868b**	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
427	<i>Szczepanów</i>	MP	brzeski	1761b	1868b**	1
428	<i>Trzemeszno Lubuskie</i>	LS	sulciński	1808b	1870b	1
429	<i>Adamów</i>	LL	łukowski	1539b	1870b***	1
430	<i>Andrzejewo</i>	MZ	ostrowski	1528b	1870b***	1
431	<i>Babiak</i>	WP	kolski	1816b	1870b***	1
432	<i>Bakatarzewo</i>	PL	suwalski	1600a	1870b***	1
433	<i>Baranów</i>	LL	puławski	1544b	1870b***	1
434	<i>Będków</i>	ŁD	tomaszowski	1453a	1870b***	1
435	<i>Białaczów</i>	ŁD	opoczyński	1450a	1870b***	2
436	<i>Bielawy</i>	ŁD	łowicki	1403b	1870b***	1
437	<i>Bielsk</i>	MZ	płocki	1373b	1870b***	1
438	<i>Biskupice</i>	LL	świdnicki	1450b	1870b***	1
439	<i>Bobrowniki</i>	KP	lipnowski	1403b	1870b***	1
440	<i>Bobrowniki</i>	LL	puławski	1485b	1870b***	1
441	<i>Bodzanów</i>	MZ	płocki	1351b	1870b***	1
442	<i>Bogoria</i>	ŚW	staszowski	1616b	1870b***	1
443	<i>Bolestawiec</i>	ŁD	wieruszowski	1266a	1870b***	1
444	<i>Bolimów</i>	ŁD	skierniewicki	1370b	1870b***	1
445	<i>Brdów</i>	WP	kolski	1525b	1870b***	1
446	<i>Brudzew</i>	WP	turecki	1458a	1870b***	1
447	<i>Burzenin</i>	ŁD	sieradzki	1378a	1870b***	1
448	<i>Cegłów</i>	MZ	miński	1621b	1870b***	1
449	<i>Chodel</i>	LL	opolski	1517b	1870b***	2
450	<i>Ciechanowiec Nowe Miasto</i>	PL	wysokomazowiecki (Ciechanowiec)	1815a	1870b***	2
451	<i>Ciepielów</i>	MZ	lipski	1548b	1870b***	1
452	<i>Cziemniki</i>	LL	radzyński	1509b	1870b***	1
453	<i>Czersk</i>	MZ	piaseczyński	1350a	1870b***	1
454	<i>Czerwińsk nad Wisłą</i>	MZ	płoński	1373b	1870b***	1
455	<i>Dąbrowice</i>	ŁD	kutnowski	1455a	1870b***	1
456	<i>Denków</i>	ŚW	ostrowiecki (Ostrowiec Świętokrzyski)	1564b	1870b***	1
457	<i>Filipów</i>	PL	suwalski	1570b	1870b***	1
458	<i>Firlej</i>	LL	lubartowski	1629b	1870b***	1
459	<i>Gielniów</i>	MZ	przysuski	1455a	1870b***	1
460	<i>Gliniany</i>	ŚW	opatowski	1586b	1870b***	1
461	<i>Głowaczów</i>	MZ	kozienicki	1445b	1870b***	1
462	<i>Głusk</i>	LL	Lublin (Lublin)	1688b	1870b***	1
463	<i>Gniewoszków</i>	MZ	kozienicki	1693b	1870b***	1
464	<i>Goraj</i>	LL	biłgorajski	1405a	1870b***	1
465	<i>Gorzków-Osada</i>	LL	krasnostawski	1688b	1870b***	1
466	<i>Goszczyn</i>	MZ	grójecki	1386b	1870b***	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
467	Gowarczów	ŚW	konecki	1430b	1870b***	1
468	Grabowiec	LL	zamojski	1418a	1870b***	1
469	Grabowiec	MZ	lipski	1601b	1870b***	1
470	Grabów	ŁD	łęczycki	1372b	1870b***	1
471	Granica	MZ	koziernicki (Gniewoszów)	1739b	1870b***	1
472	Grocholice	ŁD	bełchatowski (Bełchat.)	1420b	1870b***	1
473	Grzegorzew	WP	kolski	1339a	1870b***	1
474	Horodło	LL	hrubieszowski	1412c	1870b***	1
475	Horodyszcze	LL	białski	1569a	1870b***	1
476	How	MZ	sochaczewski	1506b	1870b***	1
477	Inowódz	ŁD	tomaszowski	1370a	1870b***	2
478	Iwaniska	ŚW	opatowski	1403b	1870b***	1
479	Iwanowice	WP	kaliski	1460b	1870b***	1
480	Izbica	LL	krasnostawski	1750b	1870b***	1
481	Jadów	MZ	wołomiński	1823b	1870b***	1
482	Janowiec	LL	puławski	1537b	1870b***	1
483	Janowo	WM	nidzicki	1421b	1870b***	1
484	Janów	ŚŁ	częstochowski	1696b	1870b***	1
485	Jarczów	LL	tomaszowski	1755b	1870b***	1
486	Jastrząb	MZ	szymborski	1421a	1870b***	1
487	Jedlińsk	MZ	radomski	1530b	1870b***	1
488	Jeziorzany	LL	lubartowski	1498b	1870b***	1
489	Jeżów	ŁD	brzeziński	1334b	1870b***	1
490	Józefów nad Wisłą	LL	opolski	1688b	1870b***	1
491	Kamieńczyk	MZ	wyszkowski	1428b	1870b***	1
492	Kamionka (Nowy Rynek)	LL	lubartowski	1547b	1870b***	1
493	Kazanów	MZ	zwoleński	1556b	1870b***	1
494	Kazimierz	ŁD	pabianicki	1288b	1870b***	1
495	Kazimierz Biskupi	WP	koniński	1287b	1870b***	1
496	Kiernoza	ŁD	łowicki	1523b	1870b***	2
497	Kikół	KP	lipnowski	1745b	1870b***	1
498	Klimontów	ŚW	sandomierski	1604b	1870b***	1
499	Klwów	MZ	przysuski	1416b	1870b***	1
500	Kodeń	LL	białski	1511b	1870b***	1
501	Koźbiel	MZ	otwocki	1532b	1870b***	1
502	Komarów-Osada	LL	zamojski	1748b	1870b***	1
503	Konstantynów	LL	białski	1729b	1870b***	1
504	Końskowola	LL	puławski	1532b	1870b***	1
505	Koszyce	MP	proszowicki	1361d	1870b***	1
506	Koźminek	WP	kaliski	1369a	1870b***	1
507	Krasnosielc	MZ	makowski	1824b	1870b***	1
508	Kromołów	ŚŁ	zawierciański (Zawier.)	1388b	1870b***	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
509	Kryłów	LL	hrubieszowski	1523b	1870b***	1
510	Krzeszów	PK	niżański	1640b	1870b***	1
511	Książ Wielki	MP	miechowski	1370a	1870b***	1
512	Kuczbork-Osada	MZ	żuromiński	1384b	1870b***	1
513	Kurozwęki	ŚW	staszowski	1400a	1870b***	1
514	Kurów	LL	puławski	1442a	1870b***	1
515	Kurzelów	ŚW	włoszczowski	1285b	1870b***	1
516	Lasocin	ŚW	opatowski	1547b	1870b***	1
517	Latowicz	MZ	miński	1423a	1870b***	1
518	Lądek	WP	ślupecki	1269b	1870b***	1
519	Lelów	ŚL	częstochoowski	1354b	1870b***	1
520	Liw	MZ	węgrowski	1421a	1870b***	1
521	Lutomiersk	ŁD	pabianicki	1274b	1870b***	1
522	Lututów	ŁD	wieruszowski	1406a	1870b***	2
523	Łagów	ŚW	kielecki	1375b	1870b***	1
524	Łomazy	LL	białski	1566a	1870b***	1
525	Maciejowice	MZ	garwoliński	1507b	1870b***	1
526	Magnuszew	MZ	kozienicki	1377b	1870b***	2
527	Markuszów	LL	puławski	1550c	1870b***	1
528	Michów	LL	lubartowski	1531b	1870b***	2
529	Miedzna	MZ	węgrowski	1470b	1870b***	2
530	Modrzejów	ŚL	Sosnowiec (Sosnowiec)	1706b	1870b***	2
531	Mokobody	MZ	siedlecki	1496b	1870b***	1
532	Mrzygłód	ŚL	myszkowski (Myszków)	1475a	1870b***	1
533	Mstów	ŚL	częstochoowski	1278b	1870b***	1
534	Nadarzyn	MZ	pruskowski	1453b	1870b***	1
535	Nowa Brzeźnica	ŁD	pajęczański	1287b	1870b***	1
536	Nowa Słupia	ŚW	kielecki	1351a	1870b***	1
537	Nowe Miasto	MZ	płoński	1420b	1870b***	1
538	Nowy Korczyn	ŚW	buski	1258a	1870b***	1
539	Nur	MZ	ostrowski	1425a	1870b***	1
540	Odrzywół	MZ	przysuski	1418b	1870b***	1
541	Okuniew	MZ	miński	1538b	1870b***	1
542	Oleśnica	ŚW	staszowski	1546b	1870b***	1
543	Olsztyn	ŚL	częstochoowski	1442a	1870b***	1
544	Opatowiec	ŚW	kazimierski	1271b	1870b***	1
545	Opatówek	WP	kaliski	1338a	1870b***	1
546	Orchówek	LL	włodawski	1507b	1870b***	1
547	Osieck	MZ	otwocki	1558b	1870b***	1
548	Osięciny	KP	radziejowski	1824b	1870b***	1
549	Osmolin	MZ	gostyński	1462b	1870b***	1
550	Pacanów	ŚW	buski	1265b	1870b***	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
551	<i>Parysów</i>	MZ	garwoliński	1538b	1870b***	1
552	<i>Parzęczew</i>	ŁD	zgierski	1421b	1870b***	2
553	<i>Pawłów</i>	LL	chełmski	1479a	1870b***	1
554	<i>Piątek</i>	ŁD	łęczycki	1339a	1870b***	1
555	<i>Pierzchnica</i>	ŚW	kielecki	1359d	1870b***	1
556	<i>Piszczac</i>	LL	bialski	1530b	1870b***	1
557	<i>Pławno</i>	ŁD	radomszczański	1544b	1870b***	1
558	<i>Przerośl</i>	PL	suwalski	1562c	1870b***	1
559	<i>Przybyszew</i>	MZ	białobrzeski	1396a	1870b***	1
560	<i>Przyrów</i>	ŚL	częstochowski	1369b	1870b***	1
561	<i>Przytyk</i>	MZ	radomski	1488a	1870b***	1
562	<i>Puchaczów</i>	LL	łęczyński	1527b	1870b***	1
563	<i>Raciqżek</i>	KP	aleksandrowski	1317b	1870b***	1
564	<i>Raczki</i>	PL	suwalski	1558a	1870b***	1
565	<i>Radoszyce</i>	ŚW	konecki	1370b	1870b***	1
566	<i>Radzanów</i>	MZ	mławski	1400b	1870b***	1
567	<i>Radziłów</i>	PL	grajewski	1466b	1870b***	1
568	<i>Raków</i>	ŚW	kielecki	1567a	1870b***	1
569	<i>Rejowiec</i>	LL	krasnostawski	1547b	1870b***	1
570	<i>Rossosz</i>	LL	bialski	1551b	1870b***	1
571	<i>Rozprza</i>	ŁD	piotrkowski	1272a	1870b***	1
572	<i>Ryczywół</i>	MZ	kozienicki	1370a	1870b***	1
573	<i>Sarnaki</i>	MZ	łosicki	1754b	1870b***	1
574	<i>Sawin</i>	LL	chełmski	1456a	1870b***	1
575	<i>Secemin</i>	ŚW	włoszczowski	1370a	1870b***	1
576	<i>Serokomla</i>	LL	łukowski	1537b	1870b***	1
577	<i>Sieciechów</i>	MZ	kozienicki	1370a	1870b***	1
578	<i>Siennica</i>	MZ	miński	1526b	1870b***	1
579	<i>Sienno</i>	MZ	lipski	1421a	1870b***	1
580	<i>Skrzynno</i>	MZ	przysuski	1308a	1870b***	1
581	<i>Skulsk</i>	WP	koniński	1409b	1870b***	1
582	<i>Sławatycze</i>	LL	bialski	1577b	1870b***	1
583	<i>Służewo</i>	KP	aleksandrowski	1489a	1870b***	1
584	<i>Sobków</i>	ŚW	jędrzejowski	1563b	1870b***	1
585	<i>Sobota</i>	ŁD	łowicki	1393a	1870b***	1
586	<i>Sochocin</i>	MZ	płoński	1385b	1870b***	1
587	<i>Solec nad Wisłą</i>	MZ	lipski	1333a	1870b***	1
588	<i>Stanisławów</i>	MZ	miński	1523b	1870b***	1
589	<i>Staw</i>	WP	kaliski	1405a	1870b***	1
590	<i>Sterdyń</i>	MZ	sokołowski	1737a	1870b***	1
591	<i>Stężyca</i>	LL	rycki	1370a	1870b***	1
592	<i>Szczerców</i>	ŁD	bełchatowski	1364a	1870b***	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
593	<i>Szreńsk</i>	MZ	mławski	1383b	1870b***	1
594	<i>Szydłów</i>	ŚW	staszowski	1329a	1870b***	1
595	<i>Śniadowo</i>	PL	łomżyński	1775a	1870b***	1
596	<i>Tarłów</i>	ŚW	opatowski	1550b	1870b***	1
597	<i>Tarnogóra</i>	LL	krasnostawski	1540b	1870b***	1
598	<i>Turobin</i>	LL	biłgorajski	1420b	1870b***	1
599	<i>Uchanie</i>	LL	hrubieszowski	1596b	1870b***	1
600	<i>Ujazd</i>	ŁD	tomaszowski	1428b	1870b***	1
601	<i>Waśniów</i>	ŚW	ostrowiecki	1467a	1870b***	1
602	<i>Wąsosz</i>	PL	grajewski	1436b	1870b***	1
603	<i>Wąwolnica</i>	LL	puławski	1567b	1870b***	1
604	<i>Widawa</i>	ŁD	łaski	1388b	1870b***	1
605	<i>Wieniawa</i>	LL	Lublin (Lublin)	1768b	1870b***	1
606	<i>Wierzbica</i>	MZ	radomski	1469b	1870b***	1
607	<i>Wilczyn</i>	WP	koniński	1458a	1870b***	1
608	<i>Wiskitki</i>	MZ	żyrardowski	1349a	1870b***	1
609	<i>Wisznice</i>	LL	białski	1579a	1870b***	1
610	<i>Wiślica</i>	ŚW	buski	1345a	1870b***	1
611	<i>Wizna</i>	PL	łomżyński	1400b	1870b***	1
612	<i>Wiżajny</i>	PL	suwalski	1620b	1870b***	1
613	<i>Włodowice</i>	ŚL	zawierciański	1399a	1870b***	1
614	<i>Wodzisław</i>	ŚW	jędrzejowski	1317a	1870b***	1
615	<i>Wohyń</i>	LL	radzyński	1522b	1870b***	1
616	<i>Wojstawice</i>	LL	chełmski	1466a	1870b***	1
617	<i>Wolanów</i>	MZ	radomski	1773b	1870b***	1
618	<i>Żarnowiec</i>	ŚL	zawierciański	1340a	1870b***	1
619	<i>Żarnów</i>	ŁD	opoczyński	1360a	1870b***	1
620	<i>Żółkiewka-Osada</i>	LL	krasnostawski	1702b	1870b***	1
621	<i>Wylatowo</i>	KP	mogileński	1388a	1871b	1
622	<i>Mieszków</i>	WP	jarociński	1777b	1873b	1
623	<i>Kamionna</i>	WP	międzychodzki	1402a	1874b	2
624	<i>Kwieciszewo</i>	KP	mogileński	1342b	1874b	1
625	<i>Gródek</i>	PL	białostocki	1563a	1875b/1934**	1 / (1)
626	<i>Jałówka</i>	PL	białostocki	1545b	1875b/1934**	1 / (1)
627	<i>Jasionówka</i>	PL	moniecki	1600a	1875b/1934**	1 / (1)
628	<i>Michałowo</i>	PL	białostocki	1832a	1875b/1934**	1 / (1)
629	<i>Milejczyce</i>	PL	siemiatycki	1516b	1875b/1934**	1 / (1)
630	<i>Narewka</i>	PL	hajnowski	1825c	1875b/1934**	1 / (1)
631	<i>Niemirów</i>	PL	siemiatycki	1616b	1875b/1934**	1 / (1)
632	<i>Żydowo</i>	WP	gnieźniński	1752b	1875b	1
633	<i>Kębtowo</i>	WP	wolsztyński	1320b	1880b	2
634	<i>Kurzętnik</i>	WM	nowomiejski	1300a	1883b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
635	Łopienno	WP	gnieźnieński	1519b	1888b	1
636	Łekno	WP	wągrowiecki	1370a	1888b	1
637	Trzciel Nowy	LS	międzyrzecki (Trzciel)	1730a	1888b	1
638	Zaborowo	WP	Leszno (Leszno)	1644b	1892b	1
639	Janów	PL	sokólski	1715a	1892b/1934**	1 / (1)
640	Korycin	PL	sokólski	1671b	1892b/1934**	1 / (1)
641	Kuźnica	PL	sokólski	1536b	1892b/1934**	1 / (1)
642	Bolesławów	DL	kłodzki	1581b	1894b	1
643	Dubin	WP	rawicki	1427a	1895b	1
644	Babice nad Sanem	PK	przemyski	1484a	1896b/1934b**	1 / (1)
645	Baligród	PK	leski	1634b	1896b/1934b**	1 / (1)
646	Bircza	PK	przemyski	1464a	1896b/1934b*	2 / (1)
647	Bukowsko	PK	sanocki	1720a	1896b/1934b*	1 / (1)
648	Czudec	PK	strzyżowski	1427b	1896b/1934b**	1 / (1)
649	Dębowiec	PK	jasielski	1349a	1896b/1934**	1 / (1)
650	Dubiecko	PK	przemyski	1407b	1896b/1934b*	1 / (1)
651	Fredropol	PK	przemyski	1720c	1896b/1934b**	1 / (1)
652	Frysztak	PK	strzyżowski	1366b	1896b/1934**	1 / (1)
653	Gdów	MP	wielicki	1794a	1896b/1934b**	1 / (1)
654	Grodzisko	PK	leżajski	1720c	1896b**	1
655	Jaćmierz	PK	sanocki	1437a	1896b/1934b*	1 / (1)
656	Jasienica Rosielna	PK	brzozowski	1727c	1896b/1934b**	1 / (1)
657	Jaśliska	PK	krośnieński	1365b	1896b/1934b*	1 / (1)
658	Jawornik Polski	PK	przeworski	1472a	1896b/1934b**	1 / (1)
659	Jodłowa	PK	dębicki	1733b	1896b/1934b**	1 / (1)
660	Kawęczyn	PK	dębicki (Dębica)	1879b	1896b/1934**	1 / (1)
661	Korczyna	PK	krośnieński	1783b	1896b/1934**	1 / (1)
662	Krasiczyn	PK	przemyski	1620c	1896b/1934b**	1 / (1)
663	Krościenko.n.Dunajcem	MP	nowotarski	1348b	1896b/1934**	1 / (1)
664	Krzywcza	PK	przemyski	1444b	1896b/1934b**	1 / (1)
665	Lipnica Murowana	MP	bocheński	1326b	1896b/1934**	1 / (1)
666	Lipsko	PK	lubaczowski	1616b	1896b/1934b**	1 / (1)
667	Liszki	MP	krakowski	1880a	1896b/1934b**	1 / (1)
668	Lutowiska	PK	bieszczadzki	1742a	1896b/1934b**	1 / (1)
669	Majdan Królewski	PK	kolbuszowski	1763a	1896b/1934b**	1 / (1)
670	Milówka	ŚL	żywiecki	1884a	1896b/1934**	1 / (1)
671	Mrzygłód	PK	sanocki	1425b	1896b/1934b*	1 / (1)
672	Niebylec	PK	strzyżowski	1509b	1896b/1934b**	1 / (1)
673	Nowa Góra	MP	krakowski	1369a	1896/1918b**	1 / (1)
674	Nowotaniec	PK	sanocki	1444b	1896b/1934b*	1 / (1)
675	Nowy Żmigród	PK	jasielski	1331d	1896b/1934**	1 / (1)
676	Ołpiny	MP	tarnowski	1880a	1896b/1934b**	1 / (1)

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
677	<i>Osiek Jasielski</i>	PK	jasielski	1365a	1896b/1934b*	1 / (1)
678	<i>Płazów</i>	PK	lubaczowski	1614b	1896b/1934b**	1 / (1)
679	<i>Radomyśl nad Sanem</i>	PK	stalowowolski	1581b	1896b/1934b**	1 / (1)
680	<i>Rybotycze</i>	PK	przemyski	1494a	1896b/1934b*	1 / (1)
681	<i>Rzepiennik Strzyżewski</i>	MP	tarnowski	1818d	1896b/1934b**	1 / (1)
682	<i>Rzochów</i>	PK	mielecki (Mielec)	1382a	1896b/1934b**	1 / (1)
683	<i>Tylicz</i>	MP	nowosądecki	1325a	1896b/1934**	2 / (1)
684	<i>Tymbark</i>	MP	limanowski	1353b	1896b/1934**	1 / (1)
685	<i>Tyrawa Wołoska</i>	PK	sanocki	1707a	1896b/1934b**	1 / (1)
686	<i>Uście Ruskie (Gorlickie)</i>	MP	gorlicki	1739a	1896b/1934b**	2 / (1)
687	<i>Wielkie Oczy</i>	PK	lubaczowski	1671b	1896b/1934b**	1 / (1)
688	<i>Wielopole Skrzyńskie</i>	PK	ropczycko-sędziszowski	1337a	1896b/1934**	1 / (1)
689	<i>Zarszyn</i>	PK	sanocki	1395a	1896b/1934b*	1 / (1)
690	<i>Zasów</i>	PK	dębicki	1876b	1896/1896b**	1 / (1)
691	<i>Zbyszyce</i>	MP	nowosądecki	1790a	1896b/1934b**	1 / (1)
692	<i>Żołyńia</i>	PK	łańcucki	1720d	1896b/1934b**	1 / (1)
693	<i>Kiszkowo</i>	WP	gnieźniński	1395a	1900a	1
694	<i>Kobyła Góra</i>	WP	ostrzeszowski	1428a	1900a	1
695	<i>Grabowo</i>	ZP	Szczecin (Szczecin)	1850b	1900b	1
696	<i>Baranów</i>	WP	kępiński	1426a	1907b	1
697	<i>Mielżyn</i>	WP	gnieźniński	1553a	1908b	2
698	<i>Podgórze</i>	MP	Kraków (Kraków)	1784b	1915b	2
699	<i>Złotniki Lubańskie</i>	DL	lubański	1662b	1915b	1
700	<i>Orla</i>	PL	bielski	1507a	1919b/1934**	1 / (1)
701	<i>Dobroszyce</i>	DL	oleśnicki	1663b	1928b	1
702	<i>Psie Pole</i>	DL	Wrocław (Wrocław)	1473b	1928b	1
703	<i>Łągów</i>	LS	świebodziński	1351a	1932b	2
704	<i>Bnin</i>	WP	poznański (Kórnik)	1395a	1934b	1
705	<i>Boćki</i>	PL	bielski	1509b	1934b	1
706	<i>Budzyń</i>	WP	chodzieski	1458a	1934b	3
707	<i>Gąsawa</i>	KP	żniński	1388b	1934b	1
708	<i>Gębice</i>	KP	mogileński	1425b	1934b	1
709	<i>Kopanica</i>	WP	wolsztyński	1479a	1934b	1
710	<i>Mielnik</i>	PL	siemiatycki	1440b	1934b	1
711	<i>Mieścisko</i>	WP	wągrowiecki	1436a	1934b	1
712	<i>Narew</i>	PL	hajnowski	1514b	1934b	1
713	<i>Nowe Miasto n. Wartą</i>	WP	średzki	1283b	1934b	1
714	<i>Nowy Dwór</i>	PL	sokólski	1518b	1934b	1
715	<i>Piaski</i>	WP	gostyński	1775b	1934b	1
716	<i>Powidz</i>	WP	ślupecki	1243b	1934b	1
717	<i>Rogowo</i>	KP	żniński	1380a	1934b	2
718	<i>Rostarzewo</i>	WP	grodziski	1752b	1934b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsł)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
719	<i>Rychtal</i>	WP	kępiński	1294b	1934b	1
720	<i>Ryczywół</i>	WP	obornicki	1426a	1934b	1
721	<i>Rynarzewo</i>	KP	nakielski	1299b	1934b	1
722	<i>Święciechowa</i>	WP	leszczyński	1302a	1934b	1
723	<i>Władysławów</i>	WP	turecki	1727b	1934b	2
724	<i>Lanckorona</i>	MP	wadowicki	1366a	1934b*	1
725	<i>Uście Solne</i>	MP	brzeski	1360a	1934b*	1
726	<i>Czarny Dunajec</i>	MP	nowotarski	1880c**	1934b/1896**	1 / (1)
727	<i>Podgórz</i>	KP	Toruń (Toruń)	1555b	1938b	2
728	<i>Dobrzyń nad Drwęcą</i>	KP	golubsko-dobrzyński (Golub-Dobrzyń)	1789b	1941 <i>df</i> / 1951b <i>dj</i>	2
729	<i>Golub</i>	KP	golubsko-dobrzyński (Golub-Dobrzyń)	1300a	1941 <i>df</i> / 1951b <i>dj</i>	1
730	<i>Sokoły</i>	PL	wysokomazowiecki	1827b	1944 <i>df</i> / 1951b <i>dj</i>	2
731	<i>Banie</i>	ZP	gryfiński	1296a	1945b	1
732	<i>Barciany</i>	WM	kętrzyński	1628b	1945b	1
733	<i>Bledzew</i>	LS	międzyrzecki	1433b	1945b	1
734	<i>Bobrowice (Nowe M.)</i>	LS	krośnieński	1780d	1945b	2
735	<i>Dobromierz</i>	DL	świdnicki	1289a	1945b	1
736	<i>Gardeja</i>	PM	kwidzyński	1334b	1945b	1
737	<i>Miedzianka (Górne M.)</i>	DL	jeleniogórski (<i>Miedzianka</i>)	1519b	1945b	2
738	<i>Otyń</i>	LS	nowosolski	1313a	1945b	1
739	<i>Przewóz</i>	LS	żarski	1311a	1945b	1
740	<i>Przybrzeg</i> ¹²⁷	LS	ślubicki	1945b	1945b	1
741	<i>Pszczew</i>	LS	międzyrzecki	1288b	1945b	1
742	<i>Rudna</i>	DL	lubiński	1339a	1945b	1
743	<i>Skorogoszcz</i>	OP	brzeski	1271a	1945b	1
744	<i>Słońsk</i>	LS	sulciński	1341a	1945b	1
745	<i>Srokowo</i>	WM	kętrzyński	1405b	1945b	1
746	<i>Strupina</i>	DL	trzebnicki	1253a	1945b	1
747	<i>Sułów</i>	DL	milicki	1755b	1945b	1
748	<i>Widuchowa</i>	ZP	gryfiński	1347b	1945b	1
749	<i>Wydminy</i>	WM	giżycki	1945b	1945b	1
750	<i>Biskupiec (Pomorski)</i>	WM	nowomiejski	1395b	1946b	1
751	<i>Brody</i>	LS	żarski	1590a	1946b	1
752	<i>Chełmsko Śląskie</i>	DL	kamiennogórski	1289b	1946b	1
753	<i>Chobienia</i>	DL	lubiński	1303a	1946b	1

¹²⁷ Efereryczne miasto utworzone w 1945 r. z prawobrzeżnej części niemieckiego miasta Fürstenberg an der Oder; zdegradowane w tym samym roku (Fürstenberg an der Oder jest z kolei od 1961 r. częścią miasta Eisenhüttenstadt w Niemczech).

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
754	Czernina	DL	górowski	1584b	1946b	1
755	Dąbrówno	WM	ostródzki	1326b	1946b	1
756	Dubienka	LL	chełmski	1588b	1946b	1
757	Janów Podlaski	LL	białski	1465b	1946b	2
758	Kamieniec Żąbkowicki	DL	żąbkowicki	1945b	1946b	1
759	Krzystkowice ¹²⁸	LS	zielonogórski (Nowogród Bobrzański)	1659b	1946b	1
760	Lewin Kłodzki	DL	kłodzki	1345a	1946b	1
761	Lubrza	LS	świebodziński	1319a	1946b	2
762	Ruda Pabianicka	ŁD	Łódź (Łódź)	1923b	1946b	2
763	Srebrna Góra	DL	żąbkowicki	1536b	1946b	1
764	Sulików	DL	zgorzelecki	1268a	1946b	1
765	Trzebiel	LS	żarski	1301a	1946b	1
766	Uraz	DL	średzki	1288a	1946b	1
767	Wielbark	WM	szczywieński	1723b	1946b	1
768	Wińsko	DL	wołowski	1285b	1946b	1
769	Zasieki (Barść) ¹²⁹	LS	żarski	1945b	1946b	1
770	Brójce	LS	międzyrzecki	1428b	1947b	1
771	Górzycza	LS	ślubicki	1299a	1947b	3
772	Dąbie	ZP	Szczecin (Szczecin)	1260b	1948b	2
773	Podjuchy	ZP	Szczecin (Szczecin)	1945b	1948b	1
774	Zaniemyśl	WP	średzki	1742b	1948b	2
775	Biała	ŚL	Bielsko-Biała (Bielsk.-B.)	1723b	1951b	2
776	Bielsko	ŚL	Bielsko-Biała (Bielsk.-B.)	1300a	1951b	2
777	Białe Kamienie	DL	Wałbrzych (Wałbrzych)	1945b	1951b	1
778	Brochów	DL	Wrocław (Wrocław)	1939b	1951b	1
779	Nowa Huta (?)	MP	Kraków (Kraków)	1949b	1951b	1
780	Sobiecin	DL	Wałbrzych (Wałbrzych)	1945b	1951b	1
781	Wirek	ŚL	Ruda Śląska (Ruda Śl.)	1949b	1951b	1
782	Włochy	MZ	Warszawa (Warszawa)	1939b	1951b	1
783	Starosielce	PL	Białystok (Białystok)	1919b	1954b	1
784	Szczakowa	ŚL	Jaworzno (Jaworzno)	1889b	1956b	2
785	Rembertów	MZ	Warszawa (Warszawa)	1939b	1957b	1
786	Nowy Bytom	ŚL	Ruda Śląska (Ruda Śl.)	1947b	1958b	1
787	Ruda	ŚL	Ruda Śląska (Ruda Śl.)	1947b	1958b	1
788	Szopienice	ŚL	Katowice (Katowice)	1947b	1959b	1
789	Łabędy	ŚL	Gliwice (Gliwice)	1954b	1964b	1

¹²⁸ Zobacz przypis 129 na s. 399.¹²⁹ Efemeryczne miasto, utworzone w 1945 pod nazwą Barść z prawobrzeżnej części niemieckiego miasta Forst, zdegradowane rok później.

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsr)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
790	Jeziorna	MZ	piaseczyński (Konstancin-Jeziorna)	1962b	1969b	1
791	Skolimów- Konstancin	MZ	piaseczyński (Konstancin-Jeziorna)	1952b	1969b	1
792	<i>Boleszkowice</i>	ZP	myśliborski	1337a	1972b	2
793	Brzozowice-Kamień	ŚL	Piekary Śląskie (P. Śl.)	1962b	1973b	1
794	Chwałowice	ŚL	Rybnik (Rybnik)	1967b	1973b	1
795	Fordon	KP	Bydgoszcz (Bydgoszcz)	1382b	1973b	2
796	Gorce	DL	wałbrzyski (Boguszów-Gorce)	1962b	1973b	1
797	Kunice Żarskie	LS	żarski (Żary)	1969b	1973b	1
798	<i>Lędzyczek</i>	WP	złotowski	1809b	1973b	1
799	Łagisza	ŚL	będziński (Będzin)	1969b	1973b	1
800	<i>Miasteczko Krajeńskie</i>	WP	pilski	1475a	1973b	1
801	Porąbka	ŚL	Sosnowiec (Sosnowiec)	1967b	1973b	1
802	Rozwadów	PK	stalowowolski (Stalowa Wola)	1727a	1973b	1
803	Sarnowa	WP	rawicki (Rawicz)	1407a	1973b	1
804	Słupiec	DL	kłodzki (Nowa Ruda)	1967b	1973b	1
805	Boguszowice	ŚL	Rybnik (Rybnik)	1962b	1975b	1
806	Brzeziny Śląskie	ŚL	Piekary Śląskie (P. Śl.)	1951b	1975b	1
807	Czerwionka	ŚL	rybnicki (Czerwionka- Leszczyny)	1962b	1975b	1
808	Grodziec	ŚL	będziński (Będzin)	1951b	1975b	1
809	Kazimierz Górniczy	ŚL	Sosnowiec (Sosnowiec)	1967b	1975b	1
810	Klimontów	ŚL	Sosnowiec (Sosnowiec)	1967b	1975b	1
811	Kłodnica	OP	kędzierzyńsko-kozielski (Kędzierzyn-Koźle)	1973b	1975b	1
812	Kostuchna	ŚL	Katowice (Katowice)	1967b	1975b	1
813	Koźle	OP	kędzierzyńsko-kozielski (Kędzierzyn-Koźle)	1277c	1975b	1
814	Kraśnik Fabryczny	LL	kraśnicki (Kraśnik)	1954b	1975b	1
815	Murcki	ŚL	Katowice (Katowice)	1967b	1975b	1
816	Niedobczyce	ŚL	Rybnik (Rybnik)	1954b	1975b	1
817	Sławięcice	OP	kędzierzyńsko-kozielski (Kędzierzyn-Koźle)	1250c	1975b	3
818	Strzemieszyce Wielkie	ŚL	Dąbrowa Górnicza (Dąbrowa Górnicza)	1954b	1975b	1
819	Strzybnica	ŚL	tarnogórski (Tarn. Góry)	1967b	1975b	1
820	Wesoła	ŚL	Mysłowice (Mysłowice)	1962b	1975b	1
821	Zagórze	ŚL	Sosnowiec (Sosnowiec)	1967b	1975b	1
822	Cieplice Śląskie-Zdrój	DL	Jelenia Góra (Jelenia G.)	1741c	1976b	2
823	Sobieszów	DL	Jelenia Góra (Jelenia G.)	1962b	1976b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat (współcześnie część: miasta; wsi)	Pierwsza lokacja (udana)	Degradacja trwała (rok ostatniej degradacji)	Liczba degradacji praw miejskich
824	Chodaków	MZ	sochaczewski (Sochaczew)	1967b	1977b	1
825	Jeleń	ŚL	Jaworzno (Jaworzno)	1973b	1977b	1
826	Ursus	MZ	Warszawa (Warszawa)	1952b	1977b	1
827	Ząbkowice	ŚL	Dąbrowa Górnicza (Dąbrowa Górnicza)	1962b	1977b	1
828	Wesoła	MZ	Warszawa (Warszawa)	1969b	2002b	1

Objaśnienia:

Opisano:

pismem pochyłym – miasta zdegradowane, obecnie wsie lub część innej wsi;

pismem normalnym – miasta zdegradowane, będące obecnie w granicach administracyjnych innego miasta;

Skróty/symbole:

Kolumna (3) „województwo”: DL – dolnośląskie; KP – kujawsko-pomorskie; LL – lubelskie; LS – lubuskie; ŁD – łódzkie; MP – małopolskie; MZ – mazowieckie; OP – opolskie; PK – podkarpackie; PL – podlaskie; PM – pomorskie; ŚL – śląskie; ŚW – świętokrzyskie; WM – warmińsko-mazurskie; WP – wielkopolskie; ZP – zachodniopomorskie;

Kolumna (4) – zawiera nazwę powiatu, w którym znajduje się obecnie dana miejscowość, w nawiasie: *pismem normalnym* – nazwa miasta na obszarze, którego obecnie się mieści, *pismem pochyłym* – nazwa wsi, której jest obecnie częścią;

Kolumny (5) „pierwsza lokacja” i (6) „degradacja trwała”: a – przed rokiem wskazanym w tabeli; b – w roku wskazanym w tabeli; c – „około” roku wskazanego w tabeli (amplituda do ok. 10 lat); d – po roku wskazanym w tabeli; *) dot. praw miejskich w okresie międzywojennym; **) dot. praw miasteczka; ***) w latach 1870–1934 tzw. osada miejska w gminie wiejskiej (dot. obszaru b. Kongresówki); *df* – *de facto*; *dj* – *de jure*; ? – niepewność uzyskania praw miejskich lub statusu miejskiego;

Kolumna (7) „liczba degradacji praw miejskich”: 1 / (1) – liczba degradacji praw miejskich oraz liczba utrat statusu gminy miejskiej.

W przypadku miast/miasteczek galicyjskich oraz tych położonych na obszarze tzw. Kresów (dawny obwód białostocki i gubernia grodzieńska) podano dwie daty degradacji (np. 1896b / 1934b). Pierwsza odnosi się do utraty *statusu gminy miejskiej* (na prawach miasta lub miasteczka), druga do utraty *praw miejskich* (oznaczona *) bądź *praw miasteczka* (oznaczona **).

W tabeli pominięto miasta *de jure* inkorporujące postrzegane czasami jako *de facto* zdegradowane (Królewska Huta, Wierzbnik, Czechowice, Boguszów, Leszczyny, Kędzierzyn) oraz wtórne degradacje przez ekskorporację (Szczażnica-Krościenko). Por. informacje na s. 372.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 3. Miejscowości trwale restytuowane lub relokowane w Polsce w latach 1211–2016

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat	Pierwsza lokacja	Restytucja trwała	Liczba restytucji
1	Wrocław	DL	Wrocław	1214 a	1242 b	1
2	Kraków	MP	Kraków	1228 a	1257 b	1
3	Goleniów	ZP	goleniowski	1260 b	1314 b	1
4	Świebodzice	DL	świdnicki	1228 a	1337 b	1
5	Nowe	KP	świecki	1280 a	1350 b	1
6	Chojnice	PM	chojnicki	1300 a	1360 b	1
7	Białogard	ZP	białogardzki	1299 b	1383 a	1
8	Tczew	PM	tczewski	1260 a	1384 b	1
9	Brzesko	MP	brzeski	1289 b	1385 c	1
10	Płońsk	MZ	płoński	1400 b	1428 a	1
11	Gniewkowo	KP	inowrocławski	1287 a	1450 b	1
12	Mikołów	ŚL	mikołowski	1276 b	1547 b	1
13	Murwana Goślina	WP	poznański	1389 a	1659 b	1
14	Kępno	WP	kępiński	1283 a	1661 b	1
15	Margonin	WP	chodzieski	1402 a	1696 b	1
16	Baborów	OP	głubczycki	1340 a	1718 b	1
17	Szczytno	WM	szczycki	1616 b	1723 b	1
18	Kutno	ŁD	kutnowski	1386 b	1766 b	2
19	Wyrzysk	WP	pilski	1500 a	1773 b	1
20	Nowy Dwór Mazowiecki	MZ	nowodworski	1374 a	1782 b	1
21	Witkowo	WP	gnieźnieński	1680 b	1782 b	1
22	Woźniki	ŚL	lubliniecki	1310 a	1858 b	1
23	Mysłowice	ŚL	Mysłowice	1360 a	1861 b	1
24	Chocianów	DL	polkowicki	1712 b	1894 b	1
25	Wilamowice	ŚL	bielski	1800 b	1896 b	1
26	Dębica	PK	dębicki	1358 a	1912 b	1
27	Jędrzejów	ŚW	jędrzejowski	1271 b	1916 b	1
28	Busko-Zdrój	ŚW	buski	1287 b	1916 b	1
29	Nowe Miasto nad Pilicą	MZ	grójecki	1400 b	1916 b	1
30	Piaseczno	MZ	piaseczyński	1429 b	1916 b	1
31	Włoszczowa	ŚW	włoszczowski	1539 b	1916 b	1
32	Słomniki	MP	krakowski	1358 b	1917 b	1
33	Kraśnik (?)	LL	kraśnicki	1377 a	1919 a	1
34	Radziejów	KP	radziejowski	1252 b	1919 b	1
35	Pyzdry	WP	wrzesiński	1257 a	1919 b	1
36	Uniejów	ŁD	poddębicki	1290 a	1919 b	1
37	Stawiszyn	WP	kaliski	1291 a	1919 b	1
38	Szadek	ŁD	zduńskowolski	1295 b	1919 b	1
39	Czeladź	ŚL	będziński	1325 a	1919 b	1
40	Kłobuck	ŚL	kłobucki	1339 b	1919 b	1
41	Mogielnica	MZ	grójecki	1350 a	1919 b	1
42	Przedecz	WP	kolski	1363 a	1919 b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat	Pierwsza lokacja	Restytucja trwała	Liczba restytucji
43	Kleczew	WP	koniński	1366 b	1919 b	1
44	Wieruszów	ŁD	wieruszowski	1368 a	1919 b	1
45	Kowal	KP	włocławski	1370 a	1919 b	1
46	Różan	MZ	makowski	1378 b	1919 b	1
47	Dobra	WP	turecki	1392 a	1919 b	1
48	Praszka	OP	oleski	1392 b	1919 b	1
49	Zagórz	WP	słupecki	1407 b	1919 b	1
50	Kock	LL	lubartowski	1417 b	1919 b	1
51	Zambrów	PL	zambrowski	1430 a	1919 b	1
52	Tuliszków	WP	turecki	1458 a	1919 b	1
53	Mordy	MZ	siedlecki	1488 b	1919 b	1
54	Lubień Kujawski	KP	włocławski	1489 a	1919 b	1
55	Wyszków	MZ	wyszkowski	1501 b	1919 b	1
56	Wysokie Mazowieckie	PL	wysokomazowiecki	1503 b	1919 b	1
57	Łosice	MZ	łosicki	1505 b	1919 b	1
58	Lubraniec	KP	włocławski	1509 b	1919 b	1
59	Grodzisk Mazowiecki	MZ	grodziski	1522 b	1919 b	1
60	Grajewo	PL	grajewski	1540 b	1919 b	1
61	Chorzele	MZ	przasnyski	1542 b	1919 b	1
62	Stoczek Łukowski	LL	łukowski	1546 b	1919 b	1
63	Ostrów Lubelski	LL	lubartowski	1548 b	1919 b	1
64	Złoczew	ŁD	sieradzki	1606 a	1919 b	1
65	Góra Kalwaria	MZ	piaseczyński	1670 b	1919 b	1
66	Stawiski	PL	kolneński	1702 a	1919 b	1
67	Chodecz	KP	włocławski	1442 b	1921 b	2
68	Ślesin	WP	koniński	1358 b	1921 b	1
69	Golina	WP	koniński	1366 a	1921 b	1
70	Rychwał	WP	koniński	1458 a	1921 b	1
71	Skaryszew	MZ	radomski	1264 b	1922 b	1
72	Wyśmierzyce	MZ	białobrzeski	1338 b	1922 b	1
73	Raciąż	MZ	płoński	1425 b	1922 b	1
74	Brok	MZ	ostrowski	1501 b	1922 b	1
75	Proszowice	MP	proszowicki	1358 b	1923 b	1
76	Stryków	ŁD	zgierski	1394 b	1923 b	1
77	Serock	MZ	legionowski	1417 b	1923 b	1
78	Szczekociny	ŚL	zawierciański	1443 a	1923 b	1
79	Suraz	PL	białostocki	1445 b	1923 b	1
80	Sejny	PL	sejneński	1602 a	1923 b	1
81	Żychlin	ŁD	kutnowski	1397 a	1924 b	1
82	Tuszyn	ŁD	łódzki wschodni	1416 b	1924 b	1
83	Rajgród	PL	grajewski	1499 a	1924 b	1
84	Aleksandrów Łódzki	ŁD	zgierski	1822 b	1924 b	1
85	Konstantynów Łódzki	ŁD	pabianicki	1830 b	1924 b	1
86	Łża	MZ	radomski	1310 a	1925 b	1
87	Kłodawa	WP	kolski	1383 a	1925 b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat	Pierwsza lokacja	Restytucja trwała	Liczba restytucji
88	Zwoleń	MZ	zwoleński	1425 b	1925 b	1
89	Głowno	ŁD	zgierski	1427 b	1925 b	1
90	Biała Rawska	ŁD	rawski	1472 c	1925 b	1
91	Bełchatów	ŁD	bełchatowski	1737 b	1925 b	1
92	Żuromin	MZ	żuromiński	1767 b	1925 b	1
93	Zawichost	ŚW	sandomierski	1255 a	1926 b	1
94	Czersk	PM	chojnicki	1382 b	1926 b	1
95	Krośniewice	ŁD	kutnowski	1452 a	1926 b	1
96	Sulejów	ŁD	piotrkowski	1292 a	1927 b	1
97	Skalbmierz	ŚW	kazimierski	1342 b	1927 b	1
98	Kazimierz Dolny	LL	puławski	1348 b	1927 b	1
99	Koniecpol	ŚL	częstochowski	1403 b	1927 b	1
100	Nowogród	PL	łomżyński	1427 b	1927 b	1
101	Jedwabne	PL	łomżyński	1736 b	1927 b	1
102	Kowalewo Pomorskie	KP	golubsko-dobrzyński	1286 b	1929 b	1
103	Wolbrom	MP	olkuski	1349 a	1930 b	1
104	Poddębice	ŁD	poddębicki	1400 a	1934 b	2
105	Police	ZP	policki	1260 b	1946 b	1
106	Dynów	PK	rzeszowski	1429 a	1946 b	1
107	Żarki	ŚL	myszkowski	1382 a	1949 b	1
108	Koluszki	ŁD	łódzki wschodni	1940 b	1949 b	1
109	Koziegłowy	ŚL	myszkowski	1402 b	1950 b	1
110	Mszana Dolna	MP	limanowski	1346 c	1952 b	1
111	Ustrzyki Dolne	PK	bieszczadzki	1727 d	1952 b	1
112	Brzeg Dolny	DL	wołoski	1663 b	1954 b	2
113	Opole Lubelskie	LL	opolski	1418 a	1957 b	1
114	Ryki	LL	rycki	1734 a	1957 b	1
115	Pajęczno	ŁD	pajęczański	1276 a	1958 b	1
116	Bobolice	ZP	koszaliński	1340 b	1958 b	1
117	Bełżyce	LL	lubelski	1417 b	1958 b	1
118	Bychawa	LL	lubelski	1537 b	1958 b	1
119	Białobrzegi	MZ	białobrzegi	1540 b	1958 b	1
120	Lipsko	MZ	lipski	1589 b	1958 b	1
121	Ulanów	PK	niżański	1616 b	1958 b	1
122	Przysucha	MZ	przysuski	1745 b	1958 b	1
123	Frombork	WM	braniewski	1278 b	1959 b	1
124	Przemków	DL	polkowicki	1280 b	1959 b	1
125	Karczew	MZ	otwocki	1548 b	1959 b	1
126	Siewierz	ŚL	będziński	1276 b	1962 b	1
127	Leśna	DL	lubański	1329 b	1962 b	1
128	Ćmielów	ŚW	ostrowiecki	1509 b	1962 b	1
129	Łowa	LS	żagański	1679 b	1962 b	1
130	Hel	PM	pucki	1430 a	1963 b	2
131	Dąbrowa Białostocka	PL	sokólski	1775 a	1965 b	1
132	Polkowice	DL	polkowicki	1291 a	1967 b	1

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat	Pierwsza lokacja	Restytucja trwała	Liczba restytucji
133	Gozdnica	LS	żagański	1315 a	1967 b	1
134	Jedlicze	PK	krośnieński	1768 a	1967 b	1
135	Czerwieńsk	LS	zielonogórski	1690 b	1969 b	1
136	Zawidów	DL	zgorzelecki	1253 a	1969 b	1
137	Bardo	DL	ząbkowicki	1301 c	1969 b	1
138	Łaskarzew	MZ	garwoliński	1418 b	1969 b	1
139	Pieniężno	WM	braniewski	1295 b	1973 b	1
140	Sępól	WM	bartoszycki	1351 b	1973 b	1
141	Izbica Kujawska	KP	włocławski	1394 b	1973 b	1
142	Ogrodzieniec	ŚL	zawierciański	1409 b	1973 b	1
143	Sompolno	WP	koniński	1477 b	1973 b	1
144	Sulmierzyce	WP	krotoszyński	1457 b	1973 b ¹³⁰	1
145	Połaniec	ŚW	staszowski	1370 a	1980 b	1
146	Poręba	ŚL	zawierciański	1973 b	1982 b	1
147	Lipsk	PL	augustowski	1580 b	1983 b	1
148	Sławków	ŚL	będziński	1286 a	1984 b	2
149	Świerzawa	DL	złotoryjski	1241 a	1984 b	1
150	Wąsosz	DL	górowski	1290 b	1984 b	1
151	Młynary	WM	elbląski	1320 b	1984 b	1
152	Międzyzdroje	ZP	kamieński	1945 b	1984 b	1
153	Kisielice	WM	iławski	1331 a	1986 b	1
154	Skała	MP	krakowski	1267 b	1987 b	1
155	Zalewo	WM	iławski	1305 b	1987 b	1
156	Drzewica	ŁD	opoczyński	1429 b	1987 b	1
157	Tarnogród	LL	biłgorajski	1567 b	1987 b	1
158	Nowogród Bobrzański ¹³¹	LS	zielonogórski	1296 a	1988 b	1
159	Ożarów	ŚW	opatowski	1569 b	1988 b	1
160	Józefów	LL	biłgorajski	1725 b	1988 b	1
161	Oleszyce	PK	lubaczowski	1578 b	1989 b	1
162	Kunów	ŚW	ostrowiecki	1412 b	1990 b	2
163	Obrzycko	WP	szamotulski	1458 a	1990 b	2
164	Bieruń	ŚL	bieruńsko-lędziński	1387 a	1991 b	2
165	Lędziny	ŚL	bieruńsko-lędziński	1966 b	1991 b	1
166	Rydułtowy	ŚL	wodzisławski	1951 b	1992 b	1
167	Wojkowice	ŚL	będziński	1962 b	1992 b	1
168	Korfantów	OP	nyski	1335 a	1993 b ¹³²	2

¹³⁰ Sulmierzyce utraciły status miasta 1 stycznia 1973 r. (Dz.U. 1972 nr 50 poz. 327) lecz dzięki staraniom mieszkańców odzyskały go już po jedenastu miesiącach – 9 grudnia 1973 r. (Dz.U. 1973 nr 40 poz. 237).

¹³¹ Obecne miasto *Nowogród Bobrzański* zostało utworzone w 1988 r. z obszarów dwóch wsi (miast zdegradowanych): Krzystkowic (niem. *Christianstadt*) o pow. 824 ha i Nowogrodu Bobrzańskiego (niem. *Naumburg am Bober*) o pow. 654 ha, lecz przejęło nazwę tylko tej drugiej (M.P. 1987 nr 38 poz. 328). Formalnie nie była to zatem inkorporacja lecz podwójna restytucja, tworząca jeden organizm miejski. Wydarzenie to można również zinterpretować jako utworzenie nowego miasta (analogicznie do Bielska-Białej, Golubia-Dobrzynia czy Konstancina-Jeziorny), traktując równocześnie oba historyczne miasta jako (nadał) zdegradowane.

¹³² W 1993 r. nadania praw miejskich miały miejsce w czterech „turach”, tj. 1 stycznia, 11 sierpnia, 1 października i 31 grudnia. Pierwszą miejscowością uzyskującą prawa miejskie była Czarna Woda (1.01.1993 r.); nato-

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat	Pierwsza lokacja	Restytucja trwała	Liczba restytucji
169	Tykocin	PL	białostocki	1425 b	1993 b	1
170	Piaski	LL	świdnicki	1456 a	1993 b	1
171	Myszyniec	MZ	ostrołęcki	1791 b	1993 b	1
172	Kleszczele	PL	hajnowski	1523 b	1993 b	1
173	Frampol	LL	biłgorajski	1738 b	1993 b	1
174	Alwernia	MP	chrzanowski	1790 b	1993 b	2
175	Kamieńsk	ŁD	radomszczański	1374 b	1993 b	1
176	Torzym	LS	sulęciński	1375 a	1993 b	1
177	Pilica	ŚL	zawierciański	1394 a	1993 b	1
178	Bieżeń	MZ	żuromiński	1406 b	1993 b	2
179	Działoszyn	ŁD	pajęczański	1452 a	1993 b	1
180	Wąchock	ŚW	starachowicki	1454 b	1993 b	1
181	Osiek	ŚW	staszowski	1363 b	1994 b ¹³³	1
182	Drobin	MZ	płocki	1511 b	1994 b	1
183	Bodzentyn	ŚW	kielecki	1355 a	1994 b	1
184	Lubniewice	LS	sulęciński	1367 a	1994 b	2
185	Miasteczko Śląskie	ŚL	tarnogórski	1561 b	1994 b	2
186	Krasnobród	LL	zamojski	1572 b	1994 b	1
187	Nowy Wiśnicz	MP	bocheński	1616 b	1994 b	1
188	Pszów	ŚL	wodzisławski	1954 b	1994 b	1
189	Imielin	ŚL	bieruńsko-lędziński	1967 b	1994 b	1
190	Sośnicowice	ŚL	gliwicki	1300 b	1996 b	2
191	Małogoszcz	ŚW	jędrzejowski	1333 a	1996 b	1
192	Narol	PK	lubaczowski	1592 b	1996 b	1
193	Annopol	LL	kraśnicki	1724 a	1996 b	1
194	Pasym	WM	szczybieński	1386 b	1997 b	1
195	Skepe	KP	lipnowski	1445 b	1997 b	1
196	Suchowola	PL	sokólski	1777 b	1997 b	1
197	Radlin	ŚL	wodzisławski	1954 b	1997 b	1
198	Miłakowo	WM	ostródzki	1315 a	1998 b	1
199	Miłomłyn	WM	ostródzki	1335 a	1998 b	1
200	Ciężkowice	MP	tarnowski	1348 b	1998 b	1
201	Piotrków Kujawski	KP	radziejowski	1589 b	1998 b	1
202	Radzionków	ŚL	tarnogórski	1951 b	1998 b	1
203	Prusice	DL	trzebnicki	1287 a	2000 b	1
204	Czchów	MP	brzeski	1333 a	2000 b	1
205	Tyszowce	LL	tomaszowski	1419 a	2000 b	1
206	Kosów Lacki	MZ	sokołowski	1723 a	2000 b	1
207	Nekla	WP	wrzesiński	1725 a	2000 b	1

miast 11.08.1993 r. prawa miejskie uzyskały: Korfantów, Myszyniec, Piaski, Tykocin (były to restytucje); następnie (1.10.1993 r.): Alwernia (restytucja), Borne Sulinowo, Frampol (restytucja), Gliniojeck, Kleszczele (restytucja); 31.12.1993 (restytucje): Bieżeń, Działoszyn, Kamieńsk, Pilica, Torzym, Wąchock.

¹³³ W 1994 r. nadania praw miejskich miały miejsce 1 lipca i 31 grudnia (wszystkie były restytucjami praw miejskich). Otrzymały je odpowiednio: Drobin, Osiek (1.07.1994) oraz Bodzentyn, Imielin, Krasnobród, Lubniewice, Miasteczko Śląskie, Nowy Wiśnicz, Pszów (31.12.1994).

Lp.	Miejscowość	Województwo	Powiat	Pierwsza lokacja	Restytucja trwała	Liczba restytucji
208	Krzanowice	ŚL	raciborski	1265 b	2001 b	1
209	Koprzywnica	ŚW	sandomierski	1268 b	2001 b	1
210	Ryglice	MP	tarnowski	1824 b	2001 b	1
211	Tarczyn	MZ	piaseczyński	1355 a	2003 b	1
212	Prószków	OP	opolski	1560 b	2004 b	1
213	Dziwnów	ZP	kamieński	1945 b	2004 b	1
214	Zakliczyn	MP	tarnowski	1557 b	2006 b	1
215	Rzgów	ŁD	łódzki wschodni	1467 b	2006 b	1
216	Wojnicz	MP	tarnowski	1278 a	2007 b	1
217	Daleszyce	ŚW	kielecki	1569 b	2007 b	1
218	Boguchwała	PK	rzeszowski	1728 b	2008 b	1
219	Bobowa	MP	gorlicki	1339 b	2009 b	1
220	Brzostek	PK	dębicki	1367 b	2009 b	1
221	Krynki	PL	sokólski	1518 a	2009 b	1
222	Szczucin	MP	dąbrowski	1745 a	2009 b	1
223	Michałow	PL	białostocki	1832 b	2009 b	1
224	Końce	PK	krośnieński	1339 a	2010 b	1
225	Przeclaw	PK	mielecki	1419 a	2010 b	1
226	Łaszczów	LL	tomaszowski	1549 b	2010 b	1
227	Radłów	MP	tarnowski	1879 b	2010 b	1
228	Wolbórz	ŁD	piotrkowski	1272 a	2011 b	1
229	Pruchnik	PK	jarosławski	1436 a	2011 b	1
230	Czyżew	PL	wysokomazowiecki	1713 b	2011 b	1
231	Nowe Brzesko	MP	proszowicki	1279 b	2011 b	2
232	Dobrzyca	WP	pleszewski	1440 b	2014 b	1
233	Zaklików	PK	stalowowolski	1585 b	2014 b	1
234	Modliborzyce	LL	janowski	1642 b	2014 b	1
235	Stopnica	ŚW	buski	1362 a	2015 b	1
236	Chocz	WP	pleszewski	1382 a	2015 b	1
237	Urzędów	LL	kraśnicki	1405 b	2016 b	2
238	Jaraczewo	WP	Jarociński	1519 b	2016 b	2
239	Siedliszcze	LL	chełmski	1548 b	2016 b	3
240	Lubycza Królewska	LL	tomaszowski	1759 b	2016 b	2

Objaśnienia:

pismem normalnym – miasta restytuowane lub miasta którym odnowiono prawa miejskie;
kolumna „pierwsza lokacja” i „restytucja trwała”: a – przed rokiem wskazanym w tabeli;
b – w roku wskazanym w tabeli; c – „około” roku wskazanego w tabeli (amplituda do ok. 10 lat);
d – po roku wskazanym w tabeli.

pismem pochyłym – rok lokalizacji nieskutecznej, powtórzonej w późniejszym okresie.

Skróty dla kolumny „województwo”: DL – dolnośląskie; KP – kujawsko-pomorskie;
LL – lubelskie; LS – lubuskie; ŁD – łódzkie; MP – małopolskie; MZ – mazowieckie; OP – opolskie;
PK – podkarpackie; PL – podlaskie; PM – pomorskie; ŚL – śląskie; ŚW – świętokrzyskie;
WM – warmińsko-mazurskie; WP – wielkopolskie; ZP – zachodniopomorskie.

Nie uwzględniono przypadków nadań miejscowościom statusu gminy miejskiej.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4. Wskaźniki miejskości wybranych¹³⁴ byłych miast w Polsce
(stan na: liczba ludności – 2009; potencjał gospodarczy: 2007; zabudowa: 2002)

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
1	Korczyzna	1,249	1,739	0,933	0,769
2	Kamieniec Żąbkowicki	1,245	1,563	0,919	1,049
3	Nadarzyn	1,226	1,388	1,494	0,709
4	Budzyń	1,200	1,466	1,059	0,910
5	Opatówek	1,187	1,428	1,119	0,865
6	Wierzbica	1,180	1,453	0,882	1,029
7	Gdów	1,167	1,397	1,200	0,766
8	Milówka	1,159	1,493	1,032	0,743
9	Kazimierz Biskupi	1,145	1,486	0,810	0,919
10	Nieporęt	1,121	1,278	1,324	0,673
11	Każmierz	1,113	1,254	1,165	0,836
12	Żołyń	1,111	1,605	0,697	0,718
13	Krościenko n. Dunajcem	1,107	1,344	1,104	0,730
14	Słońsk	1,079	1,230	1,025	0,890
15	Czarny Dunajec	1,074	1,388	0,882	0,754
16	Tymbark	1,064	1,192	1,052	0,872
17	Bralin	1,061	1,175	1,194	0,751
18	Kurów	1,061	1,173	1,217	0,728
19	Piaski (k. Gostynia)	1,053	1,260	1,000	0,773
20	Wydminy	1,053	1,105	1,028	0,994
21	Osięciny	1,051	1,228	1,045	0,772
22	Radoszyce	1,048	1,293	0,994	0,706
23	Święciechowa	1,047	1,176	1,090	0,799
24	Dobroszyce	1,046	1,125	1,141	0,829
25	Pilchowice	1,041	1,230	1,024	0,753
26	Kurzętnik	1,039	1,251	0,896	0,835
27	Działyń	1,030	0,644	0,720	1,948
28	Wielbark	1,026	1,209	0,838	0,914
29	Chełmsko Śląskie	1,025	1,050	0,806	1,196
30	Gorzkowice	1,025	1,309	0,843	0,744
31	Jodłowa	1,021	1,407	0,635	0,774
32	Baranów (k. Kępna)	1,019	0,979	1,219	0,891
33	Zaniemyśl	1,019	1,112	1,087	0,803
34	Banie	1,018	1,007	1,055	0,999
35	Ryczywół (k. Obornik)	1,016	1,132	0,953	0,890
36	Czudec	1,014	1,219	0,935	0,759
37	Olsztyn (k. Częstochowy)	1,011	1,159	1,081	0,705

¹³⁴ Tabela zawiera wszystkie miasta (także miasteczka i osady miejskie) zdegradowane po 1700 r. oraz wybrane miasta zdegradowane przed 1700 r., głównie te wyróżniające się pod względem wysokiej liczby ludności i/lub zachowanym układem urbanistycznym. Wykluczono miejscowości stanowiące części innych miejscowości (miast lub wsi).

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
38	Zbrosławice	1,011	1,109	1,084	0,784
39	Szczerców	1,010	1,211	1,008	0,690
40	Biskupiec	0,994	0,978	0,882	1,127
41	Kikół	0,988	1,067	0,937	0,910
42	Bielsk	0,984	1,134	0,987	0,740
43	Mieścisko	0,980	1,091	0,975	0,809
44	Kobyła Góra	0,973	0,971	1,142	0,813
45	Żydowa	0,973	0,992	0,967	0,947
46	Gardeja	0,971	1,078	0,815	0,948
47	Łągów (k. Świebodzina)	0,968	0,905	1,208	0,838
48	Lubiąż	0,966	1,041	0,820	0,987
49	Janów Podlaski	0,965	1,168	0,855	0,744
50	Gródek	0,964	1,143	0,834	0,801
51	Piszczac	0,962	1,248	0,738	0,720
52	Pszczew	0,961	0,966	1,060	0,859
53	Końskowola	0,959	1,051	1,011	0,760
54	Rogowo	0,957	1,061	0,980	0,769
55	Koźminek	0,955	0,999	1,064	0,779
56	Lututów	0,951	1,064	0,949	0,772
57	Cieszków	0,950	1,013	0,941	0,858
58	Rejowiec	0,949	1,037	0,791	0,961
59	Wińsko	0,949	0,953	0,998	0,896
60	Lanckorona	0,948	1,016	1,031	0,757
61	Raczki	0,948	1,084	0,819	0,852
62	Garbów	0,947	1,028	0,972	0,793
63	Gąsawa	0,947	0,857	1,197	0,849
64	Piątek	0,947	1,006	0,863	0,933
65	Jedlińsk	0,944	0,920	1,169	0,766
66	Klimontów	0,937	1,011	1,017	0,740
67	Bełzec	0,935	1,174	0,756	0,725
68	Widuchowa	0,935	0,881	1,036	0,923
69	Majdan Królewski	0,932	1,147	0,790	0,724
70	Rudna	0,924	0,905	0,943	0,935
71	Sochocin	0,924	0,997	1,013	0,720
72	Tylicz	0,924	0,979	0,986	0,774
73	Barciany	0,923	0,783	0,909	1,159
74	Górzycza	0,921	0,875	0,898	1,016
75	Skorogoszcz	0,919	0,774	0,988	1,084
76	Srokowo	0,919	0,853	0,866	1,077
77	Adamów	0,918	1,047	0,860	0,769
78	Wielopole Skrzyńskie	0,915	1,025	0,881	0,769
79	Filipów	0,914	1,064	0,768	0,814
80	Chodel	0,913	0,865	1,123	0,787
81	Nowe Miasto n. Wartą	0,912	0,891	1,105	0,760
82	Baligród	0,911	0,828	1,095	0,867

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
83	Sulików	0,909	1,000	0,782	0,883
84	Sułów	0,909	0,880	1,009	0,858
85	Cegłów	0,908	1,045	0,905	0,693
86	Licheń Stary	0,907	0,861	1,141	0,755
87	Lubowidz	0,907	0,965	0,923	0,799
88	Przemęt	0,906	0,892	1,053	0,786
89	Koźbiel	0,905	0,972	0,942	0,762
90	Zbuczyn	0,905	0,953	1,027	0,711
91	Dobre	0,903	0,912	0,988	0,807
92	Kiszkowo	0,901	0,782	1,136	0,866
93	Okuniew	0,900	1,004	0,938	0,695
94	Ujazd	0,900	0,930	1,083	0,674
95	Dębowiec	0,899	0,996	0,925	0,717
96	Babiak	0,898	0,969	0,936	0,749
97	Lutowiska	0,898	0,622	1,120	1,126
98	Otyń	0,898	0,863	1,040	0,818
99	Srebrna Góra	0,897	0,729	1,192	0,883
100	Oleśnica	0,896	0,990	0,939	0,704
101	Rychtal	0,895	0,834	1,049	0,845
102	Bukowsko	0,894	0,947	0,898	0,806
103	Grzegorzew	0,893	0,988	0,936	0,698
104	Siennica	0,893	0,998	0,874	0,742
105	Władysławów	0,893	0,924	0,954	0,784
106	Grodzisko Dolne	0,892	1,073	0,755	0,734
107	Sawin	0,891	1,044	0,799	0,737
108	Łągów (k. Kielc)	0,890	0,891	1,099	0,686
109	Trzebiel	0,889	0,821	1,028	0,864
110	Jasienica Rosielna	0,886	1,033	0,764	0,768
111	Kębłowo	0,886	0,963	0,869	0,779
112	Raniżów	0,884	1,046	0,768	0,735
113	Sobótka (k. Ostrowa Wlkp.)	0,884	0,802	0,813	1,086
114	Dobromierz	0,879	0,652	1,237	0,898
115	Krasnosielc	0,879	0,775	1,219	0,717
116	Rynarzewo	0,878	0,835	1,025	0,803
117	Mstów	0,876	0,938	0,940	0,714
118	Wisikitki	0,874	0,833	1,017	0,803
119	Lutomiersk	0,873	0,883	1,057	0,680
120	Puńsk	0,873	0,820	1,101	0,737
121	Rostarzewo	0,872	0,899	0,938	0,765
122	Rozprza	0,872	0,905	0,957	0,737
123	Lewin Kłodzki	0,870	0,675	1,067	0,995
124	Mieszków	0,870	0,933	0,804	0,832
125	Osjaków	0,870	0,797	1,174	0,693
126	Szerzyny	0,870	1,065	0,661	0,759
127	Maciejowice	0,867	0,859	1,023	0,730

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
128	Widawa	0,867	0,813	1,156	0,676
129	Wohyń	0,867	1,016	0,784	0,708
130	Sokoły	0,865	0,869	0,996	0,730
131	Stężycza	0,865	0,988	0,867	0,667
132	Rusiec	0,864	0,908	0,967	0,694
133	Bledzew	0,862	0,764	1,005	0,881
134	Kamionka	0,862	0,981	0,846	0,687
135	Kuźnica	0,862	0,937	0,850	0,754
136	Nowy Żmigród	0,862	0,845	1,017	0,740
137	Błędów	0,858	0,736	1,223	0,700
138	Frysztak	0,858	0,764	1,145	0,730
139	Michów	0,858	0,928	0,905	0,698
140	Nowe Miasto (n. Soną)	0,858	0,903	0,959	0,690
141	Raków	0,858	0,766	1,192	0,682
142	Łomazy	0,857	0,930	0,845	0,753
143	Raciążek	0,856	0,923	0,892	0,713
144	Nowa Słupia	0,855	0,845	1,073	0,661
145	Rutki-Kossaki	0,855	0,826	0,993	0,767
146	Pobiedna	0,854	0,814	0,747	1,021
147	Stanisławów	0,851	0,895	0,939	0,696
148	Kostomłoty	0,848	0,691	1,121	0,837
149	Mokobody	0,846	0,931	0,818	0,737
150	Skulsk	0,846	0,870	0,943	0,713
151	Brody	0,844	0,706	0,879	1,030
152	Uście Gorlickie	0,844	0,775	0,981	0,823
153	Brudzew	0,843	0,904	0,857	0,730
154	Bogoria	0,842	0,726	1,180	0,703
155	Bolesławiec	0,842	0,780	1,093	0,697
156	Jeżów	0,841	0,813	1,073	0,662
157	Wisznice	0,841	0,878	0,953	0,675
158	Wilczyn	0,839	0,786	1,035	0,735
159	Józefów nad Wisłą	0,838	0,710	1,046	0,842
160	Iwaniska	0,837	0,815	1,019	0,696
161	Sokolniki	0,837	0,867	0,874	0,753
162	Wolanów	0,837	0,739	1,110	0,730
163	Skierbieszów	0,835	0,845	0,926	0,733
164	Sobienie-Jeziory	0,834	0,825	0,998	0,689
165	Baranów (k. Puław)	0,833	0,918	0,801	0,728
166	Kopanica	0,833	0,692	1,140	0,764
167	Rzeczyca	0,833	0,897	0,832	0,731
168	Strzelecзки	0,833	0,895	0,850	0,718
169	Wilga	0,833	0,787	1,016	0,731
170	Zabór	0,833	0,717	0,954	0,901
171	Turobin	0,832	0,720	1,148	0,706
172	Dąbrówno	0,831	0,726	1,008	0,828

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
173	Bircza	0,829	0,721	1,030	0,810
174	Borów	0,829	0,602	1,170	0,863
175	Śniadowo	0,829	0,777	0,974	0,773
176	Wodzisław	0,829	0,782	1,031	0,710
177	Jadów	0,827	0,731	1,074	0,740
178	Przewóz	0,827	0,649	1,049	0,898
179	Boleszkowice	0,826	0,833	0,767	0,874
180	Parzęczew	0,826	0,676	1,087	0,815
181	Sztabin	0,826	0,727	1,042	0,776
182	Iłów	0,824	0,615	1,243	0,756
183	Urszulin	0,824	0,709	0,994	0,847
184	Sarnaki	0,823	0,762	0,959	0,790
185	Wąwolnica	0,822	0,748	1,055	0,716
186	Lubrza	0,821	0,720	0,999	0,809
187	Włodowice	0,821	0,782	0,987	0,722
188	Grabów	0,820	0,766	1,021	0,714
189	Janowiec	0,820	0,717	1,111	0,706
190	Odrzywół	0,820	0,749	1,076	0,684
191	Bobrowniki (k. Lipna)	0,819	0,759	1,007	0,735
192	Dobrzelin	0,819	0,805	0,732	0,924
193	Kodeń	0,819	0,962	0,686	0,717
194	Nowa Góra	0,819	0,905	0,787	0,712
195	Powidz	0,817	0,810	0,916	0,731
196	Książ Wielki	0,816	0,670	1,193	0,684
197	Bratoszewice	0,815	0,753	0,961	0,774
198	Bojanów	0,814	0,935	0,655	0,773
199	Burzenin	0,814	0,717	1,057	0,738
200	Wizna	0,814	0,874	0,778	0,753
201	Gębice	0,813	0,675	1,038	0,818
202	Wojślawice	0,813	0,910	0,774	0,696
203	Żarnów	0,813	0,772	1,009	0,690
204	Boćki	0,812	0,863	0,851	0,693
205	Bakałarzewo	0,811	0,637	1,068	0,841
206	Czersk	0,811	0,607	1,235	0,728
207	Koszyce	0,811	0,645	1,173	0,726
208	Trzebiechów	0,811	0,716	0,973	0,808
209	Narew	0,810	0,860	0,796	0,744
210	Służewo	0,810	0,794	0,877	0,772
211	Ostromecko	0,809	0,706	0,975	0,813
212	Komarówka Podlaska	0,808	0,796	0,905	0,735
213	Konotop	0,808	0,802	0,780	0,844
214	Konstantynów	0,808	0,848	0,831	0,720
215	Szeńsk	0,808	0,776	0,913	0,759
216	Buczek	0,807	0,773	0,965	0,710
217	Ciechanowice	0,806	0,718	0,814	0,940

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
218	Pławno	0,806	0,772	0,991	0,684
219	Miasteczko Krajeńskie	0,805	0,758	0,831	0,854
220	Czemierniki	0,803	0,856	0,846	0,676
221	Leśna Podlaska	0,802	0,699	0,933	0,843
222	Przytyk	0,802	0,703	1,051	0,719
223	Latowicz	0,799	0,847	0,840	0,682
224	Sobków	0,799	0,704	0,978	0,779
225	Gowarczów	0,798	0,847	0,841	0,679
226	Okrzeja	0,795	0,892	0,681	0,749
227	Secemin	0,794	0,814	0,865	0,694
228	Brójce	0,793	0,713	0,949	0,771
229	Sienno	0,792	0,691	1,053	0,703
230	Wąsosz (k. Grajewa)	0,792	0,837	0,768	0,743
231	Miedzna	0,791	0,816	0,824	0,719
232	Nowy Korczyn	0,791	0,731	1,016	0,670
233	Radzanów	0,791	0,670	1,063	0,721
234	Lelów	0,790	0,748	0,946	0,706
235	Czerwińsk nad Wisłą	0,788	0,753	0,909	0,726
236	Pacanów	0,788	0,756	0,953	0,681
237	Tarnowiec	0,788	0,799	0,847	0,712
238	Lipnica Murowana	0,787	0,600	1,141	0,744
239	Czerwin	0,785	0,621	1,055	0,787
240	Markuszów	0,784	0,798	0,838	0,710
241	Krasnopol	0,783	0,784	0,878	0,690
242	Przyrów	0,783	0,782	0,916	0,655
243	Bolimów	0,782	0,684	1,040	0,689
244	Wiślica	0,782	0,521	1,346	0,658
245	Bodzanów	0,781	0,792	0,833	0,714
246	Ciepielów	0,781	0,634	1,080	0,727
247	Izbica	0,779	0,975	0,824	0,420
248	Magnuszew	0,779	0,699	0,986	0,708
249	Rudka	0,779	0,829	0,733	0,743
250	Glinianka	0,777	0,636	1,024	0,764
251	Czernina	0,774	0,640	0,769	0,992
252	Dubiecko	0,774	0,654	1,035	0,717
253	Głowaczów	0,774	0,652	1,092	0,662
254	Pierzchnica	0,774	0,732	0,930	0,692
255	Solec nad Wisłą	0,774	0,709	1,042	0,620
256	Targowa Górka	0,774	0,532	0,968	0,976
257	Przerośl	0,773	0,646	0,948	0,810
258	Stoczek (k. Węgrowa)	0,771	0,680	1,000	0,696
259	Białaczów	0,770	0,792	0,796	0,709
260	Janów (k. Częstochowy)	0,770	0,687	0,972	0,707
261	Jawornik Polski	0,769	0,764	0,814	0,736
262	Niebylec	0,769	0,548	1,158	0,748

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
263	Fałków	0,768	0,740	0,797	0,785
264	Radziłów	0,768	0,773	0,837	0,693
265	Jastrząb	0,767	0,760	0,846	0,701
266	Kiernozia	0,767	0,684	0,995	0,680
267	Witonia	0,766	0,743	0,842	0,728
268	Bolesławów	0,765	0,365	1,170	1,018
269	Ryczywół (k. Kozienic)	0,765	0,590	0,844	0,968
270	Sterdyń	0,765	0,626	1,047	0,715
271	Żółkiewka-Osada	0,765	0,642	0,981	0,754
272	Firlej	0,764	0,752	0,855	0,695
273	Goraj	0,764	0,712	0,854	0,761
274	Liszki	0,764	0,979	0,415	0,757
275	Narewka	0,764	0,687	0,857	0,795
276	Goworowo	0,763	0,620	1,085	0,681
277	Goszcz	0,762	0,777	0,662	0,836
278	Uraz	0,761	0,688	0,890	0,753
279	Żarnowiec	0,760	0,592	1,122	0,679
280	Parysów	0,759	0,743	0,865	0,681
281	Krasiczyn	0,758	0,534	1,104	0,785
282	Kurzelów	0,757	0,769	0,790	0,705
283	Wizajny	0,756	0,682	0,814	0,817
284	Sławatycze	0,755	0,755	0,840	0,671
285	Goszczyn	0,754	0,655	1,014	0,663
286	Ołobok	0,754	0,593	0,920	0,852
287	Bobrowice	0,753	0,670	0,879	0,764
288	Żytno	0,753	0,603	1,094	0,663
289	Przytoczno	0,752	0,722	0,650	0,898
290	Rossosz	0,752	0,736	0,820	0,712
291	Zieluń-Osada	0,752	0,634	0,959	0,741
292	Łopienno	0,751	0,643	0,939	0,745
293	Horodło	0,749	0,744	0,858	0,651
294	Tarłów	0,748	0,686	0,956	0,647
295	Rachanie	0,747	0,687	0,884	0,709
296	Orchówek	0,746	0,726	0,812	0,713
297	Grabowiec (k. Zamościa)	0,745	0,681	0,931	0,669
298	Krzeszów	0,745	0,604	1,022	0,704
299	Strzyżew	0,745	0,724	0,725	0,798
300	Zarszyn	0,745	0,705	0,868	0,690
301	Gielniów	0,744	0,677	0,937	0,664
302	Łekno	0,744	0,594	0,992	0,747
303	Ścinawa Mała	0,743	0,631	0,815	0,853
304	Janów (k. Sokółki)	0,742	0,660	0,914	0,707
305	Szydłów	0,742	0,739	0,810	0,680
306	Będków	0,741	0,561	1,067	0,715
307	Różanka	0,740	0,711	0,738	0,788

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
308	Osieck	0,739	0,685	0,894	0,675
309	Radomyśl nad Sanem	0,739	0,640	0,970	0,673
310	Komarów-Osada	0,738	0,689	0,889	0,672
311	Chobienia	0,736	0,606	0,925	0,763
312	Bałtów	0,735	0,627	0,917	0,733
313	Inowódz	0,735	0,663	0,976	0,617
314	Ołpiny	0,735	1,102	0,095	0,765
315	Oksa	0,734	0,642	0,947	0,676
316	Serokomla	0,731	0,731	0,760	0,702
317	Seroczyn	0,729	0,616	0,742	0,896
318	Andrzejewo	0,728	0,684	0,826	0,705
319	Brdów	0,728	0,647	0,904	0,688
320	Nowa Cerekwia	0,728	0,657	0,791	0,781
321	Nowa Brzeźnica	0,725	0,605	0,966	0,685
322	Puchaczów	0,725	0,588	1,018	0,661
323	Kwieciszewo	0,724	0,582	0,837	0,844
324	Sosnowica	0,723	0,586	0,973	0,701
325	Korycin	0,722	0,500	1,101	0,714
326	Jeleniewo	0,721	0,567	0,926	0,769
327	Nur	0,721	0,593	0,978	0,679
328	Janowo	0,720	0,724	0,747	0,687
329	Łądek	0,720	0,651	0,868	0,687
330	Gozdów	0,719	0,625	0,805	0,787
331	Radziki Duże	0,719	0,589	0,865	0,789
332	Kazimierz (k. Pabianic)	0,718	0,612	0,964	0,652
333	Liw	0,718	0,662	0,793	0,735
334	Wojcieszków	0,718	0,743	0,713	0,681
335	Mielnik	0,717	0,669	0,874	0,641
336	Trzcianne	0,717	0,542	0,940	0,785
337	Zaręby Kościelne	0,717	0,586	0,931	0,719
338	Czelin	0,715	0,440	0,924	0,956
339	Toporów	0,714	0,523	0,973	0,770
340	Jarczów	0,713	0,436	1,141	0,744
341	Kazanów	0,713	0,463	1,157	0,685
342	Wielkie Oczy	0,712	0,699	0,688	0,754
343	Babice (n. Sanem)	0,711	0,663	0,775	0,726
344	Jasionówka	0,710	0,632	0,831	0,719
345	Mielżyn	0,710	0,585	0,851	0,775
346	Trzebina	0,710	0,630	0,816	0,734
347	Łędyzeczek	0,709	0,510	0,861	0,881
348	Opatowiec	0,709	0,418	1,369	0,636
349	Orla	0,709	0,674	0,868	0,612
350	Żabno (k. Śremu)	0,709	0,500	0,962	0,801
351	Bielawy	0,708	0,550	0,974	0,704
352	Biskupice	0,708	0,664	0,798	0,692

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
353	Krańciczyn	0,708	0,466	1,044	0,770
354	Szczebra	0,708	0,408	1,165	0,749
355	Trzciana	0,708	0,869	0,363	0,783
356	Sidra	0,707	0,584	0,872	0,746
357	Przedmoście	0,705	0,638	0,763	0,756
358	Tuchowicz	0,704	0,487	1,068	0,703
359	Kamionna	0,701	0,514	0,936	0,773
360	Dubienka	0,699	0,729	0,713	0,636
361	Iwanowice	0,699	0,584	0,852	0,735
362	Hanna	0,698	0,612	0,795	0,742
363	Osiek Jasielski	0,698	0,598	0,851	0,712
364	Zasów	0,697	0,672	0,654	0,779
365	Dąbrowice	0,696	0,680	0,749	0,672
366	Poniatowo	0,695	0,645	0,710	0,761
367	Przybyszew	0,695	0,585	0,880	0,693
368	Uście Solne	0,694	0,659	0,747	0,697
369	Waśniów	0,693	0,472	1,078	0,676
370	Gniewoszów (z Granicą)	0,692	0,563	0,960	0,642
371	Dubin	0,689	0,597	0,735	0,791
372	Fredropol	0,687	0,583	0,764	0,778
373	Kurozwęki	0,687	0,619	0,719	0,765
374	Uchanie	0,686	0,582	0,911	0,635
375	Nowotaniec	0,685	0,464	1,012	0,724
376	Szczurowa	0,685	0,931	0,239	0,718
377	Grodzisk	0,682	0,567	0,849	0,707
378	Kamieńczyk	0,681	0,563	0,914	0,644
379	Jeziorzany	0,680	0,641	0,733	0,693
380	Nowodwór	0,680	0,518	0,895	0,734
381	Piotrkowice	0,680	0,531	0,895	0,710
382	Sobota	0,679	0,499	0,976	0,680
383	Tyrawa Wołoska	0,679	0,628	0,700	0,741
384	Krzywca	0,678	0,507	0,915	0,724
385	Stare Skoszewy	0,678	0,507	0,915	0,724
386	Tarnogóra	0,674	0,684	0,669	0,661
387	Wysokie	0,673	0,545	0,934	0,628
388	Cerekwica	0,672	0,446	0,798	0,914
389	Strupina	0,672	0,484	0,854	0,798
390	Mniszew	0,671	0,506	0,940	0,677
391	Staw	0,671	0,533	0,858	0,711
392	Wylatowo	0,671	0,567	0,741	0,770
393	Świerże	0,667	0,711	0,609	0,651
394	Milejczyce	0,665	0,678	0,657	0,651
395	Trzemeszno Lubuskie	0,665	0,503	0,834	0,762
396	Milin	0,663	0,458	0,902	0,759
397	Oporów	0,659	0,408	0,997	0,737

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
398	Wodynie	0,657	0,548	0,778	0,714
399	Mikołajowice	0,656	0,444	0,766	0,891
400	Skrzynno	0,656	0,373	1,127	0,655
401	Lipisko (k. Lubaczowa)	0,655	0,474	0,926	0,683
402	Pawłów	0,655	0,646	0,680	0,644
403	Gorzków-Osada	0,654	0,356	1,124	0,679
404	Nietkowice	0,653	0,576	0,706	0,725
405	Jaćmierz	0,652	0,640	0,614	0,708
406	Kłwów	0,651	0,465	0,985	0,629
407	Łapanów	0,651	0,763	0,337	0,774
408	Rzepiennik Biskupi	0,651	0,860	0,193	0,757
409	Odrawąż	0,649	0,492	0,880	0,678
410	Michałów (k. Brzegu)	0,648	0,497	0,805	0,739
411	Jaśliśka	0,647	0,454	0,880	0,733
412	Sięciechów	0,646	0,549	0,777	0,676
413	Grabowiec (k. Lipska)	0,645	0,485	0,853	0,700
414	Kuczbork-Osada	0,644	0,374	1,012	0,722
415	Rzepiennik Strzyżewski	0,642	0,821	0,256	0,727
416	Jabłonka Kościelna	0,641	0,289	1,177	0,690
417	Nowy Dwór	0,640	0,579	0,702	0,679
418	Wysokie Koło	0,639	0,418	0,972	0,672
419	Nieznamierowice	0,637	0,518	0,745	0,723
420	Horodyszczce	0,629	0,640	0,569	0,672
421	Łaszczówka	0,629	0,708	0,778	0,359
422	Niedzbórz	0,625	0,486	0,700	0,777
423	Wierzbno	0,624	0,442	0,771	0,777
424	Stare Dłutowo	0,620	0,611	0,486	0,763
425	Zbyszyce	0,615	0,407	0,794	0,774
426	Żerniki	0,614	0,383	0,726	0,878
427	Nakło (k. Lelowa)	0,613	0,541	0,699	0,646
428	Szczepanów	0,611	0,692	0,322	0,760
429	Jędrzychów	0,604	0,494	0,672	0,713
430	Stara Brzeźnica	0,601	0,465	0,748	0,678
431	Mrzygłód (k. Sanoka)	0,599	0,464	0,751	0,669
432	Karniszyn	0,599	0,366	0,811	0,768
433	Ortel Królewski I	0,597	0,524	0,617	0,696
434	Płazów	0,596	0,472	0,686	0,708
435	Osowiec	0,593	0,405	0,635	0,856
436	Kryłów	0,591	0,422	0,805	0,653
437	Kazimierz (k. Prudnika)	0,590	0,422	0,767	0,690
438	Bobrowniki (k. Ryk)	0,589	0,539	0,617	0,643
439	Łańcuchów	0,586	0,495	0,636	0,684
440	Jeruzal	0,584	0,411	0,766	0,685
441	Wrzelowiec	0,583	0,482	0,635	0,695
442	Budziszewice	0,580	0,642	0,384	0,669

Lp.	Miejscowość (byłe miasto)	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
443	Lasocin	0,577	0,404	0,861	0,581
444	Radolin	0,577	0,452	0,636	0,721
445	Rybotycze	0,577	0,456	0,540	0,808
446	Wartosław	0,577	0,399	0,671	0,773
447	Zasieki	0,577	0,354	0,784	0,733
448	Złotniki Lubańskie	0,577	0,320	0,868	0,709
449	Dokudów Pierwszy	0,573	0,356	0,807	0,693
450	Berzniki	0,571	0,348	0,799	0,709
451	Przerąb	0,567	0,404	0,711	0,689
452	Miejsce	0,559	0,380	0,704	0,706
453	Wola Michowa	0,559	0,312	0,857	0,827
454	Teratyn	0,558	0,448	0,620	0,676
455	Korab	0,552	0,354	0,726	0,700
456	Kałów	0,551	0,290	0,732	0,924
457	Drażgów	0,548	0,365	0,787	0,609
458	Łęgonice	0,544	0,418	0,589	0,704
459	Osmolin	0,543	0,459	0,511	0,709
460	Kossów	0,541	0,364	0,763	0,610
461	Gać (k. Łomży)	0,538	0,310	0,758	0,690
462	Miedzianka	0,537	0,307	0,716	0,895
463	Stefanówek	0,530	0,386	0,733	0,724
464	Gliniany	0,528	0,389	0,661	0,624
465	Janików	0,523	0,301	0,740	0,669
466	Stobnica	0,523	0,361	0,753	0,723
467	Kamion	0,522	0,284	0,692	0,740
468	Kuflew	0,513	0,381	0,647	0,754
469	Wyszonki Kościelne	0,511	0,244	0,805	0,656
470	Jałówka	0,507	0,385	0,669	0,548
471	Tarnów Bycki	0,506	0,304	0,815	0,691
472	Stanisławczyk	0,503	0,385	0,637	0,722
473	Niegowić	0,494	0,480	0,268	0,735
474	Opawica	0,493	0,347	0,672	0,714
475	Potoki	0,493	0,292	0,568	0,743
476	Boża Wola	0,490	0,354	0,716	0,650
477	Waniewo	0,478	0,370	0,614	0,680
478	Kwiatków	0,471	0,298	0,498	0,721
479	Prawno	0,468	0,379	0,594	0,647
480	Ossolin	0,467	0,297	0,434	0,774
481	Łęgonice Małe	0,456	0,248	0,669	0,585
482	Rawa (k. Lubartowa)	0,453	0,339	0,438	0,652
483	Pratulín	0,448	0,195	0,660	0,649
484	Orłów-Parcel	0,442	0,341	0,534	0,675
485	Niemirów	0,438	0,364	0,630	0,534
486	Miasteczko (k. Radomia)	0,413	0,340	0,310	0,792
487	Mosty Małe	0,365	0,194	0,383	0,621
488	Dębno (k. Kielc)	0,354	0,197	0,376	0,583

Uwaga: Sumaryczny wskaźnik miejskości stanowi wyważoną wartość trzech pozostałych cząstkowych wskaźników (liczby ludności, potencjału gospodarczego i zabudowy), choć nie zawsze trafnie określa poziom miejskości danej miejscowości, który należy rozpatrywać kompleksowo (wartości wszystkich wskaźników powinny być zrównoważone).¹³⁵

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS (2002, 2007, 2009).

Tab. 5. Wskaźniki miejskości zdegradowanych osiedli¹³⁶ (1954–1972) w Polsce

Lp.	Dawne osiedle	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
1	Mysłakowice	1,284	1,509	1,032	1,166
2	Węgierska Górka	1,221	1,457	1,122	0,936
3	Krupski Młyn	1,193	1,125	0,954	1,532
4	Koszęcin	1,174	1,516	1,014	0,779
5	Malczyce	1,141	1,285	0,960	1,085
6	Nakło Śląskie	1,127	1,387	1,021	0,811
7	Andrespol	1,114	1,318	1,135	0,765
8	Walim	1,112	1,122	1,069	1,138
9	Prostki	1,091	1,237	0,801	1,135
10	Jedlnia-Letnisko	1,083	1,402	0,952	0,696
11	Herby	1,022	1,116	0,962	0,930
12	Trzebież	0,997	1,025	1,154	0,798
13	Poraj	0,983	1,496	0,391	0,729
14	Bolesław	0,979	1,118	1,001	0,734
15	Wieszowa	0,956	1,144	0,759	0,845
16	Sieniawka	0,903	0,701	0,954	1,180
17	Wapno	0,890	0,921	0,806	0,922
18	Wilków-Osiedle	0,856	0,791	0,683	1,128

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS (2002, 2007, 2009).

¹³⁵ Np. bardzo wysoki wskaźnik miejskości Działynia (1,030) zależy od nieproporcjonalnie wysokiego wskaźnika zabudowy (1,948) przy równocześnie niskich wskaźnikach liczby ludności (0,644) i potencjału gospodarczego (0,720). Przekrzywienie to polega na tym, że współczesny Działyn jest osiedlem popegeerowskim, którego cała ludność mieszka w blokach, natomiast wszystkie inne cechy miejskości Działynia są nierozwinięte. Stan obecny nie ma więc w tym wypadku nic wspólnego z dawnym zdegradowanym miastem Działyn.

¹³⁶ Wykaz obejmuje tylko te dawne osiedla, które obecnie stanowią odrębne jednostki (nie są częściami innych miast/wsi) oraz nie należą równocześnie do grupy miast zdegradowanych (patrz tab. 4), restytuowanych (tab. 6) bądź nowych (tab. 7).

Tab. 6. Wskaźniki miejskości miast restytuowanych w Polsce (1977–2016)

Lp.	Miasto restytuowane	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
1	Rydułtowy	1,996	3,382	0,796	0,929
2	Bieruń	1,930	3,166	0,805	1,032
3	Radzionków	1,882	2,976	0,996	0,980
4	Radlin	1,858	3,041	0,801	0,979
5	Lędziny	1,781	2,872	0,846	0,932
6	Pszów	1,687	2,721	0,761	0,922
7	Międzyzdroje	1,511	1,706	1,768	0,949
8	Połaniec	1,510	2,088	0,895	1,177
9	Wojkowice	1,502	2,176	0,976	0,928
10	Poręba	1,432	2,103	0,912	0,856
11	Imielin	1,388	2,012	1,007	0,754
12	Miasteczko Śląskie	1,368	1,958	0,815	0,956
13	Działoszyn	1,343	1,808	1,004	0,923
14	Sławków	1,330	1,878	1,002	0,764
15	Ożarów	1,324	1,581	0,995	1,227
16	Boguchwała	1,277	1,687	0,965	0,918
17	Nowogród Bobrzański ¹³⁷	1,272	1,617	0,859	1,118
18	Tarczyn	1,239	1,414	1,187	1,010
19	Małogoszcz	1,204	1,431	0,994	1,041
20	Piotrków Kujawski	1,187	1,515	1,026	0,816
21	Dziwnów	1,180	1,219	1,487	0,822
22	Rzgów	1,154	1,294	1,379	0,711
23	Drzewica	1,145	1,447	0,873	0,925
24	Alwernia	1,136	1,299	1,069	0,938
25	Skępe	1,122	1,354	1,114	0,757
26	Szczucin	1,121	1,435	0,902	0,827
27	Nekla	1,114	1,311	1,114	0,796
28	Wąsosz (k. Góry)	1,113	1,206	1,030	1,043
29	Torzym	1,106	1,131	1,071	1,100
30	Świerzawa	1,100	1,116	1,020	1,152
31	Skąta	1,098	1,356	1,055	0,726
32	Miłakowo	1,095	1,174	0,969	1,091
33	Annopol	1,082	1,166	0,907	1,116
34	Oleszyce	1,079	1,276	0,859	0,975
35	Wojnicz	1,071	1,318	0,969	0,772
36	Dobrzyca	1,070	1,280	0,941	0,856
37	Prusice	1,068	1,080	1,125	0,993
38	Daleszyce	1,062	1,223	1,124	0,742
39	Tarnogród	1,060	1,334	0,930	0,747
40	Michałow	1,059	1,294	0,863	0,872
41	Krasnobród	1,049	1,255	1,040	0,726
42	Prószków	1,042	1,158	1,047	0,850
43	Myszyniec	1,037	1,246	0,992	0,745
44	Drobin	1,033	1,228	0,876	0,871

¹³⁷ Wraz z Krzystkowicami.

Lp.	Miasto restytuowane	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
45	Lipsk	1,024	1,150	0,878	0,964
46	Pasym	1,022	1,143	0,944	0,902
47	Kisielice	1,020	1,067	0,943	1,017
48	Lubniewice	1,020	1,007	1,121	0,945
49	Piaski (k. Świdnika)	1,018	1,161	0,991	0,815
50	Kunów	1,016	1,285	0,771	0,820
51	Młynary	1,013	0,979	0,925	1,152
52	Nowy Wiśnicz	1,009	1,176	0,978	0,772
53	Korfantów	1,001	0,992	1,037	0,980
54	Józefów (k. Biłgoraja)	0,998	1,152	1,015	0,733
55	Bobowa	0,996	1,224	0,809	0,811
56	Miłomłyn	0,995	1,102	0,870	0,945
57	Pruchnik	0,989	1,357	0,636	0,738
58	Kamieńsk	0,985	1,198	0,909	0,715
59	Obrzycko	0,984	1,089	0,967	0,832
60	Zaklików	0,981	1,233	0,862	0,690
61	Wąchock	0,978	1,202	0,945	0,650
62	Zalewo	0,978	1,073	0,859	0,942
63	Brzostek	0,977	1,145	0,906	0,775
64	Czchów	0,977	1,078	1,047	0,747
65	Lubycza Królewska	0,973	0,991	0,985	0,932
66	Czyżew	0,970	1,071	1,069	0,713
67	Tyszowce	0,968	1,070	1,031	0,743
68	Ciężkowice	0,964	1,122	0,939	0,737
69	Ryglice	0,957	1,200	0,765	0,751
70	Wolbórz	0,955	1,097	0,964	0,719
71	Radłów	0,954	1,169	0,783	0,773
72	Bodzentyn	0,951	1,084	0,995	0,694
73	Krynki	0,947	1,151	0,803	0,759
74	Pilica	0,945	0,990	1,082	0,742
75	Koprzywnica	0,939	1,149	0,838	0,701
76	Zakliczyn	0,932	0,881	1,203	0,750
77	Nowe Brzesko	0,930	0,909	1,184	0,719
78	Bieżeń	0,928	0,989	1,046	0,715
79	Suchowola	0,927	1,089	0,889	0,704
80	Narol	0,925	1,037	0,908	0,761
81	Sośnicowice	0,918	0,979	0,965	0,775
82	Stopnica	0,915	0,813	1,279	0,728
83	Osiek	0,913	1,003	0,951	0,732
84	Tykocin	0,903	0,997	0,871	0,783
85	Kosów Lacki	0,902	1,055	0,857	0,700
86	Łaszczów	0,901	1,051	0,856	0,703
87	Przeclaw	0,882	0,890	0,887	0,867
88	Chocz	0,880	0,952	0,896	0,748
89	Krzanowice	0,880	1,056	0,751	0,721
90	Modliborzyce	0,857	0,831	1,049	0,713
91	Jaraczewo	0,852	0,848	0,880	0,830
92	Frampol	0,842	0,868	0,960	0,687

Lp.	Miasto restytuowane	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
93	Kleszczele	0,804	0,855	0,838	0,691
94	Urzędów	0,804	0,736	1,014	0,711
95	Końce	0,803	0,851	0,813	0,716
96	Siedliszcze	0,794	0,839	0,825	0,692

Objaśnienia:

stan na: liczba ludności – 2009 r.; potencjał gospodarczy – 2007 r.; zabudowa – 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2002, 2007, 2009).

Tab. 7. Wskaźniki miejskości nowych (1977–2016) miast w Polsce

Lp.	Miasto restytuowane	Sumaryczny wskaźnik miejskości	Wskaźnik liczby ludności	Wskaźnik potencjału gospodarczego	Wskaźnik zabudowy
1	Jelcz-Laskowice	1,998	2,799	1,037	1,639
2	Łomianki	1,875	2,792	1,543	0,722
3	Borne Sulinowo	1,490	1,530	1,024	1,878
4	Sędziszów	1,396	1,872	0,911	1,099
5	Żukowo	1,351	1,769	1,207	0,820
6	Olszyna	1,249	1,536	1,020	1,008
7	Siechnice	1,319	1,502	1,022	1,311
8	Brusy	1,246	1,556	1,138	0,852
9	Zagórz	1,194	1,612	0,884	0,823
10	Golczewo	1,167	1,187	1,119	1,182
11	Gościno	1,145	1,228	1,103	1,051
12	Krynica Morska	1,111	0,822	1,980	0,736
13	Pilawa	1,108	1,458	0,871	0,773
14	Zwierzyniec	1,099	1,328	0,977	0,850
15	Tychowo	1,083	1,150	0,962	1,093
16	Stepnica	1,075	1,110	1,062	1,031
17	Czarna Woda	1,069	1,303	0,858	0,897
18	Halinów	1,069	1,293	1,070	0,710
19	Głinojeck	1,053	1,268	0,799	0,954
20	Mrozy	1,047	1,313	0,955	0,710
21	Świątniki Górne	1,024	1,044	1,291	0,736
22	Szepietowo	0,990	1,085	1,073	0,758

Objaśnienia:

stan na: liczba ludności – 2009 r.; potencjał gospodarczy – 2007 r.; zabudowa – 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2002, 2007, 2009).

Tab. 8. Liczba ludności najmniejszych miast Ziem Odzyskanych w 1939 i 1946 r.

Miasto	Nazwa niemiecka (1939)	Liczba mieszk. (1939)	Liczba mieszk. (1946)	Woje-wództwo (1946)	Powiat (1946)
Miedzianka	Kupferberg im Riesengebirge	637		WR	jeleniogórski
Strupina	Stroppen	711		WR	trzebnicki
Czernina	Lesten	840	1 860	WR	górowski
Otyń	Deutsch Wartenberg	926		PO	zielonogórski
Lędzyczek	Landeck in Westpreußen	1 010	266	SZ	człuchowski
Szlichtyngowa	Schlichtingsheim	1 038	531	PO	wschowski
Lewin Kłodzki	Hummelstadt	1 057	1 362	WR	kłodzki
Brójce	Brätz	1 053	807	PO	międzyrzecki
Dobromierz	Hohenfriedeberg	1 094		WR	jaworski
Brody	Pförten	1 123	186	WR	żarski
Srebrna Góra	Silberberg	1 154	1 604	WR	ząbkowicki
Lubrza	Liebenau bei Schwiebus	1 170	579	PO	świebodziński
Sułów	Sulau	1 176		WR	milicki
Skorogoszcz	Schurgast	1 224		ŚL	niemodliński
Moryń	Mohrin	1 227	440	SZ	chojeński
Nowogród Bobrz.	Naumburg am Bober	1 264		WR	kozuchowski
Bobrowice	Bobersberg	1 267		PO	krośnieński
Przewóz	Priebus	1 270		WR	żarski
Suchań	Zachan	1 302	529	SZ	stargardzki
Lubniewice	Königswalde	1 338		PO	sulęciński
Bledzew	Blesen	1 360		PO	skwierzyński
Czerwieńsk	Rothenburg an der Oder	1 396		PO	zielonogórski
Wleń	Lähn	1 470	1 455	WR	lwówecki
Boleszkowice	Fürstenfelde	1 531	630	SZ	chojeński
Barciany	Barten	1 543		OL	kętrzyński
<i>Dziwnów</i>	<i>Dievenow</i>	<i>1 587</i>		SZ	kamiński
Polkowice	Heerwegen	1 599	646	WR	głogowski
Międzybórz	Neumittelwalde	1 649	586	WR	sycowski
Chobienia	Köben an der Oder	1 649	338	WR	wołowski
Lubomierz	Liebenthal	1 664	1 695	WR	lwówecki
Uraz	Auras	1 673	806	WR	wołowski
Nowe Miasteczko	Neustädte	1 708	604	WR	kozuchowski
Kargowa	Unruhstadt	1 713	1 403	PO	babimojski
Dąbrówno	Gilgenburg	1 722	427	OL	ostródzki
Cedynia	Zehden an der Oder	1 735	286	SZ	chojeński
Bardo	Wartha	1 736	2 891	WR	ząbkowicki
Pszczew	Betsche	1 739		PO	międzyrzecki
Krzystkowice	Christianstadt an der Bober	1 790	213	WR	żarski
<i>Zbąszynek</i>	<i>Neu Bentschen</i>	<i>1 798</i>	2 091	PO	międzyrzecki
Sława	Schlesiersee	1 803	1 602	WR	głogowski
Biskupiec	Bischofswerder	1 828	1 463	OL	suski

Miasto	Nazwa niemiecka (1939)	Liczba miesz. (1939)	Liczba miesz. (1946)	Woje- wództwo (1946)	Powiat (1946)
Korfantów	Friedland in Oberschlesien	1 895		ŚL	niemodliński
Rudna	Raudten	1 900		WR	lubiński
Świerzawa	Schönau an der Katzbach	1 911	1 253	WR	złotoryjski
Sulików	Schönberg	1 935	1 598	WR	lubański
Górzycza	Göritz an der Oder	1 974	182	PO	rzepiński
<i>Kudowa-Zdrój</i>	<i>Bad Kudowa</i>	<i>1 981</i>	<i>2 326</i>	WR	kłodzki
Dobrzany	Jacobshagen	1 984	342	SZ	stargardzki
Gardeja	Garnsee	2 003		GD	kwidzyński
Brzeg Dolny	Dyhernfurth	2 013	1 363	WR	wołowski
Prusice	Prausnitz	2 018	505	WR	milicki
Nowe Warpno	Neuwarnp	2 056	2 154	SZ	szczeciński
Wińsko	Winzig	2 078	1 334	WR	wołowski
Chełmsko Śląskie	Schömberg	2 099	2 299	WR	kamiennogór.
Sośnicowice	Kieferstädtel	2 120		ŚL	gliwicki
Torzym	Sternberg in der Neumark	2 158		PO	sulęciński
Babimost	Bomst	2 190	1 264	PO	babimojski
Ujazd	Bischofstal	2 196	2 986	ŚL	strzelecki op.
Leśna	Marklissa	2 201	1 632	WR	lubański
Trzciel	Tirschtiel	2 218	1 239	PO	międzyrzecki
<i>Wydminy</i>	<i>Widminnen</i>	<i>2 235</i>		OL	kętrzyński
Nowogrodziec	Naumburg am Queis	2 240	872	WR	bolesławiecki
Srokowo	Drengfurth	2 289		OL	kętrzyński
Biały Bór	Baldenburg	2 292	1 077	SZ	człuchowski
Trzebiel	Triebel	2 352	260	WR	żarski
Ryn	Rhein	2 429	642	OL	giżycki
Pasym	Passenheim	2 431	619	OL	szczycieński
Miłomłyn	Liebemühl	2 434		OL	ostródzki
Widuchowa	Fiddichow	2 495		SZ	gryfiński
<i>Kamieniec Ząbk.</i>	<i>Kamenz</i>	<i>2 510</i>	<i>2 137</i>	WR	ząbkowicki
Dobra	Daber	2 528	1 553	SZ	nowogardzki
Radków	Wünschelburg	2 556	3 238	WR	kłodzki
Pełczyce	Bernstein	2 581	1 712	SZ	myśluborski
Międzyzlesie	Mittelwalde	2 596	4 746	WR	bystrzycki
Wielbark	Willenberg	2 600	760	OL	szczycieński
Złoty Stok	Reichenstein	2 609	3 388	WR	ząbkowicki
Biała Piska	Gehlenburg	2 620	1 137	OL	piski
Mikołajki	Nikolaiken	2 627	1 531	OL	mragowski
Zawidów	Seidenberg	2 645	2 405	WR	lubański
Trzcińsko-Zdrój	Bad Schönfließ in der Neumark	2 659	1 366	SZ	chojeński
Mirosławiec	Märkisch Friedland	2 707	827	SZ	wątecki
Drawno	Neuwedell	2 711	1 241	SZ	choszचेński
Niemodlin	Falkenberg in Oberschlesien	2 727	2 580	ŚL	niemodliński

Miasto	Nazwa niemiecka (1939)	Liczba mieszk. (1939)	Liczba mieszk. (1946)	Woje- wództwo (1946)	Powiat (1946)
Miłakowo	Liebstadt	2 742		OL	morąski
Tuczno	Tütz	2 748	1 647	SZ	wałęcki
Prochowice	Parchwitz	2 797	942	WR	legnicki
<i>Świeradów-Zdrój</i>	<i>Bad Flinsberg</i>	2 803	2 994	WR	lwówecki
Łeba	Leba	2 846	3 021	GD	łęborski
Mirsk	Friedeberg	2 883	2 399	WR	lwówecki
Banie	Bahn	2 884		SZ	gryfiński
Okonek	Ratzebuhr	2 940	1 799	SZ	szczecinecki
Wąsosz	Herrnstadt	2 941	1 084	WR	górowski
Człopa	Schloppe	2 956	715	SZ	wałęcki
Frombork	Frauenburg	2 981		OL	braniewski
Młynary	Mühlhausen in Ostpreußen	3 008		OL	paśłęcki
Barwice	Bärwalde in Pommern	3 008	1 819	SZ	szczecinecki
Ińsko	Nörenberg	3 012	296	SZ	stargardzki
Byczyna	Pitschen	3 021	1 383	ŚL	kluczborski
Jeziorany	Seeburg	3 022	1 248	OL	reszelski
Niemcza	Nimptsch	3 033	3 075	WR	dzierżoniowski
Gorzów Śląski	Landsberg in Oberschlesien	3 049	2 435	ŚL	oleski
Sianów	Zanow	3 050	1 930	SZ	koszaliński
Syców	Groß Wartenberg	3 089	2 108	WR	sycowski
Zalewo	Saalfeld in Ostpreußen	3 120		OL	morąski
Górowo Iławeckie	Landsberg in Ostpreußen	3 120	939	OL	iławecki
Wiązów	Wansen	3 153	2 598	WR	strzeliński
Bisztynek	Bischofstein	3 163	1 178	OL	reszelski
Bytom Odrzański	Beuthen an der Oder	3 176	1 181	WR	głogowski
Jasień	Gassen	3 186	1 180	WR	żarski
Krajenka	Krojanke	3 227	1 856	SZ	złotowski
Leśnica	Bergstadt	3 323	2 122	ŚL	strzelecki op.
Kisielice	Freystadt in Westpreußen	3 351	1 120	OL	suski
Chociwel	Freienwalde in Pommern	3 406	402	SZ	stargardzki
Karolino	Körlin an der Persante	3 421	2 115	SZ	kołobrzeski
Sępól	Schippenbeil	3 434	1 465	OL	bartoszycki
Mieszkowice	Bärwalde in der Neumark	3 434	1 429	SZ	chojeński
Węgorzyno	Wangerin	3 454	348	SZ	łobeski
Sobótka	Zobten	3 524	5 899	WR	wrocławski
Orzysz	Arys	3 553	795	OL	piski
Kąty Wrocławskie	Kanth	3 580	2 193	WR	wrocławski
Dzierżoń	Christburg	3 604	810	GD	sztumski
Toszek	Tost	3 625	2 620	ŚL	gliwicki
Polanów	Pollnow	3 629	1 947	SZ	ślawieński

Miasto	Nazwa niemiecka (1939)	Liczba miesz. (1939)	Liczba miesz. (1946)	Woje- wództwo (1946)	Powiat (1946)
Płoty	Plathe	3 646	1 213	SZ	łobeski
Recz	Reetz in der Neumark	3 648	812	SZ	choszczeński
Słońsk	Sonnenburg	3 649		PO	sulęciński
Nowy Staw*	Neuteich	3 652	1 560	GD	gdański
Wołczyn	Konstadt	3 777	2 072	ŚL	kluczborski
Biała	Zülz	3 786	3 367	ŚL	prudnicki
Maszewo	Massow	3 828	1 219	SZ	nowogardzki
Debrzno	Preußisch Friedland	3 842	1 347	PO	człuchowski
Nowy Dwór Gdański*	Tiegenhof	3 851	1 247	GD	gdański
Twardogóra	Festenberg	3 861	1 828	WR	sycowski
Tolkmicko	Tolkemit	3 875	972	GD	elbląski
<i>Polanica-Zdrój</i>	<i>Bad Altheide</i>	3 947	4 832	WR	kłodzki
<i>Cybinka</i>	<i>Ziebingen</i>	3 948	1 025	PO	rzepiński
Lewin Brzeski	Löwen	3 978	2 241	WR	brzeski
Kalisz Pomorski	Kallies	4 016	1 175	SZ	drawski
<i>Międzyzdroje</i>	<i>Misdroy</i>	4 145	1 932	SZ	woliński
Olsztynek	Hohenstein in Ostpreußen	4 245	1 438	OL	ostródzki
Chocianów	Kotzenau	4 301	1 707	WR	łubiński
Dobrodzień	Guttentag	4 307	3 277	ŚL	dobrodzieński
Gryfów Śląski	Greiffenberg in Schlesien	4 349	4 053	WR	lwówecki
Lipiany	Lippehne	4 374	3 380	SZ	pyrzycki
<i>Oborniki Śląskie</i>	<i>Obernigk</i>	4 383	1 463	WR	trzebnicki
Mieroszów	Friedland	4 386	5 135	WR	wałbrzyski
Czarne	Hammerstein	4 387	1 453	PO	człuchowski
Pieniężno	Mehlsack	4 393		OL	braniewski
Susz	Rosenberg in Westpreußen	4 480	1 618	OL	suski
Baborów	Bauerwitz	4 536	3 345	ŚL	głubczycki
Żmigród	Trachenberg	4 570	1 881	WR	milicki
Bolków	Bolkenhain	4 589	2 818	WR	jaworski
Duszniki-Zdrój	Bad Reinerz	4 690	5 926	WR	kłodzki
<i>Pruszcz Gdański*</i>	<i>Praust</i>	4 780	2 964	GD	gdański
<i>Ustka</i>	<i>Stolpmünde</i>	4 783	2 807	SZ	słupski
Wolin	Wollin	4 800	2 369	SZ	woliński
Bierutów	Bernstadt in Schlesien	4 858	1 471	WR	oleśnicki
Przemków	Primkenau	4 860	942	WR	szprotawski
Łądek-Zdrój	Bad Landeck in Schlesien	4 861	5 804	WR	bystrzycki
Grodków	Grottkau	4 867	2 953	ŚL	grodkowski
Krzyż Wielkopolski	Kreuz an der Ostbahn	4 956	3 299	PO	trzcianecki
Otmuchów	Ottmachau	4 964	3 075	ŚL	grodkowski
Resko	Regenwalde	5 006	1 314	SZ	łobeski
Reszel	Rößel	5 058	846	OL	reszelski
Czaplinek	Tempelburg	5 275	3 459	SZ	szczecinecki

Miasto	Nazwa niemiecka (1939)	Liczba mieszk. (1939)	Liczba mieszk. (1946)	Woje- wództwo (1946)	Powiat (1946)
Dobiegniew	Woldenberg in der Neumark	5 334	1 222	PZ	strzelecki kr.
Milicz	Militsch	5 390	2 929	WR	milicki
Krapkowice	Krappitz	5 559	2 826	ŚL	opolski
Witnica	Vietz an der Ostbahn	5 623	2 599	PZ	gorzowski
Góra	Guhrau	5 650	3 526	WR	górowski
Ośno Lubuskie	Drossen	5 664	1 194	PZ	rzepiński
Drezdenko	Driesen	5 674	1 908	PZ	strzelecki kr.
Lubawka	Liebau in Schlesien	5 702	6 280	WR	kamiennogórski
Barczewo	Wartenburg in Ostpreußen	5 843	1 782	OL	olsztyński
Strzelce Krajeńskie	Friedeberg in der Neumark	5 918	1 552	PZ	strzelecki kr.
Dobre Miasto	Guttstadt	5 932	966	OL	lidzbarski
Jastrowie	Jastrow	5 981	2 891	SZ	wałecki
Człuchów	Schlochau	6 029	3 711	SZ	człuchowski
Cieplice Śląskie-Zdrój	Bad Warmbrunn	6 036	12 938	WR	jeleniogórski
Kamień Pomorski	Cammin in Pommern	6 055	1 576	SZ	kamieński
Myślibórz	Soldin	6 124	3 887	SZ	myśliborski
Bobolice	Bublitz	6 186		SZ	koszaliński
Pisz	Johannisburg	6 322	1 028	OL	piski
Lwówek Śląski	Löwenberg in Schlesien	6 328	3 364	WR	lwówecki
Pasłęk	Preußisch Holland	6 345	3 278	OL	pasłęcki
<i>Podjuchy</i>	<i>Podejuch</i>	- 1)	511	SZ	gryfiński
<i>Dąbie</i>	<i>Altdamm</i>	- 1)	1 366	SZ	gryfiński
<i>Police</i>	<i>Pölitz</i>	- 1)	- 2)	SZ	szczeciński

Objaśnienia:

Szarymi pasmami oznaczono miasta zdegradowane w latach 1945–1947.

Kursywą opisano miejscowości, którym prawa miejskie nadały władze polskie w latach 1945–1946.

Gwiazdka (*) oznacza miejscowości z obszaru b. Wolnego Miasta Gdańsk.

1) – w granicach Wielkiego Miasta Szczecina (*Großstadt Stettin*).

2) – w granicach tzw. „Enklawy Polickiej” (zniesionej jesienią 1946 r.).

Brak danych w kolumnie *Ludność mieszk. 1946* oznacza, że miasto albo już zostało zniesione albo jeszcze nie utworzone.

Objaśnienia skrótów województw: GD – Gdańskie; OL – olsztyńskie; PO – poznańskie; WR – wrocławskie; ŚL – śląskie; SZ – szczecińskie.

Źródła:

Opracowanie własne na bazie danych z:

1939: Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich: auf Grund der Volkszählung.

1946: GUS, Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14. II 1946 r.

Literatura

- Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich: auf Grund der Volkszählung 1939. Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, Paul Schmidt, 1941.
- Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, 1993–1997, M. Najgrakowski (red.), IGiPZ PAN, Główny Geodeta Kraju, Warszawa (arkusz 13.2–13.7, autor: M. Najgrakowski).
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Instytut Śląski, Opole.
- Dymitrow M., 2012, *The Hidden Face of Urbanity. Morphological Differentiation of Degraded and Restituted Towns in Poland in the Context of the Efficacy of the National Administrative System*, Göteborg University, Göteborg.
- Gajewski M., 1965, Ludność miast w latach 1945–1964, GUS, Warszawa.
- Gawryszewski A., 2005, Ludność Polski w XX wieku, Monografia 5, IGiPZ PAN, Warszawa.
- GUS, 1946, Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14. II 1946 r., GUS, Warszawa.
- Jelonek A., 1967, Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r., Dokumentacja Geograficzna, 3/4, IG PAN, Warszawa.
- Kantor-Pietraga I., 2014, Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2007, Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kwiatkiewicz J., Lijewski T., 1998, Leksykon miast polskich, Muza, Warszawa.
- Miasta polskie w tysiącleciu. T. 1, 1965, M. Siuchniński (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Miasta polskie w tysiącleciu. T. 2, 1967, M. Siuchniński (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Najgrakowski M., 2009, Miasta Polski do początku XXI wieku. Podstawowe informacje o datach założenia i likwidacji, Dokumentacja Geograficzna, 39, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Siemiński J. L., 2000, Byłe (zdegradowane) miasteczka w Polsce, *Przestrzeń. Informator planowania przestrzennego*, 11(2/2000).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880–1895, F. Sulimirski, B. Chlebowski (red.), W. Walewskiego, Warszawa.
- Srokowski S. (red.), 1948, Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej, Biblioteka Samorządowca, 77, Warszawa.
- Szmytkie R., 2006, Stopień rozwoju cech miejskich w małych miastach Polski, *Czasopismo Geograficzne*, 77(1–2), s. 69–82.
- Uhorczak F. R., 1937, *Miasta w Polsce*, Lwów.
- Zmiany administracyjne miast 1945–1984, 1985, *Statystyka Polski, Statystyka Regionalna*, 7, GUS, Warszawa.
- Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963, 1964, M. Gajewski, GUS, Warszawa.

W ustaleniach dat lokacji i degradacji miast, oprócz wymienionych powyżej, wykorzystano dodatkowo ponad 2000 opracowań i publikowanych dokumentów poświęconych poszczególnym miejscowościom lub ich mniejszym zbiorom (zob. Krzysztofik 2007, s. 90–160).

Degraded and restituted towns on maps

Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

The large number of degraded (828) and restituted (240) towns in Poland formed the basis for writing this chapter on the spatial and temporal distribution of these special settlement forms. Paying attention to these two aspects helps, for one, uncover historical regularities, and, for another, reveal geographical patterns of national urbanization processes. This is largely due to the fact that degradations and restitutions often coincide with historical events, which are not readily visible in textual and tabular presentations.

Compiled into 25 maps and graphs, our selection shows a number of important aspects of degradation and restitution, which, in our contention, benefit from a visual/cartographic presentation. The presented material covers the whole territory of current-day Poland, which means that numerous degraded (and, to a lesser extent, restituted) towns which today are located outside of Poland's borders had to be excluded. The immense changeability of Poland's borders through history (from Estonia in the north to the Black Sea in the south, and from Brandenburg in the west to the outskirts of Moscow in the east), has necessitated a strict delimitation in terms of what can be considered 'a Polish town'.

The methodological basis for constructing the maps was the statistical material presented in another chapter in this book by T. Spórna, R. Krzysztofik and M. Dymitrow, entitled "*Degraded and restituted towns in numbers*", complete with listed sources. For this chapter, these data were geocoded on the basis of geographical co-ordinates for the historical market squares, or, when no longer traceable, for the central location of the current-day localities.

Table of contents:

Fig. 1. Population of (formal) towns as of 2014	428
Fig. 2. Spatial distribution of (formal) towns as of 2016	429
Fig. 3. Spatial distribution of all towns 1211–2016	430
Fig. 4. Number of new urban establishments 1211–2016 (in 25-year intervals)	431
Fig. 5. Number of degradations 1211–2016 (in 25-year intervals)	431
Fig. 6. Number of towns 1211–2016 with uninterrupted urban status (in 25-year intervals)	432
Fig. 7. Number of towns 1211–2016 (in 25-year intervals)	432
Fig. 8. Failed new urban establishments and restitutions 1211–2016 (in 25-year intervals)	433
Fig. 9A. Degraded towns 1211–2016	433
Fig. 9B. Towns degraded in the 13th century	434
Fig. 9C. Towns degraded in the 14th century	434
Fig. 9D. Towns degraded in the 15th century	435
Fig. 9E. Towns degraded in the 16th century	435
Fig. 9F. Towns degraded in the 17th century	436
Fig. 9G. Towns degraded in the 18th century	436
Fig. 9H. Towns degraded in the 19th century	437
Fig. 9I. Towns degraded as a result of the 1869–1870 administrative reform in Congress Poland (within borders of current-day Poland)	437
Fig. 9J. Towns degraded in the 20th and 21st centuries	438
Fig. 10A. Restituted towns 1211–2016	438
Fig. 10B. Towns restituted in the 13th, 14th and 15th centuries	439
Fig. 10C. Towns restituted in the 16th, 17th and 18th centuries	439
Fig. 10D. Towns restituted in the 19th century	440
Fig. 10E. Towns restituted in the 20th century	440
Fig. 10F. Towns restituted in the 21st century	441
Fig. 10G. Restitutions and new urban establishments 1990–2016	441

Miasta zdegradowane i restytuowane na mapach

Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Wstęp

Założeniem tego rozdziału jest prezentacja ważniejszych aspektów problemu degradacji i restytucji miast w ujęciu graficznym, przede wszystkim kartograficznym. W opinii Autorów, w opracowaniu tym zamieszczono zagadnienia mające znaczenie podstawowe dla omawianych problemów, które szczegółowo ujmuje zawarty poniżej spis.

Prezentowanie zagadnienia w ujęciu terytorialnym mają każdorazowo zasięg ogólnopolski. Takie ujęcie jest efektem założenia całościowego wskazania omawianych zagadnień w odniesieniu do obszaru całej Polski (w jej obecnych granicach). Z oczywistych względów nie jest możliwa prezentacja tu katalogu planów wszystkich miast zdegradowanych i restytuowanych w Polsce. Zbiór taki jest skądinąd oczekiwanym wyzwaniem na polu dalszych badań nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi. W książce szczegółowe ujęcia graficzne ilustrują natomiast poszczególne jej rozdziały poświęcone omawianym zagadnieniom tematycznym i przekrojowym. W przekonaniu Autorów dają one, wraz z bogatym zestawem fotografii dobry pogląd na istotę poruszanych zagadnień miast zdegradowanych i restytuowanych w Polsce.

Podstawą metodologiczną konstrukcji prezentowanych map i wykresów jest zbiór faktów jednostkowych zamieszczonych w poprzednim rozdziale poświęconym ujęciom tabelarycznym. Fakty te zostały zgeokodowane, w oparciu o ustalone współrzędne dla rynków dawnych i restytuowanych miast, względnie miejsc, gdzie one były zlokalizowane. W miastach o genetycznie nierozwiniętym układzie placowym (rynkowym) wskazano miejsce stanowiące współcześnie centralny punkt strefy, bądź ulicy pełniącej kluczowe funkcje usłu-

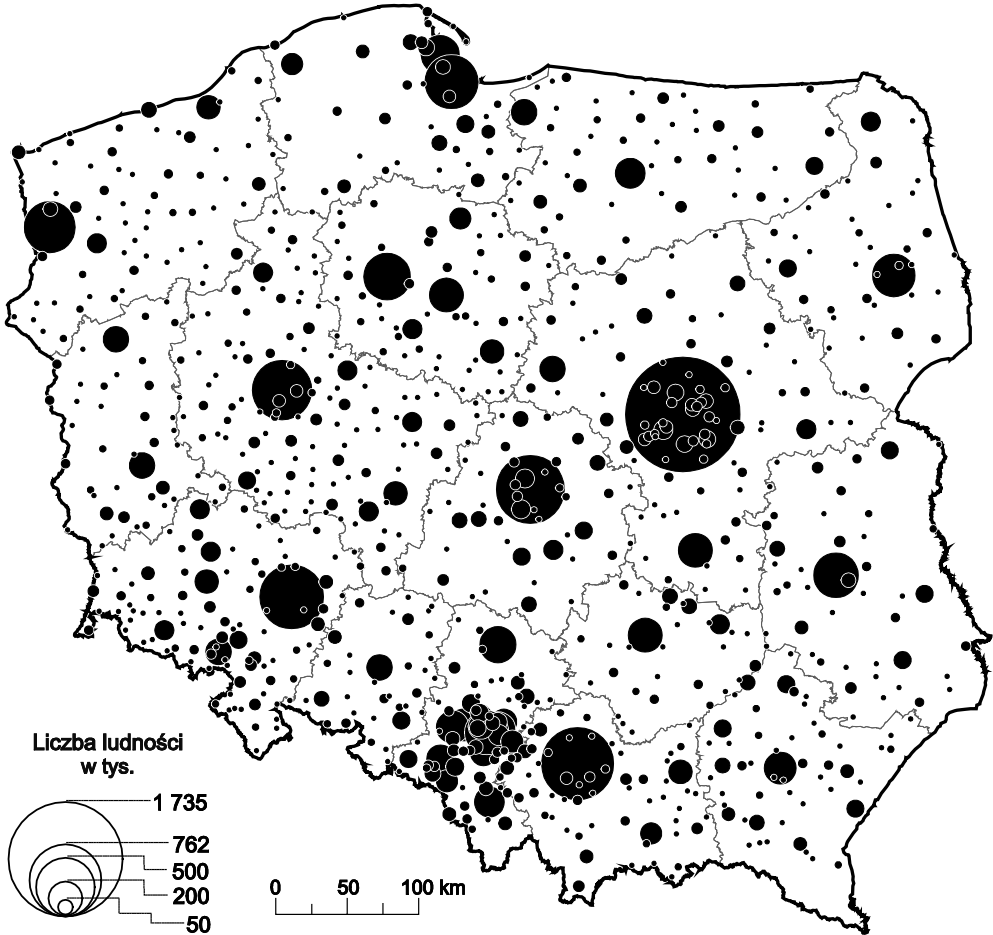
wo-handlowe. Z uwagi na skalę mapy, fakty te mają jednak większe znaczenie tylko przypadku powiększeń dokonywanych w wersji cyfrowej opracowania.

W celu ułatwienia przeglądu zaprezentowanych w niniejszym rozdziale zestawień kartograficznych, przedstawiono ich spis.

Spis rycin:

Ryc. 1. Liczba ludności miast Polski w 2014 r.	428
Ryc. 2. Rozmieszczenie miast w Polsce w 2016 r. (919 miast)	429
Ryc. 3. Rozmieszczenie miejscowości, które otrzymały prawa miejskie latach 1211–2015 (w granicach współczesnej Polski)	430
Ryc. 4. Liczba nadań i restytucji praw miejskich w granicach współczesnej Polski w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)	431
Ryc. 5. Liczba degradacji miast w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)	431
Ryc. 6. Miasta z ciągłością praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)	432
Ryc. 7. Liczba miast posiadających prawa miejskie w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)	432
Ryc. 8. Liczba nieudanych nadań (w tym restytucji) praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)	433
Ryc. 9A. Miejscowości trwale pozbawione praw miejskich w latach 1211–2015 (w granicach współczesnej Polski)	433
Ryc. 9B. Miasta pozbawione praw miejskich w XIII wieku (w granicach współczesnej Polski)	434
Ryc. 9C. Miasta pozbawione praw miejskich w XIV wieku (w granicach współczesnej Polski)	434
Ryc. 9D. Miasta pozbawione praw miejskich w XV wieku (w granicach współczesnej Polski)	435
Ryc. 9E. Miasta pozbawione praw miejskich w XVI wieku (w granicach współczesnej Polski)	435
Ryc. 9F. Miasta pozbawione praw miejskich w XVII wieku (w granicach współczesnej Polski)	436
Ryc. 9G. Miasta pozbawione praw miejskich w XVIII wieku (w granicach współczesnej Polski)	436
Ryc. 9H. Miasta pozbawione praw miejskich w XIX wieku (w granicach współczesnej Polski)	437
Ryc. 9I. Miasta pozbawione praw miejskich w Królestwie Polskim w latach 1869/1870 (miasta w granicach współczesnej Polski)	437
Ryc. 9J. Miasta pozbawione praw miejskich w XX wieku oraz na początku XXI wieku (w granicach współczesnej Polski)	438
Ryc. 10A. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w latach 1211–2016	438

Ryc. 10B. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XIII, XIV i XV wieku	439
Ryc. 10C. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XVI, XVII i XVIII w.	439
Ryc. 10D. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XIX wieku	440
Ryc. 10E. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XX wieku	440
Ryc. 10F. Miejscowości, które odzyskały prawa miejskie w Polsce w latach 2001–2016	441
Ryc. 10G. Miejscowości, które w latach 1990–2016 trwale odzyskały prawa miejskie w Polsce oraz miejscowości, które otrzymały je po raz pierwszy	441

Ryc. 1. Liczba ludności miast Polski w 2014 r.

Objaśnienia:

uwzględniono stan miast z prawno-formalnego punktu widzenia na dzień 01.01.2014 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

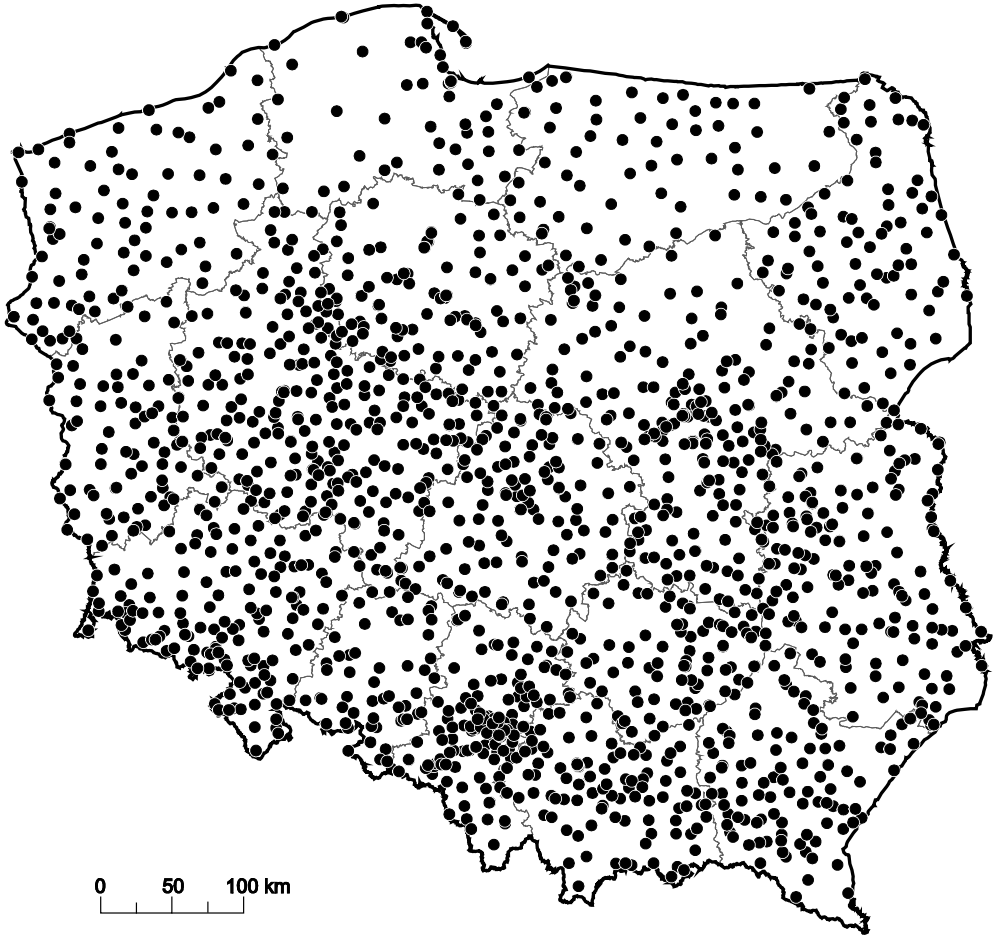

Ryc. 2. Rozmieszczenie miast w Polsce w 2016 r. (919 miast)

Objaśnienia:

uwzględniono wszystkie miejscowości, które w dniu 01.01.2015 r. posiadały prawa miejskie.

Źródło: opracowanie własne.

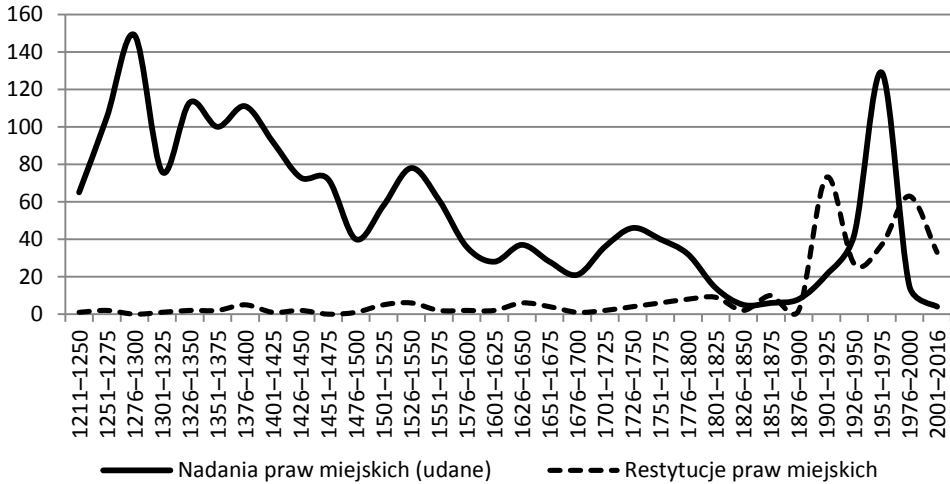

Ryc. 3. Rozmieszczenie miejscowości, które otrzymały prawa miejskie latach 1211–2016 (w granicach współczesnej Polski)

Objaśnienia:

uwzględniono wszystkie miejscowości, które we wskazanym okresie doświadczyły lokacji udanej lub nieudanej, a w okresie po 1800 r. otrzymały chociaż na 1 rok prawa miejskie.

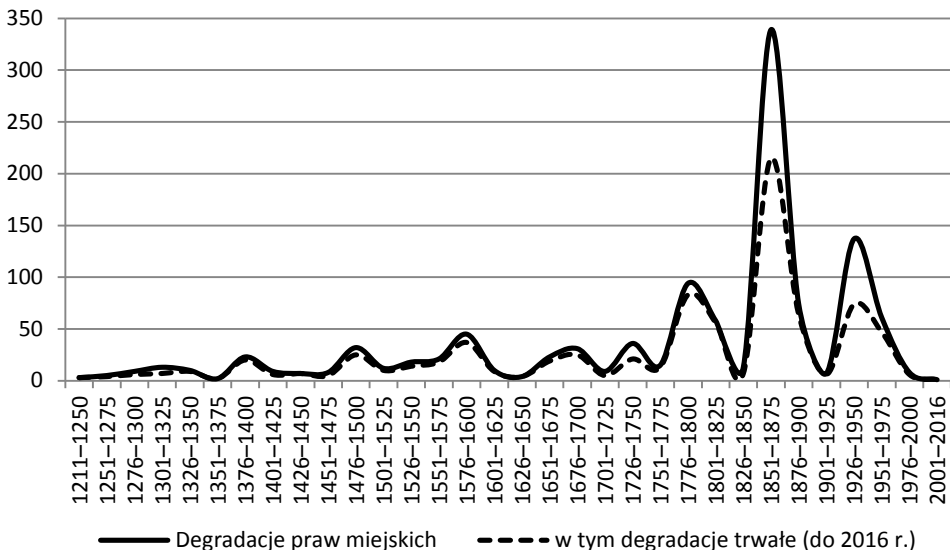
Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 4. Liczba nadań i restytucji praw miejskich w granicach współczesnej Polski w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)

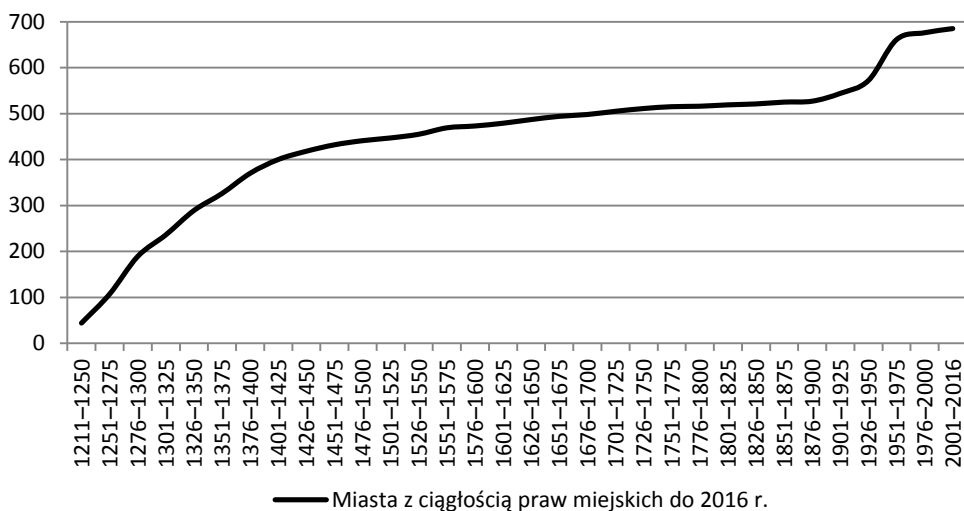
Objaśnienia: wykres wskazuje na istotność (od II połowy XIX w.) zjawiska restytucji praw miejskich na tle trwającego od ponad 800 lat procesu umiastowienia terytorium Polski (bez nadań miejscowościom statusu gminy miejskiej).

Źródło: opracowanie własne.

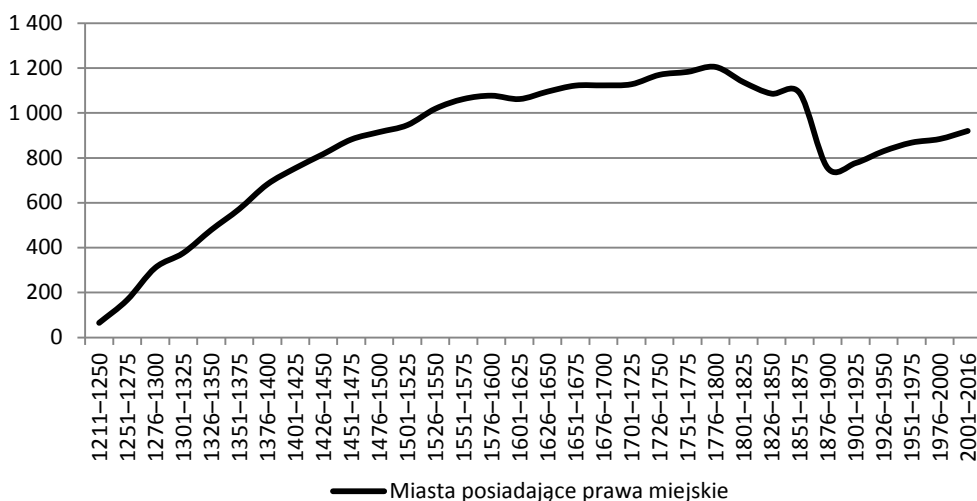
Ryc. 5. Liczba degradacji miast w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 6. Miasta z ciągłością¹³⁸ praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)

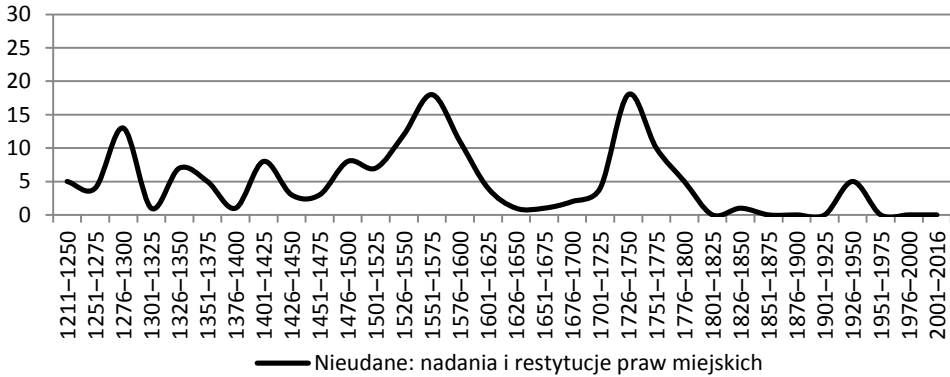
Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 7. Liczba miast posiadających prawa miejskie w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)

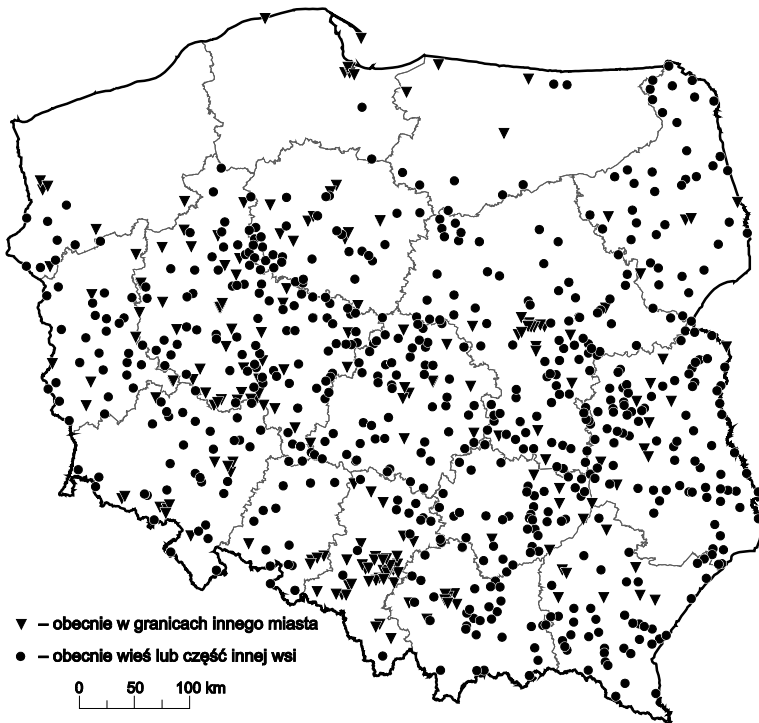
Źródło: opracowanie własne.

¹³⁸ Miejscowości, które posiadały prawa miejskie od momentu ich uzyskania do 2016 r. Aktualnie jest to 685 miast.

Ryc. 8. Liczba niudanych nadań (w tym restytucji) praw miejskich w Polsce w latach 1211–2016 (wg 25-letnich przedziałów)

Źródło: opracowanie własne.

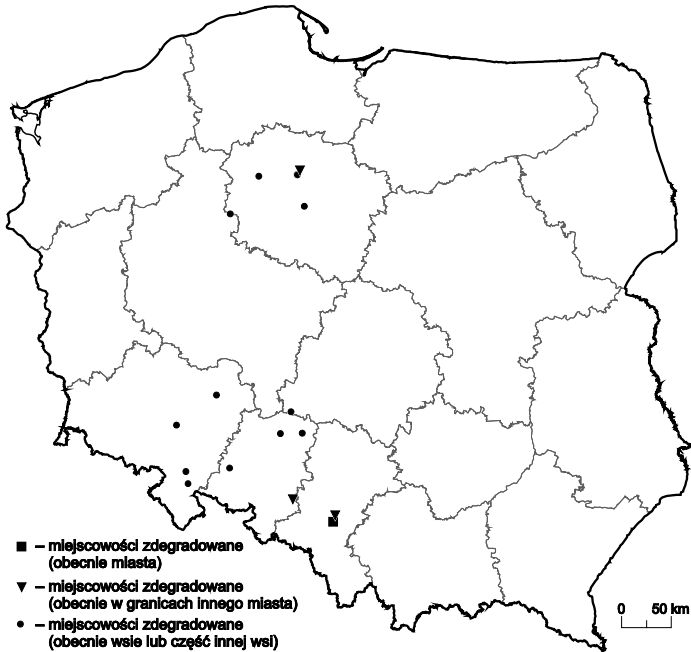

Ryc. 9A. Miejscowości trwale¹³⁹ pozbawione praw miejskich w latach 1211–2016 (w granicach współczesnej Polski)¹⁴⁰

Źródło: opracowanie własne.

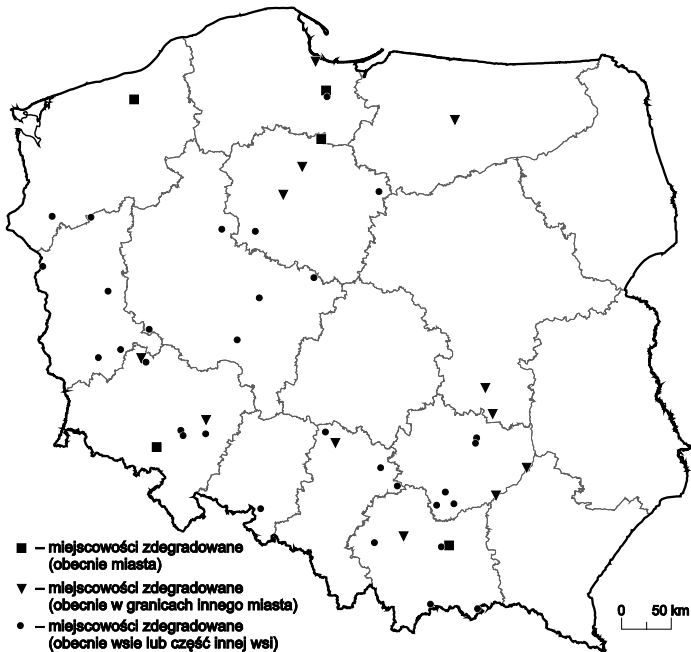
¹³⁹ Miejscowości, które utraciły prawa miejskie i do 2016 r. nigdy ich już nie odzyskały.

¹⁴⁰ W tym także te, które zdegradowano i następnie połączono i nadano prawa miejskie pod nową nazwą.

Ryc. 9B. Miasta pozbawione praw miejskich w XIII wieku (w granicach współ. Polski)

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 9C. Miasta pozbawione praw miejskich w XIV wieku (w granicach współ. Polski)

Źródło: opracowanie własne.

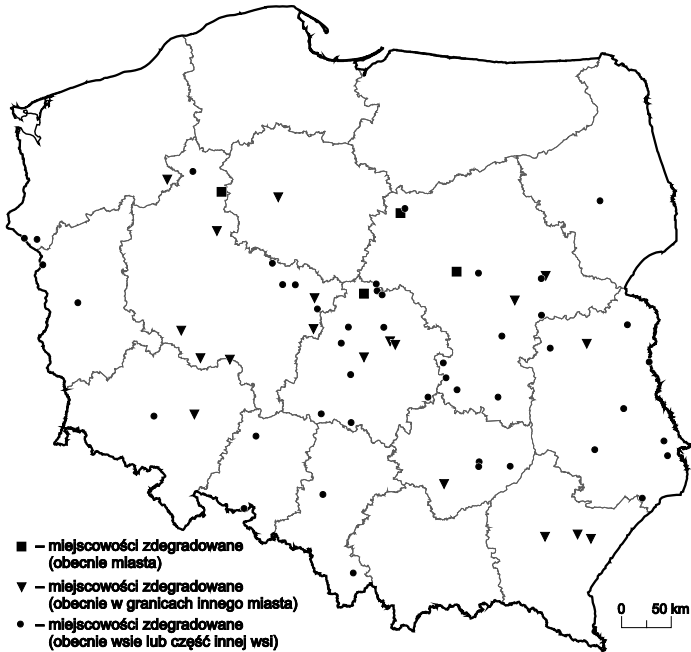
Ryc. 9D. Miasta pozbawione praw miejskich w XV wieku (w granicach współ. Polski)

Źródło: opracowanie własne.

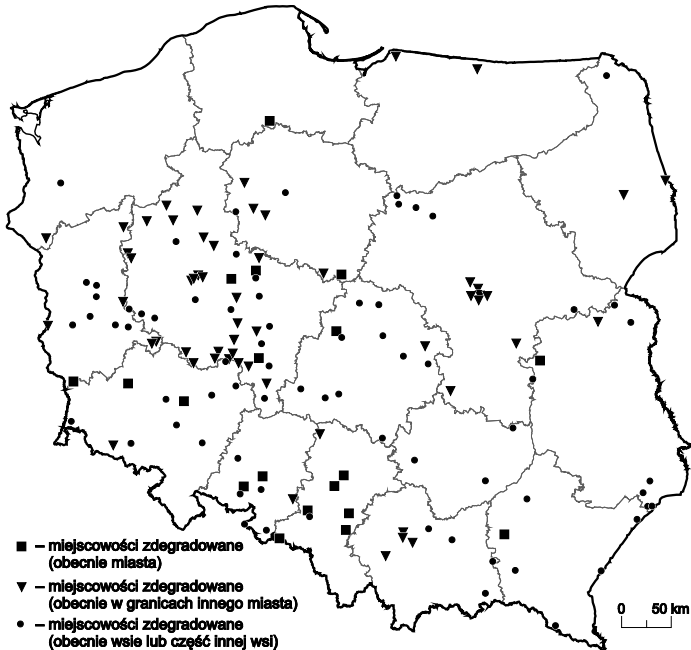
Ryc. 9E. Miasta pozbawione praw miejskich w XVI wieku (w granicach współ. Polski)

Źródło: opracowanie własne.

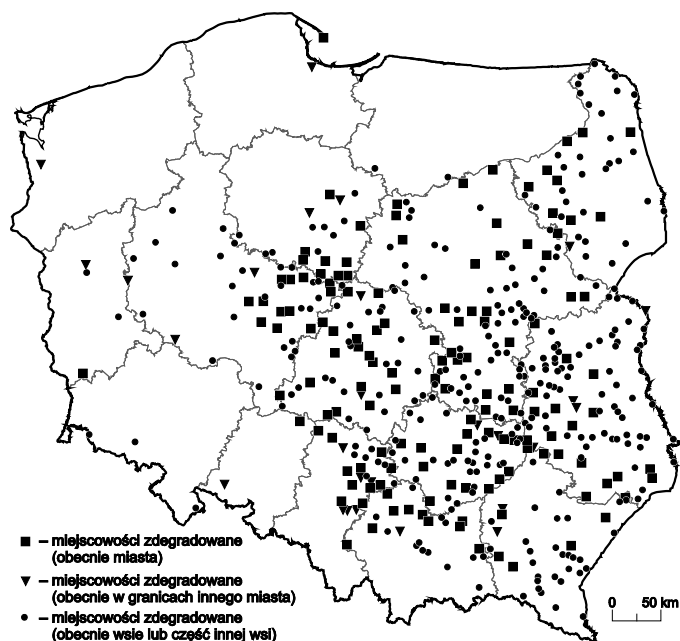
Ryc. 9F. Miasta pozbawione praw miejskich w XVII wieku (w granicach współ. Polski)

Źródło: opracowanie własne.

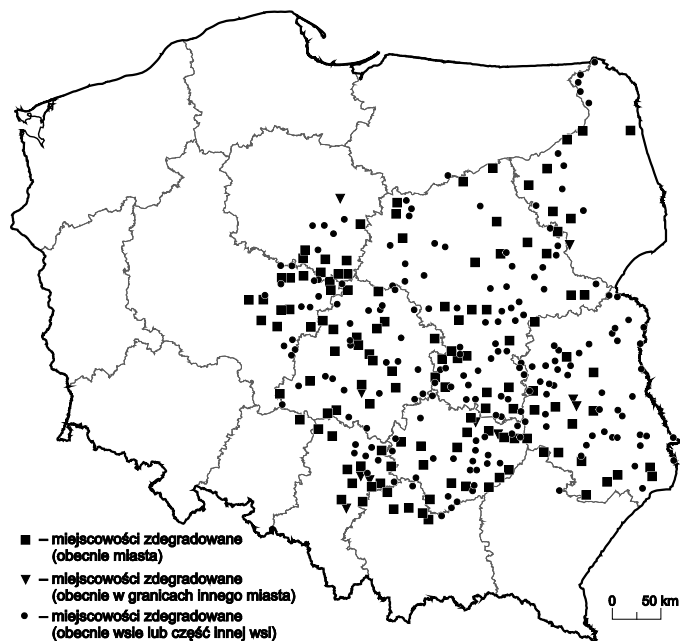
Ryc. 9G. Miasta pozbawione praw miejskich w XVIII wieku (w granicach współ. Polski)

Źródło: opracowanie własne.

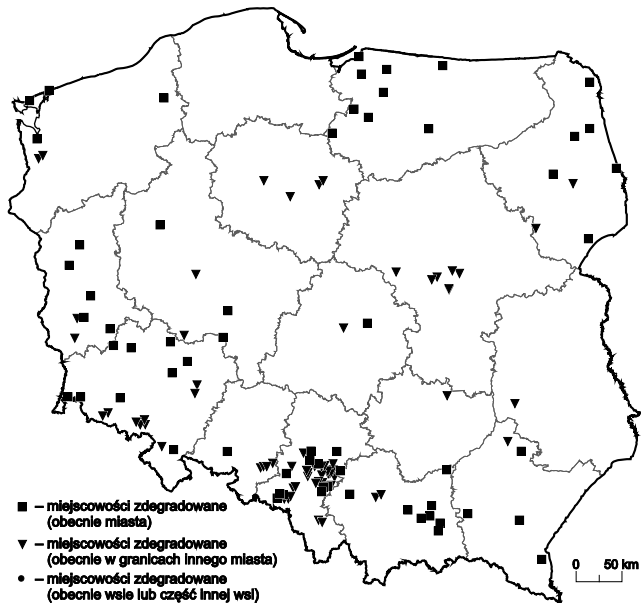
Ryc. 9H. Miasta pozbawione praw miejskich w XIX wieku (w granicach współ. Polski)

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 9I. Miasta pozbawione praw miejskich w Królestwie Polskim w latach 1869–1870 (miasta w granicach współczesnej Polski)

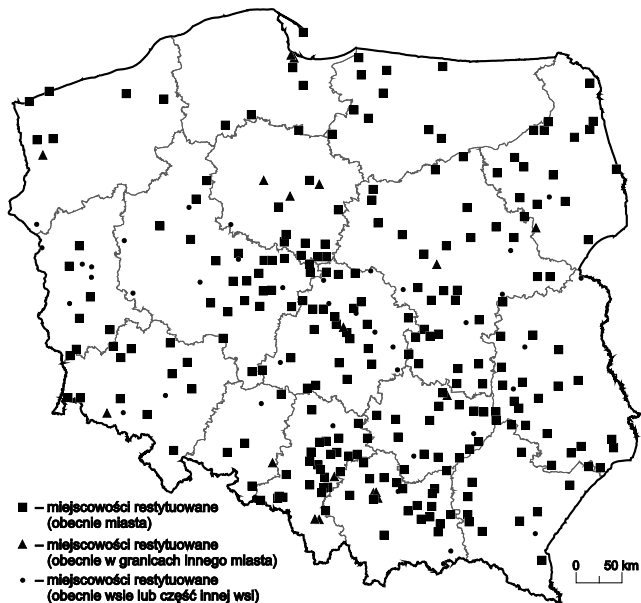
Źródło: opracowanie własne, por. także M. Dymitrow (2012, s. 85–91).

Ryc. 9J. Miasta pozbawione praw miejskich w XX wieku oraz na początku XXI wieku (w granicach współczesnej Polski)

Objaśnienia: uwzględniono także miasta pozbawione praw miejskich w wyniku połączenia w jedno miasto, posiadające od momentu połączenia nową nazwę (np. Bielsko-Biała). W latach 2001–2016 odebrano prawa miejskie tylko jednemu miastu – była to Wesoła (włączona do Warszawy).

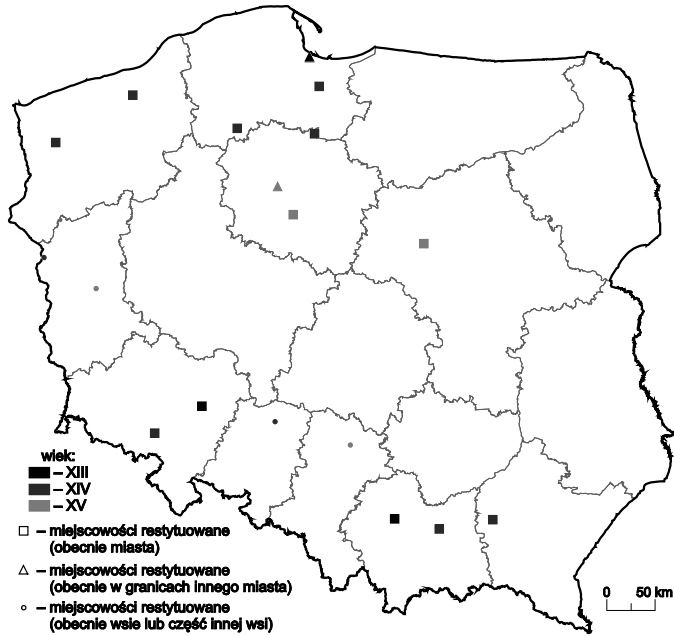
Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 10A. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w latach 1211–2016

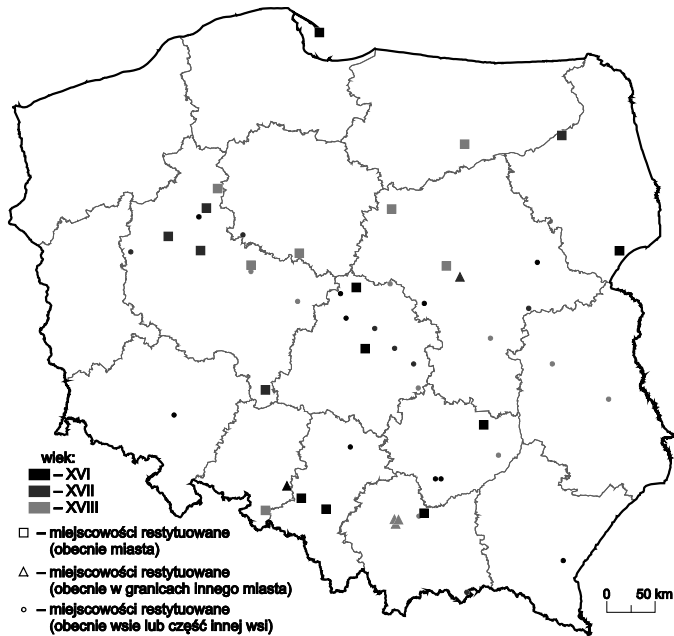
Objaśnienia: bez przypadków nadań miejscowościom statusu gminy miejskiej/osiedla typu miejskiego.

Źródło: opracowanie własne.

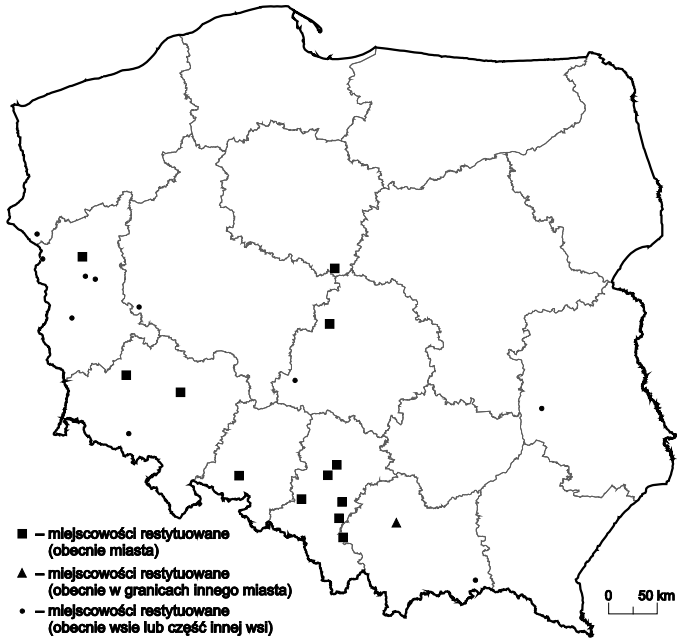
Ryc. 10B. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XIII, XIV i XV wieku

Źródło: opracowanie własne.

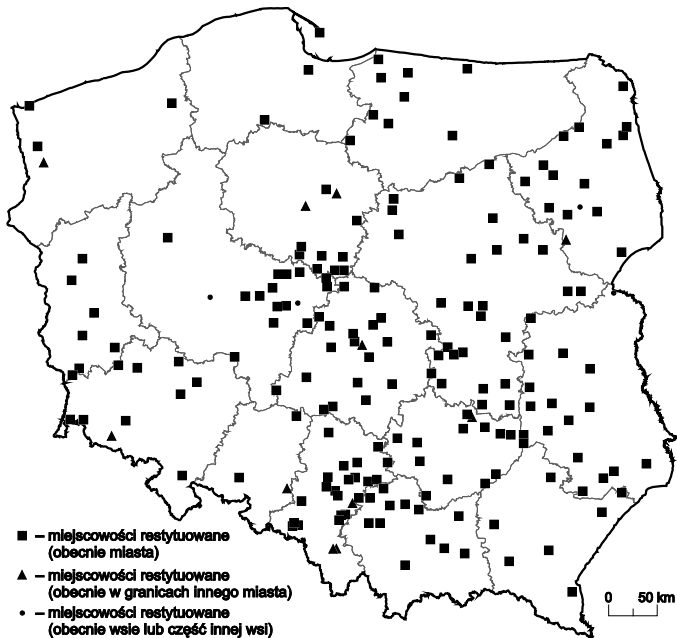
Ryc. 10C. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XVI, XVII i XVIII wieku

Źródło: opracowanie własne.

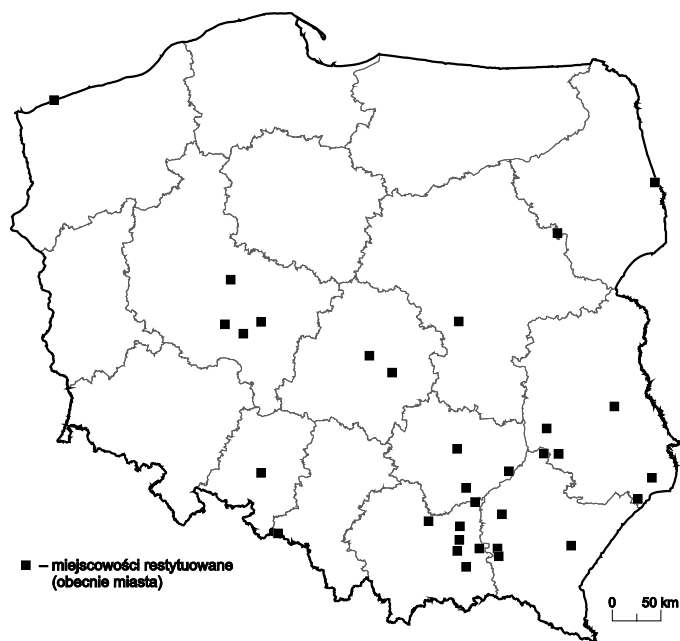
Ryc. 10D. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XIX wieku

Źródło: opracowanie własne.

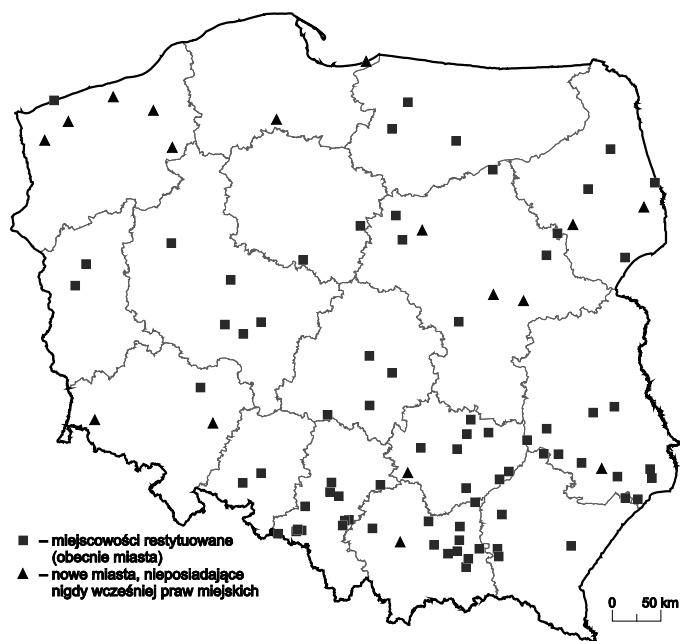

Ryc. 10E. Miejscowości, które odzyskiwały prawa miejskie w Polsce w XX wieku

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 10F. Miejscowości, które odzyskały prawa miejskie w Polsce w latach 2001–2016
Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 10G. Miejscowości, które w latach 1990–2016 trwale odzyskały prawa miejskie w Polsce oraz miejscowości, które otrzymały je po raz pierwszy
Źródło: opracowanie własne.

Literatura

- Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, 1993–1997, M. Najgrakowski (red.), IGiPZ PAN, Główny Geodeta Kraju, Warszawa (arkusz 13.2–13.7, autor: M. Najgrakowski).
- Biderman E., 1994, Badania sieci osadniczej w Polsce w latach 1918–1993. [w] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993. Kierunki badań naukowych*, T. 2, PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 201–218.
- Czapliński W., Gediga B. (red.), 1998, *Atlas historyczny Polski*, wyd. 14, Wydaw. PPWK, Warszawa.
- Dangel J., 1968, *Przekształcenia sieci miejskiej w Polsce pod wpływem rozwoju ludności i uprzemysłowienia kraju w okresie 1946–1960*, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa-Łódź.
- Drobek W., 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Instytut Śląski, Opole.
- Dymitrow M., 2012, *The Hidden Face of Urbanity. Morphological Differentiation of Degraded and Restituted Towns in Poland in the Context of the Efficacy of the National Administrative System*, Göteborg University, Göteborg.
- Dziewoński K., 1947, *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne*, 18(1–4), s. 202–231.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Monografia, 5, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Jażdżewska I., 2006, *Kształtowanie się miejskiej sieci osadniczej Polski do roku 1918 na tle zmian terytorium kraju*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 7, s. 95–121.
- Jażdżewska I., 2008, *Przemiany miejskiej sieci osadniczej w Polsce światłem metod matematycznych*, Wydaw. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jażdżewska I., 2013, *Historical diversity of Poland's urban network. Cluster analysis versus historical regions*, *Geographia Polonica*, 86(3), s. 219–236.
- Jelonek A., 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, *Dokumentacja Geograficzna*, 3/4, IG PAN, Warszawa.
- Jelonek A., 1967, *Niektóre problemy sieci miast na ziemiach Polski na początku XIX wieku*, *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Geograficzne*, nr 15, s. 95–112.
- Kantor-Pietraga I., 2014, *Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2007, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2012, *Umieszczenie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna*, „Śląsk” Sp. z o.o. Wydaw. Naukowe, Katowice.
- Kulesza M., Koter M., 1998, *Kształtowanie się sieci miast na obszarze Polski Środkowej*, [w] Werwicki A. (red.), *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*, Wydaw. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 17–38.
- Miasta polskie w tysiącleciu*. T. 1, 1965, / T. 2, 1967, M. Siuchniński (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Najgrakowski M., 2009, *Miasta Polski do początku XXI wieku. Podstawowe informacje o datach założenia i likwidacji*, *Dokumentacja Geograficzna*, 39, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Rajman J., 1970, *Zmiany w sieci miast aglomeracji wielkoprzestrzennej Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, *Folia Geographica. Seria Geographica-Oeconomica*, vol. 3, s. 83–96.
- Rewieńska W., 1939, *Rozmieszczenie miast i miasteczek w północno-wschodniej Polsce*, *Przegląd Geograficzny*, 18(2), s. 101–132.
- Uhorczak F. R., 1937, *Miasta w Polsce*, Lwów.
- Zajchowska S., 1953, *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI–XX w.)*, *Przegląd Zachodni*, vol. 9, s. 6–8.

Degradation and restitution: Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts

Mirek Dymitrow, Robert Krzysztofik

Introduction

Degradation and restitution – two sides of the same coin, tossed throughout history in the hands of vindictive czars, avaricious mayors, optimistic locals, reverent traditionalists and incompetent evaluators. But what do these concepts actually mean and what are their implications for future research? At least one aspect is clear: both degradation and restitution revolve around the concept of urbanity, but the way their involvement contributes to the understanding of urbanity varies greatly, and so do ways in which the subject can be approached theoretically, methodologically and empirically.

Undertaking a project of compiling recent works by the most prominent researchers active in this still relatively narrow field into a coherent whole has helped assess trends, undeveloped paths and unresolved issues that need further attention. In this concluding chapter, our aim is to outline the state-of-the-art within the deliberated subject in order to identify challenges for future research.

State-of-the-art

In the introductory chapter, *R. Krzysztofik* and *M. Dymitrow* (2015) outline past trends in this area, compiling them into twelve principal directions. Degraded and restituted towns have been studied in the theoretical realm of various urbanization processes and as elements of the concept of rural-urban continuum. They have also served as objects of historical-geographical studies,

Dymitrow, M., & Krzysztofik, R. (2015). Degradation and restitution: Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts / Degradacja i restytucja jako pryzmaty pojęcia miejskości w kontekście jego formalnoprawnej zmienności, [In] Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce*. Geneza, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg, pp. 443–451 / 453–461.

with both stronger and weaker bonds to contemporaneity, sometimes with holistic, multiaspectual ambitions. In a dynamic approach, the focus has been on functional, spatial, socio-economic, administrative, demographic, and developmental aspects associated with degraded and restituted towns. Moreover, occasional studies have touched upon discursive and ontological issues of the concept of urbanity in the context of its formal manifestations. While certain directions are well-researched, others are only unfolding as new theoretical and methodological approaches become available.

The concept of urbanity as seen through the prism of degradation and restitution is often evaluated on account of objective indicators that can be measured, indexed and compared. Reflective of positivist geography, such an approach helps bring order into the vague reality of urbanities and ruralities, and to unravel hidden paradoxes when these realities become elevated onto the formal arena. The following two chapters are indicative of this tradition.

Drawing on the concept of rural-urban continuum, *D. Sokołowski* (2015) investigates the functional dimension of degraded and restituted towns in eastern Poland. Using quantitative methods of comparison, *D. Sokołowski* confirms that many degraded towns are functionally similar to similarly sized formal towns, while differences between degraded towns and similarly sized villages, both of which perform administrative functions, lie mainly in the morphological and social dimensions.

Indicative of these assumptions, *R. Szmytkie* (2015), in his chapter, investigates the restitutorial potential of the largest degraded towns. Zeroing in on population numbers in the context of regional characteristics, *R. Szmytkie* proposes a number of alterations to the current list of towns in Poland in light of the incumbent criteria of urbanity. Effectively, both *D. Sokołowski's* and *R. Szmytkie's* findings confirm the well-known irreconcilability surrounding the rural-urban vehicle in different conceptual traditions and discursive contexts.

Considering population statistics as one of the more important indicators of the concept of urbanity, *W. Dragan* and *M. Chmielewska* (2015) look into the development paths of select restituted towns. Acknowledging that an increase in a town's population is a telltale of its development, the encountered lack of this quality brings forth questions about the purposefulness of restitution. Although migratory trends and overall decreases in nativity should not be underestimated, the Authors' findings help question the prevalent discourse of restitution through in-depth demographic analyses.

The notion that restitution must not necessarily be the land of milk and honey is also raised by *B. Konecka-Szydłowska* (2015), who brings forth the largely unexamined dimension of the effects of restitution. While restitution is often considered the crowning of a due process (as seen in the many studies focusing on which degraded towns should be restituted), research on its actual

socio-economic effects is seldom undertaken, not least due to the more laborious methods involved. Using questionnaire surveys, one of B. Konecka-Szydłowska's most important contributions points to restitution as an intricate nexus of divergent views, if only between the residents of the restituted town and the residents of its hinterland, or between the discourse of restitution and its objective tangibles.

While the preceding chapter timidly points to the cultural tenor underlying the concept of restitution, this dimension is sumptuously explored in *E. Dawidejt-Drobek* and *W. Drobek's* (2015) chapter. Departing from a holistic view of urbanity whose complexity of components can be narrowed to the concept of cultural heritage, the Authors encapsulate 'urbanity' as predominantly a value. By doing so, the Authors reinforce the now popular line of research inspired by the cultural turn in geography, which sees the rural-urban distinction as a virtual phenomenon constructed socially by various actors in terms of idylized meanings, negotiations and dominance.

Further expanding this cultural dimension, *E. Przesmycka* (2015) offers an in-depth historical analysis of the intricate spatial and architectural transformations that have taken place in degraded and restituted towns from their very beginnings to the present day. Combining descriptive techniques with a critical take on what goes on in the public spaces of the more hidden and less 'glamorous' towns of eastern Poland (so-called Poland B), E. Przesmycka provides an interesting dialectic, which nonetheless offers valuable tools to scrutinize the complicated situation through an architect's observant eye.

Extending the architectural perspective to the realm of local perception, *H. Zaniewska*, *M. Thiel* and *N. Dąbkowski* (2015) reconnoiter the concept of place identity in the context of newly restituted towns. Assuming a humanistic perspective, the Authors focus on urbanity as a primarily mental concept constructed by years of accretion of cultural, historical and social factors. Through well-surveyed and richly contextualized case studies, the Authors accentuate the need for initiatives set to harbor the new identities of towns ignited by the mobilizing effects of restitution.

Exploring this cultural tenet further, *M. Dymitrow* (2015a) takes on a postmodern outlook on the concept of urbanity and instead analyzes 'degradation' as a particular discourse. Assuming that any idea – including that of 'urbanity' – extends beyond sheer terminology, concepts, hence, are associated with large-scale theoretical commitments about the philosophy of mind and language that need to be deconstructed in order to understand the values they imbue, and the support those values play in the doing of things. In that vein, M. Dymitrow points to five discursive filters that often obstruct a nuanced understanding of the concepts of degradation and restitution, and overly influence how they are being researched.

Differences in ontology notwithstanding, degraded towns are per definition a testimony of past relations. Hence, in order to understand the foundation of the undertaken subject we need to dig into the past for clues of context, prevailing regimes and social relations. With that ambition, *I. Kantor-Pietraga, R. Krzysztofik* and *T. Spórna* (2015) unfold in their chapter the little-known phenomenon of feudal urban agglomerations when seen through the prism of degradation. Confirmative of some more universal principles that generate urbanization processes to this very day, the described phenomenon makes an important contribution to both historical geography and settlement geography in general.

‘Urbanization’ is a concept that involves both material and conceptual components of societal transformation. While the term ‘urban’ is widely associated with the commonly used terms ‘town’ and ‘city’, irreconcilability between the formal label and the material container can sometimes be striking. Poland’s legacy of long-term occupation inevitably made it a crucible of terminological inconsistencies in regard to its definition of ‘urbanity’. This intricate issue is explored and systematized by *M. Dymitrow* (2015b) in his account of a municipal reform in interwar Poland that put an end to a chaotic state, which to this very day is subject to frequent misconceptions.

Historical accounts are not only important for outlining some broader processes of urbanization. Up-close, in-depth, and detailed examinations of particular towns, including their related contextual conditions, provide invaluable insights into what really happened, given that qualitative information is often lost when knowledge is scaled up and generalized. One such example is presented by *R. Krzysztofik* (2015) in his salient account of the town of Niwka, which rose like a Phoenix only to lose the battle of urban dominance in true David-and-Goliath fashion; a story that combines the phenomena of degradation, failed secession and eventual incorporation into a fascinating whole.

Degradation must not always lead to a state of ‘hidden urbanity’ waiting to erupt by means of formal justification; sometimes degradation may eventually lead to abandonment. Considering urban abandonment as one of the most pertinent problems of both historical and urban studies, research on past cultural adaptations to various historical events serves as a valuable source of information about human responses to environmental change. Using Poland as an example, in their chapter, *R. Szmytkie, R. Krzysztofik, M. Dymitrow, I. Kantor-Pietraga, J. Pełka-Gościński, T. Spórna*, and *R. Brauer* (2015) systematize available knowledge about urban abandonment in Poland as well as clarify the dynamic interaction between degradation and abandonment in terms of societal responses to environmental change.

Although environmental changes must not always lead to abandonment, they are capable of deflecting a town’s developmental trajectory to the point of initiating a process of urban disintegration, which often incites formal sanc-

tioning. Contrarily, a town in a state of decline can re-emerge at a later stage when resuscitated by completely different functional stimulants, and, consequently, take on a new course of dynamic development. In response to the lack of theory-building in studies dealing with degraded and restituted towns (which tend to be descriptive or confirmative), *R. Krzysztofik, M. Dymitrow, I. Kantor-Pietraga and T. Spórna* (2015) launch the concept of urban hibernation to explain the multifaceted state of decline experienced by many small towns, and which often coincides with the phenomena of degradation and restitution.

Lastly, the volatility of the concept of urbanity in Poland is shown by *T. Spórna, R. Krzysztofik and M. Dymitrow* (2015a, 2015b), who present its innumerable formal fluctuations throughout history – in numbers and on maps. Their two graphic chapters also provide a substantial amount of instructive data material that can be used for a wide variety of purposes.

Future challenges

Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts involves a specific perspective, which adds to the plurality of interpretations of what urbanity might be, what it does, in what way, for whom, and why. The notions of degradation and restitution are particularly instructive in this respect as they help chip into the conceptual debate on the problems arising from the cultural imposition of the rural-urban divide onto the formal arena and – vice versa – on the implications of formalizing a largely cultural construct.

In terms of delimitation, Poland proves a rewarding object of study; and this is not because Poland has in some way become exempt from the blurring of whatever might be considered rural and urban characteristics. If rural-urban blurring were the focal point, virtually any country could make a viable case, given that changes characterized as civilizational progress along an imagined rural-urban axis are observable throughout the entire world. Instead, Poland offers a research-friendly climate on the topic because of the culturally conditioned ubiquity of ‘rural-urban talk’ that goes on there. Thus, while choosing Poland as an interesting delimitation was the easy part, the second, more challenging one, is to look into ways in which degradation and restitution as conceptual lenses can make a difference for research, planning and the society at large.

Reflective of the subtitle of this book – *Origins, Development, Problems* – in this concluding chapter, we make a timid attempt at summarizing the most significant challenges for future research, as indicated through the width and depth of the preceding chapters.

Origins

Reminiscent of George Orwell's (1949) aphorism "*who controls the past controls the future*", we stress the importance of research into the origins of degraded and restituted towns in order to understand the socio-economic context that has shaped their current situation. There are far too many misunderstandings and misconceptions accompanying the concepts of degradation and restitution today. For the most part, the origins of towns are enshrouded in history, but arbitrary confabulations associated with those origins are eagerly exploited for contemporary purposes, and dissipated as objective truths. It is hence important to separate myth from accounts based on scrupulous and transparent research based on first-hand archival documentation and compelling historiographical deduction. This is particularly true of narratives embracing issues of justice, democracy and power, as often is the case with the rural-urban discourse in Poland.

Development

The concepts of urbanity and rurality are often accompanied by stories of demise and success; in other words, they are not value-free. Seeing urbanization as a process that transforms societies, an important derivative is to investigate how formalization and change interact. As of now, there is still a dearth of studies that would look into how stories of degradation and restitution actually affect socio-economic change and thus steer development into certain – desired or undesired – outcomes. In this respect, the main challenge is to pinpoint spaces distinguished enough by their own causal forces that they can be merit a certain label, as opposed to "losing" or "acquiring" a label, irrespective of what that label actually means and does. As researchers, we need to ask ourselves: Why do we study degraded and restituted towns? What is the relevance of such studies? Is there some discernable reason that would warrant those entities to be studied separately? In order to avoid creating artificial problems, we need to better isolate the linkage between development and the spatial label it purportedly embodies.

Problems

Finally, linear accounts of social phenomena may be convenient but seldom provide an appropriate abstraction. We must not unreflectively accept the transition "from urban to rural" and "from rural to urban" as propitious just because it has been sanctioned by a governmental decree. Far too many studies accept this sanctioning as a justifiable denominator of urbanity and rurality respectively, and, in all complacency, choose to forget about the 'real' world out there. More in-depth empirical studies on the problems both degradation and restitution may incur are needed. This pertains specifically to case-based

research dedicated to the perceptions of those closest to the effects of cultural convictions and normative perspectives brought on by the rural-urban distinction. In order to better understand and to more efficiently approach various labeled spatialities (“rural”, “urban” or else) we must not forget about the local stakeholders who live in those realities, and whose responses to formalized cultural constructs are just as important as those deduced in the confines of academia.

Afterword

Degradation and restitution are not one-dimensional concepts. As the plurality of topics undertaken in this publication shows, the concepts can be handled in a multitude of ways. The subject has been struggled with by a variety of researchers representing numerous disciplines: human geography, architecture, history, urban planning and heritage studies, to mention but a few. As each discipline comes with its own variety of ontological commitments, theoretical perspectives and methodological approaches, the results differ. But they all have one thing in common: they contribute to a deeper understanding of the often taken-for-granted concept of urbanity. Urbanity is complex, transient and indefinable and therefore increasingly elusive. In that light, understanding urbanity as it emerges, evolves, consolidates, ruptures and finally reconstitutes itself through the practices of degradation and restitution makes an invaluable asset to multispectral production of knowledge on various social processes and their inseparable geographical contexts.

References

- Dawidejt-Drobek E., Drobek W., 2015, Cultural aspects of urban restitution in Poland / Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce*. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 37–38 / 39–59.
- Dragan W., Chmielewska M., 2015, Restituted towns in the face of 21st-century demographic changes / Miasta restytuowane w obliczu przemian demograficznych w XXI wieku, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce*. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 271–272 / 273–293.
- Dymitrow M., 2015a, Deconstructing the discourse of degradation / Dyskurs degradacji miast w Polsce: próba dekonstrukcji, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), *Degrad-*

ed and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 355–359 / 361–366.

- Dymitrow M., 2015b, The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland / Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 61–63 / 65–115.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Spórna T., 2015, Degraded feudal urban agglomerations in Poland / Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 159–161 / 163–183.
- Konecka-Szydłowska B., 2015, Restituted towns and their socio-economic conditions for development / Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 117–118 / 119–138.
- Krzysztofik R., 2015, Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations / Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 139–141 / 143–158.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015, Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art / Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 13–15 / 16–40.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2015, The concept of urban hibernation: Scientific note / Koncepcja hibernacji miast. Notatka naukowa, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 347–349 / 351–353.
- Orwell G., 1949, *Nineteen Eighty-Four*. A novel. London: Secker & Warburg.
- Przesmycka E., 2015, Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations / Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Genez, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 209–210 / 211–247.

- Sokołowski D., 2015, Functional differentiation of degraded and restituted towns to the background of other similarly sized towns and villages in Eastern Poland / Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 249–250 / 251–269.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015a, Degraded and restituted towns in numbers / Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 367–368 / 369–422.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015b, Degraded and restituted towns on maps / Miasta zdegradowane i restytuowane na mapach, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 423–424 / 425–442.
- Szmytkie R., 2015, Degraded towns in Poland as potentially new towns / Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 295–297 / 299–318.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościński J., Spórna T., Brauer R., 2015, Degraded towns and urban abandonment / Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 159–161 / 163–183.
- Zaniewska H., Thiel M., Dąbkowski N., 2015, Creating a new identity for small restituted towns – some problems / Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast, [In] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (Eds.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, pp. 319–320 / 321–346.

Degradacja i restytucja jako pryzmaty pojęcia miejskości w kontekście jego formalnoprawnej zmienności

Mirek Dymitrow, Robert Krzysztofik

Wstęp

Degradacja i restytucja to dwie strony tego samego medalu, przekładanego z rąk do rąk na osi czasu przez mściwych carów, chciwych burmistrzów, optymistycznych mieszkańców, nieugiętych tradycjonalistów, czy choćby państwowych, nie zawsze całkiem kompetentnych urzędników. Ale co oznaczają te pojęcia w rzeczywistości i jakie są ich konsekwencje dla przyszłych badań? Co najmniej jeden z aspektów jest jasny: zarówno degradacja, jak i restytucja koncentrują się wokół pojęcia miejskości. Niemniej jednak jej rozumienie może być bardzo zróżnicowane, i nie tylko w kontekście bogatej palety ujęć – teoretycznych, metodologicznych czy empirycznych.

Stąd też podejmując się kompilacji prac badaczy zajmujących się tą tematyką założono, że pozwoli to na dokonanie pewnej próby ujęcia w spójną całość dotychczasowych trendów, ale także „nieprzetartych” do końca ścieżek, czy w końcu wyzwań stojących przed tym zagadnieniem. Celem tego rozdziału jest zatem podsumowanie aktualnego stanu wiedzy w kwestii miast zdegradowanych i restytuowanych w świetle wkładu naukowego niniejszej książki.

Aktualny stan wiedzy

W rozdziale pierwszym *R. Krzysztofik* i *M. Dymitrow* (2015) dokonują próby wyznaczenia dwunastu zasadniczych kierunków badawczych w zakresie rozumienia problematyki miast zdegradowanych i restytuowanych, ale także ważnego dla tych pojęć tła, które stanowi koncepcja kontinuum wiejsko-

Dymitrow, M., & Krzysztofik, R. (2015). Degradation and restitution: Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts / Degradacja i restytucja jako pryzmaty pojęcia miejskości w kontekście jego formalnoprawnej zmienności, [In] Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.), *Degradated and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce*. Geneza, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg, pp. 443–451 / 453–461.

miejskiego. Co ważne także w wyznaczaniu nowych wyzwań wskazuje się na stałą potrzebę widzenia holistycznej perspektywy wielodyscyplinarności. Z innej strony podkreśla się istotność ujęć przekrojowych (statycznych) i strukturalnych, z drugiej zaś tych o charakterze dynamicznym. Wskazano także na jeszcze inny podział, dobrze też widoczny w niniejszej monografii, a mianowicie ten, gdzie eksponowane są zarówno opracowania przeglądowe, jak i te mające charakter studiów przypadku.

Ujęcie pozytywistyczne w badaniach nad miastami zdegradowanymi i restytuowanymi przejawia się przede wszystkim w wyznaczaniu obiektywnych wskaźników, za pomocą których różne atrybuty „miejskości” mogą być mierzone, indeksowane i, co istotne, porównywane. Ujęcie to stanowi ważny, bo porządkujący aspekt badań nad koncepcją miejskości i wiejskości.

Opierając się na koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego, *D. Sokołowski* (2015) podkreśla funkcjonalny wymiar miast restytuowanych i zdegradowanych w Polsce Wschodniej. Wykorzystując w porównaniach metody ilościowe, *D. Sokołowski* potwierdza, że wiele zdegradowanych miast pod względem pełnionych funkcji posiada strukturę podobną do małych formalnie miejskich jednostek. W przypadku miast zdegradowanych pełniących funkcje administracyjne (gminne), różnice względem innych wsi gminnych mają głównie wymiar morfologiczny i społeczny.

Z kolei *R. Szmytkie* (2015), w swoim rozdziale, bada potencjał restytucyjny największych miast zdegradowanych. Uwzględniając cechy regionalne potencjału demograficznego, *R. Szmytkie* proponuje szereg zmian w aktualnej liście miast w Polsce. Wyniki badań zarówno *R. Szmytkie* jak i *D. Sokołowski* potwierdzają znaną w różnych tradycjach i kontekstach koncepcyjnych sprzeczności wynikające z płynności pojęć wsi i miasta.

W. Dragan i *M. Chmielewska* (2015), uwzględniając wskaźniki zaludnienia i wybranych cech demograficznych, zagłębiły się natomiast w kwestie zasadności restytucji statusu miejskiego. Dysonans decyzyjny w przekonaniu Autorów wyłania się zwłaszcza w tych przypadkach, gdzie widoczne są zarówno ubytki ogółu ludności, jak i negatywne trendy w zakresie dwóch głównych składowych dynamiki ludności – ruchu naturalnego i migracyjnego.

Pogląd, że restytucja przywilejów miejskich nie musi być koniecznym wyznacznikiem „krajiny mlekiem i miodem płynącej” został też dobrze uwypuklony w rozdziale *B. Koneckiej-Szydłowskiej* (2015). Autorka w czytelny sposób dokumentuje sytuację miast restytuowanych w zakresie wybranych cech społeczno-gospodarczych, wskazując na różne oblicza ich przemian po uzyskaniu statusu miejskiego. *B. Konecka-Szydłowska* wykorzystowała w swoim opracowaniu pracochłonną metodę badań ankietowych. Trud włożony w to opracowanie zapoczątkował niewątpliwie ważnymi wnioskami mającymi także wyraźny wymiar pozaakademicki i mogącymi stanowić ważny atrybut dla lokalnych

polityk i strategii realizowanych w miastach małych, w tym przede wszystkim tych restytuowanych.

O ile w poprzednim rozdziale kwestie kulturowe zostały jedynie zaanon-sowane to rozdział *E. Dawidejt-Drobek* i *W. Drobka* (2015) poświęca tej kwestii zasadniczą uwagę. Kluczowym aspektem badań rozdziału jest koncepcja dziedzictwa kulturowego w kontekście miast zdegradowanych: jako element stanowiący o przewadze tych miejscowości w krajobrazie osadniczym z jednej strony, z drugiej zaś stanowiący o konstytucji miejskości jako wartości określających *per se*.

W podobnym tonie utrzymane jest studium *E. Przesmyckiej* (2015). Autorka prezentuje pogłębione studium historyczno-urbanistyczne dotyczące miast historycznej Lubelszczyzny. Niewątpliwym walorem tego opracowania jest płynne przejście z opisu genetyczno-historycznego na krytyczną analizę przemian urbanistyczno-architektonicznych w miastach zdegradowanych i restytuowanych. Autorka podkreśla, że wzorce z dużych miast nie zawsze są korzystne dla skali i charakteru małego miasteczka.

Aspekt architektoniczno-urbanistyczny stanowi także kontekst wyjaśnień w rozdziale *H. Zaniewskiej*, *M. Thiel* i *N. Dąbkowskiego* (2015). Szczególnie istotna w niniejszym rozdziale jest integracja elementów definiujących specyfikę architektoniczną analizowanych układów małomiasteczkowych z kwestiami czynników społecznych, kulturowych i historycznych jako atrybutów w procesie ponownego umiastowienia. Sens restytucji miast został tu dość wyraźnie dookreślony dziedzictwem kultury materialnej analizowanych przez Autorów miejscowości.

Interesujący w kontekście większości prezentowanych studiów jest krótki rys *M. Dymitrowa* (2015a). Autor analizuje kwestię miast zdegradowanych i restytuowanych w konwencji postmodernistycznej. Stwierdza między innymi, że pojęcie „miejkości” wykracza poza samą terminologię i definicje stosowane w tym zakresie, sprowadzając je do roli specyficznego dyskursu kreującego omawiane zjawisko. W celu poszerzenia koncepcji miejskości w ujęciu dyskursywnym, M. Dymitrow proponuje pięć swoistych filtrów interpretacyjnych, które pomogą lepiej zrozumieć tę specyfikę.

Czy zagadnienie miast zdegradowanych może mieć przeniesienie do ogólnych założeń geografii osadnictwa? Próby odpowiedzi na to pytanie w kontekście zdegradowanych aglomeracji miejskich poszukują w swoim rozdziale *I. Kantor-Pietraga*, *R. Krzysztofik* i *T. Spórna* (2015). Ścieżki powstawania i formalnoprawnych degradacji dawnych aglomeracji miejskich stanowią także ważne *memento* podkreślające fakt, iż stagnacja lub (i) regres może dotyczyć nie tylko miasta, ale także, wydawać by się mogło, silniej umocowanej w przestrzeni geograficznej – aglomeracji miejskiej.

Jak skomplikowane mogą być ścieżki urbanizacji Polski, także tej w wymiarze prawno-administracyjnym, pokazuje rozdział *M. Dymitrowa* (2015b)

poświęcony reformie gminnej z okresu międzywojennego. Autor omawiając szczegółowo istotę tej reformy, uwypukla jednocześnie liczne niekonsekwencje w istniejącej kategoryzacji miejscowości z formalnego punktu widzenia, a odnoszące się do m.in. takich ważnych kwestii jak: miasto uprawomocnione, status miejski, gmina miejska czy miejscowość klasyfikowana administracyjnie jako miasto.

Rozważania nad przeszłością miast zdegradowanych i restytuowanych ważne są także z punktu widzenia jednostkowego. Ważne, aby pewne mechanizmy widzieć w sposób systemowy, ale równie istotne jest to, aby je dostrzegać na poziomie elementarnym. Jest to istotne, zwłaszcza wtedy, gdy jednostkowe dzieje urbanizacji są skomplikowane i mają dość specyficzny charakter. Takim przykładem była niewątpliwie Niwka, dzisiejsza dzielnica Sosnowca, której specyficzne dzieje umiastowienia *R. Krzysztofik* (2015) porównuje z jednej strony do walki „Dawida z Goliatem”, z drugiej zaś do mitycznego Feniksa „odradzającego się z popiołów”.

W większości przypadków degradacja prawno-administracyjna oznacza dalsze trwanie miejscowości, nawet jeśli utracie praw miejskich towarzyszy regres społeczno-ekonomiczny. Przypadki, gdy za degradacją następuje opustoszenie miasta, zaprezentowano w rozdziale opracowanym przez *R. Szmytkie, R. Krzysztofika, M. Dymitrowa, I. Kantor-Pietragę, J. Pełkę-Gościński, T. Spórnę* oraz *R. Brauera* (2015). Celem tej części książki była próba pewnego usystematyzowania procesów pustoszenia miast, ze szczególnym uwzględnieniem przykładowych ścieżek tego procesu opracowanych dla wybranych miejscowości Polski.

Jakkolwiek zmiany środowiska nie zawsze muszą prowadzić do zjawiska opustoszenia, to mają stałą zdolność do odchylenia trajektorii rozwojowych miast aż do takiego momentu dezintegracji, który stanowić może tło realnej utraty praw miejskich. Proces ten może mieć też przebieg odwrotny. Miasto, które jest w stanie regresu, może dzięki nowym funkcjom odwrócić negatywny trend przemian społeczno-ekonomicznych. Próbując ująć ogół tych zjawisk, które jak dotąd nie doczekały się (poza opisowymi) wyjaśnień modelowych, *R. Krzysztofik, M. Dymitrow, I. Kantor-Pietraga* i *T. Spórna* (2015) zaproponowali zatem ostatnio koncepcję hibernacji (małych) miast. Koncepcja ta w wielu miejscach nawiązuje do istoty zjawisk degradacji i restytucji miast.

Wreszcie, dwa rozdziały stawiają sobie za cel statystyczne i graficzne usystematyzowanie miast zdegradowanych i restytuowanych. Rozdziały mają, odpowiednio, charakter liczbowy i kartograficzny, uzupełnione pomocniczym komentarzem w analizie prezentowanych tabel i rycin. Rozdziały te, opracowane przez *T. Spórnę, R. Krzysztofika* i *M. Dymitrowa* (2015a, 2015b), stanowią także dobry punkt wyjścia dla dalszych badań nad analizowanymi w książce dwiema kategoriami miejscowości.

Ogół zaprezentowanych w książce problemów nie rozwiązuje oczywiście wszystkich kwestii związanych z zagadnieniem miast zdegradowanych i restytuowanych. Tworzy jednakże, w naszym przekonaniu, ważne tło do dalszych rozważań nad tymi zagadnieniami oraz nad przemianami osadnictwa w ogóle. Specyfika Polski i dziejów jej urbanizacji dostarcza także interesującego kontekstu do badań europejskich. Nigdzie poza Polską problem miast zdegradowanych i restytuowanych nie ma tyle konotacji wobec przeszłości i teraźniejszości. To niewątpliwie ważny atrybut w badaniach nad urbanizacją Europy i jej złożonością. Z innej strony, poruszane w książce zagadnienia dość czytelnie wpisują się w bardziej ogólny dyskurs czym w ogóle jest „miasto”, jak je definiować, jaka jest rola kryterium prawno-administracyjnego, czy w końcu jak z jeszcze innych perspektyw można patrzeć na koncepcje kulturowych koncepcji „miasta” i „wsi”.

Wyzwania na przyszłość

Zrozumienie pojęcia „miejskości” w kontekście jego formalnoprawnej zmienności wymaga specyficznej perspektywy, ponieważ zmusza do wyjścia poza wygodne ramy eksplikacyjne: czym jest miasto, w jaki sposób, dla kogo i dlaczego. Zjawiska degradacji i restytucji są szczególnie ważne w przybliżeniu tej perspektywy, gdyż wyraźnie ilustrują efekty wtargnięcia kulturowego konstruktów „miasto – wieś” w sztywne struktury administracyjne.

Wychodząc z założenia, że w każdym kraju jesteście dociec specyfiki pojęcia miejskości, w przypadku Polski mamy dodatkowo, interesujący punkt odniesienia. Miasta zdegradowane i restytuowane, tak liczne w Polsce, stanowią bowiem swoiste soczewki, skupiające uwagę na kwestii miejskości i urbanizacji jako pojęciach podstawowych w geografii osadnictwa. Ale walorem badań nad tymi kategoriami miejscowości są także różne punkty odniesień i indywidualne postrzeganie badaczy podejmujących ten problem. Specyfiką polską jest też zapewne umocowanie tego problemu w historycznie uwarunkowanej lokalnej polityce miejskiej i regionalnej.

Wychodząc z powyższych założeń chcielibyśmy zatem w tym miejscu podjąć się nieśmiałej próby podsumowania w zakresie przyszłych wyzwań badawczych. Podzieliliśmy je zgodnie z podtytułem książki na trzy aspekty – genezę, rozwój i problemy.

W sprawie genezy

W sprawie degradacji i restytucji miast istnieje jeszcze sporo nieporozumień i niejasności. Ich interpretacyjny klucz chyba najlepiej oddaje orwellowski aforyzm: „*Kto kontroluje przeszłość, kontroluje także przyszłość*” (Orwell 1949). Jeśli tak, to jeszcze lepsze zrozumienie i pogłębienie badań nad proble-

matyką przeszłości miast i urbanizacji daje nam możliwość zbliżenia się do rzeczywistości społeczno-ekonomicznej i politycznej, która towarzyszyła i towarzyszy degradacji i restytucji miast. W tym kontekście celem pierwszorzędym powinno być przede wszystkim tworzenie stanu wiedzy, który byłby solidnym narzędziem w jej porządkowaniu i uściślaniu. Ważnym atrybutem tych badań powinny być szczególnie badania oparte na dokumentach archiwalnych.

W sprawie rozwoju

Istotę miejskości i wiejskości często wiąże się w publikacjach naukowych z sukcesem i upadkiem danej miejscowości. Mówiąc innymi słowami, kategorie miejskości i wiejskości nie są wolne od wartościowania. Jednak zagłębiając się w istotę procesu urbanizacji zwrócić należy uwagę, że takie szufladkowanie pojęć i nadawanie im znaczenia wartościującego jest nie tylko niecelowe w ogólnym ujęciu, ale w wielu przypadkach wręcz niezgodne z rzeczywistością. Z jednej strony bowiem zastanowić się wypada czy wiejskość może być gorsza/lepsza od miejskości, czy gorsze/lepsze są jedynie niektóre atrybuty tych cech, a jeśli gorsze to tylko w ujęciu subiektywnym. Z drugiej zaś strony w analizowanych zbiorach małymi miastami są często miejscowości wegetujące, a rozwijającymi się wsie. Wartościowanie w tym przypadku jest zatem dylematem podwójnym. Często w analizach dynamicznych i strukturalnych osadnictwa pojawia się swoista „etykieta” miasta bądź wsi. W kontekście powyższych stwierdzeń stawiamy zatem pewne pytania badawcze. Po pierwsze jak badać miasta zdegradowane i restytuowane, w których określeniu *per se* dokonujemy pewnego wartościowania? I po drugie, czy znajdujemy dalsze powody do ich wyróżniania, a jeśli tak, to jak doprecyzowywać kontekst ich indywidualności? Niezależnie od odpowiedzi na te pytania, które jak wierzymy będą miały swoje odzwierciedlenie w przyszłych badaniach, warto także zwrócić uwagę na to by w bardziej optymalny sposób separować związki przyczynowo-skutkowe oparte na „etykietach” od tych określających rzeczywistość geograficzną, społeczną czy gospodarczą.

W sprawie problemów

Jednym z kluczowych wyzwań stojących przed badaniami miast restytuowanych i zdegradowanych jest problem często bezrefleksyjnej akceptacji przejścia miejscowości z kategorii miast do wsi i na odwrót jako wyznaczników miejskości i wiejskości. Jakkolwiek liniowość w badaniach społecznych jest do pewnego stopnia „wygodnym” kontekstem analitycznym, to nie zawsze jednak tworzy obraz realnej rzeczywistości geograficznej. Jak już wspomniano, dobrym antidotum tak prezentowanych ujęć jest pogłębienie badań empirycznych do takiego stopnia szczegółowości, aby otrzymać obraz zbliżony do rze-

czywistego, możliwie najlepiej oddającego faktyczny stan funkcjonowania analizowanych miejscowości – w czasie i przestrzeni. Uwagi te w sposób szczególny dotyczą aspektów kulturowych w badaniach miejskości i wiejskości. W nich albowiem najłatwiej o wartościowanie i tworzenie etykiet. Warto także jeszcze głębiej pochylić się nad problemem miast zdegradowanych i restytuowanych w aspekcie lokalnym, zwracając uwagę na rolę tych pojęć w kreowaniu lokalnej tożsamości, lokalnej polityki czy lokalnych możliwości rozwoju. Ten lokalizm rozumiemy tu nie tylko jako atrybut badań akademickich, ale także jako ważne zadanie przedłużenia omawianego zagadnienia do poziomu wspólnot społecznych, których dyskurs „miasto – wieś” bezpośrednio dotyczy.

Posłowie

Pojęcia degradacji i restytucji nie są jednowymiarowe. Jak pokazały wyniki badań zaprezentowanych w niniejszej książce, zagadnienia te mają wiele ścieżek wyjaśniania, opisywania i dokumentowania. Z innej strony chcielibyśmy zwrócić uwagę, że w książce aspekty te podjęte zostały przez badaczy reprezentujących wiele dyscyplin i subdyscyplin: geografę, geografę historyczną, historię, architekturę, urbanistykę czy badania nad dziedzictwem kulturowym, by wymienić tylko kilka. Ponieważ każda z tych dyscyplin ma swoją specyfikę ontologiczną, stąd i różny musiał być efekt opracowań w zakresie teoretycznym, metodologicznym i empirycznym. Pomimo oczywistych różnic jest jednak jeden, ale za to kluczowy element wspólny – wszystkie one tworzą obraz pozwalający jeszcze lepiej zrozumieć istotę miejskości (i wiejskości): jej złożoność, kruchość, niejednoznaczność, ewolucjonizm, czy choćby próby pojęciowej konsolidacji. Niezwykle ważny jest także ogólny wkład prezentowanych opracowań na wiedzę o specyfice i przemianach zjawisk oraz procesów społecznych w ich nierozłącznym kontekście przestrzennym.

Literatura

- Dawidejt-Drobek E., Drobek W., 2015, Cultural aspects of urban restitution in Poland / Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 37–38 / 39–59.
- Dragan W., Chmielewska M., 2015, Restituted towns in the face of 21st-century demographic changes / Miasta restytuowane w obliczu przemian demograficznych w XXI wieku, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Pol-

- sce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 271–272 / 273–293.
- Dymitrow M., 2015a, Deconstructing the discourse of degradation / Dyskurs degradacji miast w Polsce: próba dekonstrukcji, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 355–359 / 361–366.
- Dymitrow M., 2015b, The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland / Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 61–63 / 65–115.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Spórna T., 2015, Degraded feudal urban agglomerations in Poland / Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 159–161 / 163–183.
- Konecka-Szydłowska B., 2015, Restituted towns and their socio-economic conditions for development / Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 117–118 / 119–138.
- Krzysztofik R., 2015, Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations / Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 139–141 / 143–158.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015, Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art / Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 13–15 / 16–40.
- Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2015, The concept of urban hibernation: Scientific note / Koncepcja hibernacji miast. Notatka naukowa, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 347–349 / 351–353.
- Orwell G., 1949, *Nineteen Eighty-Four*. A novel. London: Secker & Warburg.
- Przesmycka E., 2015, Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations / Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny, [w] R. Krzysztofik, M. Dy-

- mitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 209–210 / 211–247.
- Sokołowski D., 2015, Functional differentiation of degraded and restituted towns to the background of other similarly sized towns and villages in Eastern Poland / Zróznicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 249–250 / 251–269.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015a, Degraded and restituted towns in numbers / Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 367–368 / 369–422.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015b, Degraded and restituted towns on maps / Miasta zdegradowane i restytuowane na mapach, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 423–424 / 425–442.
- Szmytkie R., 2015, Degraded towns in Poland as potentially new towns / Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 295–297 / 299–318.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., Dymitrow M., Kantor-Pietraga I., Pełka-Gościński J., Spórna T., Brauer R., 2015, Degraded towns and urban abandonment / Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 159–161 / 163–183.
- Zaniewska H., Thiel M., Dąbkowski N., 2015, Creating a new identity for small restituted towns – some problems / Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast, [w] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, Gothenburg, s. 319–320 / 321–346.

Contributors

René Brauer, *University of Surrey, Guildford, UK; Faculty of Arts and Social Sciences; School of Hospitality and Tourism Management*. Geographer interested in the philosophy of science from an STS (Science, Technology and Society) perspective, with special focus on tourism studies.

Marta Chmielewska, *University of Silesia in Katowice, Poland; Faculty of Earth Sciences in Sosnowiec; Department of Economic Geography*. Geographer interested in urban morphology and spatial transformations of cities, particularly in regard to problems related to revitalization.

Norbert Dąbkowski, *Warsaw University of Life Sciences – SGGW, Poland; Faculty of Civil and Environmental Engineering; Department of Civil Engineering*. Researcher concerned with the construction industry, housing and spatial allocation of housing.

Ewa Dawidejt-Drobek, *State Scientific Institute – Silesian Institute in Opole, Poland*. Researcher in cultural studies, interested in urban anthropology, cultural memory and cultural landscapes.

Weronika Dragan, *University of Silesia in Katowice, Poland; Faculty of Earth Sciences in Sosnowiec; Department of Economic Geography*. Geographer concerned with issues of urban development, especially its spatial and historical aspects.

Wiesław Drobek, *Opole University of Technology, Poland; Faculty of Physical Education and Physiotherapy – Institute of Tourism and Recreation; Department of Geography and Economics of Tourism*. Geographer concerned with issues of settlement geography (including small and degraded towns), cultural tourism, and local and regional planning.

Mirek Dymitrow, *University of Gothenburg, Sweden; School of Business, Economics and Law; Department of Economy and Society – Unit for Human Geography*. Geographer concerned with the discursive dimension of the concepts of 'urbanity' and 'rurality'. Special focus is on degraded and restituted towns.

Iwona Kantor-Pietraga, *University of Silesia in Katowice, Poland; Faculty of Earth Sciences in Sosnowiec; Department of Economic Geography*. Geographer concerned with the demographic aspects of urban development, including small, degraded and restituted towns.

Barbara Konecka-Szydłowska, *Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland; Institute of Socio-Economic Geography and Spatial Management; Department of Regional Analysis*. Geographer concerned with problems of small and new towns within regional settlement systems. Special focus is on endogenous capital in urban development.

Robert Krzysztofik, *University of Silesia in Katowice, Poland; Faculty of Earth Sciences in Sosnowiec; Department of Economic Geography*. Geographer interested in the history and problems inherent of the formation and development of cities in Poland and beyond. Special research focus is on degraded and restituted towns.

Jolanta Pełka-Gościński, *University of Silesia in Katowice, Poland; Faculty of Earth Sciences in Sosnowiec; Department of Physical Geography*. Physical geographer and geomorphologist concerned with Aeolian forms and processes, human-environment interactions, and the development of industrial areas.

Elżbieta Przesmycka, *Wrocław University of Technology, Poland; Faculty of Architecture; Department of Design and General Construction*. Architect interested in urban planning and the morphology of small towns, with special focus on transformations of small-town landscapes.

Dariusz Sokołowski, *Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland, Faculty of Earth Sciences; Department of Spatial Planning and Tourism*. Geographer concerned with problems of human settlements systems, spatial structures and tourism. Special focus is on degraded, restituted and potential towns.

Tomasz Spórna, *University of Silesia in Katowice, Poland; Faculty of Earth Sciences in Sosnowiec; Department of Economic Geography*. Geographer concerned with spatial analysis (GIS) and the socio-economic problems of urban geography.

Robert Szmytkie, *University of Wrocław, Poland, Institute of Geography and Regional Development; Department of Socio-Economic Geography*. Geographer concerned with settlement geography, regional analysis and quantitative methods. Special focus is on degraded and restituted towns in Poland.

Maria Thiel, *Institute of Urban Development in Kraków, Poland; Department of Spatial and Social Aspects of Housing*. Researcher emerita concerned with socio-economic issues of sustainable development. Research interests include small and restituted towns.

Hanka Zaniewska, *Institute of Urban Development in Kraków, Poland; Department of Spatial and Social Aspects of Housing / University of Ecology and Management in Warsaw, Poland; Department of Architecture*. Architect concerned with sustainable development of residential areas, spatial and functional transformations of small towns, issues of place identity and restitution processes.

Autorzy

René Brauer, *Uniwersytet w Surrey, Wydział Sztuki i Nauk Społecznych, Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Zarządzania Turystyką, Guildford, Wielka Brytania*. Geograf zajmujący się filozofią nauki z perspektywy studiów STS (Science, Technology and Society) na przykładzie koncepcji turystyki.

Marta Chmielewska, dr, *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej, Sosnowiec, Polska*. Geograf zajmująca się morfologią miast oraz przemianami w przestrzeni miejskiej, w szczególności przemianami związanymi z rewitalizacją.

Ewa Dawidejt-Drobek, dr nauk humanistycznych w zakresie kulturoznawstwa, *Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole, Polska*. Kulturoznawca, zajmująca się antropologią miasta oraz zagadnieniami związanymi z pamięcią kulturową i krajobrazem kulturowym.

Norbert Dąbkowski, dr inż., *Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Katedra Inżynierii Budowlanej, Warszawa, Polska*. Koncentruje się na zagadnieniach budownictwa, w tym alokacji budownictwa mieszkaniowego oraz mieszkalnictwa.

Weronika Dragan, doktorantka, *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej, Sosnowiec, Polska*. Geograf zajmująca się problematyką rozwoju miast, szczególnie w ujęciu przestrzennym (w tym GIS) i dynamicznym.

Wiesław Drobek, dr hab., prof. PO, *Politechnika Opolska, Wydział Wychowania Fizycznego i Fizjoterapii – Instytut Turystyki i Rekreacji, Katedra Geografii i Ekonomiki Turystyki, Opole, Polska*. Geograf zajmujący się zagadnieniami osadnictwa (ze szczególnym uwzględnieniem małych miast i miast zdegradowanych), turystyki kulturowej oraz planowania lokalnego i regionalnego.

Mirek Dymitrow, *Uniwersytet w Göteborgu, Wyższa Szkoła Biznesu, Ekonomii i Prawa, Katedra Gospodarki i Społeczeństwa – Sekcja Geografii Społeczno-Ekonomicznej, Göteborg, Szwecja*. Geograf zajmujący się koncepcjami miejskości i wiejskości, głównie w ujęciu dyskursywnym (ze szczególnym uwzględnieniem miast zdegradowanych i restytuowanych).

Iwona Kantor-Pietraga, dr hab., *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej, Sosnowiec, Polska*. Geograf, podejmująca w swoich badaniach zagadnienia demograficznych aspektów rozwoju miast, w tym także miast małych, restytuowanych i zdegradowanych.

Barbara Konecka-Szydłowska, dr, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Analizy Regionalnej, Poznań, Polska*. Zainteresowania badawcze dotyczą roli małych miast w regionalnych systemach osadniczych, znaczenia kapitału endogenicznego w rozwoju miast, funkcjonowania nowych miast w sieci osadniczej.

Robert Krzysztofik, dr hab., *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej, Sosnowiec, Polska*. Geograf zajmujący się geografiami osadnictwa, a szczególnie problematyką powstawania, rozwoju i funkcjonowania oraz degradacji miast; w tym także w ujęciu ontologicznym.

Jolanta Pełka-Gościński, dr, *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Fizycznej, Sosnowiec, Polska*. Geograf fizyczny, geomorfolog. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się głównie wokół procesów i form eolicznych, interakcji człowiek-środowisko oraz zagospodarowania obszarów przemysłowych.

Elżbieta Przesmycka, prof. dr hab. inż. arch., *Politechnika Wrocławska, Wydział Architektury, Zakład Konstrukcji i Budownictwa Ogólnego, Wrocław, Polska*. Architekt-urbanista zajmująca się urbanistyką i zabudową małych miast, a także problematyką przeobrażeń zabudowy i krajobrazu miast polskich. Członek Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS i członek rady IFHP.

Dariusz Sokołowski, dr hab., prof. UMK, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu, Toruń, Polska*. Geograf zajmujący się problematyką osadnictwa, struktur terytorialnych i turystyką. W prowadzonych badaniach naukowych wiele miejsca poświęca miastom potencjalnym, zdegradowanym i restytuowanym.

Tomasz Spórna, doktorant, *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej, Sosnowiec, Polska*. Geograf zajmujący się problematyką przestrzenną i społeczno-ekonomiczną osadnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki miejskiej.

Robert Szymytkie, dr, *Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej, Wrocław, Polska*. Geograf zajmujący się problematyką geografii osadnictwa, badań regionalnych i metod ilościowych. Jego zainteresowania koncentrują się także na kwestii miast restytuowanych i zdegradowanych w Polsce.

Maria Thiel, mgr ekonomii, emerytowany pracownik *Instytutu Rozwoju Miast, Zakład Przestrzennych i Społecznych Aspektów Mieszkalnictwa, Kraków, Polska*. Zajmuje się problematyką społeczno-ekonomiczną zrównoważonego rozwoju. Współautorka badań nad małymi miastami, które uzyskały prawa miejskie na przełomie XX i XXI w.

Hanka Zaniewska, prof. dr hab. inż. arch., *Instytut Rozwoju Miast, Zakład Przestrzennych i Społecznych Aspektów Mieszkalnictwa, Kraków; Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania, Wydział Architektury, Warszawa, Polska*. Autorka licznych badań dotyczących zrównoważonego rozwoju osiedli mieszkaniowych, przemian przestrzenno-funkcjonalnych małych miast, ich tożsamości i umiastowienia sieci osadniczej w procesie nadawania praw miejskich byłym i nowym miastom.

„The 17 chapters of this highly original book were written by scholars representing various international research centers, who, fascinated by the large group of towns of such intricate histories, made degraded and restituted towns objects of their scientific inquiry. The vast scope of this book, the empirical material and the thorough analyses of processes that determined the destinies of the deliberated towns all deserve the presumption that this book will become a very important scholarly work for everyone interested in the problems of urbanization. The editors' initiative to summarize existing research and set out prospective directions is timely and commendable”.

„Poszczególne 17 rozdziałów tej niewątpliwie oryginalnej książki napisane zostało przez badaczy z różnych ośrodków naukowych, którzy zafascynowani licznym zbiorem miejscowości o tak zawikłanej historii uczynili z nich przedmiot swoich naukowych dociekań. Zakres tematyczny, zebrany materiał statystyczny oraz wnikliwa analiza procesów jakim poddawane były miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce, zasługuje na domniemanie, że niniejszy tom będzie bardzo ważną pozycją dla wszystkich interesujących się problematyką urbanizacji. Należy także docenić oczekiwaną inicjatywę redaktorów (tomu) podsumowania dotychczasowych badań oraz określenia kierunków perspektywicznych w ich rozwoju”.

Prof. dr hab. Barbara Lubicz-Miszewska

ISBN 91-86472-76-3

ISSN 0347-8521

Sowadruk.pl

2015